

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTAMAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI**

**“BOZOR IQTISODIYOTI
NAZARIYASI”**

O'QUV-USLUBIY MAJMUA

GULISTON - 2017

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

“IQTISODIYOT” kafedrası
« BOZOR IQTISODIYOTINAZARIYASI »
fanidan

O‘QUV-USLUBIY MAJMUUA

Bilim sohasi:	200 000	– Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq
Ta‘lim sohasi:	230 000	– Iqtisod
Ta‘lim yo‘nalishi:	5230100	– Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo'yicha)

Guliston -2017

Ushbu o`quv - uslubiy majmua Guliston davlat universiteti Ilmiy Kengashining 201\_\_ yil “\_\_” \_\_\_\_dagi \_\_ -sonli qarori bilan tasdiqlangan “ Bozor iqtisodiyoti nazariyasi -Rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasi ” fani dasturi asosida ishlab chiqilgan va Vazirlikning 2017 yil 1 martdagi “ Yangi o`quv-uslubiy majmualarini tayyorlash bo`yicha uslubiy ko`rsatmani tavsiya etish to`g`risida”gi buyrug`i asosida tayyorlangan.

Tuzuvchilar: “Iqtisodiyot” kafedrası o`qituvchilari A.Abduvoxidov, O. Umaraliyev

Taqrizchi: “Iqtisodiyot” kafedrası professori, i.f.d. A.Mamatov

“ Bozor iqtisodiyoti nazariyasi -Rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasi ” fanidan o`quv-uslubiy majmua Guliston davlat universiteti O`quv-uslubiy Kengashining 201__ yil “__” ____dagi __ 1-sonli yig`ilishida ko`rib chiqilib, ta`lim jarayonida ishlatishga tavsiya etilgan.

	Betlar
Kirish	3
I. O'quv materiallari	5
1.1. Ma'ruza matnlari	5
1.2. Amaliy mashg'ulotlar	177
II. Mustaqil ta'lim mashg'ulotlari	238
III. Glossariy	267
IV. Ilovalar	340
4.1. Fan dasturi	275
4.2. Ishchi fan dasturi	286
4.3. Tarqatma materiallar	295
4.4. Testlar	312
4.5. Baholash mezonlarini qo'llash bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar	325

KIRISH

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasidan foydalanish imkoniyatlarini tadqiqot qilish, tadbirkorlikni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tajribasi, rivojlanagan davlatlarda ijtimoiy-siyosatning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish masalalari alohida ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek rivojlangan mamlakatlarning bozor tajribasi va uni o'rganishning asosiy masalalaridan biri, tadbirkorlikning bozor iqtisodidagi o'rnini, bozor iqtisodiyotining milliy modellari, AQSHning bozor iqtisodiyoti tajribasi, Germaniyada bozor iqtisodiyoti tajribasi, Yaponiya bozor iqtisodiyoti tajribasi, Fransiyada ijtimoiylashgan bozor iqtisodi, Buyuk Britaniyada liberal bozor iqtisodiyoti, Janubiy-Sharqiy Osiyodagi yangi industrial mamlakatlarda bozor rivoji, Xitoyda bozor munosabatlari islohotlari tajribasi, Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarining bozor iqtisodiyotiga o'tishi tajribasi, Yevropa Ittifoqi iqtisodiyoti, Xalqaro iqtisodiy birlashmalarning bozor iqtisodiyotini rivojlantirishdagi o'rnini kabi masalalarini qamrab oladi.

«Rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasi» fanining maqsadi talabalarni jahonning yetakchi mamlakatlari iqtisodiy rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari bilan tanishtirish, milliy xo'jaliklar taraqqiyoti hususiyatlari va makroiqtisodiy modellar taxlili, O'zbekiston Respublikasi va xorijiy mamlakatlar iqtisodiyotini taqqoslash kabilar hisoblanib. Bunda har bir talaba xorijiy mamlakatlar tajribalarini bevosita bir – birlari bilan taqqoslash imkoniyatiga ega bo'lib, bu esa mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli ishlarning samaradorligini yanada yaxshilash hamda mamlakatimizni jahon mamlakatlari bilan integratsiyalashuvida katta xizmat qiladi.

I. O'QUV MATERIALLARI

1.1. MA'RUZA MATNLARI

1-MAVZU. RIVOJLANGAN MAMLAKATLARNING BOZOR TAJRIBASI VA UNI O'RGANISHNING AHAMIYATI

REJA:

- 1.1. Rivojlangan mamlakatlarning bozor tajribasini o'rganish zaruriyati.**
- 1.2. Rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasining magistrlar faoliyatidagi ahamiyati.**
- 1.3. Rivojlangan mamlakatlar tushunchasi.**
- 1.4. Rivojlangan mamlakatlar belgilari.**
- 1.5. "Rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasi" fani predmeti va usullari.**

Tayanch so'z va iboralar:

Resurslar taqchilligi, ehtiyoj, sivilizatsiya, talab, taklif, raqobat, bozor bahosi.

1.1. Rivojlangan mamlakatlarning bozor tajribasini o'rganish zaruriyati.

Iqtisodiyotning bozor usuli jahon uzra keng quloq yozmoqda. Iqtisodiy munosabatlarni samarali tashkil etish va resurslarni oqilona joylashtirish avvaldan insoniyat diqqatini, ayniqsa iqtisod ilmi ahlini, o'ziga jalb etib kelgan. Bunda ishlab chiqarish omillaridan samarali foydalanish imkoniyatini tug'diruvchi har qanday ijtimoiy shakl tan olingan. "Resurslar taqchilligi – ehtiyojning poyonsizligi" muammosi insoniyatni doimo o'ylantirib, buni xal qilishda inson bozor usulini tanlagan va uni eng ma'qul usul deb bilgan.

Ma'lumki, jamiyat ixtiyorida ishlab chiqarish imkoniyatlari, iqtisodiy resurslar, mehnat resurslari, turli mablag'lar, tabiiy boyliklar, yer kabilar poyonsiz emas, ya'ni bu resurslar chegaralangan bo'lib, ulardan foydalanish, ularni joylashtirish oqilona yondoshuvni talab etadi.

Basharti ma'lum tarmoqlar tezroq taraqqiy etib, bir xildagi tovarlar ishlab chiqarish ko'paytirilsa, demak bunga ko'proq resurslar jalb etiladi hamda shunga ko'ra qolganlariga kamroq resurslar sarf etish zaruriyati tug'iladi. Bunday alternativ (ya'ni ikki yoldan birini) tanlash muammosi tug'iladi.

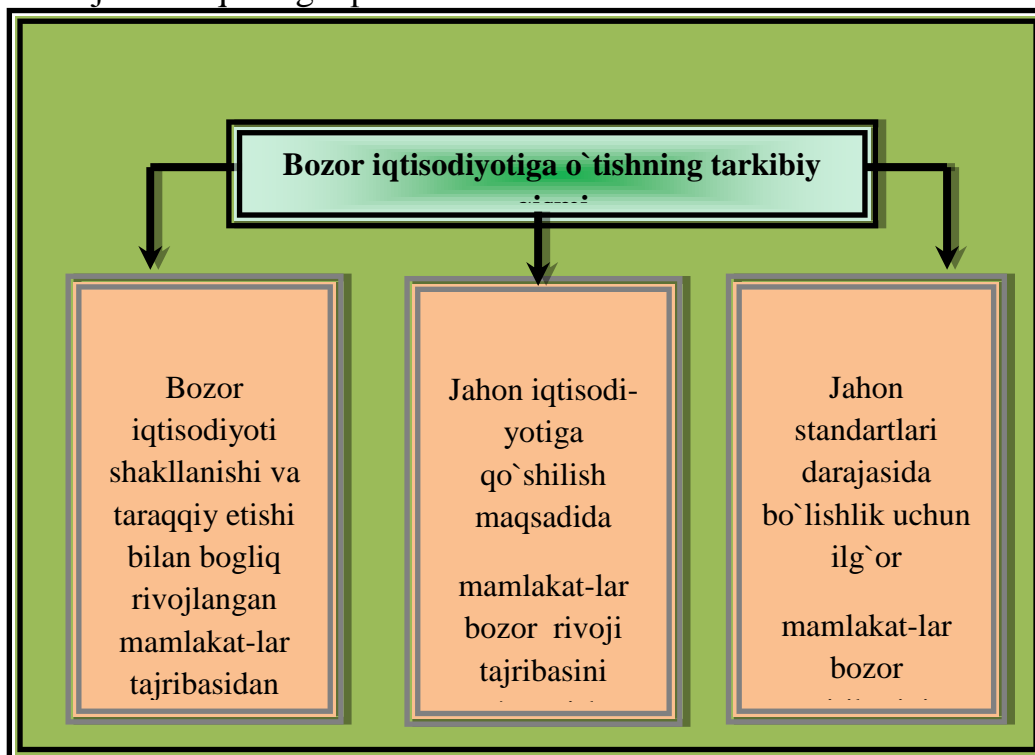
Iqtisodiy taraqqiyot amaliyoti shuni isbotlab bormoqdaki, hozirgi vaqt bozor iqtisodiyoti hukmronligi resurslarni samarali taqsimlab joylashtirish va iqtisodiy o'sishni tezlashtirish, mahsulot sifatini yaxshilash va yuqori turmush darajasini ta'minlash imkonini tug'diradi. Bunday tizim mehnatni rag'batlantirish va shaxsiy boylikni, pirovardida esa milliy boylikning ortib borishini tezlashtiradi.

Bozor tizimi barcha mamlakatlar iqtisodiga xos bo'lib, u o'z doirasini to'xtovsiz kengaytirib bormoqda. Bu ayniqsa, sivilizatsiya darajasiga bog'liq bo'lib, u o'z taraqqiyot jarayonini tezlashtirib bormoqda. Eng taraqqiy etgan va qudratli iqtisodiyot salohiyatiga ega bo'lgan mamlakatlar asosan erkin bozor sharoiti tufayli xalq farovonligini yuqori ko'rsatkichlariga erishmoqdalar. Bular avvalo yuqori darajali industrial mamlakatlardir. Bularning ketidan borayotgan va bozor munosabatlariga o'tishda yaxshi natijalarga erishayotgan mamlakatlarning soni ortib bormoqda.

Sivilizatsiyali iqtisodiyot (madaniylashgan iqtisodiyot) bozor mexanizmini, bozor munosabatlarini takomillashtirib, bozor iqtisodiyotiga, umuman iqtisodiy taraqqiyotga katta o'zgarishlar kiritmoqda. Bu iqtisodiyotning ijtimoiy yo'nalishi, davlatning iqtisodiyot voqeligiga ishtirokining kengayishi, aralash iqtisodiyotning ahamiyatli bo'lib borishi kabilarda o'z aksini topmoqda.

O'zbekiston ham o'z iqtisodiy taraqqiyotida bozor yo'lini tanladi. Zero, O'zbekiston faqat bozorgina inson manfaatlariga mos mehnatni rag'batlantiruvchi mexanizmga ega bo'lgani, jahon hamjamiyati rivojlanishining hozirgi bosqichiga juda mosligi, tashabbuskorlik va ishbilarmonlikni rivojlantira olishi, ishlab chiqarishni iste'molchilar manfaatiga bo'ysundirishi, tejamli xo'jalik yuritishning kuchli, oqilona jixatlarini yaratishi, yangiliklarga sezgirlikni oshirishi va fan-texnika yutuqlarini dadil joriy etish sharoitlariga ega bo'lishi kabilarni e'tiborga olgan xolda uzil-kesil bozor munosabatlariga o'tishni tan olib, bozor iqtisodiyoti sari dadil qadamlar qo'ymoqda.

Bozorni asosan talab, taklif, raqobat va bozor bahosi kabilarni shakllantiradi. Umuman olganda bahoning tashkil topish usuliga qarab xo'jaliklarni bozor yoki nobozor xo'jaliklar qatoriga qo'shish mumkin.

1.1.1.-chizma Bozor iqtisodiyotiga o'tishning tarkibiy qismi

Bozor iqtisodiyotiga o'tishni uch tomoni mavjud bo'lib, bu umumiylik, xususiylik va jahon tajribasidir. Umumiylik bozor iqtisodiga o'tishda barcha mamlakat, hudud va xalqlar uchun bir xildir. Aytaylik, uning umumiy darajalari (kategoriya), mexanizmlari, munosabatlarimavjudki, ular milliy davlat chegaralarini tan olmaydi, barchaga taalluqli va zarurdir, bularsiz bozor umuman o'z mazmuniga ega bo'lmaydi. Lekin hech vaqt bozor munosabatlari-ning shakllanishi mamla-katlarda bir xilda yuz bermaydi. Chunki, bozor iqtisodiga o'tishda mamlakatlarda o'ziga xos xususiyatlar mavjud bo'lib, bunga ta'sir

ko'rsatuvchi tomonlar, omillar ko'pdir. Har bir mamlakatda bozor iqtisodiyotining barpo etilishi umumiy qonuniyatlarning aniq sharoitda amalga oshishi va barcha mavjud xususiyatlarni, aniq shart-sharoitlarni e'tiborga olgan xolda reallashuvi mumkin. Bu jarayonda har bir mamlakatning iqtisodiy taraqqiyot darajasi, intellektual holati, moddiy boyliklar, ayniqsa tabiiy boyliklar, mehnat resurslari kabi imkoniyatlar xal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Agar bularga geografik joylashuv, milliylik, urf-odat, xalq birligi kabilarni qo'shsak, umumiy sharoit yana ham oydinlashadi.

Bozor iqtisodiga o'tishdagi eng muhim tomonlardan yana biri jahon tajribasi, mamlakatlar hamkorligidir va bu bozor iqtisodiyotining zarur doimiy qismidir. Chunki bozor iqtisodiga o'tish jarayonining faqat mamlakatning o'z yoli bilan chegaralanish doimo muvaffaqiyatli yakunlanmaydi. Jarayonni tez rejalashtirish rivojlangan mamlakatlar tajribasini o'rganish, ularni o'zlashtirish va tadbiq qilishni talab etadi. Bu bozor iqtisodiga o'tish muammolarini tez xal qilish, ortiqcha urunishlarni oldini olish, sinovdan o'tgan usul va yollarni qo'llash imkonini beradi.

Bundan tashqari rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasi jahon iqtisodiyotiga qo'shilish, jahon standartlarini o'zlashtirish imkoniyatlaridan foydalanish uchun ham yol ochadi. Chunki jahonga yuz tutish, xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ishtirok etish, har bir mamlakat iqtisodiyotida faoliyat ko'rsatish avvalo uni o'rganish, bilish va o'z joyini topa bilishni talab etadi. Buning uchun mavjud yig'ilgan iqtisodiy faoliyat tajribalari, iqtisodiy sharoitlar, xususiyatlarni anglashgina bunga yo'l ochishi mumkin. Jahon standartlarini olsak, bu yuqori darajali talab asosi bo'lib, avvalo bunday standartlar, buni yaratuvchi texnologiya va erishilgan tajribaning o'zlashtirilishi talab etiladi.

Shunday qilib bozor iqtisodiyotiga o'tishning tarkibiy qismi bo'lgan jahon tajribasi uch tomonlama ahamiyat kasb etadi:

- bozor iqtisodiyoti shakllanishi va taraqqiy etishi bilan bog'liq rivojlangan mamlakatlar tajribasidan foydalanish;
- jahon iqtisodiyotiga qo'shilish maqsadida mamlakatlar bozor rivoji tajribasini o'rganish;
- jahon standartlari darajasida bo'lishlik uchun ilg'or mamlakatlar bozor tajribasini qo'llash.

Ko'rinib turibdiki bozor iqtisodiyoti shakllanishi va uning mustahkamlanishi, taraqqiyotini rivojlangan mamlakatlar tajribasisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Bu jarayon axborot uchungina bo'lmay, bozor amaliyoti uchun zarurdir

va buni o'rganish, qo'llash, foydalanish texnologiyasi bilan mustahkamlanishi talab etiladi. Tajribalardan foydalanish esa xususiylik sharoitlari, milliylik, mahalliylik bilan mustahkamlanishi mavjud qo'llash sharoitlariga to'la ob'ektiv xolda moslashtirilishi talab etiladi.

Bozor tajribalarini axborot uchun o'rganish o'z yoliga ega bo'lib, asosiy maqsad ularni to'la singdirib, bevosita qo'llash darajasiga olib kelishgina samara berishi va iqtisodiy jarayonni tezlashtirishi mumkin. Rivojlangan mamlakatlar tajribalarini to'g'ridan-to'g'ri qo'llash mumkin emas va ularni mavjud sharoitlarga to'la moslashtirgan xolda o'zgartirish, mahalliy talablar, usullaridan to'la foydalanilgan xolda qo'llash yaxshi samaralar beradi.

Rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasi bozor iqtisodiyoti asoslariga kirib, bunga aloxida ahamiyat berish talab etiladi. Buni fan sifatida tan olish, shakllantirish, predmet va usullarini belgilash muhim bo'lib, bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti uchun zarur shartdir.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasiga jahon iqtisodiyoti rivoji tufayli yondoshuv ham muhimdir. Bozor iqtisodiyoti rivoji bilan jahon iqtisodiyoti shakllanishi o'sib boradi. Mamlakatlarning jahon iqtisodiyotidagi o'rni ikki tomonlama o'z aksini topadi:

- iqtisodiy resurslar joylanishi;
- jahon mehnat taqsimoti.

Ma'lumki resurslar, ishlab chiqarish omillari yer yuzida bir xil joylashgan bo'lmay, juda turlichadir. Bir xil mamlakatlarda tabiiy boyliklar xillari va miqdori ko'p bo'lsa, boshqa xili kam yoki miqdori oz bo'lishi mumkin. Shuningdek, tabiiy iqlim ham bunda asosiy rol o'ynashi mumkin. Ishlab chiqarish mavjud resurslar asosida bo'lib, mahsulot yetishtirish shunga bog'liq bo'lishi mumkin. Bu maxsuslashuvga olib kelib, ma'lum mahsulotlar ko'p miqdorda ishlab chiqarilishi va buning miqdori ichki iste'mol xajmidan katta bo'lishi hamda chetga chiqarish zaruriyati tug'ilishi mumkin. Bu bilan jahon savdosi, mamlakatlarning tashqi savdosi avj olishi yuz berishi mumkin.

Tashqi iqtisodiy munosabatlarda avvalo tabiiy omillar, so'ngra mahsulotlar ishtirok etadi. So'ngra mahsuslashuv orqali kapital, ish kuchi va texnologiya almashuvi yuzaga keladi.

Ekspart va import ortiqchalik tufayli amalga ohsa, so'ngra zaruriyatga aylanib, oddiy iqtisodiy harakatga aylanadi. Bu barcha xalqaro iqtisodiy munosabatlarni o'z ichiga oladi.

Tashqi iqtisodiy munosabatlar rivoji jahon iqtisodiyotining shakllanishiga olib kelib, uning rivojlanishi, kengayishiga olib keladi va o'z navbatida tajribalar almashuvini kuchaytiradi. Demak, rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasining ahamiyati jahon iqtisodiyoti rivoji tufayli o'sib boradi, ta'sir doirasini kengaytirib o'z tarkibiy qismiga aylantirib boradi.

Jahon iqtisodiyoti rivojlanishi bilan rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasining zaruriyatini kuchaytirib, bozor iqtisodiga o'tuvchi mamlakatlarga ta'sirini orttiradi va bozor iqtisodiga o'tishni tezroq boshidan kechirish taraqqiyot yoliga o'tishni tezlashtiradi.

1.2. Rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasining magistrlar faoliyatidagi ahamiyati

Magistr bozor iqtisodiyotida yetakchi, katta mutaxassis sifatida innovatsion faoliyat ko'rsatuvchi shaxs hisoblanadi. U o'z mavqeiga ko'ra ilg'or, kompleks mutaxassisdir. Chunki u haqiqiy rahbar va yirik tashkilotchi bo'lishi talab etiladi. Shuning uchun ham magistr o'z nomi, faoliyat xususiyati bilan doimo yangilikka intiluvchi, jarayonga yangilik kiritib boruvchi xodim hisoblanadi.

Mamlakatlar bozor tajribasini o'rganish doimiy tartibda bo'lib, uzulishga yo'l qo'ymaslik zarur. Bu doimiy kundalik talabga aylanganidagina tegishli foyda berishi mumkin. Uzilgan xolda yoki istagan vaqtdagina e'tibor berib shug'ullanish kutilgan natija bermay, ma'lumotlardagi yaxlitlikni ta'minlamaydi. Shuning uchun avvalo bunga ajratiladigan vaqtni mazmunli aniqlash taqozo etiladi. Shu bilan bunga bu ish uchun ajratiladigan va belgilangan vaqt ma'lumot va axborot olish shart-sharoitlariga bo'ysundirilgan bo'lishi shart. Lekin qanday bo'lmasin belgilangan vaqt doimiy tavsifda bo'lishi muhimdir.

Keyingi zarur talablardan yana biri manbaalarni aniqlash hisoblanadi. Ishni boshlash va bog'lanishdan oldin rivojlangan mamlakatlar tajribasini o'rganish manbaini to'la aniqlash va uning turi, xilini tanlay bilish bilan bog'liq ishlar amalga oshiriladi. Busiz ish samara berishi qiyin. Bunda aniqlik bo'lmasa vaqtning behuda ketishi, vaqtni unumsiz o'tkazish mumkin. Manbaalarni belgilashda eng, yangilik tomonlari bor, foydalanish oson bo'lganlarini tanlash va ularga moslashish maqsadga muvofiq bo'lib, bu har tomonlama engillik tug'diradi.

Manbaalarni to'g'ri belgilagandan keyin foydalanish usullari va yollarini aniqlab belgilash kerak bo'ladi. Chunki har bir manbaadan foydalanishning o'z shart-sharoitlari bo'lishi mumkin. Bularni tezroq to'la bilgan xolda harakat qilish yaxshi samaraga olib kelishi ma'lum. Shart-sharoitlar manbaalarga qarab boshqacha bo'lishi, shu bilan birga ular oson xal qilinadigan yoki mushkulroq bo'lib, turlicha yondoshuvga olib kelishi mumkin.

Har sohaga o'xshagan rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasini o'rganish tizimlilikni talab qiladi. Bunda bevosita faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar, tashkilotga xos yoki tarmoqqa taalluqli bo'lib, bularga ko'proq e'tibor berish zarur bo'ladi. Bu sohadagi ma'lumot va axborotlar birinchi navbatda va tezroq, ko'proq bo'lishi turgan gap.

Shu bilan birga mamlakatlar bo'yicha eng zarurlarini ajratish mumkin bo'ladi. Korporatsiyalar, trans milliy kompaniyalarga aniqlik kiritish foydadan xoli emas.

Umumiy oqimli soha, mamlakatlar tizimi bo'lishi mumkin. Aytaylik, yyetakchi "sakkizlik", "o'nlik", "yigirmalik" mamlakatlari, yoki Yaponiyaning o'zi, yangi industrial Sharqiy Osiyo mamlakatlari, shuningdek sobiq sotsialistik iqtisodli bozorga o'tuvchi mamlakatlar yoki sobiq Itifoqqa kiruvchi O'zbekistonga o'xshagan suveren mustaqil davlatlar kabilarga bo'lingan xolda o'rganib, ma'lumotlar yig'ish va tahlil qilish ma'lum ma'noni belgilaydi va tizimlar turliligiga qarab ish tutishga undaydi.

Magistr uchun eng muhim narsa ma'lumotlarni tahlil qila bilish va maksimum ravishda foydalana olishdir. Biznes faoliyatda yangilikka intilish rivojlangan mamlakatlarda bozor tajribasini qo'llay bilishni talab etadi. Buning uchun bunga taalluqli ma'lumot, axborotlarni tahlil etish, to'la tushunish va amaliyotda ishlata olish darajasiga olib kelish ishlarini amalga oshirish jarayonlarini bajarish kerak. Shu bilan birga o'z amaliyotidagi o'lchovlarga taqqoslay bilish salbiy va ijobiy tomonlarini aniqlay bilish muhimdir. Shu taqdirda amalda qo'llash uchun yol ochilishi mumkin.

Tahlil eta bilish, taqqoslash xulosa chiqarishga olib kelib, amaliy yo'llarni aniqlash talab etiladi. Buning uchun bu tajribalardan kelib chiqadigan xulosalardan foydalanish yo'llari, usullarini belgilash bilan bog'liq ishlarni bajarish kerak. Bunda samaradorlikni belgilash amalda qo'llash darajasini aniqlash bilan bog'liq vazifalar ado etiladi.

Ma'lumot, axborotlarni tizimlay bilish va vaqt, hudud, tarmoqlar bo'yicha tartiblashtirib borishi zarur. Bularni yig'ish tartibi, ularni o'rinashtirish va kerakli vaqtda qayta foydalanish imkonini beruvchi tartibli xolda saqlanishini ta'minlash talab etiladi.

Rivojlangan mamlakatlarda bozor tajribasini o'rganish va ulardan samarali foydalanish diqqat bilan ish tutishni taqozo etadi. Shu bilan birga bu ma'lumot va tajribalardan firma ichki faoliyati va chet iqtisodiy harakatlarda, shuningdek xalqaro faoliyatda foydalanishda mustaqil ish yurita bilish magistrdan malakali bo'lishni talab etadi.

Magistr bu sohada ilmiy ishlar olib borishi hamda tajriba materiallaridan erkin xolda keng foydalana olishni taqozo etadi. Chunki bu sohadagi faoliyat shaxsan o'z manfaati bilan chegaralanmay boshqalar uchun foyda keltirishi kerak.

Magistr jahon bozori tajribasidan keng foydalanishi uchun bunga taalluqli vositalarni bilishi va erkin tarzda ishlata olishi zarur. Bular internet, kompyuter, ilmiy adabiyotlardan iboratdir. Bunda boshqalarning yordamisiz mustaqil ishlay bilishi zarur.

Shuni ta'kidlash kerakki, bozor munosabatlari harakati, biznes avji jahon tajribasisiz kutilgan natija bermaydi va bu vaqtinchalik narsa bo'lmay, doimiy davom etuvchi, to'xtovsiz yangilanib turuvchi xodisalarki, buni hech qo'ldan bermay doimo shug'ullanib borish maqsadga muvofiqdir. Bu har bir magistr uchun ihtiyoriy zaruriyatga aylanishi hamda xavas, ko'ngil qo'yish bilan bajarilib borishi talab etiladi. Magistr uchun jahon bozor tajribasini o'rganib, uni amalda qo'llab borish zarur shartdir.

1.3. Rivojlangan mamlakatlar tushunchasi

Bozor iqtisodiga o'tishda jahon tajribasi ichida rivojlangan mamlakatlar aloxida o'rin egallaydi. Rivojlangan mamlakatlar bozor munosabatlari asosida katta-katta iqtisodiy muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritganda, hatto asrlar ichida chiniqib, juda ko'p marta sinovlardan o'tgan. Bu munosabatlar chiniqqan, murakkablashgan, samaradorligini amalda isbotlagan va iqtisodiyotni yuqori cho'qqilarga olib chiqib, rivojlanishning tezlashuvini ta'minlagan. Rivojlangan

bozor usuli mamlakatlar jamiyati taraqqiyotning moddiy asosiga aylanib, uning barcha muammolarini xal qilishda negiz hisoblanadi. Chunki bu mamlakatlar o'z taraqqiy etgan iqtisodiyotlariga asoslangan xolda ichki va tashqi vazifalarini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharoitlariga ega bo'lgan davlatlardir. Bunday eng muhim tomon yuqori texnikali ishlab chiqarish mexanizmlariga ega bo'lish, barcha xalq xo'jaligi soha va tarmoqlarini sanoat usuli bilan ta'minlanganligi bo'lib, bu yoppasiga yuqori unumli mehnatni joriy etish imkonini tug'diradi. Bazar usuli ta'siri ostida iqtisodiyotning tuzumli tuzilishi tub o'zgarishlarga olib kelib, birinchi sektor hisoblangan tabiatga asoslangan qishloq xo'jaligi, o'rmonchilik, baliqchilik yalpi ichki mahsulotda orqaga surilib, birinchi o'ringa xizmat ko'rsatish, so'ngra sanoat va qurilish chiqadi. Sanoatda esa ishlov beruvchi tarmoqlar yyetakchi o'rinni egallab, sanoat asosini tashkil etgan. Sanoat usuli xalq xo'jaligini barcha sohalariga tarqalib, uning texnologik asosini tashkil etgan. Bu esa umumiy rivojlanishni ta'minlab, jamiyat talabini qondirish jarayonini tezlashtirgan.

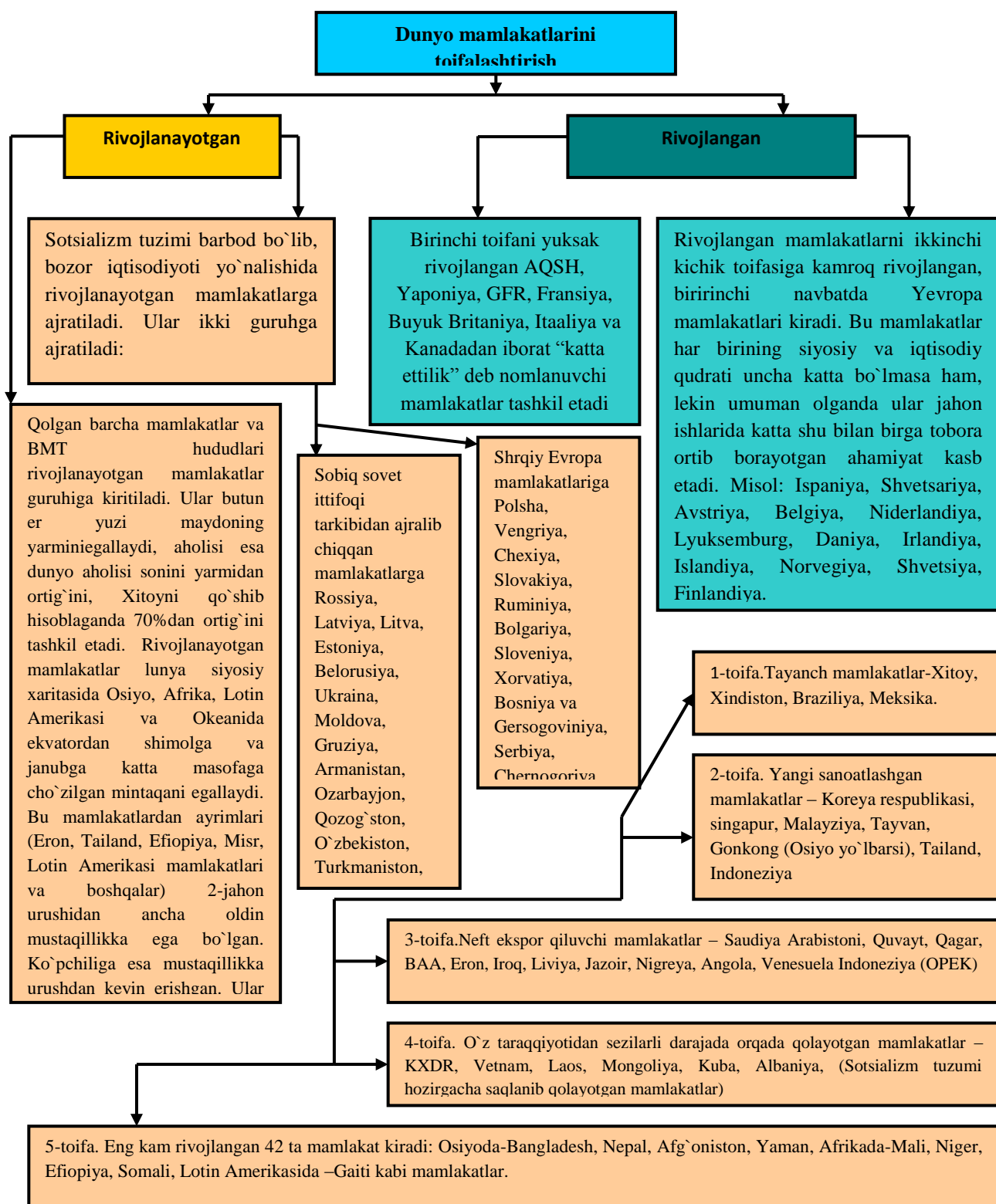
Bozor iqtisodiyoti sivilizatsiyalashgan bo'lib, inson manfaatiga qaratilishi, ijtimoiy yo'nalishda bo'lishligi asos hisoblangan. Yovvoyilashgan erkin raqobatning oldini olish yollari qo'llanilib, madaniy usullari o'rin egallagan. Bozor munosabatlari marketing va konsyumerizm bilan mustahkamlanib, iste'molchilar manfaatidan kelib chiqishga bo'ysuna boshlagan.

Bozor munosabatlari jamiyat ijtimoiy – iqtisodiy holatining yuqori darajali bo'lishini ta'minlay oldi. Demokratik tartiblar hukmronligi ta'minlandi. Aholining huquqiy erkinligi o'rnatilib, insoniy manfaatlar ustuvorligi ta'minlana boshladi. Insoniy hayotiy kafillikning yuzaga kelishi eng muhim va asosiy yutuqlardan hisoblanadi.

Iqtisodiy erkinlik, demokratik holat, inson huquqlarini ta'minlash kabilar jamiyat taraqqiyotiga aylandi. Bunda rivojlangan mamlakatlarda aholi turmush darajasi, turmush sifati yyetakchilik qilib, taraqqiyotning eng asosiy ko'rsatkichlarini tashkil etadi. Turmush darajasining asosini moddiy ta'minlanish, hayotiy sharoitlar mavjudligi tashkil etadi. Bu mo'l-ko'lchilikning ta'minlanishini zarur shart qilib qo'ysa, shu bilan birga buning inson hayoti bilan bevosita bog'liq bo'lishini talab etadi. Xaridorlik qobiliyatining yuqori darajada bo'lishi erkin va to'la iste'molga yol ochadi. Bular esa turmush darajasi yuqoriligining asoslarini belgilaydi. Tovarlar va xizmatlar mo'l-ko'lchiligining inson iste'moliga qaratilishi shaxsiy daromadlar darajasiga bog'liqdir.

Rivojlangan mamlakatlarda shaxsiy daromad boshqalarga nisbatan juda yuqori bo'lib, bu turmush darajasining o'sib borishida asos hisoblanadi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, texnik taraqqiyot yuqoriligi, yalpi ichki mahsulot tarkibi takomillashganligi, mehnat unumdorligining yuqoriligi, maoshlarining kattaligi, daromadlarning yuqori darajada bo'lishini ta'minlaydi. Rivojlanyotgan mamlakatlarga nisbatan bu sohadagi farq juda katta bo'lib, 8-10 martani tashkil etadi. Aytaylik, AQSH va G'arbiy Yevropa mamlakatlarini Sobiq Ittifoq respublikalari bilan taqqoslasak, o'rtacha bir ishchining kundalik yaratgan mahsuloti miqdori 8-9 marta ko'p. Yoki mahsulot tarkibidagi mehnat qismini

olsak, rivojlangan mamlakatlarda 60-80% ni tashkil etsa, suveren mustaqil davlatlarda 30-35%dan oshmaydi.

1.3.1-rasm. Dunyo mamlakatlarini toifalashtirish

Rivojlangan mamlakatlarda ish joylari ancha qimmat baholanadi va ish kuchi juda qadrlidir. Shuning uchun ham mehnat unumdorligini oshirishga

qaratilgan tadbirlar juda qadrlil hisoblanadi va kam mehnatli mahsulot ishlab chiqarish muhim bo'lib, avvalo intellektual mehnatga talab yuqoridir.

Maoshlarning yuqori bo'lishi, daromadlarning kattaligi iste'molning yuqori bo'lishini ta'minlaydi va iste'molning to'la hamda sifatli bo'lishiga asos soladi. Turmush darajasining yuqoriligi va o'sib borishi turmush sifatini ta'minlaydi. Turmush sifati esa avvalo iste'mol darajasi, hayotiy sharoitlarning mavjudligi bilan bog'liqdir. Turmush sifati yaxshi yashash, erkin hayot kechirish va buning uchun barcha moddiy va nomoddiy sharoitlarning mavjudligi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham turmush sifatini faqat moddiy boyliklar bilan o'lchab bo'lmaydi. Buning omillari juda ko'p bo'lib, sivilizatsiyali jamiyat taraqqiyotining eng katta muvaffaqiyati hisoblangan xolda u eng muhim xodisadir.

Turmush sifati kasal bo'lishlik, shaxsiy xavfsizlik, tabiiy muhit, ishsizlik, turli xil tovarlar va xizmatlarni iste'mol etish darajalari bilan belgilanib, eng muhimi umr uzoqligidir. Ma'lumki, rivojlangan mamlakatlarda o'rtacha umr uzoqligi 85 yilga teng bo'lsa, hatto bu ko'rsatkich 25 yilga teng mamlakatlar ham mavjud. Eng umr uzoqligi Yaponiya bo'lib 87 yilni tashkil etadi. Rossiyada bu ko'rsatkich 65 yildan iborat.

Bozor iqtisodiyoti rivojlanishning eng ma'qul usuli, chunki bu imkoniyatlardan maksimal foydalanish sharoitini yaratadi. Shu bilan birga iste'molchilar manfaatidan kelib chiqib, iqtisodiy taraqqiyotni xalq manfaatiga bog'lay oladi. Rivojlangan mamlakatlardagi erishilgan iqtisodiy daraja bozor munosabatlari rivoji natijasidir. Bu shunchalik inson manfaatlarini ta'minlay oladiki, ko'pchilik bunday mamlakatlarga xavas bilan qarab, shu darajaga erishishni istaydi, shunday mamlakatlarda yashashga intiladi. Bunday insonga xos haqiqiy hayot kechirish uchun mos iqtisodiyot bozor munosabatlari tufayli yaratilishini rivojlangan mamlakatlarda bozor tajribasi amalda isbotlab bermoqda.

Ma'lumki, jahon iqtisodiy standartlari rivojlangan mamlakatlar tajribasidan olinadi. Shu bilan birgalikda ekologik muammolarni xal qilishda ham rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasi ustunlik qilmoqda.

1.4. Rivojlangan mamlakatlar belgilari

Jahon iqtisodiyoti ko'p turli iqtisodiyotlardan iborat o'lib, u bir necha guruhlariga bo'linadi. Buning ichida 3 xil yirik guruhlariga bo'linishi e'tiborlidir. Bular: rivojlangan, rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyotli mamlakatlardir. Mamlakatlarni bu asosiy guruhlariga qo'shishlik turli usul (kriteriya)lar bilan belgilanadi. Eng avvalo iqtisodiyot tafsiloti, ya'ni bozor yoki o'tkinchi iqtisodiyot bilan mamlakatlar farqlanadi va baholanadi. So'ngra ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Bunda yalpi ichki mahsulot (YAIM) ishlab chiqarish xajmi uning aholi jon boshiga to'g'ri kelishi hamda YAIMning tarmoqlar bo'yicha tuzumi, turmush darajasi va sifati bilan o'lchanadi.

1.4.1.-jadval

Jahonmamlakatlari yalpi mahsulotining taqsimlanishi 2015 yil

No	Mamlakatlar nomi.	Yalpi ichki mahsuloti (nominal), mln.dollar.	Yalpi ichki mahsuloti (nominal), %.
1.	Afgʻaniston	13 320	0,0231
2.	Albaniya	11730	0,0203
3.	AQSH	14270000	24,804
4.	Angola	69710	0,1211
5.	Antigua va Barduba	1180	0,002
6.	Argentina	301300	0,5237
7.	Armaniston	8683	0,015
8.	Avstraliya	920 000	1,5991
9.	Avstriya	374400	0,6507
10.	Bagama	7403	0,0128
11.	Baxrayn	19360	0,0336
12.	Bangladesh	92120	0,1601
13.	Barbados	3595	0,0062
14.	Belgiya	461500	0,8021
15.	Beliz	1407	0,0024
16.	Belorussiya	49040	0,0852
17.	Benin	6401	0,0111
18.	BAA	228600	0,3973
19.	Balgariya	44780	0,0778
20.	Boliviya	17550	0,0306
21.	Bosniya va Gersegovina	16960	0,0294
22.	Botsvana	10810	0,0187
23.	Braziliya	1482000	2,576
24.	Bruney	14700	0,0255
25.	Burkina Faso	7780	0,0135
26.	Burundi	1410	0,0025
27.	Butan	1493	0,0025
28.	Buyuk Britaniya	2198000	3,8206
29.	Daniya	308300	0,5358
30.	Dominika	376	0,0006
31.	Dominikana Respublikasi	44720	0,0777
32.	Efiopiya	33920	0,0589
33.	Ekvador	55610	0,0966
34.	Ekvatorial Gvineya	11180	0,0194
35.	Eritreya	1694	0,0029
36.	Eron	331800	0,5767
37.	Estoniya	18050	0,0313

38.	Fiji	3048	0,0052
39.	Fillipin	3048	0,0052
40.	Finlyandiya	242300	0,4211
41.	Fransiya	2635000	4,5802
42.	Gabon	10940	0,019
43.	Gaiti	6908	0,012
44.	Gambiya	726	0,0012
45.	Gana	14760	0,0256
46.	Gayana	1196	0,002
47.	Germaniya	3235000	5,6231
48.	Gonduras	14580	0,0253
49.	Grenada	683	0,0011
50.	Gretsiya	338300	0,588
51.	Gruziya	10980	0,019
52.	Gvatemala	36470	0,0633
53.	Gvineya	4436	0,0077
54.	Gvineya-Bisau	438	0,0007
55.	Xindiston	1243000	2,1606
56.	Indoneziya	514900	0,895
57.	Iordaniya	226800	0,3942
58.	Iroq	70100	0,1218
59.	Islandiya	11780	0,0204
60.	Ispaniya	1438000	2,4995
61.	Isroil	215700	0,3749
62.	Italiya	2090000	3,6328
63.	JAR	277400	0,4821
64.	Jazoir	134800	0,2343
65.	Jibuti	1089	0,0018
66.	Kabo-Verde	1755	0,003
67.	Kambodja	10900	0,0189
68.	Kamerun	21820	0,0379
69.	Kanada	1319000	2,2927
70.	Keniya	30210	0,0525
71.	Kipr	23220	0,0403
72.	Kiribati	114	0,0001
73.	Kolumbiya	228600	0,3973
74.	Kongo	8632	0,015
75.	Kongo Demokratik Respublikasi	11100	0,0192
76.	Koreya Respublikasi	800300	1,3911
77.	Koreya Xalq Demokratik Respublikasi	27820	0,0483
78.	Kosta Rika	29290	0,0509
79.	Kotd'lvuar	22910	0,0398

80.	Kuba	55430	0,0963
81.	Laos	5721	0,0099
82.	Latviya	24200	0,042
83.	Lesoto	1624	0,0028
84.	Liberiya	868	0,0015
85.	Litva	35960	0,0625
86.	Livan	32660	0,0567
87.	Liviya	60610	0,1053
88.	Lixtenshteyn	4993	0,0086
89.	Lyuksenburg	46510	0,0808
90.	Madagaskar	8974	0,0155
91.	Malavi	4909	0,0085
92.	Malayziya	207400	0,3605
93.	Maldiv	807,5	0,0014
94.	Mali	8757	0,0152
95.	Malta	7714	0,0134
96.	Markaziy Afrika Respublikasi	1983	0,0034
97.	Marokash	90780	0,1577
98.	Marshall orollari	161,7	0,0002
99.	Mavrikiy	9156	0,0159
100.	Mavritaniya	3241	0,0056
101.	Meksika	866300	1,5058
102.	Mikroneziya	238,1	0,0004
103.	Misr	188000	0,3267
104.	Moldaviya	5328	0,0092
105.	Mangoliya	4212	0,0073
106.	Mozambik	9654	0,0167
107.	Myanma	26520	0,046
108.	Namibiya	9039	0,0157
109.	Nepal	12470	0,0216
110.	Niderlandiya	789700	1,3726
111.	Niger	5323	0,0092
112.	Nigeriya	165400	0,2875
113.	Nikaragua	6298	0,0109
114.	Norvegiya	369000	0,6414
115.	Ozarbajjon	42510	0,0738
116.	Palau	164	0,0002
117.	Panama	24750	0,043
118.	Papau yangi Gvineya	8200	0,0142
119.	Paragvay	13610	0,0236
120.	Peru	127400	0,2214
121.	Pokiston	166500	0,2894
122.	Polsha	423000	0,7352

123.	Portugaliya	219800	0,382
124.	Qamar orollari	525	0,0009
125.	Qatar	92540	0,1608
126.	Qirg'iziston	4681	0,0081
127.	Qozog'iston	107000	0,1859
128.	Quvayt	114900	0,1997
129.	Rossiya	1255000	2,1814
130.	Ruanda	5011	0,0087
131.	Ruminiya	160700	0,2793
132.	Salvador	22170	0,0385
133.	Samoa	567	0,0009
134.	San-Marino	1048	0,0018
135.	San-Tome va Prinsipi	189	0,0003
136.	Saudiya Arabistoni	379500	0,6596
137.	Senegal	12610	0,0219
138.	Sent-Kits va Nyovis	547	0,0009
139.	Sent-Lyusiya	991	0,0017
140.	Sent-Vinsent va Grenadina	625	0,001
141.	Serbiya	42390	0,0736
142.	Seyshel orollari	656	0,0011
143.	Singapur	163100	0,2836
144.	Slovakiya	88300	0,1534
145.	Sloveniya	49550	0,0861
146.	Solomon orollari	668	0,0011
147.	Somali	2731	0,0047
148.	Sudan	54290	0,0943
149.	Surinam	3147	0,0054
150.	Suriya	54350	0,0944
151.	Svazilend	2929	0,005
152.	Serra-Leone	2064	0,0035
153.	Tailand	266400	0,463
154.	Tanzaniya	22160	0,0385
155.	Togo	2771	0,0048
156.	Tojikiston	4577	0,0079
157.	Tonga	259	0,0004
158.	Trinidad va Tobago	2300	0,0399
159.	Tunis	39570	0,0687

Yuqoridagi jadvalni quyidagicha turkumlash mumkin. Bundan xulosa shuki, dunyoda 20 davlat yer shari quruqligining 61,78% tashkil qilar ekan, dunyoda 20 davlat yer shari aholisining 70,55%ni hamda dunyoda 20 davlat jahon yalpi ichki mahsulotini 82,45%ni tashkil qilar ekan. E'tibor bersangiz turli ranglarga bo'yalgan mamlakatlar bu uch ko'rsatkichda ishtirok etgan: ya'ni, Rossiya yer

shari quruqligini 11,48% egallagan holda 2,06% dunyo aholisiga ega, shu bilan birga 2,18% dunyo yalpi ichki mahsulotida ulushi bor.

Jadvalda 160 dan ortiq mamlakatni 3 guruhga bo'lingan xolda asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari keltirilgan. Yuqori darajali ko'rsatkichga 24 mamlakat ajratilgan bo'lib, ularning aholi soni 13,5 %ga teng bo'lgan xolda umumiy yalpi mahsulotda 80%ga teng bo'lgan. Aksincha, past darajali mamlakatlar soni 45 ta bo'lib, aholining miqdori 55 %ga teng bo'lgan xolda umumiy YAIMning 5%inagina tashkil etgan. Jon boshiga olganda YAIM 324 dollar bo'lib, yuqori darajali mamlakatlarga nisbatan 71 marta pastdir. Iste'mol xajmini taqqoslasak, bu ko'rsatkich bo'yicha tafovut 60 barobarga to'g'ri keladi.

O'rta darajadagilarga nisbatan ham aholi jon boshiga YAIM 11 barobar va iste'mol xajmi bo'yicha esa 10 barobar yuqoridir.

Yuqori darajadagilar albatta rivojlangan mamlakatlardir. Bular bilan boshqa mamlakatlar iqtisodiy darajasidagi farq juda katta. Ayniqsa past darajali mamlakatlar bilan taqqoslash keskin farqlar mavjudligini ko'rsatadi. Shu bilan birga rivojlangan mamlakatlar juda katta imkoniyatlarga egaligi va ustuvor ahamiyatli iqtisodiyot darajasida ekanligini bildiradi.

1.4.2.-jadval

Jahon mamlakatlari yalpi mahsulotining taqsimlanishi 2012 yil

Maydoni, %		Aholisi, %		Yalpi Ichki Mahsulot, %	
Rossiya	11,48	Xitoy Xalq Respublikasi	19,49	Amerika Qo'shma Shtatlari	24,80
Kanada	6,70	Hindiston	17,29	Yaponiya	8,78
Amerika Qo'shma Shtatlari	6,47	Amerika Qo'shma Shtatlari	4,52	Xitoy Xalq Respublikasi	8,27
Xitoy Xalq Respublikasi	6,40	Indoneziya	3,46	Germaniya	5,62
Braziliya	5,72	Braziliya	2,82	Fransiya	4,58
Avstraliya	5,16	Pokiston	2,48	Buyuk Britaniya	3,82
Hindiston	2,20	Bangladesh	2,39	Italiya	3,63
Argentina	1,87	Nigeriya	2,30	Tuvalu	2,60
Qozog'iston	1,83	Rossiya	2,06	Braziliya	2,58
Sudan	1,68	Yaponiya	1,85	Ispaniya	2,50
Jazoir	1,60	Meksika	1,58	Kanada	2,29
Kongo Demokratik Respublikasi	1,57	Filippin	1,37	Rossiya	2,18
Saudiya Arabistoni	1,44	Vyetnam	1,25	Hindiston	2,16
Meksika	1,32	Efiopiya	1,24	Avstraliya	1,60
Indoneziya	1,28	Germaniya	1,19	Meksika	1,51
Liviya	1,18	Misr	1,15	Koreya Respublikasi	1,39
Eron	1,09	Eron	1,09	Niderlandiya	1,37
Mongoliya	1,05	Turkiya	1,06	Turkiya	1,03
Peru	0,86	Kongo Demokratik Respublikasi	0,99	Indoneziya	0,90
Chad	0,86	Tailand	0,98	Shveysariya	0,84
JAMI	61,78	JAMI	70,55	JAMI	82,45

Rivojlangan mamlakatlar qatoriga G'arbiy Yevropa mamlakatlarning barchasi, AQSH, Kanada, Yaponiya, Avstraliya, Yangi Zelandiya kabi

mamlakatlar kiradi. Shu bilan birga 1997 yildan boshlab janubiy Koreya, Singapur, Gonkong, Tayvan va Isroilni kirita boshlandi. Shunday qilib bunday mamlakatlar soni 30 taga etdi. Albatta bularning soni ko'payib boradi. Bu avvalo Yevropa Ittifoqiga qo'shiladigan Polsha, Vengriya, Chexiya, Sloveniya, Kipr, estoniyalar hisobiga bo'ladi.

Rivojlangan mamlakatlar ichida YAIM bo'yicha eng salmoqliklari bo'lgan Yettiliklarni" ajratadilar. Bular: AQSH, Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Kanada, Italiyalardan iborat.

Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, bu mamlakatlar haqiqatdan ham jahonda eng iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar va har tomonlama kuchli, inson taqdirini belgilovchi iqtisodiy yuqori ko'rsatkichlarga ega.

Aholiga xizmat ko'rsatish juda taraqqiy etgan bo'lib, iqtisodiyotning ko'pchiligini tashkil etadi. Bu ayniqsa bandlik darajasida sezilarlidir. Aytaylik, AQSHda xizmat sohasidagi bandlik umumiyga nisbatan 85%ni tashkil etadi. G'arbiy Yevropa mamlakatlarida ham bu ko'rsatkich 65-80 %ga boradi. **SMM mamlakatlarini** olsak, bu sohadagi bandlik 27-30%dan oshmaydi. Demak, jamiyat

1.4.3-jadval

Rivojlangan "Yettilar" ko'rsatkichlari 2015yil

№	Mamlakatlar	Aholi mln.	Yalpi ichki mahsuloti (nominal), mln.dollar.	Yalpi ichki mahsuloti (nominal), %	YAIM hajmi, mln. doll.	Jon boshiga YAIM doll.	O`rtacha umr ko`rish, yil hisobida
1.	AQSH	282	14 270 000	24,804	9646	34260	77
2.	Kanada	31	1319000	2,2927	840	27500	78
3.	Germaniya	82	3235000	5,6231	2054	25010	77
4.	Yaponiya	127			3354	26460	81
5.	Fransiya	59	2635000	4,5802	1440	24470	79
6.	Buyuk Britaniya	60	2198000	3,8206	1407	23550	80
7.	Italiya	58	2090000	3,6328	1348	23370	78

Rivojlangan mamlakatlarda bozor tajribasida muhim belgilardan yana biri, bular juda turli darajadagi mamlakatlardir. Chunki ancha rivoj topgan, jon boshiga YAIM ko'p to'g'ri keladigan Osiyo va Lotin Amerikasi mamlakatlari bilan birga

juda qoloq mamlakatlar ham ko'p. Eron ko'rfazi, yangi industrial Osiyo mamlakatlari albatta boshqalardan o'z iqtisodiy darajasi bo'yicha farqlanadi.

Bu guruhdagi neft eksport qiluvchi OPEK mamlakatlarini ajratadilar. Chunki tabiiy boylikka ega mamlakatlar o'z iqtisodiyotini ancha mustahkamlab, kelajakda rivojlanish imkoniga ega bo'ladilar.

Asriy qoloqlik, tabiiy qashshoqlik, dengizga chiqishdan mahrum bo'lgan, tabiiy ofatlar tez duch keladigan sharoitdagi kam rivojlanayotgan mamlakatlar soni ortmoqda va ular hozir 47 taga etgan. Bulardagi eng muhim muammo qoloqlik, qashshoqlikni oldini olish uchun iqtisodiy resurslarning yoqligidir.

Uchinchi mamlakatlar guruhi o'tuvchi iqtisodiyotlilar bo'lib, bular asosan sobiq sotsialistik ma'muriy-buyruqbozlikdan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlardir. Bu 12 Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari va 15 Sobiq Ittifoq respublikalaridir. Shuningdek, Mongoliya, Xitoy va Vetnamlardir. Bu guruhdagi mamlakatlar jahon YAIMning 12 %ini xosil qiladi. Buning ichida Rossiya – 3%, Xitoy – taxminan 12 %ni tashkil etadi. Hozirgi vaqtga kelib sobiq sotsialistik ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodi tizimida faqat Kuba va Shimoliy Korea mamlakatlari qoldi.

1.5. “Rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasi” fani predmeti va usullari

“Rivojlangan mamlakatlarda bozor tajribasi” fanining predmeti jahon bozori tajribasi tahlili va uni o'rganishdan iborat bo'lib, bunda asosiy diqqat rivoj topgan mamlakatlarga qaratiladi. Bu jarayon tizimli tavsifga egadir. Avvalo bozor iqtisodiyotiga o'tish va uning rivojlanishiga oid umumiy masala, qoidalarga e'tibor berib, qisqacha talqin beriladi. Bu taqqoslash va predmetni aniqlash hamda belgilashga yordam beradi. Bular qatoriga bozor iqtisodiyoti shakllanishi asosiy shartlari, ko'p mulkchilik, tadbirkorlik, kichik va o'rta biznes, bozor milliy modellari kabilarni kiritish mumkin.

Avvalo eng yirik va yuqori darajada rivojlangan hamda bozor rivoji etaloni vazifasini bajaruvchi mamlakatlardan AQSH, Yaponiya, Fransiya va Germaniya iqtisodiyotining shakllanishi, rivojlanishi xususiyatlari, belgilari tahlil etilgan xolda bayon etiladi. Ma'lumki, bu mamlakatlarning bozor sohasidagi tajribalari juda katta va ularga taqlid qilish maqsadga muvofiqdir. SHu bilan birga bu mamlakatlarning jahon mamlakatlari rivojiga ta'siri katta va bu sohada juda xajmli salohiyatga ega.

Rivojlangan mamlakatlar yyetakchilarini birlashtiruvchi “ettilik” aloxida o'rganiladi. Shunga o'xshash Yevropa Ittifoqiga ham mustaqil o'rin ajratilib tahlil etiladi. Ahamiyatiga ko'ra e'tibor berishni talab qiluvchi Xitoy mamlakatidagi bozor islohotlariga ham aloxida o'rin ajratilib, bundagi diqqatga sazovor tajribaga arziydigan masalalar ko'rib chiqiladi.

O'ziga xoslik xususiyatlari mavjud bo'lgan Osiyodagi yangi industrial mamlakatlar “Osiyo ajdaholari” va “Osiyo yolbarslari” deb atalib, bularda ham bozorga o'tish va uni mustahkamlash sohasida keng tajribalar mavjud. SHu bilan

birga bularga O'zbekistonga xos mentalitet o'xshovliklar bo'lib, biz uchun amaliy ahamiyatlidir.

Bozorga o'tishda sobiq sotsialistik iqtisodli mamlakatlar tajribasi, ayniqsa hozirgi SMM mamlakatlar tajribalari diqqatga sazovorki, bizning amaliyotimizda o'xshovlik ko'p uchraydi. Bular ham diqqatga sazovor bo'lib, tahlil etilgan holda o'rganiladi. Markaziy Osiyo davlatlari bizga bevosita qo'shni holda umumiyliklar ko'p va bularni ham e'tiborga olish zarur.

Bozor iqtisodiyotining shakllanishi va taraqqiyoti ko'p jixatdan umumjahon tashkilotlari faoliyatiga bog'liqdir. Bular BMT, Jahon valyuta fondi va shu toifadagi banklar kabilar bo'lib, bularni o'rganishlik kerakligini davrning o'zi taqozo etadi.

Bundan tashqari iqtisodiy hamkorlikka qaratilgan xalqaro birlashmalar, kelishuvlarning ham ahamiyati kam emas, ularning faoliyat tajribalarini o'rganish, amaliyotimizga taalluqli tomonlarini belgilash foydadan xoli emas. Ayniqsa bunda O'zbekiston bevosita aloqador bo'lgan tashkilotlar ahamiyatlidir, qaysiki sarmoyalar va tashqi savdo bilan bog'langan jahon, qit'alar banklari, xalqaro savdo tashkiloti kabilardir.

Rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasini o'rganishda davlat iqtisodiy faoliyatiga ahamiyat beriladi. Chunki bozor usuli iqtisodiyot taraqqiyotini to'liyg'icha ta'minlay olmaydi va buning uchun qo'shimcha mexanizmlar talab etiladi. Boshqacha qilib aytganda, bozor umumiy iqtisodiy taraqqiyot uchun yordamga muxtojdir. Bunday yordamchi kuch davlat va jamiyat faoliyati bo'lib, sivilizatsiya taraqqiy qilgan sari bularning ahamiyati o'sib bormoqda va bozor sharoitida iqtisodiy taraqqiyotning ijtimoiylik ta'sirini kuchaytirish, iste'molchilar manfaatini himoyalash, iqtisodiy istiqbollarni belgilash, pul-kredit, solig', byudjet siyosatlaridan to'g'ri foydalanish imkonini bermoqda. Ijtimoiy infratuzilmaning asosan davlat tasarrufida bo'lishi va buning bozor iqtisodiyotiga samarali ta'siri, umuman davlat va bozor iqtisodiyotining bir-biriga mos xolda harakatda bo'lishi iqtisodiy taraqqiyot va aholi turmush darajasi muammolarini xal qilishda juda qo'l kelmoqda. Bundagi eng muhim tomonlar bozorni ijtimoiy tartiblashtirish, milliy iqtisodiyotni himoyalash, iqtisodiy strategiyalarni boshqarish, davlat tijoratini uyushtirish kabilardan iborat.

Jahonda ikki qarama-qarshi tizimlar mavjudligida kapitalizm asosan salbiy hisoblanar va faqat ekspluatatsiya mazmunida talqin etilar edi. Albatta buning bozor iqtisodiga o'tish davrlariga oid XIX va XX asr birinchi yarimlarida jonli tomonlari mavjud edi. Lekin so'ngra, ayniqsa hozirgi bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlar salmog'i ortib borishi bilan bunday tushunchalar o'zgarmoqda. Chunki bu jarayon bozor iqtisodiyoti taraqqiyoti bilan ijtimoiy muammolarning muvaffaqiyatli xal qilinib borishi tufayli ijobiy o'zgarmoqda va insoniylik, insonparvarlik mazmunini oshkor qilmoqda va bozor iqtisodiyoti rivoji o'z mazmunini ko'proq ochmoqda.

“Rivojlangan mamlakatlarda bozor tajribasi” fanining predmetini o'rganishda taqqoslash, tarixiy-mantiqiylik usullarni tajribada sinash kabilar asosiy usullari qilib qo'llaniladi. Haqiqatdan ham usullar qabul qilish muammolarini

ijobiy xal qilishda ijobiy o‘rin egallashi mumkin. Chunki har qanday bozor iqtisodi sohasidagi tajribalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri boshqa mamlakatlarda qo‘llab amalga tadbiq etib bo‘lmaydi. Bu jarayon juda murakkab va ehtiyotkorlikni talab etadi-ki, har tomonlama tahlil etish, o‘lchash, taqqoslash, foydali tomonlarini aniqlash, muayyan sharoitlarga mosligini belgilash va qo‘llaniladigan sharoitlarni to‘la e‘tiborga olish kabilarni aniqlashda zarur va samarali usullardan foydalanish talab etiladi.

Nazorat savollar:

1. Milliy bozor iqtisodiyoti shakllanishida jahon tajribasining ahamiyati nimalarda namoyon bo‘ladi?
2. Jahon iqtisodiyotiga qo‘shilishda mamlakatlar bozor iqtisodiyotini o‘rganish zaruriyati.
3. Rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasi o‘rganishdan maqsad.
4. Rivojlangan mamlakatlarda bozor tajribasini o‘rganishni magistrlik faoliyatidagi o‘rni.
5. Rivojlangan mamlakatlar belgilari.
6. Jahon mamlakatlarining guruh turlarini sanab bering.

2-BOB. BOZOR IQTISODIYOTINI SHAKLLANTIRISHNING ASOSIY SHARTLARI

- 2.1. Bozor iqtisodiyotining asosiy mohiyati**
- 2.2. Bozor iqtisodiyotining yyetakchi mexanizmlari**
- 2.3. Bozor infratuzilmasi**
- 2.4. Davlat faoliyati va bozor iqtisodiyoti muvozanati**
- 2.5. Mulk shakllarining bozorga ta'siri**
- 2.6. Davlat mulkini xususiylashtirish**

Tayanch so'z va iboralar

Pirovard, bozor bahosi, monopoliya, aksmonopoliya, raqobat mexanizmi, xususiy mulk.

2.1. Bozor iqtisodiyotining asosiy mohiyati

Bozor sivilizatsiyali taraqqiyot maxsuli bo'lib, u inson iqtisodiy faoliyatining yuqori cho'qqisidir. Iqtisodiy faoliyat amaliyoti shuni tasdiqlaydiki, xo'jalikni bozor asosida uyushtirish eng samarali usuldir. Chunki u iqtisodiy taraqqiyotni haqiqatdan ham inson manfaatidan keltirib chiqaradi.

Bozorning tarixi katta, u qadam-qadimdan ma'lum narsa. Ayniqsa, sharq bozorlari asrlar osha o'z dovrug'ini taratib kelgan. O'zbekiston hududida ham shunday bozorlar va "Buyuk ipak yo'li" kabi savdo yo'llari o'tgan. Lekin hozir bozor iqtisodiyotini qurmoqdamiz. Bunda qarama-qarshilik, tushunmovchilik mavjuddek tuyiladi. Buning uchun bozor iqtisodiyoti mohiyatiga diqqatimizni qaratishimiz kerak.

Bozor eskidan oldi-sotdi joyi, sotuvchi va xaridorlar joyi, chakana savdo jarayoni bilan chegaralanib, qadimiy "Sharq bozori" mazmunini bildirib, hayot asosan natural xo'jalikka asoslangan bo'ladi. Bozor oddiy va hayotiy yuzaki tushunchani bildirs, bozor iqtisodiyoti to'la mazmunli va ilmiy tushunchadir.

Bozor iqtisodiyotida iste'molning barchasi bir tizim sifatida bozor munosabatlari asosida shakllanib rivojlanadi. Ishlab chiqarish bozorning asosiy mexanizmlaridan biri bo'lgan taklifga aylanishi tufayli reallashadi. Moddiy ishlab chiqarish jarayoni qanchalik muhim ahamiyat kasb etmasin, u iste'mol uchun atalgan va bozor sharoitida talabdan kelib chiqadi. Chunki inson iste'moli uning ehtiyoji talabga aylanishi tufayligina yuzaga keladi. Bozor munosabatlari sharoitida bozordagi talab asos bo'lganligi uchun ishlab chiqarish vosita sifatida xizmat qiladi, ishlab chiqarish bozor iqtisodiyoti tarkibida bo'lib, uning moddiy asosini tashkil etadi. Umuman ishlab chiqarish bozor munosabatlari, uning qonun talablari asosida rivojlanadi. Demak, bozor iqtisodiyotida inson talabi, uning iste'moli yuqori bo'lgani xolda ishlab chiqarish buning vositasi vazifasini bajaradi va talab uchungina xizmat qiladi. Shuning uchun bozor iqtisodiyotida tovar

muomalasi tushunchasi bilan birga iqtisodiy aloqa usuli, umuman xo‘jalik yuritish usuli tushunchalari mavjud, bularni aslo inkor etib bo‘lmaydi.

Lekin bozor iqtisodiyotining mohiyati muomala va iqtisodiy aloqalarga nisbatan kengdir. Bozor iqtisodiyoti avvalo barcha xo‘jalik tarmoqlari, iqtisod turlari, sohalariga ta‘sir o‘tkazadi. Bunday ta‘sir etish mikroiqtisodiyot bilan chegaralanmay, balki makroiqtisodiyotning asosiy tomonlariga mazmun berib, ularni o‘z doirasiga oladi. Ma‘lumki, iqtisodiy proporsiya, balanslar bozor ta‘siriz bo‘lishi mumkin emas. Chunki avvalo resurslar bozori mavjud bo‘lib, ularning joylashuvi va taqsimlanishi bozor mexanizmlari ta‘siri ostida bo‘ladi. Ishlab chiqarish sohaları va ularning hosilasi – tovarlar bozorining asosi hisoblangan talab ta‘siri tufayligina reallashmog‘i mumkin.

Shunday qilib bozor iqtisodiyoti tovarlar muomalasi, iqtisodiy aloqa usuligina bo‘lib qolmay, balki iqtisodiy tizimdir, ya‘ni iqtisodiyot tizimiga xos barcha xususiyatlarni o‘zida aks ettiruvchi va iqtisodiyotning barcha tomonlariga ta‘sir etib, o‘ziga qamrab oluvchi iqtisodiy tizimdir. Bozor iqtisodiyoti iqtisodiy sohalar va tarmoqlarning o‘zaro bog‘liqligi asosidagi birlikdir.

Bozor iqtisodiyoti deganda avvalo bozor usulidagi iqtisodiyot, bozor munosabatlari asosidagi rivojlanayotgan iqtisodiyotni tushunamiz. Iqtisodiyotning ayrim qismlari yoki ayrim hudud iqtisodiyotida bozor munosabatlarining ta‘sir etishi emas, balki iqtisodiyotning asosiy va ko‘pchilik qismida yoki asosan iqtisodiyotning bozor munosabatlari asosida to‘la rivojlanishidir. Bunday xolda iqtisodiyot bozor mazmuniga ega bo‘ladi, chunki bozor munosabatlari tasodifiy, ayrim xollarda uchraydigan voqelik bo‘lmay, balki u umumiy va ommaviy iqtisodiy xodisa bo‘lib, zaruriy talab holatiga aylanadi. Bozor iqtisodiyotida bozor munosabatlari tizimi yuzaga keladi va iqtisodiyot shunday tizim asosida rivojlanadi.

Bozor iqtisodiyoti erkin harakatdagi, o‘zini-o‘zi boshqaruvchi va tartibga soluvchi ichki qudratga ega. Bu qudrat – kuch bozor munosabatlari, bozor mexanizmlaridir.

Bozor iqtisodiyotining erkinlik xususiyati avvalo tadbirkorlar va tanlov erkinligidan iboratdir. Xususiy tadbirkor iqtisodiy resurslarni erkin qo‘lga kiritish va egalik qilish huquqiga ega bo‘lib, resurslardan ihtiyoriy ravishda tovarlar ishlab chiqarish, shuningdek firmalarning istagi bo‘yicha ularni sotish imkoniga egadir. Nima ishlab chiqarish, qachon, qancha, qaerda, mahsulotlarni qanday tasarruf etish erkin xolda xal qilinadi. Tadbirkorlarning ma‘lum tarmoqda ish ko‘rish yoki tarmoqdan chiqish ihtiyori o‘zlarida bo‘lib, bunga to‘siqlik qiluvchi kuch bo‘lmasligi kerak.

Erkin tanlash imkonini olsak, bozor sharoitida kapital va moddiy resurslar egalarning bularni o‘z ihtiyorlari bo‘yicha ishlatish yoki ish tutish huquqi va imkoniga ega bo‘lishdan iboratdir. Shu bilan birga ishlovchilar istagan mehnat turi bilan shug‘ullana olish imkoniga ham ega bo‘ladilar. So‘ngra iste‘molchilar o‘z daromadlari xajmiga qarab istagan miqdorda, sifatda biror yoki turli xildagi tovar va xizmatlarni sotib oladilar. Iste‘mol tanlovi eng kuchli erkinlikdir. SHu nuqtai nazardan ishlab chiqaruvchi – sotuvchining erkinligi xaridor erkinligiga bog‘liq va

shundan kelib chiqib, pirovardida ishlab chiqaruvchining erkinligi xaridor erkinligi tufayli reallashadi.

Bozor iqtisodiyotining muhim tomoni shuki, u inson manfaatidan kelib chiqadi. Chunki barcha bozor ishtirokchilari go‘yo o‘zlarining shaxsiy manfaatlari uchun kurashadilar, amalda esa deyarli barchaning manfaati ta‘minlanadi.

Ma‘lumki, amalda tovar ishlab chiqaruvchi tadbirkor – sotuvchi faqat o‘z shaxsiy manfaatini asos qilib oladi va barcha faoliyatini shunga qaratadi. Iste‘molchi esa imkoni boricha arzonroq mol olish va ko‘proq foydaga erishishga harakat qiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha shaxsiy manfaat ustida qayg‘uradi va biri ikkinchisining hisobiga o‘z manfaatini ta‘minlashga urinadi. Lekin aytganimizdek, deyarli barchaning manfaati ta‘minlanadi.

Ishlab chiqaruvchi – sotuvchi iste‘molchini manfaatini o‘ylamaydi, u o‘zini o‘ylab harakat qiladi va iste‘molchi – xaridor hisobiga boyishni chamalaydi. Lekin tadbirkor albatta tovarini sotishi kerak. Bu esa faqat unga bog‘liq emas. Tovar sotilishi uchun iste‘molchining manfaatini ifodalovchi talab shakllanishi zarur. Bu esa asosan iste‘molchi - xaridorga bog‘liqdir. Tadbirkor iste‘mol talabiga mos tovar ishlab chiqarishi mumkin xolos. Har qanday sharoitda ham tadbirkor iste‘molchini e‘tiborga olishga majbur. Bozor iqtisodiyotining qonuni shuki, unda talabga mos, sotiladigan tovarlargina ishlab chiqariladi. Iste‘mol har qanday ishlab chiqarishning maqsadidir va ishlab chiqaruvchining manfaatlari shuning uchun ham e‘tiborliki, u iste‘molchilar manfaati uchungina xizmat qiladi.

Demak, tadbirkorning manfaati xaridorning manfaatiga mutloq bog‘liqdir. Tadbirkorning manfaati inson shaxsiy manfaati tufayli ro‘yobga chiqishi mumkin. Bozor munosabatlarigina iqtisodiyotni inson manfaatiga to‘la qarata oladi. Bu esa bozorning asosiy ustunligi, barqarorligi va istiqbolini belgilab beradi. Aytish mumkinki, bozor iqtisodiyoti sharoitida manfaatlar mosligi, shu tufayli iqtisodiyotning to‘laqonli harakati, yuqori darajali taraqqiyoti ta‘minlanishi mumkinligi mavjuddir. Manfaatlar mosligi, ayniqsa inson shaxsiy manfaatini asoslanganligi bozor iqtisodiyotiga qudratli kuch bag‘ishlaydi.

Bozor iqtisodiyotida tovar ishlab chiqarish juda ahamiyatlidir. Asli bozor tovar ishlab chiqarish mahsulidir. U qadimiy iqtisodiy voqelikka ega bo‘lib, o‘z taraqqiyoti tufayli bozorni yuzaga keltiradi. Ma‘lumki, tovar ishlab chiqarishning tub mohiyati ayirboshlash, bozor uchun ishlab chiqarishdir. Mahsulot ayirboshlash, uning darajasi, mavjud shakllari tovar ishlab chiqarishga bog‘liqdir. Zero, bozor munosabatlari tovar ishlab chiqarish va uning muomalasi tufayli yuzaga kelib rivojlanadi.

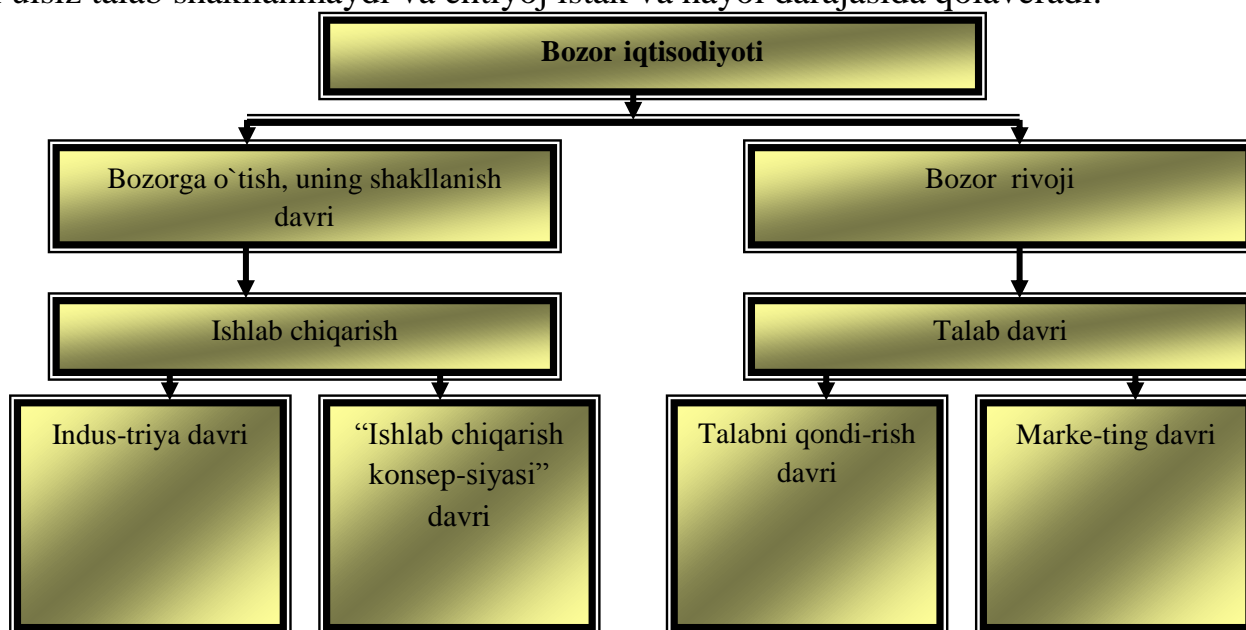
Bozor iqtisodiyotining shakllanishi tovar ishlab chiqarishni va muomalasini taraqqiy ettirish, ularning yuqori darajasiga erishuvini talab etadi. Bu avvalo, bozor uchun zarur tovarlar mavjudligiga erishish bilan bog‘liqdir. Ma‘lumki, bu juda yuqori darajada bo‘lmog‘i zarur. Keng tarmoqli, katta xajmdagi va juda xilma-xil tovarlar ishlab chiqarishni tashkil etish kerak. Shunday yol bilangina bozor iqtisodiyotining moddiy asosi yaratiladi. Bu ayni vaqtda zarur bozor munosabatlari uchun iqtisodiy sharoitlarni kengaytirib boradi.

Ma'lum darajagacha bu jarayon tovar ishlab chiqarishdan kelib chiqsa, so'ngra ahamiyat nuqtai nazaridan o'zaro o'rin almashish yuz berib, bozor iqtisodiyoti tizimi shakllanishi tufayli tovar ishlab chiqarishga ta'sir kuchayib boradi. Natijada tovar ishlab chiqarish bozor iqtisodiyoti qismiga aylanib, uning moddiy asosini yaratuvchidan iborat bo'ladi. Endi bozorning rivoji tovar ishlab chiqarish miqyosiga bog'liq bo'lib qoladi va talabning miqdori va tuzumiga bog'liq bo'ladi.

2.2. Bozor iqtisodiyotining yetakchi mexanizmlari

Bozor iqtisodiyotida ahamiyatli, uni rivojlantiruvchi, harakat mazmunini belgilovchi mexanizmlar bo'lib, ularsiz bozor iqtisodiyotini tasavvur etib bo'lmaydi. Tub mazmuni bilan bozor mohiyatini belgilab beruvchi mexanizmlardan talab, taklif, raqobat, bozor bahosini ko'rib chiqaylik. Bozor mexanizmlarini korxonalarining boshqarilishi, ish yuritilishi, xo'jalikning tashkil etilishi bozor mazmunida bo'lishi, umumiy bozorcha iqtisodiy yo'nalishda ta'sir etishida sezamiz va bozor harakatini ular tufayli amalga oshuvida kuzatamiz.

Talab bozordagi eng muhim xodisa bo'lib, u inson shaxsiy manfaatidan kelib chiqadi va shunga xos iqtisodiylikni o'zida aks etadi. Talab insonga bevositalik, uning manfaatini bozorda ifodalash tufayli bozor iqtisodiyotining tub mazmuniga asosiy ta'sir ko'rsatadi va uning harakat yo'nalishini belgilab beradi. Iste'mol ehtiyoj – talab shakllarini boshdan kechirmog'i zarur. Talab mavhum narsa emas, u faqat istak emas, balki real voqelikdir. Ehtiyoj ma'lum va aniq pul miqdori bilan qoplansa u talabga aylanmaydi. Demak, iste'molchi bozorda talab mazmunida harakat qilar ekan, u, zarur miqdordagi pul bilangina o'z ehtiyojini talabga aylantira oladi. Shuning uchun ham bozordagi talab pul bilan qoplangan, xaridlikni to'la ta'minlay oladigan xaridor-iste'molchining namoyon bo'lishidir. Pulsiz talab shakllanmaydi va ehtiyoj istak va hayol darajasida qolaveradi.

1.2.-rasm. Bozor iqtisodiyoti modeli

Iste'mol uchun avvalo tovardan foydalanish asos bo'lib, iste'mol talablariga mos kelishini aniqlaydi, so'ngra uning bahosiga e'tibor beradi. Ko'pincha tovar bahosi talabni belgilovchi asosiy omilga aylanadi.

Talab o'zgarishi mavjud bo'lib, u baholar o'zgarishi va holati, xaridorlar miqdori va ularning didi, istagi, iste'molchilar pul daromadi, o'rnini bosuvchi tovarlar xajmi, inflyatsiya ehtimoli kabilarga bog'liq bo'lib, bular ayni vaqtda talab omillari hisoblanadi. Talabga eng asosiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar daromad va bahodir. Daromad yuqori bo'lsa talab o'sadi, baho yuqori bo'lsa talab pasayadi.

Talabning bir necha turlari va ko'rinishlari mavjud bo'lib bular: salbiy, yashirin, kamayib boruvchi, uziluvchan, ortiqcha, o'sayotgan talab kabilardir. Shu bilan birga normal va vaximali talablar ham mavjud.

Taklif mexanizmi ishlab chiqarish tomoni, uning bozorda ifodalanishidir. Buning ahamiyati nuqtai nazaridan talabdan keyingi muhim mexanizmlardir. Ayirboshlash, sotish uchun ishlab chiqarilgan tovarlar taklifni shakllantiradi. Taklifsiz tovar ishlab chiqarish amalga oshmaydi, u taklif shaklidagina reallashadi. Tovar ishlab chiqaruvchining maqsadi daromad ekan, u tovarining iste'molchisini topib, o'z maqsadiga erishuvi darkor. Bu o'zidan-o'zi bo'lmaydi va u albatta talabni qondirishga atalgan bo'lishi kerak.

Talabga har tomonlama mos tovar ishlab chiqarilishi taklifning asosidir. Bozorda sotuvga taklif etilgan tovarlar xajmi, taklif etilgan tovarlar miqdori deyiladi. Bu ishlab chiqarish miqyosi tuzumiga bog'liqdir. Bozorga chiqmagan mahsulot qismi taklifga kirmaydi.

Taklifning bir necha ommillari mavjud. Bularning qatoriga, avvalo taklif etiladigan tovarlar bahosi darajasi, ishlab chiqarish texnologiyasi, tovar ishlab chiqaruvchilar miqdori, ishlab chiqarish omillari bahosi, soliqlar va subsidiyalar, baholarning oshish ehtimoli kabilarni qo'shish mumkin.

Taklif miqdoriga kuchli ta'sir ko'rsatuvchi omil bozorda sotiladigan tovarlar bahosidir. Tovarlar bahosining ko'tarilishi ishlab chiqaruvchini rag'batlantiradi. Bu esa ishlab chiqarishni kengaytirishga olib keladi. Baholarning pasayishi, albatta buning aks holatiga olib keladi. Demak, taklif yo'nalishi bunday holatda baho harakatiga qarab belgilanadi.

Talab va taklif birgalikda harakat qiladigan va bir-birini belgilab keladigan mexanizmlardir. Talab taklifsiz va aks xolda taklif talabsiz bo'lishi mumkin emas.

Resurslarga nisbatan bozordagi talab va taklifning shakllanishida o'ziga xos xususiyatlar mavjud. Umuman resurslarning iqtisodiy bahoga ega bo'lishi ularning talabga nisbatan muvozanatiga bog'liqdir. Talabga nisbatan resurslar oz bo'lsa, ular resurslar qatoriga qo'shiladi, talabga nisbatan ko'p bo'lsa tabiiy boyliklar hisoblanadi. Bular iqtisodga nisbatan ichki va tashqi holatda bo'lib, ishlab chiqarish zaruriyati bilan bog'liq elementlardir.

Umuman resurslar cheklanish bilan bog'liqdir. Mehnat ashyolari, mehnat vositalari ishlab chiqarish resurslarini tashkil etishi mumkin. Lekin taraqqiyot resurslar chegarasini kengaytirib boradi va mazmunini o'zgartiradi. SHu bilan birga postindustriya davriga xos bo'lgan ilm-fan resurslarini hisobga olmay bo'lmaydi.

Pirovardida resurslarga bo'lgan talab bozorda tovarlarga bo'lgan talabdan kelib chiqadi. Chunki qaysi tovarga talab ko'tarilsa buni ishlab chiqarish bilan bog'liq resurslarga talab oshadi. Aytaylik, transport vositalariga bo'lgan talab metal va yoqilg'iga bo'lgan talab darajasida o'z ifodasini topadi. Resurslar talab va taklifiga ta'sir etuvchi 3 omilga e'tibor berish lozim: tayyor mahsulotga tovar elastikligi (o'zgaruvchanligi), resurslarni almashtirish imkoni, tovarning umumiy xarajatlaridagi ayrim resurslar miqdori.

Keyingi muhim mexanizm raqobatdir. Raqobat kurashining ahamiyati shunchalik yuqoriki, usiz bozorni tasavvur etib bo'lmaydi, chunki u bozor iqtisodiyotining mazmuniga aylanib ketadi. Bu – iqtisodiy raqobat. Raqobatdagi asosiy maqsad bozor ishtirokchilarining erkin faoliyati sharoitini yaratish, har bir ishtirokchi o'z harakati uchun zarur muhim va holatni ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan kurashdan iborat. Kerakli ishlarni boshqalarga nisbatan muvaffaqiyatli xal qilish, buning uchun oldindan va o'z vaqtida sharoit yarata olishi, doimo ustunlikka ega bo'lishi kabilar iqtisodiy raqobat kurashi mazmunini tashkil etadi.

Bozor iqtisodiyotida qatnashuvchilar bir-birini shaxsan bilishlari, tanish bo'lishlari shart emas. Ular bir-birlari uchun raqib hisoblanadi. Raqobatda barcha ham muvaffaqiyatga erishavermaydi. Bu tajriba, bilim, matonat, tavakkalchilik va albatta sarmoyaga ega bo'lishni talab qiladi.

Raqobat kurashi keng mazmunli, ko'p qirrali bo'lib, bozor iqtisodiyotining barcha davrlari, sohalari, tarmoqlarida yuz beradi. Raqobatga bardosh bera oladigan shaxsgina bozor taraqqiyotiga ko'p hissa qo'sha oladi. Raqobatdagi eng ko'zga tashlanadigan asosiy mazmunga aylanadigan xaridorlar uchun kurashdir. Chunki buning asosida tovarlarni tez va ko'p sotish muammosini xal qilish yotadi. Tovarni sotish va o'z pul sarmoyalarini foyda bilan qaytarish xaridorlarga bog'liqdir.

Bu muammoni hal qilishda marketing tadqiqoti va bu sohadagi faoliyati juda qo'l keladi. Chunki u ko'p tovar ishlab chiqarish va xaridorlarini o'z vaqtida, etarli miqdorda ta'minlash yollarini o'rganadi. Bunday raqobat harakati bevosita tovarlarni sotishda ifodalansa, shu mazmundagi kurash ishlab chiqarishda xomashyo, ish kuchi, energetika, ilg'or texnika-texnologiya kabilar uchun bo'lgan jarayonlarda o'z aksini topadiki, barcha tarmoqlar, iqtisodiy sohalar busiz bo'lmaydi.

Raqobat kurashida xal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan narsa *bozor bahosidir*. Umuman, baho talab va taklif muvozanatining natijasi bo'lib, raqobat orqali yuzaga keladi. Iste'molchining daromad darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi baho raqobat holatiga bog'liq bo'lib, u turg'un bo'la olmaydi va to'xtovsiz o'zgarib turadi. Bozor holatini to'xtovsiz ko'rsatib turadigan narsa ham baho bo'lib, u sotuvchi va xaridorlarning harakat yo'nalishini aniqlab beradi. Shunga ko'ra bozorga qancha va qachon tovar etkazib berishni baho darajasi orqali aniqlaydilar. Bu esa bevosita ishlab chiqarishga ta'sir etadiki, qachon qancha tovar ishlab chiqarishni bozordagi yuzaga kelib turgan baho orqali belgilab ish ko'riladi.

Raqobat tufayli paydo bo'ladigan bozordagi baholarning tadbirkor va iste'molchilar uchun muhimligini belgilovchi ikki tomoni mavjud. Birinchisida,

tadbirkorning foydasi va daromadi ifodalansa, ikkinchisida bozor holati aniqlanadi. Shunga ko'ra barcha bozor ishtirokchilari, ayniqsa tadbirkorlar, katta diqqat va e'tibor bilan bahoni kuzatib boradilar, uning o'zgarishini o'z vaqtida bilib turish choralari qo'llaydilar. Demak, bozorda paydo bo'ladigan baho bozor iqtisodiyotining ko'zgusi bo'lsa, raqobat uni yuzaga keltiruvchi kuchdir.

Aytish mumkinki, raqobatning asosida shaxsiy manfaat yotadi va bu raqobat kurashining kuchayishi, ta'sirining ortib borishi uchun kuch bag'ishlaydi. Buning boisi shuki, har bir iqtisodiy birlik o'z nafsini ko'zlaydi. Tadbirkor yuqori foyda uchun, hech bo'lmaganda kam zarar uchun kurashadi. Moddiy resurslar egalari sotishda yoki ijaraga berishda yuqori baho orqali ish tutishga urinadi. Ish kuchi egalarini olsak, miqdori va murakkabligi bir xildagi mehnatlariga imkoni boricha ko'p daromad olishga harakat qiladilar. Bularning hammasi xaridor siftida past bahoning tarafdorlaridir. Shaxsiy manfaatdorlik bozor iqtisodiyoti faoliyatida tartib o'rnatib turadi, manfaatsizlik esa kutilmagan tartibsizliklarga olib kelishi mumkin. Bunday voqelik shunday xulosaga olib keladiki, turli iqtisodiy birliklar o'z ixtiyoriy tanlovini amalga oshirishi davrida shaxsiy manfaat asosida harakat tarzi shalklanadi. Bu bozor iqtisodiyoti taqozosidir.

Umuman olganda raqobat quyidagilarni bildiradi:

1) Bozorni turli, istagan aniq mahsulot, resurslarni erkin xolda sotuvchi va sotib oluvchilarning mavjudligi.

2) Sotuvchi va xaridorlarning istagan bozorda yoki tarmoqda erkin qatnasha olishi yoki istaganda tarmoqdan chiqib keta olishi.

Raqobatchilar o'z mohiyatini bozor ishtirokchilariga taalluqli iqtisodiy kuchlar tarqoqligida ifoda etadi. Ma'lumki, har bir bozorda juda ko'p sotuvchi va xaridorlar mavjud. Shuningdek tovarlar mo'l-ko'l deylik, bunday sharoitda sotuvchi va xaridorlar o'zlari uchun ma'qul bahoni talab eta olmaydilar, balki mavjud muvozanat belgilaydigan umumiy baho bo'yicha oldi-sotdi amalga oshadi.

Raqobatning mohiyati shuki, har bir taklif sub'ekti umumiy taklifga kichik hissa qo'sha oladi va umumiy oqim ichida bo'ladi. U yakka ishlab chiqaruvchi sotuvchi sifatida bozor ixtiyorida bo'ladi. Bozorda raqobat yakka xoldagi barcha yoki juda ko'pchilik sotuvchilar harakatidan iborat bo'ladi. Demak, raqobat bozorda hamkorlikni inkor etib, erkin harakatni talab etadi.

Raqobatning asosini tashkil qiluvchi iqtisodiy hokimiyatning keng tarqoqligi bu hokimiyatdan foydalanishni tartibga solib turadi va undan zararli foydalanish imkoniyatlarini chegaralab boradi. Iqtisodiy imkoniyatlar uchun kurash iqtisodiy birliklarning o'z foydasini ko'zlab bir-biriga zarar keltirishga to'siq bo'lib xizmat qiladi. Raqobat sotuvchi va xaridorlarning o'z manfaatlarini ta'minlashning amalga oshuvini chegaralarini belgilab turadi. Shuning uchun ham raqobat bozor iqtisodiyotida asosiy tartibga soluvchi kuch bo'lib xizmat qiladi.

Raqobatning tarmoqlar manfaatlari bilan birga tarmoqlararo, xalqaro manfaatga qaratilgan harakati mavjuddir. Bu yangi texnologiya, tejamli resurslar kombinatsiyasini qo'llashda namoyon bo'ladiki, raqobat bunga undaydi. Raqobat uchun xo'jaliklar turli-tumanligi, ko'p shakllilik talab etiladi. Ayniqsa, xususiy xo'jalik hukmronligi sharoiti mavjud bo'lishi kerak. Busiz xo'jalik yuritishda

mustaqillik bo'lmaydi, turliclik raqobatga undaydi, uni jonlantiradi. Raqobat jahon iqtisodiyotida ham bo'lib, uning milliy mamlakatlar iqtisodiyotiga ta'siri bo'ladi.

Raqobat kuchi ta'siri sharoitida xaridorlar to'la xo'jayin, bozor – ularning vakili, korxonalar esa ularning xizmatkori vazifasini bajaruvchi sifatida mavjud bo'ladilar.

Bozor iqtisodiyotida raqobatning aksi bo'lgan *monopoliya* ham mavjud bo'ladi va u raqobat sharoitini o'zgartiradi. Monopoliyada sotuvchi yoki xaridorlar o'z kuch qudratiga ishonib, boshqalarga o'z hukmini o'tkazadi. Taklif xajmi va bozordagi baho monopoliya tomonidan belgilanadi. Raqobat va monopoliyaga qarab bozorning 4 xil modeli mavjud bo'lishi mumkin: sof raqobat, sof monopoliya, monopoliyali raqobat va oligapoliya.

Monopoliyaga qarshi kurash olib boriladi va ular asosan ta'qiqlanadi. Bunday harakat "trestlarga qarshi kurash" harakati deyiladi. Buni davlatlar qo'llaydi, tegishli qonunlar mavjud. Chunki bozor raqobat sharoitidagina rivojlanadi, kengayadi. Aksmonopoliya siyosati erkin raqobatni rag'batlantiradi.

Baho mexanizmi shunchalik ahamiyatliki, har bir bozor ishtirokchisi o'z faoliyatini shu orqali belgilaydi va baho xuddi bozorning asosiy ko'rsatkichi sifatida barchaga o'zining ta'sirini o'tazadi. Bahoning quyidagi vazifalari mavud bo'lib, u umumiy iqtisodiy ahamiyat kasb etadi. Ular quyidagilar:

- bozor muvozanatini ta'minlash;
- raqobat vositasi;
- hisob-kitob, o'lchov;
- tartibga solish.

Tovarlar bozor bahosida sotiladi. Chunki pirovard baho bozorda shakllanib, haqiqiy bozor bahosi yuzaga keladi. Bozor bahosi barcha xarajatlarni qoplagan xolda sotilgandan keyin egasiga foyda keltirishi kerak. Bozor bahosining shakllanishi faqat xarajatlar asosida bo'lmaydi. Xarajatlar bilan birga boshqa ob'ektiv va sub'ektiv omillar mavjud bo'lib, bular qatoriga mahsulot nafligi, iste'mol vaqti, raqobat, taklif va talab muvozanati, ruhiy omillar kabilarni kiritish mumkin. Lekin har qanday sharoitda tovarning qiymati uning uchun ob'ekt asosi bo'lib, baho undan yuqori yoki past bo'lishi mumkin. Birinchi navbatda, tovar bahosining shakllanishida uni ishlab chiqarish, iste'molchiga etkazishgacha bo'lgan barcha mehnat sarflari ishtirok etadi. So'ngra qo'shimcha mahsulot qiymati ham qo'shib, tovar egalari, sotuvni tashkil etuvchilarni foyda bilan ta'minlaydi.

Tovar nafligiga iste'mol to'yinish, iste'mol vaqti kabilar kiradi. Talab va taklif, ularning muvozanati bahoning shakllanishiga ta'sir etadi. Talab yuqoriligi bahoning ko'tarilishiga moyillik qiladi, past bo'lsa bahoning pasayishiga olib keladi. Agar muvozanat ta'minlansa, baho o'rtacha bo'ladi. Bularning barchasi raqobat orqali yuz beradi. Asosan bozor bahosi - bu raqobat kurashi natijasidir. Raqobat va baho mexanizmlari o'z ta'sirlari bilan bahoni harakatlantiruvchi muhim kuch bo'lib, bozor iqtisodiyotining boshqarilishida xal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ular bozor iqtisodiyotining o'zidan-o'zi harakatga keltiruvchi va boshqaruvchi ichki kuchlaridirki, unga tashqaridan sun'iy ta'sir ko'rsatish va

bahoni raqobatsiz oldindan belgilash bozor tabiatiga to'g'ri kelmaydi, uning mexanizmi harakatlariga faqat salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Talab etilganda bahoning shakllanishiga davlat ham aralashuvi mumkin. Bahoda inflyatsiyaning o'ziga xos salbiy oqibati mavjud. Bu bahoning ortiqcha ko'tarilishi va pulning qadrsizlanishi bilan bog'lanadi. Bahoning qat'iy va o'zgaruvchan, milliy va jahon baholari mavjud va uning mutlaq va nisbiy darajalari bor.

Baho mexanizmi to'g'risida Yakuniy ravishda aytish mumkinki, bozorning tub mohiyatini ko'rsatuvchi va talab-taklif muvozanatini belgilovchi bozor bahosi bo'lgan erkin bahodan iboratdir. Shu bilan birga bu erkin bozor baho talab, taklif va raqobat mexanizmlari harakatining o'zida mujassamlashtiruvchi sifatida harakatdagi bozor mexanizmidir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish huquqiy muhitga muxtojdir. Erkin iqtisodiy faoliyat ko'rsatish, tijorat bilan shug'ullanish kafolatlikni talab etadi. Erkin iqtisodiy faoliyat ishonchsiz bo'lishi mumkin emas. Buning uchun qonuniy himoya zaruriyati tug'iladi. Ma'lumki, bularsiz bozor shakllanmaydi va tashabbuskorlik rivojlana olmaydi. Bozor munosabatlari ishbilarmonliksiz yuzaga kelmaganidek, buning sharoitlari mavjudligi talab etiladi, bu esa o'z navbatida huquqiy muammolar bilan bog'liqdir.

Bozor iqtisodiyotining huquqiy asoslari davlat tomonidan yaratilishi kerak. Bu kuchli jamiyat paydo qilish muammolaridan bo'lib, uning tarkibiy qismi bo'lgan qonun hokimiyatining shakllanishi bilan bog'liqdir. Qonun hokimiyatining yuzaga kelishi har tomonlama erkin rivojlanayotgan jamiyatning barpo bo'lishidagi muhim jarayondir.

2.2.1.-jadval

Bozor iqtisodiyotiga o'tish bosqichlari

Bosqichlar	Tadbirlar
1-bosqich "Huquqiy asoslarni yaratish"	* mulk to'grisida; * banklar to'grisida; * bandlik to'grisida; * investitsiya haqida; * tadbirkorlik to'grisida; * tashqi iqtisodiy faoliyat haqida; * xususiylashtirish to'grisidagi qonunlarni qabul qilish.
2-Bosqich "Moliya-kredit tizimini soYOlmashtirish"	* narx nazoratini cheklash; * inflyatsiyani jilovlash; * byudjet taqchilligini qisqartirish; * daromadlarni ideksatsiyalash va boshq.
3-Bosqich "Bozor munosabatlarini shakllantirish"	* ish haqini isloh qilish; * chet el investitsiyasiga sharoit yaratish; * birjalar faoliyatini tashkil qilish; * monopoliyaga chek qo'yish;

	<ul style="list-style-type: none"> * valyuta bozorini rivojlantirish; * tashqi va ichki narx nisbatiga sharoit tugdirish; * xususiylashtirishga sharoit yaratish va boshq.
4-Bosqich "Bozor munosabatlarini rivojlantirish"	<ul style="list-style-type: none"> * Soyolom bozor raqobatiga o'tish; * o'z-o'zini tartibga soluvchi bozor strukturasi rivojlantirish; * bank-kredit tizimini takomillashtirish; * davlat soliq tizimini soYOlomlashtirish; * kon'yunkturani jonlashtirish va boshq.

Demak, bozor iqtisodiyotining shakllanishi qonun hokimiyatining yaratilishi bilan chambarchas bog'langan holatdirki, bular kuchli jamiyatning kuchli iqtisodiyotini yaratishda asos bo'lib xizmat qiladi. Aytish mumkinki, bozor huquqiy muhitining yaratilishi aloxida jarayon bo'lmay, qonuniy hokimiyat yaratilishi zarur bo'lgan kuchli jamiyat shakllanishining tarkibiy qismiga kiradi. Qonuniy hokimiyatning yaratilishi ayni vaqtda bozor huquqiy muhitining barpo etilishini taqozo etadi.

Bozor iqtisodiyoti huquqiy muhitini yaratilishining boshlanishiga O'zbekiston Konstitutsiyasida asos solingan, uning 53-moddasida iqtisodiyotning bozor munosabatlarini rivojlantirishi tasdiqlanadi. Bozor iqtisodiyoti huquqiy muhitining yaratilishi asosida qonunchilik yotadi va qonunlar negizida ularni ijro yol va usullarini belgilovchi farmon, qaror va qoidalar yuzaga keladi.

Bunga xos qonunlar ichida harakatdagi O'zbekiston Respublikasida "Korxonalar to'g'risida", Xususiy mulk to'g'risida", "Xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish to'g'risida", "O'zbekiston Respublikasining tadbirkorlik to'g'risida"ga kabi bir muncha qonunlarni ko'rsatish mumkin. Bu kabi qonunlar ijrosiga qaratilgan qaror, farmonlar tufaylm huquqiy muhit yuzaga keltirilmoqda.

Huquqiy muhitning ikki tomoni mavjud: erkin va majburiylik. Erkinlik bozor ishtirokchilarining bozor iqtisodidagi erkin faoliyatini ta'minlash, jamiyat a'zolari o'rtasidagi va jamiyat bilan bo'lgan iqtisodiy mazmun harakatining ijro etilishini ta'minlash bilan bog'langandir. Tijoriy erkinlik va faoliyat sohasi tanlovi erkinligi qonunlar va ularning ijrosi tufayli ta'minlanadi. Shu bilan birga daromad oshishining chegaralanmasligi, resurslardan foydalanish, ish kuchini yollash erkinligi juda muhimdir. Iqtisodiy faoliyat erkinligining asosini tashkil etuvchi mulk shakllarining mavjudligi muhim bo'lib, mulk munosabatlarining bozor munosabatlari asosida bo'lishi, xususiy mulk va sarmoyalar xajmining chegaralanmasligidagi erkinliklar huquqiy muhitda ahamiyatlidir. Qonunlarda bozor munosabatlari asosidagi harakatlar to'la kafolatlanadi va to'la himoyalanaadi.

Bozor iqtisodiyoti huquqiy muhitining ikkinchi tomoni jamiyat oldidagi va inson huquqlari hamda turmush sharoitlari bilan bog'langan majburiyatlardan iborat. Bu sohada salbiy oqibatlarning oldini olish asos hisoblanadi. Ma'lumki, har bir bozor munosabatlari bilan bog'liq shaxs ijtimoiy xarajatlarda ma'lum o'rin egallaydi va bu majburiyat soliq qonunlarida o'z aksini topadi. Bundan tashqari ekologiyani saqlash, tabiatga zarar keltirmaslik sohasida javobgarliklar mavjud

bo‘lib, tabiiy boyliklardan to‘g‘ri va samarali foydalanish, havo, suv, er, havoni sof saqlash sohasida katta javobgarliklar mavjud. Mehnat huquqi, ishga yollash, mehnatni muhofaza qilish, ishlovchilarning daromadlarini kafillash, inson huquqlari, uning manfaatini ta‘minlash kabilar bilan bog‘langan majburiyatlar mavjud.

Shunday qilib, huquqiy muhit deganda bozor munosabatlari asosidagi faoliyat uchun huquqlar va majburiyatlarni tushunamiz. Bu sohadagi erkinlik jamiyat, davlat va inson oldidagi majburiyatlar muvozanatining doimo ta‘minlanib borishi uchun zarur shartdir.

2.3. Bozor infratuzilmasi

Bozor iqtisodiyotining muhim shartlaridan biri uning infratuzilmalarining shakllanishidir. Busiz va uning rivojisiz bozorni tasavvur etib bo‘lmaydi hamda iqtisodiyot samarali harakatda bo‘la olmaydi. Bunda biz vositachilik tarmoqlari, transportning barcha turlari, aloqa, axborot kabilarni ko‘zda tutmog‘imiz darkor. Chunki bularsiz tovarlar harakati, tijorat kabilarni amalga oshirib bo‘lmaydi, albatta. Buning uchun birinchi navbatda bozorning tijoriy tomonlarini ifodalovchi *savdo-vositachilik* bo‘limlari va birjalar bilan tanishmoq zarur.

2.3.1.- jadval

Bozor infrastuzilmasi

№	Infratuzilmasi turlari	Infratuzilma tarmoqlari
1.	Ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi infrastruktura	* transport; * aloqa; * ombor xo‘jaligi; * yol xo‘jaligi; * suv va energetika ta‘minoti va boshq.
2.	Tovarlar va xizmatlar muomalasiga ya‘ni savdo-sotiq ishlariga xizmat qiluvchi infrastruktura	* birjalar; * savdo uylari; * auksionlar; * tijoratchilik idolari; * reklama firmalari va agentliklari; * davlatning savdo-sotiq va ulrni nazorat qiluvchi muassasalari.
3.	Moliya-kredit munosabatlariga xizmat qiluvchi infrastruktura	* tijorat banklari; * o‘z-o‘zini kreditlash idoralari; * sug‘urta kompaniyalari; * moliya kompaniyalari; * soliq undirish mahkamalari; * har xil pul jamg‘armalari.
4.	Aholiga xizmat qiluvchi Eki sotsial	* uy-joy, kommunal va transport xizmati; * maorif;

	infrastruktura	* madaniyat; * sogʻliqni saqlash; * aholini ishga joylashtirish firmalari va idoralari.
5.	Axborot xizmati	* iqtisodiy faoliyat uchun zarur boʻlgan har xil axborotlar, maʼlumotlar va xabarlarni: - toʻplash; - umumlashtirish; - sotish bilan shugʻullanuvchi turli kompaniyalar, firmalar, maslahat idoralari va davlat muassasalari.

Bozor avvalo tovarlar oldi-sotdisi, shuningdek, savdo vositachilik faoliyati jarayonidan iborat. Bunda mustaqil ish koʻruvchi savdo vositachisi ishlab chiqarishning topshirigʻi bilan shartnomalar yoki aloxida topshiriqlar boʻyicha oldi-sotdi ishini bajaradi. Bu dastlabki koʻrinishi boʻyicha oddiy boʻlsa ham, aslida murakkab jarayon. Xaridor topish, oldi-sotdini bajarish, toʻlovlar kafilligini taʼminlash va ularni qarz pullar bilan qoplash, tovarlarni bexatar etkazib berish, zaruriyat boʻlsa chegaradan tovar oʻtkazishni eplash kabi vazifalarni ijro etiladi.

Infratuzilmadagi vositachilik faoliyati asosan qayta sotish, komission, vakillik va brokerlikdan iborat. Qayta sotish oʻz mablagʻi hisobiga oʻz nomidan, vositachi savdogar tomonidan bajariladi. Tovarlarini qayta sotish bilan savdo uylari, eksport va import, chakana savdo firmalari, importyorlar kabilar shugʻullanadi.

Bozor infratuzilmasida birja katta ahamiyat kasb etadi. Birjalar tovar, fond, mehnat kabi shakllarga ega. Tovar birjasi doimiy harakatdagi bozor koʻrinishlari boʻlib, asosan qishloq xoʻjalik mahsulotlari, oziq-ovqat, xomashyo savdosi amalga oshiriladi. Savdoda bevosita tovarlarning oʻzi qatnashmay, belgilangan standart va nishonalar bilan oldi-sotdi qilinadi. Odatda bu real tovar ustida kelishuv va muxlatli (fyuchersli) kelishuvdan iborat.

Fond birjalari qimmatbaho qogʻozlar bilan bogʻliq kelishuvlarini amalga oshiradi. Mehnat birjalarida ish kuchi savdosi, yollanish bajariladi.

Bozor infratuzumida *banklarning* ahamiyati katta boʻlib, bu pul muomalasi, harakati bilan bogʻlangandir. Bank pul harakati bilan bogʻliq muomalalarni uyushtiruvchi korxonadir. Markaziy, davlat, milliy va tijoriy banklar mavjud. Banklar bozorning juda muhim va taʼsirli ishtirokchilari boʻlib, pul orqali bozorni jonlantirib, bozor faoliyatini kuchaytiradilar va barcha bozor faoliyati turlariga taʼsir etadilar.

Bozor iqtisodiyotida *transportning* oʻrni katta. Bilamizki, tovarlar ichki va tashqi bozorlar miqyosida talabga qarab harakatda boʻladilar. Buning uchun turli xil transportlar xizmat qiladi. Transport xillari har turli tovarlarni tashish va manziliga etkazish vazifasini bajaradi.

Tovar harakati *ombor* xoʻjaliklariga bogʻliq boʻlib, bu juda keng tarmoqqa ega. Omborlarning tovar turlariga qarab moslashuvi, transport rivojiga qarab joylashuvi ahamiyatlidir. Har bir tovar turi va xili isteʼmol xususiyatiga qarab mavjud sifatlarini saqlash maqsadida maxsus ombor, bazalarni talab etadi.

Bozor rivoji uchun muhim infratuzilma qismlaridan *axborot* va aloqa tarmoqlaridir. Yangi texnika-texnologiya tufayli bu tarmoqlar juda avj olgan va inson hayoti, faoliyatiga bogʻliq barcha sohalarni bilish, xabardor boʻlib turish, ulardagi holatga toʻgʻri baho berib ish tutish, oʻzining ish samaradorligi bilan bogʻliq tarmoq soha faoliyatlarini bilib oʻz xulosasining toʻgʻri ekanligiga ishonch xosil qilish har bir bozor ishtirokchisi uchun zarur talabdir.

Axborot, aloqa xoʻjaliklari keng tarmoqli boʻlib, tez va koʻp axborot olish imkonini tugʻdiradi va bozor ishtirokchilarining bu sohadagi talablarini qondirish darajasiga koʻtariladi. Kompyuterlar, elektron hisoblash mashinalari, kosmos aloqa usullari, zamonaviy radio, telefon aloqalari, internet kabilar shular jumlasidandir.

2.4. Davlat faoliyati va bozor iqtisodiyoti muvozanati

Bozor iqtisodiyoti taraqqiyoti shartlaridan biri uning tartiblashtirish zaruriyatidir. Shu bilan birga u toʻldirish va yordamga muxtoj iqtisodiy tizim hisoblanadi. Chunki bozor iqtisodiyoti barcha soha va tarmoqlarini toʻla qamrab ololmaydi hamda uning taʼsiri tarmoqlarda bir xil emas va samarali darajasi turlichadir. SHu bilan birga bozor iqtisodiyotining bir muncha salbiy oqibatlari mavjudki, u tartibga solib borishga muxtojdir.

Bunday holat davlat iqtisodiyoti zarurligini taqozo etadi. Iqtisodiyotning shunday qismlari mavjudki, bu davlat tomonidangina amalga oshirilishi va kutilgan samara berishi mumkin. Bunday zaruriyat sof ijtimoiy isteʼmol bilan bogʻlangan mudofaa, harbiy xavfsizlikni taʼminlash, davlatni boshqarish, ekologiya, ichki tartib oʻrnatish, obodonchilik, milliy iqtisodiyotni himoyalash, iqtisodiy istiqbol, bozor iqtisodiyotini ijtimoiy tartiblashtirish, aholini ijtimoiy himoyalash kabi iqtisodiy mavjudki, bularni bozor mexanizmlari tufayli, talab va taklif, raqobat, erkin baho asosida tashkil etib, boshqarib boʻlmaydi.

Davlat iqtisodiyoti bozor iqtisodiyotini toʻldiradi. U bozor iqtisodiyotiga yordamlashadi, uni tartibga keltiradi, iqtisodiy-ijtimoiy yoʻnalish beradi. Davlat iqtisodiyoti bozor iqtisodiyoti bilan birga iqtisodiy turlilikni taʼminlagan xolda jamiyatning yagona iqtisodiy holatini taʼminlaydi.

Davlat iqtisodiyotini ikki qismga boʻlish mumkin:

- 1) tijoriy biznes mazmunidagi faoliyat;
- 2) haqiqiy davlat mazmunidagi iqtisodiy faoliyat.

Birinchisi, davlatning bozor subʼekti sifatidagi faoliyati boʻlsa, ikkinchisi uning zaruriyati bilan bogʻlangan tub mazmunli davlat asosidagi faoliyatidan iboratdir. Sof davlat iqtisodiyoti markazlashgan, oldindan belgilangan, reja asosida va aniqlangan baholar taʼsiri ostidagi harakatdan iboratdir.

Tijoratli tarmoqlar, korxonalar xususi bozordan qolgan, koʻp xarajat talab etuvchi, boshqarilishi qiyin boʻlgan, past samarali, balansli usulni talab etadigan, taraqqiyot iziga solish zarur boʻlganlardan iborat boʻladi. Bundan tashqari kontrakt bozor, tashqi savdo ham mavjuddir.

Sof davlat iqtisodiyoti umumiy iqtisodiy funksiyalarni oʻz ichiga oladi. Bular iqtisodiy barqarorlikni taʼminlash, iqtisodiyotni ijtimoiy yonaltirish, iqtisodiyotni

ijtimoiy tartiblashtirish, milliy iqtisodiyotni himoyalash, daromadni qayta taqsimlash, pul muomalasini ta'minlashlardan iboratdir.

Bu vazifalar albatta bozor iqtisodiyotiga aralashuv, tartiblashtirish, rag'batlantirish kabilar bilan bog'liqdir. Davlat faoliyatida bu sohada ikki usul qo'llaniladi. Birinchisi, ma'muriy-huquqiy usullarni o'z ichiga olsa, ikkinchisi iqtisodiy mexanizmlardan foydalanishdir.

Davlatning bozor iqtisodiyotiga aralashuvi, uning tartibga solish jarayoni katta ixtiyotkorlikni talab etadi. Bunda ma'muriy va iqtisodiy usullarni qo'llashda chegarani bilishlik katta ahamiyat kasb etadi. Buning bir necha asosiy talablari mavjuddir.

Birinchidan, bozor mexanizmlari bog'liqligiga ta'sir etish va ularning tuzilishiga olib keluvchi har qanday harakat zararlidir. Bunga aslo yol qo'yib bo'lmaydi. Aytaylik, direktiv mazmundagi harakat to'g'ri kelmaydi. Majburiy rejalashtirish va tovarlarni sun'iy taqsimlash, baholar ustidan ma'muriy nazorat olib borish kabilar direktiv mazmunidagi harakat qatoriga kirib, bular bozor mexanizmlarini ishdan chiqaradi.

Ikkinchidan, bozor iqtisodiyoti o'zini-o'zi tartibga solish mexanizmlariga ega bo'lganligi uchun iqtisodiy usullarni qo'llash ko'proq qo'l keladi. Lekin bu zaruriy vaqtlarda ma'muriy usullarning qo'llanishini inkor etmaydi, hatto taqozo etadi. Umuman olganda, bozor iqtisodiyotini tartibga solishda ma'muriy va iqtisodiy usullarni bir-biridan ajratish qiyin, ular birga qo'llanilishi va bir-birini to'ldirishi zarur.

Uchinchidan, iqtisodiy usullar qanchalik ma'qul bo'lmasin, ulardan juda ehtiyotkorlik bilan foydalanish zarur. Agarda soliq, kredit – pul, byudjet – pul usullarini oladigan bo'lsak, bular ham eski majburiy rejalashtirishdan kam emas, bilmay qo'llanilsa bular ham katta zarar keltirishi mumkin.

To'rtinchidan, iqtisodiy usullarning hammasi ham kam-ko'stsiz emas, ular ichida ijobiy bilan birga salbiy usullar ham bor. Masalan, davlat qimmat yangi texnologiyani kiritdi deylik. Dastlab uning foydali tijoriy tomonlari bo'lmasligi mumkin. Bu texnologiya ishsizlikni ko'paytirishi, ijtimoiy muammoni kuchaytirishga olib kelishdan yiroq emas, yoki inflyatsiyaga qarshi pul siyosati bank foizining o'sishiga olib kelishi kabi hodisalar salbiy mazmunga egadir.

Bozor bilan bog'liq bo'lgan har qanday harakat, davlat chora-tadbiri juda o'ylanilgan, ko'p chamalangan va barcha oqibatlarini e'tiborga olgan tavsifda bo'lishni talab etadi. Chunki bozor ishtirokchilari, ayniqsa tadbirkorlar faoliyatiga, aralashuv juda nozik narsa bo'lib, bundagi xatolik juda qimmatga tushishi mumkin. Chunki u ortiqcha xarajatlar, buzilishlar bilan bog'liq bo'lib, qo'rquvlik, ishonchsizlik tug'iladi. Bu albatta bozorning shakllanishiga katta zararlar keltirib, bu jarayonni orqaga suradi. Pirovardida bozorga o'tish qimmatlashadi, cho'ziladi, natijada buning hammasi aholining iqtisodiy axvoliga o'zining salbiy oqibatlarini kuchaytiradi.

Xulosa qilib shuni aytilish mumkinki, bozor davlatning tartibga solish faoliyatini chegaralaydi, juda noziklik bilan ish tutishni talab etadi. Hech qachon bozor iqtisodiyoti imkoniyatlari to'la ishga solingan deb bo'lmaydi. Bu sohada

bitta ham ideal davlat bor, deyish qiyin. Lekin bu sohadagi eng muhim xulosa shuki, davlat faoliyati bilan bozor iqtisodiyoti o'rtasida muvozanat mavjudligi muhim taqdiriy talabdir.

2.5. Mulk shakllarining bozorga ta'siri

Har qanday iqtisodiy tizimda bo'lganidek, bozor iqtisodiyotida ham mulk muammosi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi va harakatdagi mavjud mulk shakllarining bozor talabiga, uning xususiyatlariga mos kelishi talab etiladi. Yuqorida qayd qilganimizdek, erkin iqtisodiy taraqqiyot, xo'jalik xillarining turliligi, iqtisodiy tashabbuskorlik, raqobat holati bozorning mohiyatini belgilovchi asoslardir. Bular avvalo mavjud mulk shakllariga bog'liq bo'lib, ularning ifodasini tashkil etgan xolda asosan mulk mohiyatidan kelib chiqadi.

Iqtisodiy tizimlar mulk shakllarining aksi bo'lganidek, bozor munosabatlari ham o'zlariga xos va mos mulk shakllarini talab etadi.

Tarixda turli mulkchilik va yakka mulkchilik shakllari mavjud bo'lgan. Jamiyat turli xil mulkchilik asoslarida ham doimo rivojlanib kelgan. XX – asrga kelib yakka mulkchilik tizimi ham barpo bo'ldi. Bozor munosabatlari, bozor iqtisodiyotining mulk shakllariga bog'liqligi ijtimoiy mulkchilik sharoitida, ayniqsa juda ayon bo'ldi.

Xo'jaliklarning turliligi, darajalarining har xilligi kurashga da'vat etadi, ya'ni raqobatga olib keladi. Ijtimoiy mulk esa, aksincha tenglik, bir xillilik xususiyatini yaratadi. Bundan tashqari u xo'jalik yuritishda markazlashuvga olib kelib, mustaqil harakat qilish, tashabbus ko'rsatish imkonlarini yoq qiladiki, bunday sharoit bozorcha taraqqiyotni inkor etadi.

Eng muhim narsa shuki, ijtimoiy mulk bir xillilik bo'lsa, xususiylik turlilikdan iboratdir.

2.5.1. -jadval

Xususiylashtirishning yo'nalishlari

No	Yondashuvlar	Ch u n k i
1.	Chek vositasida xususiylashtirish g'oyasidan voz kechildi.	* bir necha avlodlar mehnati bilan yaratilgan ishlab chiqarish salohiyatiga respublikada yashaydigan har bir kishining qo'shgan xaqiqiy ulushini xolisona baholab bo'lmaydi; * mol-mulkning qiymatini baholab, uning miqdorida cheklar, vaucherlar va boshqa shunga o'xshash qimmatli qogozlar chiqarish hamda bu qogozlarini butun aholi o'rtasida taqsimlash - bu ijtimoiy adolat tamoyiliga rioya qilish emas, balki sotsialistik sun'iy ravishda tenglashtirishning buzilgan bir shaklidir, xolos;

		<p>*cheklarni bepul taqsimlash va shundan keyin ularga korxonalarining aksiyalarini sotib olish mulkdorlar guruhini vujudga keltirmaydi, balki, aksincha, boyligimizni qadrsizlantiradi. Tekin narsaning qadri ham bo'lmaydi.</p> <p>* aholining ko'pchilik qismi qimmatli qog'ozlar bilan muomala qilish ko'nikmasiga ega emas, hali chek bozori samarali ishlashi uchun qimmatli qo'YOozlar bozori shakllanmagan edi. Bu narsa ijtimoiy vaziyatining keskinlashuvchiga olib kelar edi.</p>
2.	Davlat mol-mulkini faqat yangi mulkdorlarga sotish yoli bilan xususiylashtirish ma'qul deb topildi.	<p>* bepul qo'lga kirgan mol-mulki uning bir qismi chinakamiga asrab-avaylanmaydi, ehtiyot qilinmaydi;</p> <p>* xususiylashtirilayotgan ob'ektni bunyod qilishga ilgari sarflangan xarajatlarni qoplash zarur. Bu esa xususiylashtirish, ob'ektlarini tanlov bo'yicha va kim oshdi savdosiga qo'yib sotishni taqozo etadi.</p>
3.	Xususiylashtirishga dasturiy yondoshuvni ta'minlash va uni bosqichma-bosqich amalga oshirish zarur deb topildi.	<p>* bunday yondoshish har bir boshich uchun xususiylashtirish sohasidagi asosiy ustivorliklarni aniqlash ikonini beradi. Dastlabki, bosqichda xususiylashtirish jarayoni:</p> <ul style="list-style-type: none"> - umumiy uy-joy fondini, - savdo shaxobchalarini, - mahalliy sanoat korxonalarini, - maishiy xizmat ko'rsatish shaxobchalarini, - qishloq xo'jalik mahsulotlarini tayyorlash tizimini, xullas, "kichik xususiylashtirish"ni qamrab oladi. <p>* engil va mahalliy sanoatga, transport va qurilishga, boshqa tarmoqlarga qarashli ayrim o'rta va yirik korxonalar keyinchalik sotib olishi huquqi bilan ko'proq:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ijara korxonalariga, - jamoa korxonalariga, - yopiq turdagi aksionerlik jamiyatlarga aylantirildi. <p>* Paylar (aksiyalar)ning nazorat paketi davlat ixtiyorida saqlab qolindi.</p>
4.	Xususiylashtirish choYOida aholi uchun kuchli sotsial kafolatlarini yaratish va uni ta'minlash vazifasi qo'yildi.	<p>* fuqarolarning mulkdan ulush olishda teng huquqqa egaligi hamda ularning ijtimoiy himoyalaniishi qoidasiga amal qilmasdan turib xususiylashtirishni adolatli bajarib bo'lmaydi. Shu sababli:</p> <ul style="list-style-type: none"> - xususiylashtirilayotgan korxonada xodimlariga aksiyalarni imtiyozli shartlar bilan sotib olishlariga imkon yaratildi;

- yangi mulkdorga ancha eskirgan asosiy fondlar hamda ijtimoiy infrastruktura ob'ektlari bepul topshirildi;
- davlat xo'jaliklarining mol-mulki, fermalar, bog'lar va uzumzorlar imtiyozli shartlar asosida xususiylashtirilaboshlandi;
- xususiylashtirilgan korxonalariga ularni qo'llab-quvvatlash maqsadida soliq to'lashda ayrim imtiyozlar belgilandi.

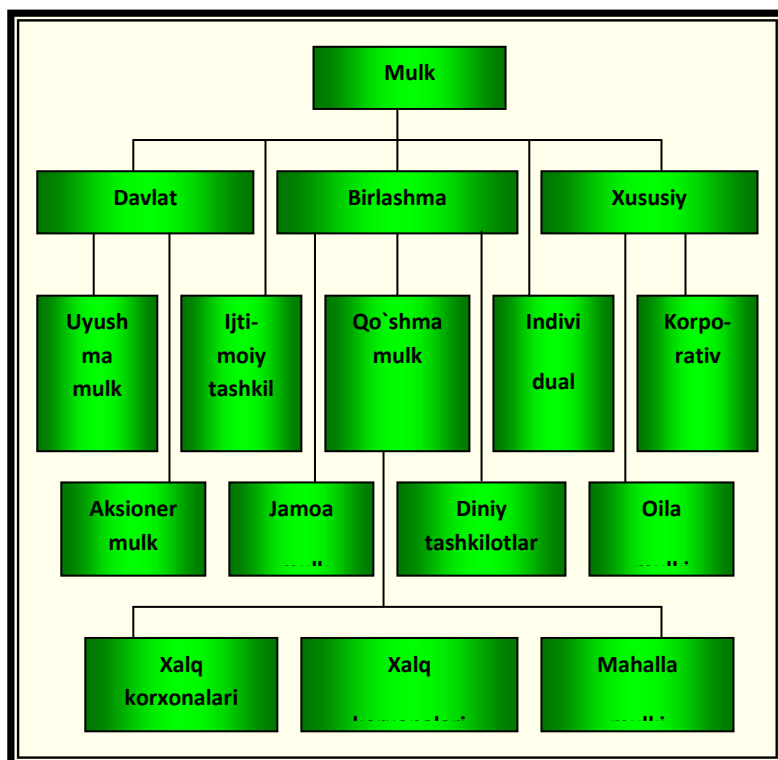
Mulk moddiy va boshqa boyliklardan foydalanish sharoitlari, munosabatlari, egalik qilish, o'zlashtirish mazmunini o'z ichiga oladi. Mulkka egalik esa ko'proq boylikka ega bo'lish va u bilan bog'liq barcha sharoitlarni qo'lga kiritishdir. Shunga ko'ra u iqtisodiy mazmunga ega iqtisodiyot asosidir. Iqtisodiy faoliyatda mulkning hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi unga egalik darajasini kuchaytirish va boyliklarga nisbatan erkin munosabatga bo'lishga erishishda ifodalanadi. Ma'lumki, ishlab chiqarish sharoiti, taqsimot va iste'mol holati, miqdori va darajasi albatta mulk munosabatlariga bog'liq va u bilan belgilanadi. Undan foydalanish, unga egalik qilishda umumiylik va xususiylilik mavjuddir, boshqacha qilib aytganda, uning qatnashchilari tenglik va tengsizlik hamda itoatkorlik holatida bo'lishi mumkin. Bunda albatta mulkiy munosabatlar bir xilda bo'lmay, balki turli xilda va turli ta'sirda bo'ladi.

Mulkdagi xususiylilikning ijobiy tomonlari ko'p, u ijtimoiylikka nisbatan bir qancha ustunliklarga ega. U, avvalo, umumiylikning teskarisi bo'lgan turlilik, xilma-xillik, tengsizlik sharoitlari bilan bog'liqdir. Bunda egalik darajasi yuqori bo'lib, javobgarlik hissiyoti kuchli bo'ladi. Eng muhimi shaxsiy manfaatdorlik to'la yoki to'laroq ifodalanadi. Mulkdan foydalanishning shaxsga bevosita bog'liqlik darajasi yuqori bo'ladi.

2.5.1.-chizma

Mulk xususiyligi xo'jalik yuritishdagi turlilik, xilma-xillik va erkinlik sharoitlarini yaratish tufayli bozor munosabatlariga mos keladi va raqobatga asos soladi. Bozor munosabati bilan mulk muammosi, uning harakatdagi shakllariga e'tibor berar ekanmiz, uning bozor iqtisodiyoti rivojida o'zini, ahamiyati, bozor uchun uning ma'qul va zarur ko'rinishlari, bozor iqtisodi rivoji maqsadida mulk munosabatlarining taraqqiyotiga e'tibor berishimiz zarur.

O'zbekistondagi mulk shakllari

Yakka mulkchilik to'la ijtimoiy mulk shaklidan iborat bo'lsa, mulk shakllarining turiligi asosan davlat mulki, shaxsiy mulk, shuningdek jamoa, qo'shma, kooperativ mulklari kabilardan iboratdir. Mulkdan foydalanishda yana qo'shimcha shakllar ham yuzaga keladi. Bular qatoriga ijara, pudrat, sheriklik, fermerlik (dehqonchilik) kabilarni qo'shish mumkin.

Mulk shakllari mulkni o'zlashtirishdagi ko'rinishlar, mulkning amaliy ifodasi bo'lib, uning mazmunini bildiradi.

Aytganimizdek, bozor iqtisodiyoti turli mulk shakllarini taqozo etadi. Yuqoridagi chizmada mavjud mulk shakllari bog'liqligi ko'rsatilgan.

Har bir mamlakatning davlati o'z mulkini tashkil etadi. Bu asosan xo'jalik bilan, avvalo, ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'ladi. Keyingi vaqtlarda buning xajmi sezilarli darajada bo'lib, umumiy mulk miqyosida nisbati Fransiyada deyarli uchdan bir qismga, Angliyada 20-21 foizga, AQSHda 13-14 foizga tengdir. Bular asosan barcha tarmoqlarga oid va xalq xo'jaligi infrastrukturallari sohasidadir. Lekin kapitalistik deb atalayotgan davlat mulklari qaysi shaklda bo'lishiga qaramay, asosan xususiy xarakterda va bozor qoidalari asosida faoliyat ko'rsatadi. Shunga ko'ra u bozor munosabatlarini rivojlantirish, raqobatga sharoit yaratish uchun xizmat qiladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davlat mulki monopoliyasiga barham berish va uni xususiylashtirishni talab etadi.

Assotsiatsiyalar, ya'ni korxonalar va tashkilotlar uyushmasi mulki mavjud bo'lib, bular asosan davlat mulki asosida bo'lganligi tufayli, buni davlat mulkiga bog'lab ko'rsatmoqchimiz. Chunki bu umuman birlashma mazmunida bo'lib, xususiy mulk ishtirokida ham bo'lishi mumkinligi va xususiylig munosabatlariga moyillik bo'lishiga qaramay davlatchilik ustunlik qiladi va asos bo'lib hisoblanadi. Bunday mulk ham boshqalarga o'xshagan xalq xo'jaligining barcha tarmoq va sohalarida yuzaga keladi. Uyushma mulki esa ishtirokchilar mulkidan ajratilgan qisminigina tashkil etib, umumiy manfaat uchungina ishlatiladi. Bu, ayniqsa o'tish davriga juda xarakterli bo'lib bo'lib, O'zbekistonda ham ko'p qo'llanilmoqda.

Eng qadimgi va keng tarqalgan mulk xususiy shakldagi mulk bo'lib, u asosan ayrim shaxslar bilan bog'liqdir.

Xususiy mulkning asosiy xususiyati shuki, mulk bir kishining ihtiyorida bo'ladi va mulkka nisbatan to'la mustaqil ish tutish imkoniyati tug'iladi. Xususiy mulkning chegarasi bo'lmay, bu faqat uning egasining imkoniyati, qobiliyatiga bog'liq bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti rivojida bu tur alohida o'rin egallaydi. Xususiy mulk bir shakldagi mulk, lekin har bir xususiy mulk o'ziga xos aloxida mulk bo'lganligi tufayli, ular mustaqil mulklar, ya'ni juda ko'p miqdordagi, ming-minglab sonli mulklardir. Ularning har biri bozorning aloxida ishtirokchisi va raqobat kurashining qatnashchisidir. Bundan xususiy mulk raqobatni kengaytiruvchi, kuchaytiruvchi mulk shakli ekanligi yana bir bor oydinlashadi.

Shunga ko'ra xususiy mulk bozor sharoitiga juda tez moslashadigan, xaridor talabini tez e'tiborga olib ish tutish va faoliyat ko'rsatish uchun eng qulay sharoitga ega bo'lgan mulk shaklidir. Bunday xususiyat bozor iqtisodiyotida xususiy mulkning ahamiyatini kuchaytiradi va yyetakchilik rolini belgilab beradi.

Demak, bozor rivoji uchun birinchi navbatda, xususiy mulk keng quloch yozmog'i, iqtisodiyotda asosiy o'rinni egallamog'i talab etiladi. Zero, xususiy mulk taraqqiyotsiz bozor iqtisodiyotini tasavvur etib bo'lmaydi. Xususiy mulk asosiy o'rinni egallamaguncha va davlat mulki ustunligi yoq qilinmaguncha baribir iqtisodiy taraqqiyotning ob'ektivligiga nisbatan sun'iylikning ustunligi sharoiti mavjud bo'laveradi.

Xususiy mulk ikki, ya'ni individual va korporativ shaklda bo'ladi. Individual mulk sharoitida boylik alohidalik asosida o'zlashtiriladi. Bunda mulk egasi mulkidan foydalanishda ijaraga berish yoki biron guruhga qo'shilib ish tutishda to'la mustaqillikka ega bo'ladi.

Oila mulki ham individual xususiy mulkdan ajrab chiqib, alohidalashadi.

Korporativ mulk shakli hissadorlikka asoslanadi, ya'ni bunda birgalikda ish ko'rish uchun guruhlarga qo'shilish yuz beradi. Korporativ mulk faqat xususiy mulkdan tarkib topadi. Bunda, albatta mulkdor boylikni yakka o'zlashtirish huquqiga ega bo'ladiyu, lekin bu ma'lum guruhlarga birlashuv sharoitida yuz beradi. Korporativ xususiy mulkning tub mazmuni individual mablag'larni birlashtirish tufayli paydo bo'luvchi jamiyatlarning korporativ mulkidan iboratdir. Korporativ xususiy mulk xo'jalik yuritish zaruriyatidan kelib chiqib, katta mablag'lar ishlatish va kapitallarni birlashtirish orqali yuzaga keladi. SHu bilan birga mayda xususiy mulk mas'uliyati o'rniga korporativ mas'uliyat paydo bo'ladi.

Korporativ xususiy mulk monopolistik mulkni ham yuzaga keltiradi. Bular korporativ mazmundagi yirik xususiy mulk birlashmalaridan iborat va ular juda katta hajmdagi boylik, bu boylik esa ozchilik ihtiyorida bo'ladi.

Tub xususiy mulkdan keyin miqdor jihatdan ko'p shaklli turi hisoblangan *birlashma mulki* turadi. Bu bir necha mustaqil mulk shakllaridan, ya'ni aksionerlik, jamoa, korporativ, qo'shma tashkilotlar mulki kabilardan iborat bo'ladi. SHu bilan birga korporativ xususiy mulkdan farqli o'laroq bunda davlat va chet mamlakatlar mulklari ham ishtirok etadi. Bundagi ko'p tarqalgan bu mulk shakli avvalo *jamoa mulki*dir. Bu mayda xususiy mulkchilarning birlashmasi sifatida yuzaga kelib, bir qancha ustunliklarga ega. Bundagi muhim tomon asosan sarmoyalarni kuchaytirish imkoniga ega bo'lish, mulkchilarning monopollik harakatiga bardosh bera olish imkonini yaratishdir. Bu xil jamoa mulki turli tarmoqlarda harakatda bo'ladi, ya'ni bu mulkchilik ishlab chiqarish, muomala sohalari, infrastrukturallarda faol qatnashishi mumkin.

Bizning sharoitimizda asosan qishloq xo'jaligida bu mulk shakli keng quloch yoygan. Bular asosan jamoa, guruh mulki asosida harakatdagi xo'jaliklardir. Bundan tashqari savdoda, qishloq mahsulotlarini xarid qilish va qayta ishlashda ham bu xil mulk keng tarqalgan bo'lib, ular matlubot jamiyatlari, xarid-savdo birlashmalaridir.

Jamoa mulki, ayniqsa bevosita iste'mol buyumlari ishlab chiqarish va iste'mol qilish tarmoqlarida katta o'rin egallaydi. Oziq-ovqat, kiyim-kechak, ta'minlash, qurilish kabilarda uning ta'siri juda ktata. Ovro'pa mamlakatlarida, ayniqsa Yaponiyada bevosita iste'mol va umuman, inson hayoti sharoitida bu mulk shaklining o'rni katta. U erda minglab jamoa korxonlari faoliyat ko'rsatmoqda.

Jamoa mulki mayda mulkchilar faoliyatida ahamiyatlidir. Chunki alohida holda mayda mulk samara keltirishi u yoqda tursin, hatto raqobatga bardosh bera olmasligi va arzigulik ish ko'ra olmasligi mumkin, mayda mulkdorlar esa o'zaro birlashib, kattaroq xajmda tijorat ishlarini amalga oshirish imkonini tug'diradi. Shuning uchun ham haqiqiy demokratik asosda yuzaga kelgan jamoa mulki va bu asosdagi xo'jalik juda ahamiyatlidir. Har bir bunday birlashma ma'lum darajada erkin harakatni chegaralashi sababli birlashuv faqat ixtiyoriylikni talab etadi. Shuni e'tirof etish zarurki, jamoa mulkiga davlatchilikni singdirish faqat zarar keltiradi: jamoa mulkidan kutilgan samara bo'lmaydi

Jamoa mulkining qo'llanishidagi yana bir xususiyat shundan iboratki, boylikning o'zlashtirilishi uchun ish faoliyatida birgalikda qatnashish talab etiladi, chunki jamoa mulki mehnatsiz o'zlashtirishni inkor etadi va korporativ mulkdan farqlanib, ham mulkka, ham mehnatga hissa qo'shishi zarur hisoblanadi. Bu asosda tashkil etilgan xo'jalikdagi asosiy kuchi shu mulk egalarining o'zidir. SHu bilan birga zaruriyat talabi bilan yollanma mehnat jalb etilishi xollari ham mavjud bo'ladi. Mayda mulk bozorda ta'sirli kuchga ega bo'la olmasa, uning birlashuvi natijasida yuzaga keladigan jamoa mulki katta o'rin egallaydi va bozor iqtisodiyotining muhim ishtirokchisiga aylanadi, uning rivojida faol qatnashish imkonini tug'diradi.

Kooperativ mulk jamoa mulkining ko'p uchraydigan shaklidir. Kooperativ xillari ko'p, ular shu xil mulkka asoslangan va keng tarqalgan korxonalaridir. Kooperativlarga birlashganlarning mulki umumiy va daromadi asosan sarf etilgan mehnati bilan belgilanadi. Bu guruh asosidagi birlashma bo'lib, hissadorlik mazmunida tashkil topadi. Kooperativlarga qo'shilgan mulk bilan bir qatorda shaxsiy qatnashuv hal qiluvchi rol o'ynaydi. Har bir kooperativ bozorda mustaqil ishtirokchi sifatida faoliyat ko'rasata oladi.

Qo'shma mulk – bu mulklarning bir-biriga qo'shilishi tufayli yuzaga keladi. Ikki usulda barpo bo'lishi mumkin bo'lgan bu xil mulk mamlakatlarning ichki va tashqi imkoniyatlariga bog'liqdir. Chunki qo'shma mulk ichki yirik mamlakatlarning bir-birlari bilan qo'shib ish ko'rishga asoslansa, shu bilan birga mamlakatlararo qo'shilish tufayli ham shakllanadi. Shuning uchun ham boshqa xil mulk shakllaridan farqli o'laroq, bu mulk xalqaro ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, bozor munosabatlariga o'tishda chet sarmoyalarni jalb etish bu jarayonni tezlashtirishda juda qo'l keladi. Mulq nuqtai nazaridan olsak, bu chet kapitalini jalb etgan xolda qo'shma mulkni avj oldirishdir. Mamlakatimizda, ayniqsa Turkiya, Korea Respublikasi va Germaniya Federativ Respublikasi, AQSH kapitallari qatnashuvida qo'shma mulklar ko'paymoqda.

Chetki kapital asosidagi qo'shma korxonalarining ahamiyati investitsiyani kuchaytirish, milliy iqtisodiyotni bozor munosabatlari asosida shakllantirishda ortib boradi. Katta mablag'lar zaruriyati sharoitida qo'shma mulk orqali chet kapitalini jalb etish zaruriyatdir. Zero, yuqorida aytib o'tganimizdek, Respublikamiz oldida xalq xo'jaligi tuzilishini tubdan o'zgartirish, yangi tarmoqlar yaratish, zamonaviy texnologiyani o'zlashtirish kabi yirik iqtisodiy vazifalar o'z-

o'zidan katta-katta sarmoyalarni talab etadi. Qo'shma mulk esa bu muammoni yechishda katta rol o'ynashi turgan gap.

Qo'shma mulk tufayli jalb etiladigan chet kapitali yangi texnologiyani olib kirmoqda. CHunonchi, Korea Respublikasi, Germaniya Federativ hukumati kapitallari asosida yuzaga kelgan qo'shma korxonalar Respublikamiz uchun yangi avtomobil sanoatini zamonaviy darajada yuzaga keltirish imkonini bermoqda.

Xomashyoviylik yo'nalishini bartaraf etib, tayyor mahsulot yaratishni o'zlashtirishdan paxtadan kiyim-kechak tayyorlashgacha bo'lgan texnologik ishlab chiqarishni yaratishda Turkiya, Korea Respublikasi kabilar bilan yuzaga kelayotgan qo'shma mulk juda ahamiyatlidir. Bunday jarayonlar kundan-kunga rivojlanib, turli mamlakatlar ishtirokida qo'shma mulkni kengaytirish tufayli avj olmoqda. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad qo'shma mulkning shakllanish jarayoniga chetdan yirik kapitallarni jalb etish, uni miqdoriy va hajmiy kengaytirish yoli bilan yangi tarmoqlar barpo etish, zamonaviy texnologiyani qo'llash kabi hajmli sarmoyalarga bog'liq masalalarni muvaffaqiyatli bajarilishni tezlashtirishdir.

Diniy tashkilotlar mulki – bu faqat diniy bino va inshootlar bilan chegaralanmay, balki xo'jalik faoliyati imkon tug'dirgan jamg'armalar, turli marosimlardan tushadigan mablag'lar hisobiga ortib boradi. Ular oddiy xo'jalik faoliyati bilan birga katta qurilish ishlari va boshqa kapital xarajatlarni bajarib boradilar. Bu mulk faqat diniy yolda qo'llaniladi va ishlatiladi.

Aksioner mulk – bu turkumdagi eng salmog'li va ta'sirli shakl bo'lib, keng tarqalgandir. Bu ham aslida birlashgan mulk bo'lib, aksiya chiqarishga asoslangandir. Bu aksiyalar erkin harakatda bo'ladi, qimmatbaho qog'ozlar qatorida savdoda ishtirok etadi va sotiladi, sotib olinadi. Aksiyaga ega bo'lganlar shu asosdagi mulkning qatnashchilari hisoblanadilar. Korxonalarining faoliyatida ishtirok etish huquqiga ega bo'ladilar. Aksiyalar uchun korxonalar faoliyatlari natijasiga qarab daromad oladilar Bu mulkda ishtirok etish juda ixtiyoriydir. Chunki istagan vaqtda aksiyani sotib olish yoki sotib yuborish mumkin.

Xalq korxonasi mulki – bu shakldagi mulk aksioner mulkdan kelib chiqadi. Chunki aksiyalar egalari korxonada ishlaydilar. Shuning uchun ular ayni vaqtda korxonaning mulkdori huquqiga ega bo'ladilar. Bu korxonasi faoliyatiga aksiyaga ega bo'lgan xodimlar ham qatnashuv huquqini qo'lga kiritadilar. Natijada aksioner korxonasi daromadidan shu aksionerlar manfaatdor bo'ladilar. Masalan, AQSHni xalq kapitali mamlakati deydilar. Chunki aksiyaga ega bo'lgan xodimlar korxonalarda ko'pchilikni tashkil etadi. 1994 – yilda xalq korxonalarida 11 mln.dan ortiq kishi ishlagan va aksiyalarning 20-50 foizgachasi ishlovchilarning birgalikdagi mulkidan iborat bo'lgan. U erda xalq korxonalarida deb ataluvchi xo'jaliklar miqdori ortib bormoqda. Bunday holatda, albatta, ekspluatatsiya mazmuni o'zgaradi va mehnatga erkli munosabat asos bo'lib hisoblanadi.

Mulk shakllarining mohiyati va mazmuni bilan tanishish shuni ko'rsatadiki, bozor iqtisodiyoti uchun barcha mulk shakllari ahamiyatli bo'lib, har biri o'ziga xos ustunlikka egadir. Aytish mumkinki, har bir mulk shakli bozor iqtisodiyoti uchun zaruriy bo'lib, ular umumiy taraqqiyot jarayonida bir-birini to'ldirib boradi.

Shuning uchun ham bozor munosabatlari sharoitida mulk shakllarining turlicligi va har bir mavjud shaklining taraqqiy etib borishi talab etiladi. Bu jarayon erkin raqobat sharoitida amalga oshishi kerak.

2.6. Davlat mulkini xususiylashtirish

Bozor iqtisodiyotining shakllanishi va rivojlanishida mulk shakllarining turlicligi va xususiy mulkning asosiylicini ta'minlash davlat mulkini xususiylashtirish, uning monopol holatini bartaraf etishni muhim masala qilib qo'yadi. Chunki bozorga o'tish, nobozorcha boshqarish usuli o'rniga bozorcha xo'jalik yuritishni o'rnatish, davlat iqtisodiyotini parchalash, raqobatbop xo'jalik turlarini yaratish asosiy muammolardandir.

Davlat mulkini xususiylashtirish (privatizatsiya) umumiqtisodiy voqelik bo'lib, bozor iqtisodiyoti shakllanishi va rivojining zarur shartidir. Privatizatsiya davlat mulkidan boshqa mulk shakllariga o'tishni anglatadi. Privatizatsiya lug'aviy mazmuni xususiylashtirish bo'lgani uchun bu iqtisodiy jarayonni davlat mulkini xususiylashtirish, deb ataydilar. Lekin mazmunan xususiylashtirish privatizatsiyaga nisbatan kengroqdir. U yana umuman iqtisodiyotni liberallashtirish, davlat mulkiga xususiylilik munosabatlarini singdirish kabi erkin, iqtisodiy sharoitga bog'liq chora-tadbirlarni ham o'z ichiga oladi.

Xususiylashtirish davlat iqtisodiy monopolligini bitirish va o'rniga bozorga xos bo'lgan mulk erkinlicini ta'minlashga qaratilgan. Chunki bunda davlat mulki hukmronligi o'rniga asta-sekinlik bilan nodavlat, birinchi navbatda xususiy mulk shakllarini yaratish va bozorga o'tish sharoitlarini paydo etish uchun davlat mulkini xususiylashtirilayotgan bo'lsak, rivoj topgan mamlakatlarda bozor iqtisodi rivoji sohasida katta tajriba orttirib, bozor taraqqiyotini takomillashtirish vash u sohada davlat va bozor tizimlari o'rtasidagi muvozanatni zamonaviylashtirish amalga oshmoqda. Bu ham tub mazmuni bilan monopollashuvga qarshi kurash, raqobatli bozorin kuchaytirish bilan bog'langandir. Shuning uchun bizdagi va G'arbdagi xususiylashtirishni bir xil deb bo'lmaydi. Bizning sharoitimizdagi bu jarayon o'tish vazifasini bajarish va bozor iqtisodiga asos solish bilan bog'langan bo'lsa, G'arbdagisi bozor iqtisodiyoti taraqqiyotini ta'minlash hamda navbatdagi davlat va raqobat bozori o'rtasidagi yangi balansni ta'minlashdan iborat.

Mulkiy munosabatlarning umumiy va xususiy tomonlari mavjud bo'lganidek, xususiylashtirishning ham umumiy qonuniyat va talablari hamda shuningdek, milliy, ommaviy xususiyatlari ham mavjuddir. Keyingi yillarda iqtisodiyotni nodavlatlashtirish jarayoni sharoitida nog'oyaviylashtirish kuchaymoqda. Chunki faqat xususiylilik tarafdorlari bo'lganlar yoki davlat iqtisodiyoti tarafdorlari bo'lganlar kamayib, o'z ahamiyatlarini yoqotmoqdalar. Aytaylik, Buyuk Britaniyaning yirik neft kompaniyasi bo'lgan "British petroleum"ni konservatorlar emas, balki leyborist demokratlar xususiylashtirishdi. Shvetsiyada ham sotsial-demokratlar xuddi shunday qilishdi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Nodavlatlashtirish faqat xususiylashtirishdan iborat emas. Buning yol va usullari ko'p bo'lib, iqtisodiy ahvol, kuchlar muvozanati, hozirgi holat kabilarni hisobga olgan holda qulay usullardan foydalanish talab etiladi.

G'arb davlatlari tajribasiga ko'ra iqtisodiyotning nodavlatlashtirish usullaridan to'rt xilini samarali deb tanlasa bo'ladi. Albatta bu usulni O'zbekiston uchun to'g'ri keladi deb bo'lmaydi. Lekin ulardan foydalanish mumkin. Shunga ko'ra bularni tahlil etish foydadan holi emas deb o'ylaymiz.

1.*Bozorni liberallashtirish* – bu baholar erkinligiga o'tish bilan birga, raqiblarni bozorda ko'paytirish choralarini qo'llash, kichik biznesni kuchaytirish, chet tovarlarni ko'proq keltirish sharoitlarini kengaytirish kabilar bozorni o'zidan-o'zi privatizatsiyasiz nodavlatlashtirib, kengaytiradi va talabni qondirish darajasini ko'taradi.

2.*Aksionerli davlat – shaxsiy korxonalarini yaratish*, ularning faoliyat sohasini kengaytirish. Bunda davlatning aksiyali kapitaldagi hissasini pasaytirib borishga qaratilgan soliq, kredit kabi mexanizmlar mavjud.

3.*Davlat iqtisodiyotiga xos nobozor muhitni ketma-ket yoq qiluvchi nodavlatlashtirish usullari*. Bular byudjet hisobiga korxonalarining ishini yaxshilash, davlat buyurtmasini qisqartirish, kredit qarzlardan voz kechmaslik, xususiy investitsiya sharoitlarini davlat korxonalariga tadbiiq etishlardan iboratdir. Bu bozor munosabatlariga yol ochadi.

4.*Xususiylashtirishni amalga oshirish*. Agar xususiylashtirish keng qo'llanilsa ayrim shaxslar, sotiladigan korxonalar, bank, yangi aksioner jamiyatlar, chet firmalarning jamoa a'zolari mulkdorlar qatoriga qo'shib boradilar.

Quyidagi jadvalda iqtisodiyotning nodavlatlashtirishga xos usullarini ko'rsatuvchi tomonlarni umumlashtirilgan holda ko'rstatishga harakat qildik. Bularni alohida-alohida qo'llaniladi, deb bo'lmaydi. Bu, albatta taraqqiy etgan g'arb mamlakatlar tajribasi aosisda tuzilgan. Lekin respublika sharoitlarini hisobga olgan holda bulardan muvaffaqiyatli foydalanish va bu bizning shakllanayotgan bozor iqtisodiyotimiz uchun katta foyda keltirishi mumkin. Bu to'rt usul bozor usuliga o'tgan mamlakatlarga xos bo'lib, ularda xususiylashtirish oldindan hal qilingan. O'zbekiston uchun esa hozirgi asosiy vazifa – xususiylashtirishni to'la amalga oshirishdir.

2.6.1.-jadval

Iqtisodiyotni nodavlatlashtirish usullari

№	Usullar	Usulning mazmuni	Usulning maxanizmlari	Ijobiy tomonlari	Salbiy tomonlari
1.	Bozorni liberallashtirish	Erkin baxolar kiritilishi, raqobatga yol ochish, bozor qatnashchilari	Baho, raqobat, privatizatsiyasiz nodavlatlash	Mayda korxonalar ko'payishi, bozorda taklifning o'sishi, bozor	Bahoning ko'tarilib borishi

		ni ko'paytirish	uv	tuzilishinino'zgarishi	
2.	Davlat shax-siy aktsionerlik korxonalarini yaratish	Aksioner kapitalda davlat hissasini kamaytirish	Soliq, kredit	Mulkchilar ko'payadi, erkin iqtisodiy faoliyat o'sadi	Tabakalanish kuchayadi
3.	Davlat iqtisodiy tizimda xos bozor usullarini ketma-ket yoq qilish	Davlat korxonalarida bozor munosabatlari ni qo'llash	Byudjet, kredit, xususiy investitsiyalardan foydalanish	Davlat buyurtmalarini qisqartirish, korxonalar faoliyatini yaxshilash	O'tish bilan bog'liq, ishlab chiqarishning vaqtincha qisqarishi
4.	Xususiylashtirish	Davlat mulkini xususiylashtirish	Auksion, aksiyalar sotilishi, tekinga mulkni tarqatish	Mulk egasini topadi, uning samaradorligi oshadi	Ta'sir ma'lum vaqt o'tganda kuchga kiradi, katta o'zgarishlarni talab etadi

Amalda yuqorida keltirilgan to'rt usul birgalikda olib boriladi. Lekin iqtisodiyotning nodavlatlashtirishda liberallashtirish va xususiylashtirish bir-birini to'ldirib keladi. Chunki bularning o'ziga xos katta ustuvorliklari mavjud. Liberallashtirishni olsak, u bozor eshiklarini keng ochib qo'yadi. Bunda bozorning ichki tuzilishi o'zgarib boradi va iqtisodiyotning nodavlatlashuviga yordam qiladi hamda monopolashuvni zaiflashtiradi. Xususiylashtirish esa birdaniga bunday o'zgarishlarga olib kelmaydi, chunki faqat mulk shakli o'zgaradi, bozorda darrov o'zgarishlar yuz bermaydi va o'sha tovar taqchilligi, monopoliya mavjudligi, tovar sifatining pastligi saqlanib qolaveradi.

Lekin xususiylashtirishning ijobiy tomoni shuki, u mulkning real – haqiqiy egasini topadi. Bilamizki, mulk egasini topmaguncha samaradorlik bo'lmaydi. Demak, bozor mexanizmlari ishga tusha boshlaydi, ishlab chiqarish o'sib, taklif kuchaya boradi.

Rivoj topgan mamlakatlarda xususiylashtirish moliya bozoriga ta'sir etadi, natijada sotiladigan aksiyalar ko'payishi bilan taklif ortadi. Bu hech qanday xarajatlar bilan bog'liq bo'lmaydi va iste'mol buyumlariga bo'lgan talabning qisqarishiga olib keladi. Foydali bo'lgani uchun fuqarolar xursandlik bilan davlat mulkining sotilishida faol qatnashadilar. Inflyatsiyaga qarshi ta'sir kuchli bo'ladi. Daromadlarning bir qismi aksiyalar sotib olishga sarflanganligi sababli tovar va xizmatlar bozorida talab pasayadi. Angliya, Fransiya o'xshagan mamlakatlarda xususiylashtirish jarayonida xuddi shunday voqelik yuz bergan.

Rossiyada ahvol boshqacha bo'lib, xususiylashtirish cheklari chiqariladi, bu ijtimoiy-siyosiy muvozanatga ancha yordam berdi.

Xususiylashtirishning muvaffaqiyati uchun bir nechta shartlarni bajarish talab etiladi:

1. Mulkning taqdirini belgilashda, imkoni bo'lsa xususiylashtiriladi. Bunday nohaqlik, nazoratsizlik yuz bermasligi uchun, avvalo davlat mulki sub'ektlarining to'la aniqligi talab etiladi.

2. Xususiylashtirish iqtisodiyotning bozor potentsiallarini tezda ishga solishi uchun kapitallar harakatini ta'minlash, ularning tarmoqlararo va sohalararo siljish yollarini ochish talab etiladi.

3. Sotiladigan aksiyalarning oldindan ma'lum bo'lishi. Rivojlangan mamlakatlarda bu jarayon haqiqiy bozor usulida erkin tarzda bo'lmaydi. Masalan, Fransiyada sotiladigan korxonalar aksiyalarining 10 foizi chet elliklarga, 50 foizi Fransiya fuqarolariga va bank, yirik moliya institutlariga sotiladi. Germaniyada esa davlat o'ziga 51 yoki 25 foizini qoldiradi.

4. Xususiylashtirishning oxirigacha amalga oshishini ta'minlash uchun mulkning biri xususiylashtirilib, ikkinchisini byurokrat apparat qo'lida qolishiga yol qo'yilmaslik kerak.

Yuqoridagi shartlar bajarilsa, xususiylashtirish muvaffaqiyatli o'tadi. Masalan, Germaniyada bu qiyinchilik bilan ko'chdi. Chunki mahalliy hokimiyatlarning huquqlari katta. Angliyada "British Genekom"ni xususiylashtirish natijasida 2,25 mln. kishi sherik mulkdor bo'lishdi. Bu, korporatsiyaning 96 foizi xodimlariga teng, deng so'z.

Davlat xususiylashtirishni kengaytirar ekan, demak u o'z faoliyatini bozor iqtisodiyoti talabiga moslashtirish, uning rivojini kuchaytirish va talab tomon to'la harakatda bo'lish, iste'molchilar uchun zarur tovarlar bilan bozorni to'ldirishni ko'zda tutadi. Privatizatsiya ishlab chiqarish samaradorligi va aholining yuqori darajali turmushini ta'minlash uchun bo'lgan harakatdan iboratdir.

O'zbekistonda raqobat bozoriga xos erkin iqtisodiyotni shakllantirishda albatta xususiylashtirish muhim asos bo'lib, u tezlashtirilishi kerak. Ammo yuqoridagi shartlarni e'tiborga olish va sharoitga qarab yuqorida ko'rsatib o'tilgan usullardan foydalanishni esdan chiqarmaslik shart. Xususiylashtirishni iqtisodni liberallashtirish bilan bog'liq holda olib borish maqsadga muvofiqdir. Chunki liberallashtirish bevosita bozorni kengaytiradi, ya'ni bu jarayonga hoziroq ta'sir ko'rsatib, tezda samara bera boshlaydi.

Respublikamizda baho liberalligi amalga oshdi va o'z samarasini bermoqda, boj sohasidagi amaliy ishlar chet tovarlarining ichki bozorimizda o'z o'rnini kengaytirmoqda. Pul-kredit sohasidagi ishlar, milliy pulning mustahkamlanishi kabilar bozor munosabatlariga o'tishni tezlashtirmoqda.

Lekin xususiylashtirish sohasida ham bir qancha ishlar bajarilib, bunda davlat katta tashabbuskorlik qilmoqda. Puli, pulsiz va imtiyozli usullar keng qo'llanilmoqda. Aytaylik, turar joylarni xususiylashtirish juda tez vaqt ichida keng miqyosda o'tkazildi. Bunda imtiyozli usul qo'llanilib, uy-joylar arzon bahoda kam pul hisobiga O'zbekiston fuqarolarining xususiy mulkiga aylantirildi. Maishiy

xizmat ko'rsatish korxonalari, avvalo mayda va o'rta, so'ngra katta savdo korxonalari ham xususiylashtirildi. Bunda xizmatchilarga imtiyozli sharoitlar yaratib berildi.

Auksion yoli bilan kim oshdi savdosi orqali nodavlatlashtirish ham qo'llanilib, bu asosan viloyat va tumanlar hududlarida o'tkazilmoqda. Tez vaqt ichida davlat sanoat, qurilish, transport korxonalarini aksionerlashtirish tufayli mulkchilarning soni ancha ko'paytirildi. Bunda korxonalar xizmatchi va ishchilariga ustuvorlik huquqi berilib, avvalo ular cheklangan aksionerlik korxonalariga aylantira boshlandi.

O'zbekistonda ham xususiylashtirishda chet el kapitali qatnashib, mulk sotib olishi mumkin. Bu mulk turiligi sharoitini yaratishda ahamiyatlidir. Xususiylashtirishning tezlik bilan olib borilishi shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda ming-minglab xususiylashtirilgan korxonalar mavjud bo'lmoqda. Ularning soni hozirgi kunda ko'payib bormoqda.

Xususiylashtirish natijasida davlat monopoliyasiga barham berilmoqda, nodavlat mulkining barcha shakllari rivojlanmoqda. Xususiylashtirilgan mulkchi ishlab chiqaruvchilarning miqdori borgan sari ko'payib, erkin iqtisodiy harakat sharoitini yaratuvchi sog'lom raqobat uchun qadam tashlanmoqda. Natijada mulk egasini topib, undan foydalanish samaradorligini to'xtovsiz oshirib borish sari siljish tezlashmoqda.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ma'lum darajagacha bozor iqtisodiyoti shakllanish jarayoni tovar ishlab chiqarishdan kelib chiqsa, so'ngra ahamiyat nuqtai nazaridan o'zaro o'rin almashish yuz berib, bozor iqtisodiyoti tizimi shakllanishi tufayli tovar ishlab chiqarishga ta'sir kuchayib boradi. Natijada tovar ishlab chiqarish bozor iqtisodiyoti qismiga aylanib, uning moddiy asosini yaratuvchidan iborat bo'ladi. Endi bozorning rivoji tovar ishlab chiqarish miqyosiga bog'liq bo'lib qoladi va talabning miqdori va tuzumiga bog'liq bo'ladi.

Huquqiy muhit deganda bozor munosabatlari asosidagi faoliyat uchun huquqlar va majburiyatlarni tushunamiz. Bu sohadagi erkinlik jamiyat, davlat va inson oldidagi majburiyatlar muvozanatining doimo ta'minlanib borishi uchun zarur shartdir.

Bozor iqtisodiyotining muhim shartlaridan biri uning infratuzilmalarining shakllanishidir. Busiz va uning rivojisiz bozorni tasavvur etib bo'lmaydi hamda iqtisodiyot samarali harakatda bo'la olmaydi. Bunda biz vositachilik tarmoqlari, transportning barcha turlari, aloqa, axborot kabilarni ko'zda tutmog'imiz darkor. Chunki bularsiz tovarlar harakati, tijorat kabilarni amalga oshirib bo'lmaydi, albatta. Buning uchun birinchi navbatda bozorning tijoriy tomonlarini ifodalovchi *savdo-vositachilik* bo'limlari va birjalar bilan tanishmoq zarur.

Bozor davlatning tartibga solish faoliyatini chegaralaydi, juda noziklik bilan ish tutishni talab etadi. Hech qachon bozor iqtisodiyoti imkoniyatlari to'la ishga solingan deb bo'lmaydi. Bu sohada bitta ham ideal davlat bor, deyish qiyin. Lekin bu sohadagi eng muhim xulosa shuki, davlat faoliyati bilan bozor iqtisodiyoti o'rtasida muvozanat mavjudligi muhim taqdiriy talabdir.

Mulk shakllarining mohiyati va mazmuni bilan tanishish shuni ko'rsatadiki, bozor iqtisodiyoti uchun barcha mulk shakllari ahamiyatli bo'lib, har biri o'ziga xos ustunlikka egadir. Aytish mumkinki, har bir mulk shakli bozor iqtisodiyoti uchun zaruriy bo'lib, ular umumiy taraqqiyot jarayonida bir-birini to'ldirib boradi. Shuning uchun ham bozor munosabatlari sharoitida mulk shakllarining turlichi va har bir mavjud shaklining taraqqiy etib borishi talab etiladi. Bu jarayon erkin raqobat sharoitida amalga oshishi kerak.

Xususiylashtirish natijasida davlat monopoliyasiga barham berilib, nodavlat mulkining barcha shakllari rivojlanmoqda. Xususi mulkchi ishlab chiqaruvchilarning miqdori borgan sari ko'payib, erkin iqtisodiy harakat sharoitini yaratuvchi sog'lom raqobat uchun qadam tashlanmoqda. Natijada mulk egasini topib, undan foydalanish samaradorligini to'xtovsiz oshirib borish sari siljish tezlashmoqda.

Nazorat savollar:

1. Bozor iqtisodiyotining asosiy belgilarini sanab bering?
2. Bozor iqtisodiyotining yyetakchi mexanizmlari nimalardan iborat?
3. Bozor infratuzilmasi nima?
4. Bozor iqtisodiyoti muvozanati nima?
5. Mulk shakllarining bozorga ta'siri ko'rsatib bering?
6. Davlat mulkini xususiylashtirish deganda nima tushunasiz?

3-BOB. BOZOR IQTISODIYOTINING MILLIY MODELLARI

REJA:

3.1. Milliy model mohiyati

3.2. Iqtisodiyotning barqarorlashuvi zaruriyati

3.3. Industrlashtirish va bozor iqtisodiyotiga o'tish

Tayanch so'z va iboralar

Xo'jalik, mulk, bozor iqtisodiyoti, stixiyali, davlat mulki, mexanizm, kuchli ijtimoiy siyosat.

3.1. Milliy model mohiyati

Bozor munosabatlariga o'tish va bozor iqtisodiyotining shakllanishida mamlakatlar uchun umumiylik mavjud, ya'ni bu jarayonning barcha davlatlar uchun umumiy hisoblangan qonun, qonuniylik, iqtisodiy voqeliklari bo'lib, ular zaruriy kuchga egadir. Biz yuqoridagi mavzularda bularning asosiylarini ko'rib chiqdik. Mulk shakllari turiligi, xo'jalik yuritishning erkinligi, talab va taklifning shakllanishi, raqobat sharoiti, baho erkinligi va bozor baho muvozanati, davlat iqtisodiyoti mavjudligi bilan aralash iqtisodiyot barqarorligi kabilar mamlakatlar sharoitlari, ulardagi mavjud xususiyatlardan qat'iy nazar bozor iqtisodiyoti uchun zarur shartdirki, bularsiz bozorni umuman tasavvur etib bo'lmaydi.

Bozor iqtisodiyotidagi umumiylikning yana bir tomoni – bu mamlakatlarning bozorga o'tishdagi va uni rivojlantirishdagi tajribalaridan foydalanishdir. Chunki hech bir mamlakat alohida holda, boshqalardan ajralgan tarzda bu jarayonni amalga oshira olmaydi. Mavjud tajribalardan foydalanish va imkoniy yordamlarni qabul qilish bozor taraqqiyotini tezlashtiradi va bu boradagi faoliyat samaradorligini oshiradi.

3.1.1.- chizma

Taraqqiyotning "o'zbek modeli"

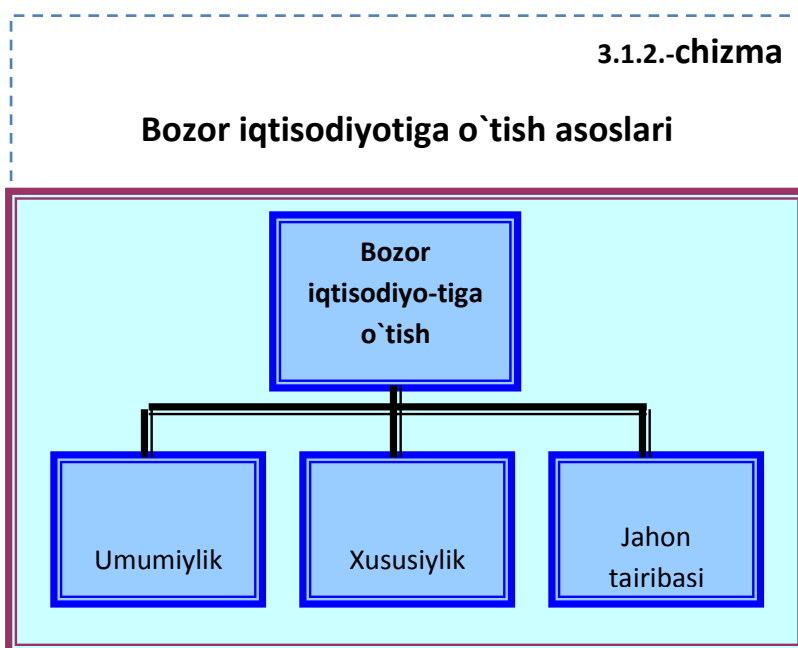
Shuning uchun ham bu sohada, avvalo bozor iqtisodi asoslarini bilish, uning umumiy xususiyatlarini anglash talab qilinadi. Zero, aniq tushunchaga ega bo'lmagan, bozor iqtisodiyoti umumiy qonuniyatlarini, jarayonini bilmasdan, mamlakatlarning tajribalarini e'tiborga olmasdan turib bozorga o'tishda katta muvaffaqiyatlarga erishib bo'lmaydi.

Bundan tashqari bozor iqtisodiyotiga ta'sir ko'rsatuvchi, hatto uning barcha tomonlarini aniqlaydigan xususiyliklar mavjud. Bu, avvalo hududiy belgilar, tabiiy holat bo'lsa, yana taraqqiyot darajasi, iqtisodiy ahvol, mavjud urf-odat, milliy va diniy hodisa hamda omillar hamdir. Bu tomonlar hech bir mamlakatda boshqalariga o'xshagan bir xil bo'lishi mumkin emas. Bular va shularga o'xshash xususiyat, omillarni hisobga olmasdan va ularga asoslanmasdan bozor iqtisodiyotiga o'tish, yumshoqroq qilib aytganda xayoliy urinishdir. Chunki umumiylik, ya'ni bozor tomon bo'lgan harakat xususiylikdan boshlanadi yoki mavjud alohida har bir mamlakat uchun xos bo'lgan xususiyatlarni e'tiborga olgan holda boshlanadi.

Bozor iqtisodiyotining shakllanishi shu ikki asos bo'yicha: umumiylik, ya'ni umuman bozor iqtisodiga xos qonun hodisalar va xususiylik, ya'ni har bir mamlakatga xos xususiyatlar bo'yicha amalga oshadi. Buning boshqacha yo'li bo'lishi mumkin emas. Shu ikki tomonni e'tiborga olgan holda bir butun harakat dasturi yaratiladi. Natijada bozor munosabatlariga o'tishning yo'li belgilanadi. Shuning uchun ham har bir mamlakatning o'ziga xos bozorga o'tish yo'li mavjud deyiladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tishning yo'li har bir mamlakat uchun o'zining milliy modelini yuzaga keltiradi va shu model umumiylik va xususiylik, shu bilan birga foydalanish kerak deb ma'qul topilgan mamlakatlar tajribalaridan tarkib topib, u harakat dasturi bo'lib hisoblanadi.

Har bir mamlakatning bozor munosabatlari tizimini yaratish dasturi bo'lar ekan, u milliy bozor modelida o'z aksini topadi. Chizmadagi uch asosiy qismdan iborat milliy model barcha mamlakatlar uchun xos bo'lib, o'z ichiga bozor iqtisodiga o'tishning zarur tomonlarini oladi. Agar umumiy qonun, qonuniyat va iqtisodiy voqeliklarni umumiylikka kiritsak, har bir mamlakat uchun xos mavjud sharoitlarni xususiylik deb olsak, jahon bozor iqtisodiyoti taraqqiyoti tajribalari yordamlarini hamkorlik deb umumlashtirish mumkin.

Masalan, O`zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o`tishdagi islohot va dasturlarning asosiy mazmunini olsak, albatta ular shu qismlardan tarkib topadi, unda umumiy qonuniyatlar va jahon tajribasi O`zbekiston sharoiti asosida amalda qo`llanilishi mumkin. Jahon tajribasi o`zaro yordam va hamkorlikni ham o`z ichiga oladi.

Bunda yana bir narsaga e`tibor berish kerak bo`ladi. U ham bo`lsa, shuki, balki eng so`nggi bozor samaralari asosida yuzaga kelishi kerak. Chunki bir vaqtlari mavjud bo`lgan bozor bilan hozirgi bozorlarning farqi juda ktata. Hozirgi davr rivojlangan bozor iqtisodiyoti ancha tartibli, yuqori samarali, uyushgan darajada bo`lib, qadimgi bozordagi ko`p salbiy tomonlarning oldi olingan va katta tajribalar natijasida bozor sivilizatsiyalashgandir. Shuning uchun milliy model inson qo`lga kiritgan bozor iqtisodiyoti rivojiing eng ma`qul usullarini qo`llash va bunday iqtisodiy tizim o`zgarishida kam talofot ko`rish, imkoni boricha qisqa vaqt ichida amalga oshirish yo`llari asosida shakllanishi kerak. Bozorga o`tishda bu sohadagi salbiy tomonlarni, og`ir oqibatlarni chetlab o`tish, uni qaytarmaslik yo`llarini qo`llashda bor tajribalardan unumli foydalaniladi.

3.1.1.-jadval

XVIII-XIX asrlar va hozirgi davr bozorini taqqoslash

XVIII-XIX asrlardagi bozor iqtisodiyoti belgilari	Hozirgi davr bozor iqtisodiyoti belgilari
1.Stixiyali yovvoyi raqobat	Sivilizatsiyalashgan raqobat
2.Xususiy, asosan mayda xo`jaliklar	Yirik xo`jaliklar, korporatsiyalar
3.Sof bozor iqtisodiyoti	Aralash iqtisodiyot
4.Stixiyali bozor iqtisodiyoti	Tartibga solinayotgan bozor iqtisodiyoti

Jadvaldagi taqqoslashlar eski va hozirgi bozor iqtisodiyotining farqlarini ko`rsatishi mumkin. Agar bozor iqtisodiyoti boshlang`ich davrlariga uning sabiy tomonlari ko`proq ta`sir etsa, hozirgi davrda uning har tomonlama yuqori darajada sivilizatsiyalashgani va jamiyat bozor taraqqiyoti jarayonida o`tgan davr ichida uning bir qancha salbiy tomonlarining oldi olinganligi va ijobiy tomonlari boyitilganligini farqlay olish mumkin.

O`zbekistonning bozor iqtisodiyotini shakllantirish modeli uch narsaga asoslangandir: 1) umumiylik – bozor iqtisodiyotining umumiy qonun, jarayon, voqeliklari; 2) xususiylik – bozor iqtisodiyotiga o`tishdagi O`zbekistonda mavjud sharoitlar, ya`ni tabiiy, milliy, iqtisodiy, geografik va madaniy xususiyatlar kabilar; 3) mavjud jahon mamlakatlari bozor tajribasi, undagi hamkorlik.

3.1.2.-jadval

O`zbekistonning milliy bozor modeli

Umumiylik	Xususiylik	Xalqaro tajriba, hamkorlik
1) Bozor iqtisodiyoti qonunlari	1) Iqtisodiyot darajasi va xalq xo`jalik tuzilmasi	1) Jahon bozor huquqiy asoslari

2) Ijtimoiy muhofaza	2) Geografik holat	2) Bozor taraqqiyoti usullari
3) Bozorga xos umumiy boshqa voqeliklar	3) Tabiiy boyliklar	3) Umumiy hamkorlik
4) Bozor shakllanishining umumiy amaliy qoidalari	4) Madaniy, ilmiy daraja	4) Iqtisodiy yordam
	5) Milliy xususiyatlar	

O`zbekiston milliy bozor modeli asoslari, jadvalda ko`rsatilganidek, milliy model bozor iqtisodiyoti shakllanishi uchun zarur asos va tomonlarni o`z ichiga oladi. Ma`lumki, ularning birgalikdagi amaliyoti o`zining katta samarasini bermoqda.

O`zbekiston bozor iqtisodiyoti yo`lini uzil-kesil tanlaganligini ta`kidlar ekanmiz, milliy mustaqillik avvalo mustaqil, rivojlangan iqtisodiyotga asoslangan bo`lishi, bu esa sovet imperiyasi davridagi iqtisodiyotni tubdan o`zgartirish, uning o`rniga har tomonlama rivojlangan va xalq faromonligini ta`minlay oladigan iqtisodiyotni paydo qilishni, hozirgi sivilizatsiyali jamiyatga xos bozor iqtisodiyoti barpo etishda boshqacha yo`li yo`q ekanligini tan olmog`imiz zarur. Respublikamiz bozor iqtisodiyotiga o`tishning konsepsiyasi ishlab chiqilgan bo`lib, uning asosini bozor iqtisodiyotini shakllantirishning milliy modeli tashkil etadi. Bu milliy model bir qancha amaliy dasturlarni o`z ichiga oladi.

Bularning eng asosiylari: xususiy, korxonalarni kengaytirish, mulkni keng xajmda xususiylashtirish, tadbirkorlikni avj oldirish, mayda ishlab chiqarishni

rivojlantirish, qo`shma korxonalarini ko`paytirish, jahon iqtisodiyotiga qo`shilib borish, erkin baholarni joriy etish, yangi moliya-kredit tizimini yaratish, bozorga xos pul muomalasini paydo qilish va umuman, iqtisodiy raqobat ta'sirini kengaytirish sharoitlarini yaratib borishdan iborat.

O`zbekistonning kelajagi iqtisodiyoti rivojlangan, aholisi farovon, haqiqiy demokratiyaga asoslangan jamiyatni barpo etish ekan, demak, buning asosiy sharti bozor munosabatlari asosidagi iqtisodiyotni qurishdir. Bu O`zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o`tish konsepsiyasining tub mazmunini anglatadi. Bu konsepsiya iqtisodiy qoloqlikdan qutilish, uning o`rniga rivojlangan va respublika xalqi manfaatiga bo`ysungan iqtisodiyotni qurish uchun bozor iqtisodiyotiga o`tish zaruriyatiga asoslanadi.

O`zbekistonning o`z taraqqiyot yo`li mavjud ekan, uning asosida bozor iqtisodiyoti konsepsiyasi va milliy modeli yotadi. O`zbekiston Respublikasining Prezident I.A. Karimov "Respublikaning bozor munosabatlariga o`tishida o`z yo`lida izchillik bilan borishi demokratik o`zgarishlar, respublikani rivojlangan mamlakatlar qatoriga olib chiqish, uni xalqaro obro`-e'tiborini mustahkamlash uchun puxta moddiy negiz yaratadi", deb ta'kidlaydi.

3.1.3.- chizma

Milliy taraqqiyotning birinchi davrida erishilgan natijalar

O`zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o`tishdagi o`z yo`li, o`z milliy modeli

mavjud, degan soʻz respublikaning oʻz maxsus bozor iqtisodiy qonunlari, yaʼni milliy iqtisodiy qonunlar bor, degan xulosa emas. Bu, biz yuqorida koʻrib oʻtgan umumiylik, xususiylik va mamlakatlar tajribalari birligidir va shu bilan birga hamkorlikda, birgalikda amalga oshiriladigan vazifalar, degan maʼnoni bildiradi.

Oʻzbekiston milliy modeli bozor iqtisodiyotini izchillik bilan tiklab borish, unga bosqichma-bosqich va sharoitlar yaratilishi bilan asta-sekin oʻtish, aholini ijtimoiy himoyalashni keng qoʻllagan holda ijtimoiy barqarorlikni taʼminlab borish yoʻli bilan oʻtishni taqozo etadi. Milliy modelda oʻz aksini topgan Oʻzbekistonning bozorga oʻtishdagi oʻz yoʻli bozor iqtisodiyoti shakllanishi uchun uch tomonni, yaʼni ichki va tashqi sharoitlarni yaratish, bozor iqtisodiyoti maqsadlariga erishish va umuman, bu jarayonlar shakllarini yaratish kabilarni oʻz ichiga oladi.

Bozor iqtisodiyotiga oʻtishdagi milliy modelning amaldagi harakati real sharoitga asoslangan holda, mavjud va roʻy berishi mumkin boʻlgan barcha iqtisodiy hodisalarni eʼtiborga olgan tarzda boʻlishi, juda ehtiyotkorlik, hamkorlik va tadbirkorlik asosida boʻlishini talab qiladi.

Bozor iqtisodiyoti shakllanishining *ichki sharoitlari* deganimizda, avvalo mulkni xususiylashtirish, davlat monopoliyasining oldini olish, xususiylashtirish turli shakllarini yaratish, shuningdek, ishbilarmonlikni rivojlantirish, barcha mulk shakllari tengligini taʼminlash, xalq xoʻjaligi va ishlab chiqarishning zamonaviy samarali tuzulishini yaratish va bular asosida xalq farovonligi hamda istiqbol ishonchini yaratish, aholining ijtimoiy himoyalaniishi kabilarni tushunamiz.

Bu jarayonning *tashqi sharoitlari* deganimizda jahon iqtisodiyotiga qoʻshila borish usullarini qoʻllash, xalqaro iqtisodiy munosabatlarda faol qatnasha borish, jahon mehnat taqsimotida oʻz oʻrnini yarata borish, jahon bozorida kengroq ishtirok etish yoʻli va usullarini qoʻllab borish kabilarni tushunamiz.

Bozor iqtisodiyotiga oʻtish shakllarini yaratib borish deganimizda iqtisodiy erkin faoliyat, bozor ishtirokchilarining erkin raqobatlashuvi, xoʻjaliklarning turliligi, ijtimoiy hamkorlik munosabatlari oʻrnatish kabi iqtisodiy voqeliklarga oʻtish oʻzining shakllarini talab etib, bular mavjud sharoitlariga qarab paydo boʻlishi, oʻzgarishi va takomillashuvini tushunish kerak. Masalan, xoʻjalik yuritish shakllarining turliligi, mulk shakllari tengligi va raqobat rivoji bizning sharoitimizda, birinchi navbatda, davlat mulk monopoliyasiga barham berish va uning xususiylashtirish shakllariga bogʻliq. Bu hech qachon bir xil boʻlmaydi va oldindan maʼlum andoza boʻyicha roʻy bermaydi. Bu jarayon davlat mulkini tekinga berish, imtiyozli bahoda berish, kim oshdi savdosi asosida xususiylashtirish kabilarni bilan bir qatorda ijara, oilaviy pudrat, hissadorlik kabi shakllarni yuzaga keltirmoqda va buni belgilaydigan koʻp miqdordagi omillar eʼtiborga olinmoqda. Zero, bozorning turli tomonlariga taalluqli jarayonga xos shakllarni eʼtiborga olish, ulardan oʻz joyida va vaqtida iqtisodiy sharoitga mos holda foydalanish va ularni takomillashtirish bozor iqtisodi shakllanishini tezlashtiradi.

Oʻzbekiston milliy modelidagi muhim tomonlardan yana biri shuki, bozor iqtisodiga oʻtish silliq, osonlik bilan roʻy beradi deb hisoblamay, bu ogʻir,

mashaqqatli va ma'lum iqtisodiy buzilish, beqarorlik kabi salbiy hodisalar bo'lib turishi, e'tibor susayganda bunday salbiy oqibatlarining chuqurlashuvi ro'y berishi mumkin. Chunki bu bir iqtisodiy tizimdan ikkinchisiga o'tishdan iborat bo'lib, ko'pchilik iqtisodiy voqelik bir-biriga qarshidir. Bunday o'zgarish milliy modelning har tomonlama mukammal bo'lishi va umumiylik, xususiylik hamda jahon tajribasini o'z sharoitlarini to'la hisobga olib qo'llash kabilarni o'z ichiga olishni talab qiladi.

3.2. Iqtisodiyotning barqarorlashuvi zaruriyati

O'zbekistonda bozor iqtisodiyotining shakllanishida katta ta'sir ko'rsatadigan o'ziga xos xususiyatlar borki, bular mavjud iqtisodiy vaziyatdan kelib chiqadi. Ma'lumki, bularni e'tiborga olmay, bu sohada kutilgan natijaga erishib bo'lmaydi. Iqtisodiy vaziyat bozor munosabatlariga o'tishni milliy iqtisodiyotning shakllanishi, industrlashtirishni tezlashtirib, me'yorga yetkazish bilan birgalikda amalga oshirib borishni talab etadi. Avvalo shuni ta'kidlash kerakki, bular bir vaqtda yuz beradigan hodisalar bo'lib, ularni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Ular ayni bir vaqtdagi harakatdan iborat. Uchchovi ham juda ahamiyatli va respublika taqdirini belgilovchi ijtimoiy-iqtisodiy asoslardir. Bularni o'z ahamiyati, asosi va harakat xususiyatlari bo'yicha uch iqtisodiy jarayon birligi (uch birlik) deb atash to'g'ri bo'ladi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotning tub mazmuni milliy iqtisodiyotni yuzaga keltirish, uni shakllantirishdan iboratdir. Chunki mamlakat busiz o'z suverenlik mazmunini yo'qotadi. Mustaqil iqtisodiyotsiz siyosiy mustaqillik e'tiborsiz bo'lib, jamiyat tuzumlari xalq manfaatiga to'la xizmat qila olmaydi, avvalo tub mazmuni bilan iqtisodiyotdan respublika manfaati uchun samarali foydalanib bo'lmaydi. Milliy iqtisodiyotni shakllantirish uning barqarorligini ta'minlashdan boshlanadi. Sobiq mavjud yagona xalq xo'jaligi kompleksi buzilishi bilan iqtisodiy aloqalar barbod bo'ldi, ular uzilib ketdiki, busiz xalq xo'jaligi harakati normal davom eta olmaydi va mavjud inqiroz holati yuz beradi. Barqarorlashtirish iqtisodiy aloqalarni tiklashga harakat qilish va yangilarini yuzaga keltirishni talab qiladiki, bu barcha tarmoq, korxonalar, xo'jaliklar va ishlab chiqarish, ijtimoiy infrastrukturaga taalluqidir.

Iqtisodiy aloqalarni tiklash va yangilarini yuzaga

3.2.1.-chizma Respublikada mustaqil taraqqiyot davrida erishilgan natijalar

keltirish xalq xo`jaligini tiklash va rivojlanish asosi bo`lib, u o`z ichiga ichki va tashqi aloqalarni oladi.

Mustaqil iqtisodiyot dalatning o`z moliya-kredit, pul tizimlarini talab qiladi. U, avvalo mamlakatning manfaatidan kelib chiqsa, so`ngra tashkil topish zarur bo`lgan bozor iqtisodiyoti manfaatidan kelib chiqadi. Bunda milliy pulni joriy qilish, yangi banklar tizimi, ayniqsa keng tarmoqli tijorat banklarini tuzish zaruriydir.

Milliy manfaat, yangi ijtimoiy-iqtisodiy holatni e`tiborga olgan holda yangicha taqsimot munosabatlarini kiritish, uning amaliy shakllarini qo`llash zaruriyati tug`iladi. Birinchi navbatda, bunda ijtimoiy himoya e`tiborga olinib, daromad manbai bo`lmagan yoki past bo`lgan, yordamga muhtojlarni qo`llash ahamiyatlidir.

Bulardan tashqari respublika xalq xo`jaligi tuzilishini o`zgartirish talab qilinadiki, u mustaqil milliy iqtisodiyot talabiga mos kelishi kerak. Uni xomashyo yo`nalishidan ozod qilib yuqori darajali ishlab chiqarishga va tayyor mahsulotlar yaratuvchi ishlab chiqarishga aylantirish maqsadga muvofiqdir.

3.2.1.-jadval

O`zbekiston xalq xo`jaligi tuzilishi

Tarmoqlar	1990 yil	1993 yil	1996 yil
Sanoat	22,8	28,9	25,8
Qurilish	10,6	11,7	10,8
Qishloq xo`jaligi	33,3	30,8	32,54
Xizmat ko`rsatish	34,4	31,3	31,0

Jadvalda keltirilgan raqamlardan ko`rish mumkinki, qishloq xo`jaligi tarmoqlari juda katta o`rin egallaydi. Sanoat va qurilish rivoz topgan mamlakatlarga taqqoslaganda nisbatan juda orqada.

Endigi dastlabki vazifa, inqiroz tarzida yuzaga kelgan shaxsiy iste`mol bozori muammosidir. Bunda, avvalo oziq-ovqatlar ishlab chiqarishni izga solib, bevosita og`ir ahvolning oldini olish shu bilan birga eng zarur nooziq-ovqat mollari yyetishtirishni hal qilishdir. Bu sohada mamlaktaimizda avj olayotgan mayda korxonalar juda qo`l keladi. Bularning afzalliklari shuki, katta kapital xarajatlarni talab qilmaydi. Bu sohada birinchi navbatda mayda korxonalar, ayniqsa qishloq xo`jalik mahsulotlariga birlamchi ishlov beruvchi tarmoqlarning yuzaga kelishi ayni muddaodir. Bular fermer xo`jaliklari, ijara asosidagi oilaviy pudrat, kasanachiliklar kabilardir.

Shu bilan birga katta-katta inshootlar ham yuzaga kelmoqdaki, bular respublikamiz manfaatiga bo`ysundirilayotgan yangi ishlab chiqarish tuzilishini yaratishda katta ishlar boshlanganidan dalolat beradi. Chunonchi, avtomobil sanoati, metallurgiya tarmog`i, farmokologiya, energetika va boshqalarni bunga misol qilsak bo`ladi.

Milliy iqtisodiyotning shakllanishida jahon mehnat taqsimotida respublikaning o'z o'rnini topishi va xalqaro xo'jaligi integratsiyasiga tezroq qo'shila borishi katta ahamiyat kasb etadi. Bu albatta yangi ishlab chiqarish tuzilishiga bog'liqdir.

Milliy iqtisodiyot yangicha infrastrukturani shakllantirishni talab etib, bu ham ishlab chiqarish infrastrukturaga, ham ijtimoiy infrastrukturaga taalluqlidir.

3.3. Industrlashtirish va bozor iqtisodiyotiga o'tish

Uch birlikning ikkinchi tarkibiy qismi industrlashtirish bo'lib, bu sohada sobiq sovet davrida, ayniqsa, uning 1920-1930 yillarda olib borilgan industrlashtirish siyosati tufayli bir qator ishlar qilindi va sanoat tarmoqlari vujudga kelib, respublikada ham o'ziga xos industriya yaratildi. Lekin bu industriyani miqdor va sifat, umuman mohiyati nuqtai nazaridan haqiqiy industrlashtirishdan farqlash kerak. Chunki o'sha davrdagi industrlashtirish sobiq sovet davlati manfaatiga qaratilgan edi. U respublika iqtisodiyoti manfaatiga mos kelmay, xalq iste'moli sanoati juda zaif holda bo'lgan edi. Bundan tashqari yirik korxonalar asos bo'lib, mayda ishlab chiqarish industriyasi deyarli yaratilmagandi.

Xalq xo'jaligining ko'pchilik tarmoqlarida asosan qo'l mehnati hukmronlik qiladi. Bu, avvalo qishloq xo'jaligi, qurilish kabi tarmoqlarga taalluqlidir. Aytaylik, eng og'ir ishlardan bo'lgan yuklash va yuk tushirish asosan qo'lda bajariladi. Bog'dorchilik, sabzavot, polizchilikda deyarli texnika qo'llanilmaydi. Savdoda mexanizatsiyalash hatto 10 foizga ham yetmaydi. Fermer xo'jaliklari, ijara va oila pudrati xo'jaliklari uchun texnikaviy qurollar yaratilmagan, yordamchi xo'jaliklarni butunlay tilga olmasa ham bo'ladi.

Hisoblash, axborot, asbobsozlik tarmoqlari ham boshlang'ich darajada bo'lib, tibbiyot, maorif, ilmiy-tadqiqot kabilarning texnik ta'minot holati juda past darajada bo'lgan.

Milliy iqtisodiyotning shakllanishi va industrlashtirish, albatta bozorga moslashgan holda amalga oshishi zarur. Masalan, yangi iqtisodiy aloqalarni yuzaga keltirish, xalq xo'jalik tuzumini, ayniqsa ishlab chiqarish tuzumini yangilash bozor talabi asosida olib borilmoqda. Xomashyo yo'nalishini o'zgartirish zarur ekan, avvalo u bozor talabi asosida, eng zarur xalq iste'moli mollari ishlab chiqarishning ustunligi, bundagi yo'q bo'lgan tarmoqlarni tashkil etib, uni rivojlantirishdan boshlanadi. Paxta kompleksida tayyor kiyimlargacha bo'lgan kompleks ishlab chiqarishning tashkil etilishi va buning jamoa xo'jaliklarining o'zlarida amalga oshirilib, bunda chet kapitali bilan qo'shma korxonalar tashkil etilayotgan maqsadga muvofiqdir.

Oziq-ovqat, yengil sanoatda, qurilish materiallari va xo'jalik mollari ishlab chiqarilishida xalq talabidan kelib chiqadigan bozorgir yangi mollarning paydo bo'lishi amaliy misollardir. Mamlakatimiz ishlab chiqarishi uchun, yangi bo'lgan avtomobilsozlik tarmog'ining yaratilishi juda quvonchli hol. Chunki bunga bozor talabi juda yuqori. Shuningdek, televizorlar, kompyuterlar, elektron apparatlar ishlab chiqarish yuzaga kelmoqda. Xalqaro bozorga kirib borish, mustaqil ravishda

eksport va importni amalga oshirish va bunda samaradorlikka erisha borish bozor shakllanishidagi muhim bosqichlardir. Oz vaqt o'tishiga qaramasdan bu sohadagi AQSH, Yaponiya, Turkiya, Germaniya, Angliya, Janubiy Korea, Xitoy kabi mamlakatlar bilan kengayib borayotgan iqtisodiy aloqalar, chet mamlakatlar investitsiyasining kengayib borishi buning yaqqol misolidir. Xalqaro iqtisodiy hamkorlikning kuchayishi va jahon iqtisodiy integratsiyalashuvi, birinchi navbatda, dunyo bozoriga qo'shilish va umuman, bozor munosabatlarining keng harakatiga yo'l ochishni talab qiladi.

Bozor uchun zarur shart bo'lgan mulk shakllari paydo bo'lmoqda. Bunda davlat mulki tasarrufidan chiqarishni tezlashtirish, mulk xususiylashuvini avj oldirish juda muhimdir. Mamlakatimizda fermer xo'jaliklarini tashkil etish, haqiqiy dehqon xo'jaliklarini tiklash, ijara, oila pudrati kabi xo'jalik turlarini rivojlantirish tezlashmoqda. Demak, bozor munosabatlari asosi bo'lgan mulk shakllari va turlari, xo'jalik xillarining paydo bo'lishi, albatta, amalga oshayotgan iqtisodiy islohotning ta'sirini kuchaytirmoqda, bularning barchasi bozor iqtisodiyoti shakllanishining odim qadamlaridir.

Shuningdek, hissadorlik jamiyatlari, birlashmalar, konsern, kooperativlar, shirkatlarning ko'payishiga keng yo'l ochilmoqda, bularning barcha bozor munosabatlari uchun zarur bo'lgan iqtisodiy harakat maydonini kengaytirmoqda.

Shu bilan birga bozorga o'tish bilan bog'liq bo'lgan baho siyosati amalga oshirilib, asosan erkin baho siyosati yuzaga keltirildi. Chunki tovarlarni sotishning chakana narxlari talab va taklif asosida erkin shakllanmoqda. Mehnat bozori, qimmatbaho qog'ozlar bozorlari asta-sekin shakllanmoqda, ko'chmas mulklar oldi-sotdisi boshlangan.

Bozor iqtisodiyotiga o'tishdagi muhim sohalardan hisoblangan moliya-kredit va pul tizimlarining yangilashishi, milliy lashishi bozor mazmunida bo'lishi sohasida katta ishlar, keskin o'zgarishlar yuz bermoqda. Chunonchi, juda qisqa vaqt ichida haqiqiy milliy pulga ega bo'ldik.

Bozor infrastrukturasi yaratishda odim qadamlar ham sezilarlidir. Bunga kompyuterlarning dadil kirib kelishi, aloqa vositalari, axborot tizimi, tovarlar siljishi va ularning tez harakati sharoiti, yirik oldi-sotdi hisob-kitoblarini amalga oshirish asoslari kabi tarmoqlar yuzaga kelmoqda va bozor sharoitlarini kengaytirmoqda.

Respublikamizda iqtisodiy faoliyat har tomonlama bozorning shakllanishiga qaratilmoqda. Bunga faqat biz milliy iqtisodiyot shakllanishi va industrilashtirishning bozorga mos holda amalga oshishi bilan chegaralanmasdan, balki maxsus bozorga xos jarayonlarning amalga oshuvi va bozor munosabatlariga o'tish, bozor iqtisodiyoti shakllanishining tezlashuvini ko'ramiz.

Bu narsa hozirgi mamlakatimizdagi jarayon faqat bozor munosabatlariga o'tish bilan chegaralanadi, degan so'z emas, vaholanki bozor yo'nalishi asosiy yo'nalish ekanligini e'tirof etgan holda iqtisodiy holatning uch birlik jarayonidan iborat ekanligini inkor etib bo'lmaydi, chunki iqtisodiy islohotning mazmuni shu bilan belgilanib, uning mohiyatini ko'rsata olishi mumkin.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, O'zbekiston milliy modelida bozor iqtisodiga o'tish silliqlik, osonlik bilan ro'y beradi deb hisoblamay, bu og'ir, mashaqqatli va ma'lum iqtisodiy buzilish, beqarorlik kabi salbiy hodisalar bo'lib turishi, e'tibor susayganda bunday salbiy oqibatlarining chuqurlashuvi ro'y berishi mumkinligi e'tirof e'tiladi. Chunki bu bir iqtisodiy tizimdan ikkinchisiga o'tishdan iborat bo'lib, ko'pchilik iqtisodiy voqelik bir-biriga qarshidir. Bunday o'zgarish milliy modelning har tomonlama mukammal bo'lishi va umumiylik, xususiylik hamda jahon tajribasini o'z sharoitlarini to'la hisobga olib qo'llash kabilarni o'z ichiga olishni talab qiladi.

Mamlakatimiz bozor iqtisodiyotining shakllanishida katta ta'sir ko'rsatadigan o'ziga xos xususiyatlar borki, bular mavjud iqtisodiy vaziyatdan kelib chiqadi. Ma'lumki, bularni e'tiborga olmay, bu sohada kutilgan natijaga erishib bo'lmaydi. Iqtisodiy vaziyat bozor munosabatlariga o'tishni milliy iqtisodiyotning shakllanishi, industrilashtirishni tezlashtirib, me'yorga yetkazish bilan birgalikda amalga oshirib borishni talab etadi. Avvalo shuni ta'kidlash kerakki, bular bir vaqtda yuz beradigan hodisalar bo'lib, ularni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Ular ayni bir vaqtdagi harakatdan iborat. Uchchovi ham juda ahamiyatli va respublika taqdirini belgilovchi ijtimoiy-iqtisodiy asoslardir. Bularni o'z ahamiyati, asosi va harakat xususiyatlari bo'yicha uch iqtisodiy jarayon birligi (uch birlik) deb atash to'g'ri bo'ladi.

Respublikada iqtisodiy faoliyat har tomonlama bozorning shakllanishiga qaratilmoqda. Bunga faqat biz milliy iqtisodiyot shakllanishi va industrilashtirishning bozorga mos holda amalga oshishi bilan chegaralanmasdan, balki maxsus bozorga xos jarayonlarning amalga oshuvi va bozor munosabatlariga o'tish, bozor iqtisodiyoti shakllanishining tezlashuvini ko'ramiz.

Bu narsa hozirgi mamlakatimizdagi jarayon faqat bozor munosabatlariga o'tish bilan chegaralanadi, degan so'z emas, vaholanki bozor yo'nalishi asosiy yo'nalish ekanligini e'tirof etgan holda iqtisodiy holatning uch birlik jarayonidan iborat ekanligini inkor etib bo'lmaydi, chunki iqtisodiy islohotning mazmuni shu bilan belgilanib, uning mohiyatini ko'rsata olishi mumkin.

Nazorat savollari:

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tishdagi umumiylik va xususiylik nimadan iborat?
2. Har bir mamlakatning milliy modelining o'ziga xosligi nimalardan iborat?
3. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotini shakllantirish jarayonlari qanday amalga oshirilmoqda?
4. Industriyalashgan jamiyat nima?
5. Hozirgi davr bozor iqtisodiyoti belgilarini sanab bering?
7. O'zbekistonning milliy bozor modelida xususiylik nima?

4-BOB. AQSH NING BOZOR IQTISODIYOTI TAJRIBASI

REJA

4.1. AQSHning jahon bozor iqtisodiyotidagi yyetakchi o`rni va buni belgilovchi asosiy ko`rsatkichlar

4.2. Milliy xo`jalikda nomoddiy ishlab chiqarish ustuvorligi

4.3. XX – asr birinchi yarimida bozor iqtisodi rivoji

4.5. Demokratik xalqchanlik iqtisodiyotining xususiyatlari

Tayanch so`z va iboralar

Mashinasozlik, Tashqi qarz, kosmik xizmat, g`allachilik, paxtachilik, bog`dorchilik, sabzavot

4.1. AQSHning jahon bozor iqtisodiyotidagi yyetakchi o`rni va buni belgilovchi asosiy ko`rsatkichlar

AQSH jahonda eng katta mamlakatlar qatoriga kiradi. Mamlakat maydoni 9,7 mln km² ni tashkil etib, maydoni jixatdan dunyoda to`rtinchi o`rinni egallaydi. Xalqi 270 mln. kishini tashkil etadi. yetishtiriladigan mahsulot bo`yicha bunga teng keladigani yo`q. Yillik ichki mahsulot xajmi 8 trln. dollarni tashkil etib, eng bunga yaqin mamlakatlardan bir necha marotaba ko`pdir. Chunki jahon ichki mahsulot xajmining 21 foizini tashkil etadi. Aholi jon boshiga hisoblaganda 30 ming dollardan to`g`ri kelib, bu juda katta ko`rsatkichdir. Chunki hatto bozor iqtisodi rivojlangan mamlakatlarga qaraganda ham ancha yuqoridir. Oddiy mamlakat yoki qoloq mamlakatlar bilan taqqoslasak, aql bovar qilishi qiyin.

Yillik o`rtacha o`sish ham past bo`lmay, 2,2-2,5 foizni tashkil etib, bunda ham boshqa rivojlangan mamlakatlarga nisbatan ustunlikni ko`ramiz. AQSH tabiiy resurslarga boy. 100 dan ortiq xil foydali qazilmalari mavjud. Bularning ichida eng muhimlari neft, gaz, toshko`mir, rangli va qimmatbaho metallar.

AMERIKA QOSHMA SHTATLARI

Rasmiy nomi – Amerika Qoshma shtatlari. Poytaxti – Vashington. Xududi – 9363200 km kv. Aholisi – 284500000 kishi. Davlat tili – ingliz (ispan, fransuz, nemis, italyan, polyak, portugal, arab, hind tillari ham keng tarqalgan). Dini – protestantlar (53%), katoliklar (26%), yaxudiylar (2% ga yaqin), pravoslavlar (2% ga yaqin), musulmonlar (2% ga yaqin).

Pul birligi – AQSH dollari.

Geografik joylashuvi: Shimoliy Amerika materigida joylashgan.

Iqtisodi: AQSH ilg`or ibdustrial va sanoatning yuqori diversifikasiyasiga ega davlat bo`lib, neft sanoati (dunyoda 2-o`rinda), metallurgiya (alyuminiy, qo`rg`oshin, mis ishlab chiqarish bo`yicha eng yirik davlat), mashinasozlik, aerokosmik, kimyo, elektron, oziq-ovqat, yog`ochni qayta ishlash va qishloq xo`jaligiga qaratilgan.

Energoresurslar eng salmog`li hisoblanib, qiymati bo`yicha qazilma boyliklarning 90 foizini tashkil etadi. Foydalaniladigan mineral resurslarning 50 foizi import hisobiga to`g`ri keladi. Shu bilan birga tabiiy resurslarni himoyalash va saqlash, tijorat yo`lida foydalanishni taqiqlash siyosati qo`llanilib, AQSHda bir necha o`n yillardan beri qazilma boyliklar manbaalari hisobiga ishlab chiqarish bir muncha qisqartirilib, vaqtincha to`xtatilgan. Ayniqsa neft manbaalarining ancha qismi qayta bekitilib, qazib olish to`xtatilgan. Asosiy talab chet el xomashyolariga qaratilgan.

Resurslardan foydalanishning yuqori samarali darajaga erishuvi tabiiy boyliklardan juda ehtiyotkorlik bilan foydalanish imkonini tug`dirmoqda. AQSH iqtisodiyotidagi muhim xususiyatlardan biri xizmat ko`rsatish sohasining ustunligidir. Bu ayniqsa XX – asrga kelib juda avj olgan. Xizmat sohasining yalpi ichki mahsulotdagi qismi 77 foizga yetgan. Sanoat va qurilish – 20 foiz bo`lsa, qishloq xo`jalik mahsulotlari atigi – 3 foizga teng bo`lgan.

Hozirgi davr AQSHning sanoat ishlab chiqarish tuzumi shakllanishida mashinasozlik yyetakchi o`rinni egallaydi. Ma`lumki, AQSH yirik muhim mashinalar ishlab chiqarishda dunyoda katta o`rin egallaydi. Elektron, elektrotexnika bilan

bog`langan mashinasozlik boshchilik qilib, bunga xos zamonaviy texnikalar yaratiladi. Transport mashinasozligi esa oldindan dovrug`i ketgan bo`lib, bunda asosiy urg`u avtomobillarga qaratilgan. Lekin aviatsiya mashinasozligida ham dunyoda yyetakchilik qiladi.

Elektron mashinasozlikda maishiy ahamiyatga ega bo`lgan tarmoqlar asos bo`lmay, sanoat tarmoqlari uchun, ayniqsa harbiy xizmatlar uchun texnika ishlab chiqarish yyetakchilik qiladi.

Mashinasozlikda aviatsiya sanoati bilan raketa mashinasozligi

Moliyaviy inqiroz davrida ko`pgina Mamlakatlar iqtisodiyoti xykymat xamda tashqi kreditorlarning Moliyaviy ko`magiga ancha myxtojlik sezdi. Bu esa, o`z navbatida, davlat qarzi yoki tashqi qarzlarning oshib ketishiga olib keldi.

Ko`pgina G`arb Mamlakatlarida davlat byudjetining defitsiti, davlat qarzi va xususiy sektor qarzining o`sib borishi odatiy xolatdir. Biroq, 2008-yilning 4 choragida boshlangan jaxon moliyaviy inqirozi davrida ba`zi Mamlakatlarning iqtisodiyoti qarz botqog`iga batamom botib qoldi.

Tashqi qarz - by, mamlakatning tashqi majburiyatlari, xorijiy kreditlar va yillar bo`yicha foiz to`lovlarining yig`indisidir. Bunda faqatgina xykymatning tashqi qarzi emas, balki korporatsiyalar va individual shaxslarning xam mamlakat tashqarisidagi qarzlari xisobga olinadi.

Biz shy paytgacha AQSH tashqi qarzlarning tinmay o`sib borayotganligi va buning oxir oqibat qanday salbiy natijalarga olib kelishi xaqida bir necha marta "qayg`yrgan" xam edik. Aslida xam bu xaqda qayg`yrishga arzigulikmi?

Mamlakatning qarz pozitsiyasini boshqa mamlakatlarniki bilan solishtirishda, odatda, yalpi tashqi qarz miqdorining yalpi ichki maxsulotga nisbati (foiz xisobida), ya`ni uning qarzdorlik darajasi e`tiborga olinadi.

Aytish mymkinki, AQSH tashqi qarzi miqdor jixatdan eng kattasi bo`lishi mymkini, lekin mamlakat yalpi tashqi qarzining yalpi

katta xajmlidir. Bu bevosita harbiy maqsadlarga qaratilgan bo`lsa, shu bilan birga kosmik xizmatlarga ham qaratilgandir. Mashinasozlik sanoatida kosmik texnika asos bo`lib, bu sohada AQSH dunyoda eng yyetakchi o`rinni egallaydi va bu sohadagi mahsulotning eng ko`p miqdorini ishlab chiqaradi va natijada kosmik fazoni o`rganish bo`yicha asosiy ish xajmi keyingi yillarda AQSHga to`g`ri keladi.

Yer atrofi fazosini o`rganish, quyosh sayyoralarini o`rganishda yaratilgan kosmos, raketa texnika asboblari katta ahamiyat kasb etish bilan birga iqtisodiyotni rivojlanishida borgan sari ko`proq qo`llanilmoqda.

AQSH sanoat ishlab chiqarishi tuzumidagi ikkinchi darajalisi kimyo sanoatidir. Bu tarmoq korxonalari asosan neft va gaz qazilma joylarida bo`lib, shu bilan birga chetdan keladigan neft importi, terminallari yaqinida ham joylashgan. Ma`lumki, Kime sanoatining mahsulotlari iqtisodiyotning ko`p tarmoqlari uchun juda zarur bo`lib, bu ayniqsa qishloq xo`jaligi, uy-ro`zg`or, sanoat tarmoqlari, kosmetika, bo`yoqchilik kabilarda juda ko`p ishlatiladigan mahsulot va vosita hisoblanadi.

Iqlim sharoitlarining qulayligi, tuproq unumdorligining yuqoriligi qishloq xo`jaligining rivojlanishiga yaxshi imkoniyatlar tug`diradi. Chorvachilik, g`allachilik, paxtachilik, bog`dorchilik, sabzavot va polizchilik yuqori unumli bo`lib, oziq-ovqat va xomashyo mahsulotlarining turli xillarini yetishtiruvchi xo`jaliklar uyushtirish imkonini beradi. Serunum, yuqori xosilli xo`jaliklar yetarli darajada mahsulotlar yyetishtirish, shu bilan birga ichki talablarni to`la ta`minlagan xolda katta qismini jahon bozoriga chiqarish sharoitini tug`diradi. Qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishi boshqa soha va tarmoqlarga o`xshagan juda yuqori darajada tashkil etilgan.

Qishloq xo`jaligining taraqqiyot darajasi shuni ko`rsatadiki, bandlik 3 foizni tashkil etadi xolos. G`oyat ko`p miqdordagi mahsulotning shuncha oz miqdordagi ishlovchilar bilan yetishtirilishi ilg`or texnologiya, ishbilarmonlik, tashkiliylik, yuqori mehnat unumdorligining natijasidir. Albatta bozor mexanizmlarini qo`llashdagi uddaburonlik, yuqori darajadagi tijoratlik katta o`rin egallaydi. Xatoki shu kunlarda O`zbekiston bozorlarida AQSH tovuqchilik, sholikorlik va boshqa mahsulotlari kabilarni tez-tez uchratish mumkin. Albatta bu AQSH qishloq xo`jaligi qudratining ta`siriy natijasidir.

Amerikalik fermerlar jahonda eng yuqori mehnat unumdorligi darajasiga erishgan. Agar rivojlanmagan mamlakatlar qishloq xo`jaligida band bo`lgan bir ishlovchi o`zi va oila a`zolarini zo`rg`a boqa olsa, Yaponiyada bir fermer 16 kishini, G`arbiy Yevropada 19 kishini ta`minlasa, AQSHda esa bir fermer 59 kishining qishloq xo`jalik mahsulotlariga bo`lgan ehtiyojini qondira oladi. Albatta bunda murakkab va yuqori unumli qishloq xo`jalik mashinalaridan foydalanish katta yordam beradi. Shu bilan birga infratuzilmaning yuqori darajada taraqqiy etganligi ahamiyatlidir. Bunga qishloq xo`jaligi mahsulotlarini tashish va omborlarda saqlashning yuqori darajada tashkil etilishini ham qo`shish kerak. Eng muhimi davlat tomonidan qishloq xo`jalik ishlab chiqarishning har tomonlama qo`llanilishidir. Fermerlar doimo davlat himoyasida bo`lib keladi, katta-katta davlat dasturlari amalga oshiriladi. Masalan, qishloq xo`jaligi va oziq-ovqat

sohasiga qaratilgan davlat dasturlari bo'yicha xarajatlar AQSH Federal byudjetining 4,5 foizini tashkil etadi. Bu esa qishloq xo'jaligi mahsuloti yillik qiymatining 27 foiziga teng bo'ladi, yoki bo'lmasa har bir gektar ekinga davlatning yillik 410 dollarini subsidiyasiga tengdir.

AQSH iqtisodiyoti taraqqiyotida ilmiy-texnik salohiyatning jang'arilishi sharoitlarini doimo ta'minlashda davlatning hissasi katta. Ayniqsa harbiy xarajatlarni qisqartirish hisobiga ilmiy sig'imli tarmoqlarning asosiy kapitaliga investitsiyani qo'llash ahamiyatlidir. Mamlakatning ilmiy-texnik salohiyatini o'sishida va Amerika tovar hamda xizmatlarining jahon bozorlarida raqobatbardoshlik darajasini saqlashda bilim olish va ilmiy kadrlar tayyorlashdagi solig' imtiyozlari va uning

xarajatlarini oshirib borishning byudjet hisobiga amalga oshirilishi yaxshi natijalar bermoqda. Shu bilan birga immigratsiya siyosatining bu sohada maqsadli yo'nalishida bo'lishi ham qo'l kelmoqda. Chunki bunda butun dunyodan ilmiy, injener va boshqaruv kadrlarini jalb etishga katta yo'l ochib berilgan.

Shuning uchun ham AQSHning iqtisodiy o'sishida ilmiy-texnik progress eng muhim omilga aylangan va fan-texnikaning ko'pchilik sohalarida dunyoda tan olingan liderga aylangan. Jahonda eng yirik salohiyatga ega bo'lib, ilmiy-tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlari

(ITTKI) umumiy xajmi bo'yicha jahonda birinchi o'rinda turadi. Shu bilan birga kompaniyalarning bunday xarajatlari borgan sari ortib bormoqda. Yaponiya va Yevropa mamlakatlarining ham bunday xarajatlarining tezlik bilan ortib borishiga qaramay, kamdan-kami Amerika darajasiga yaqinlashmoqda. ITTKI xarajatlari AQSH davlat byudjetida ham katta o'rin egallamoqda. Keyingi to'rt o'n yillik ichida Federal byudjetning fan, kosmos va texnologiya uchun xarajatlarining salmog'i 11 marta o'sib, 0,1 foizdan o'tgan asrning 90 – yillari o'rtasiga kelib 1,1 foizgacha yetdi.

Jahon yer fondining umumiy maydoni - 134 mln.km kv. (13,4 mlrd.ga) bo'lib, uning asosiy qismi Afrika, MDH, Xorijiy Osiyo, Shimoliy va Janubiy Amerikada joylangan.

Jon boshiga er fondi eng ko'p Avstraliyaga to'g'ri kelsa, eng kam Xorijiy Osiyoga to'g'ri keladi.

Ishlov beriladigan erlar maydoni bo'yicha AQSh (190 mln.ga), Hindiston (100 mln.ga), Rossiya (134 mln.ga), Xitoy (95 mln.ga), Kanada (46 mln.ga), Qozog'iston (36 mln.ga), Ukraina (34 mln.ga) ajralib turadi. Evropadan tashqari, jahonning barcha mintaqalarida tabiiy o'tloq va yaylovlar ishlab berilgan yrlarga nisbatan ko'proq.

Jahon bo'yicha 720 mln.gektar erga donli ekinlar ekilmoqda. Ular jami ekin maydonining Buyuk Britaniya, Fransiya va Italiyada 50-60% ini, Rossiya, Polsha, Bengriya, Ruminiya va Yaponiyada 60-65% ini, GFPda - 70%, Vetnam va Mongoliyada 80% egallagan.

Jahonda jami ekin maydonining asosiy qismini 3ta ekin, ya'ni bug'doy (23 mln.ga), sholi (140 mln.ga), makkajo'xori (180 mln.ga) egallaydi.

Jahon bozoriga yiliga 5-6 mln.t. o'rta tolali paxta chiqariladi. Asosiy paxta tolasini eksport qiluvchi mamlakatlarga AQSh, O'zbekiston, Xitoy, Pokiston, Hindiston, Afrika mamlakatlari,

AQSH bozor iqtisodiyoti rivojining eng muhim ko'rsatkichlaridan biri ish joyi qiymatining yuqoriligidan iboratdir. Bu rivojlangan mamlakatlarda milliy mahsulotning $\frac{3}{4}$ qismigacha yetsa, Amerikada 80 foizgacha boradi. Albatta bu umumiy taraqqiyotning eng muhim natijasidir. Ma'lumki, bu ishlovchining ish haqi degan so'z, ya'ni uning daromad manbaini tashkil etadi. Aholi turmush darajasining manbai ham daromadman iborat bo'lib, bu provardida inson turmush sifatida o'z ifodasini topadiki, ishlovchining asosiy maqsadi mana shu daromaddir.

Fan – texnika inqilobini kengayishi va chuqurlashuvi, jahon xojaligiga tasirining kuchayishi kopchilik mamlakatlarda industrial turdan keyin shakillangan va postindustrial deb nom olgan (rost – lotincha “keyin”) iqtisodiyotning mutlaqo yangi turning tarkib topishiga olib keldi

Ish joyining qimmatligi hayotiy muammolarning hal qilinishining asosi ekanligi ma'lum narsa, chunki uning sifatini ko'tarish uchun sarf etiladigan asos hisoblanadi. Bu tibbiyotga, madaniyatga, dam olishga talabni oshiradiki, bular doimo talab yuqoriligi uchun sifatli darajada bo'ladi. Hayotiy talab to'laligi ta'minlanadi. Uzoq sermazmun umr ko'rish ta'minlanadi.

Ish joyi qimmatligi asosidagi bunday holat bandlik uchun bo'lgan talabni ko'paytiradi. Bu bir tomondan yuqori malakali ishlovchilar taklifi darajasini ko'tarsa, ikkinchi tomondan boshqa mamlakatlardan keladigan asosan yuqori intellektual mehnat egalari oqimini kengaytiradi. Inson maqsadi yaxshi hayot va buning asosi yuqori daromadga erishish bo'lgandan keyin albatta Amerikada ishlashni, undagi yuqori darajali hayot kechirish lazzatidan bahramand bo'lishni istaydiganlar ko'p bo'ladi va immigratsiya harakatini kuchaytiradi.

Amerika millati ommaviy immigratsiya natijasida shakllangan bo'lib, ko'p millatli xalqdan tarkib topgan. Asosan Yevropaliklar bo'lib, birinchi navbatda Angliya, Shotlandiya, Irlandiyadan kelganlardir. Germaniya, Italiya, Polsha va Rossiyadan kelganlar ham ko'p. Shu bilan birga Osiyoliklar ham ancha qismini tashkil etadi. Lekin o'z vaqtida Afrikadan qul qilib sotilganlar solmog'i sezilarli bo'lib, deyarli umumiy aholining 12 foizini tashkil etadi. Negrlardan tashqari ish axtarib, baxt izlab kelganlar ham ko'p bo'lgan. yerlar ko'p, serhosil, iqlimi yaxshi, yuqori daromad olish ehtimoli o'z vaqtida ommaviy ravishda kelishga olib kelgan. Mavjud siyosiy va boshqa erkinliklar bunga juda moyillik tug'dirgan. Bu narsa deyarli AQSH tarixi davrida doimiy bo'lib, xattoki hozirgacha davom etadi deyish mumkin. Chunki mavjud yuqori iqtisodiy imkoniyatlar, yuqori turmush xali ham bo'lsa o'ziga tortadi.

AQSH davlatining yuzaga kelishi, rivojlanishi erkinlik ruhiyatida davom etib, bu o'ziga xoslikni shakllantirgan. Mavjud tabiiy va ijtimoiy sharoit ishbilaromlik, tashabbuskorlik, ijtimoiy faollik ruhida bo'lishga moyilik tug'dirib, har qanday qiyinchilik, mehnatsevarlikka da'vat qilgan. Bu siyosiy erkinlik, demokratik tizim sharoitida jamiyatning shakllanishi, iqtisodiy rivojlanishning tezlashuvi va sog'lom ravishda davom etishiga katta ta'sir ko'rsatib keladi. Siyosiy, iqtisodiy erkinlik haqiqiy kuchli davlat va jamiyatni yaratishga olib kelgan. Albatta bunda avvalo kuchli, taraqqiy etgan bozor munosabatlari asosidagi

iqtisodiyotning xal qiluvchi ahamiyati kattadir. Aytish mumkinki, AQSHni shu darajaga yetkazgan avvalo uning qudratli bozor iqtisodiyotidir.

4.2. Milliy xo`jalikda nomoddiy ishlab chiqarish ustuvorligi

Iqtisodiy taraqqiyot darajasi moddiy ishlab chiqarish emas, balki nomoddiy ishlab chiqarish darajasi va undagi bandlik bilan belgilanadi. AQSH esa xatto eng rivojlangan bozor iqtisodiyotli mamlakatlarda noishlab chiqarish sohasida o`rtacha 22,3% ishchi mashg`ul. Bu ko`rsatkich Nepalda atigi 8%, Bangladeshda 10%, Nigeriyada 10%ga teng, shu bilan bir qatorda ayrim rivojlanayotgan mamlakatlarda noishlab chiqarishda band ishchilarning salmog`i yuqori. Bular yo`l ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda ancha ilgari ketgan mamlakatlarda (Argentina 59%, Meksika, Braziliya, Koreya Respublikasi), yoki moliyaviy faoliyat va ishbiarmonlik xizmatining yirik markazlariga aylangan neft eksport qiluvchi mamlakatlari (Liviya 55%, Jazoir, Saudiya Arabistoni), yoki vositachilik faoliyati va turizmga ixtisoslashgan mamlakatlarda (Bogam orollari mamlakati 80%) hisoblanadi.

Ta`kidlaganimizdek, AQSH milliy mahsulotining  $\frac{3}{4}$  dan ko`proq qismi xizmat ko`rsatish sohasiga to`g`ri keladi. Bandlikni olsak, bunda ham shunday darajani ko`ramiz, ya`ni 77 foiz ishlovchilar shu sohada banddir. Qishloq xo`jaligida band bo`lganlarni chegirib tashlangandan keyin hisoblanadigan bo`lsa, bu ko`rsatkich 73 foiz ish joyini tashkil etadi. Agarda buni boshqa rivojlangan mamlakatlarga taqqoslasak, aytaylik, Germaniya Federativ Respublikasida ish kuchining 41 foiz, Italiyaning 35 foiziga to`g`ri keladi.

Buni Amerika fenomeni deb atashadi. Bu avvalo aholi farovonligi bilan bog`langan. Farovonlikning o`sb borishi xizmat ko`rsatishga talabni kuchaytiradi. Chunki turmush yaxshilanib borishi bilan, moddiy ta`minotning o`sb borishi iste`molni xizmat sohasiga qaratib boradi. Bu esa xizmat ko`rsatish turlarini kengayishi, yangi-yangilarini paydo bo`lib borib, har tomonlama kengayib borishiga olib keladi. Natijada daromadning ma`lum qismi xizmat sotib olishga qaratiladi va xizmat turlariga bo`lgan xaridorlik xajmini ko`paytirib boradi. Iste`mol sohasidagi xizmat ko`rsatish tovarlashib boradi va oldin iste`molchi bajaradigan ishlar pulga ijro etadigan korxonalar, shaxslar tomonidan bajarilishi kengayib, bundagi vaqt tejaladi va mutaxassis tomonidan bajariladi.

Ikkinchidan, mehnat unumdorligining o`sishi bo`sh vaqtni ko`payishiga olib keladi. Ortib boradigan bo`sh vaqt esa bundan unumli foydalanishni talab etadi. Eng bundagi ma`qul keladigan narsa xizmatlardan foydalanishdir. Dam olish, xursandchilik bilan bog`liq, sport bilan shug`ullanish kabilar bilan bog`langan xizmat turlaridan foydalanishga talab ortadi.

Uchinchidan, texnik xizmat ko`rsatish zaruriyati ortib boradi. Ma`lumki, uy-ro`zg`or buyumlari ichida texnik vositalar xilma-xilligi ortib bormoqda. Turli

Rivojlanayotgan mamlakatlarda noishlab chiqarish sohasida o`rtacha 22,3% ishchi mashg`ul. Bu ko`rsatkich Nepalda atigi 8%, Bangladeshda 10%, Nigeriyada 10%ga teng, shu bilan bir qatorda ayrim rivojlanayotgan mamlakatlarda noishlab chiqarishda band ishchilarning salmog`i yuqori. Bular yo`l ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda ancha ilgari ketgan mamlakatlarda (Argentina 59%, Meksika, Braziliya, Koreya Respublikasi), yoki moliyaviy faoliyat va ishbiarmonlik xizmatining yirik markazlariga aylangan neft eksport qiluvchi mamlakatlari (Liviya 55%, Jazoir, Saudiya Arabistoni), yoki vositachilik faoliyati va turizmga ixtisoslashgan mamlakatlarda (Bogam orollari mamlakati 80%) hisoblanadi.

elektr va elektron asboblar, texnik uskunalar hayotda ko`payganki, bularni iste'mol etish xizmat ko`rsatishni talab etadi. Bundan tashqari tashqi dunyo bilan aloqada bo`lishda, turizm kabilar ham o`ziga xos xizmatlar turini talab qiladi.

Ko`rinib turibdiki, farovonlik bilan bir qatorda umuman taraqqiyot xizmat ko`rsatish sohasini oldinga surib, uning tez rivojlanishini taqozo etadiki, bunda Amerikada juda katta ishlar amalga oshirilgan va AQSHni jahonda xizmat iqtisodiyoti bo`yicha birinchi o`rindagi mamlakatga aylantirgan.

Xizmat ko`rsatish shunchalik taraqqiy etganki, u xaddan tashqari turli-tumandir. Avvalo bunga davlat sektori o`zining sud tizimi, mehnat birjasi, kasalxonlar, harbiy xizmat, kirim kassalari, militsiyalar, yong`inga qarshi xizmat, pochta, maktablar, boshqarish va nazorat organlari kiradi. Shu bilan birga ajoyibxona, sahovat tashkilotlari, cherkov va machitlar, kollej-litseylar, kasalxona va jamg`armalari bilan xususiy sektor kiradi.

Bundan tashqari xizmat ko`rsatish sohasiga xususiy tijoriy sektorga kiruvchi aviakompaniyalar, banklar, kompyuter xizmati byurolari, mehmonxonalar, sug`urta kompaniyalari, sarmoya firmalari, shaxsiy shifokorlar, kinofirmalar, santexnika jixozlarini ta'mirlash firmalari kabilar kiradi.

Bular ommaviy xizmat ko`rsatish sohasiga kirsam, to`xtovsiz yangi xizmatlar paydo bo`lib bormoqda. Aytaylik, ma'lum pulga oila byudjetini balanslashtiruvchilar, uy topishga yordam qiluvchilar, ish topib beruvchi, xizmat joyiga olib boruvchi, ijaraga bog`cha, traktor kabilarini topib beruvchilar va h.k.

Xizmat ko`rsatish bozor iqtisodiyoti sharoitidagi moddiy tovarlarga o`xshagan talab, taklif, raqobat, bozor bahosi xususiyatlarida bo`lib, iste'molda juda ahamiyatlidir va u ayniqcha Amerika hayotida to`xtovsiz turlanib, o`z o`rnini kengaytirmoqda. U xattoki AQSHning tashqi savdosida o`z o`rnini kengaytirmoqda va jahon xizmat ko`rsatish bozorlarida pishiq o`rinni egallaydi. O`tgan asrning 90 – yillar oxiriga kelib rivojlangan mamlakatlarning 70 foizdan ortiq ma'lumot banklari (jamg`arilishi) AQSHda jamlangan edi.

Amerika kompaniyalari EHMLarni resurslar bilan ta'minlash bo`yicha jahon bozorining  $\frac{3}{4}$  qismini o`z qo`llarida ushlab turadilar. Chet mamlakatlar uchun patentlarni ro`yxatga olish, avtorlik huquqlarini rasmiylashtirish, litsenziyalar majburiyatini amalga oshirish, dizayn ishlab berish, korxonalar menejment boshqaruvi tajribalarini ommalashtirish kabilar xizmat bozoriga kiradi.

4.3. XX – asr birinchi yarimida bozor iqtisodi rivoji

AQSH bozor iqtisodiyotida XX – asr birinchi yarmida keskin o`zgarishlar yuz beradi. Bundagi asosiy turtki 1929-1933 yillarda yuz bergan iqtisodiy inqiroz – depressiyadir. Bunda mamlakatning yalpi ichki mahsuloti (YAIM) $\frac{1}{3}$ qismga qisqargan edi. Ishsizlik esa $\frac{1}{4}$ qismga yetgan edi. Bu inqiroz iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini egallab, ayniqsa ishlab chiqarish va savdoga katta zarar keltirgan. Ko`p xo`jalik turlarini ishdan chiqargan, chuqur iqtisodiy tushkunlik yuz bergan, katta zararlar yetkazilgan.

Bevosita iqtisodiy tushkunlik katta ijtimoiy muammolarni yuzaga keltirgan. Chunki ishsizlik ko'pchilikni daromad manbaidan maxrum qilib, katta hayotiy qiyinchiliklarni yuzaga keltirgan. Ommaviy noroziliklar kelib chiqqan.

Iqtisodiy aloqalar buzilib, iqtisodiy muvozanat izdan chiqqan. Albatta bu katta talofatlarni keltirgan. Inqirozni oldini olish va depressiyadan chiqish tub o'zgarishlarni talab etar va katta matonat, kuch va iroda zarurligini yuzaga ketiradi. Bundagi muhim narsa milliy birlikni ta'minlash, inqirozdan chiqish yo'llarini belgilash va bor imkoniyatlarni tiklanish uchun qaratish zaruriyati talab etilib, Amerika davlati va hukumati bu og'ir va taqdiriy masalalarda yyetakchi rolini bajarishi zaruriyati tug'ilgan edi.

Katta iqtisodiy islohotlar o'tkazilib, buning negizida o'sha vaqtdagi AQSH Prezidenti Franklin Ruzvelt islohoti bo'lib, bu "yangi kurs" deb nomlangan. Bunda "biznes hukumatdan yuqori bo'lishi mumkin emas" degan tamoyil asos bo'lgan. Bu islohotda iqtisodiyotning asosiy tomonlariga tub o'zgarishlar kiritilib, yangi yo'nalishlar belgilangan. Iqtisodiy islohotlarda 400 mingdan ortiq dasturlar tuzilib, amalga oshirilgan. Bularning ichida yangi aerodromlar, temir yo'l va avtomobil yo'llari, shosselar, maktablar va boshqa bir qancha infratuzilmalar qurilishi ko'zda tutilgan. Bularni amalga oshirishda mehnat bilan yordam berib, safarbarlik usullari qo'llanilgan. Albatta bu davlat tomonidan to'lanib turilgan. Buning uchun maxsus mehnat lagerlari tuzilib, bunga asosan ishsizlar jalb etilgan.

Energetika sohasida katta ishlar olib borilgan. Energetika Amerika iqtisodiyotida negizli sohalardan bo'lib, buning bandlikka va mamlakatga XX – asr 30-yillarida iste'mol talabini jonlantirishda, yangi joylarini tashkil etishda ahamiyati katta bo'lgan. Shuning uchun yirik xajmda davlat gidroelektrostansiyalari qurilishi amalga oshirilgan. Bu boshqa iqtisodiy masalalar bilan birga raqobat muhitini yaratishga ta'sir ko'rsatgan. Federal Komissiya tuzilgan bo'lib, bu o'z navbatida shtatlar o'rtasida energoresurslarni taqsimlanishi nazoratini bajargan. Shtatlardagi tuzilgan muayyan komissiyalar elektroenergiya baholari, energiyaga esa neft mahsulotlari, tabiiy gaz va shunga o'xshashlarni ham baholashni nazorat etish vakolatiga ega bo'lgan.

Bu orqali umuman eng muhim iqtisodiy sohalardan hisoblangan energetikadagi amalga oshirilgan asoslar iqtisodiyotning barcha tomonlarini jonlantirish va rivojlantirishga katta ta'sir ko'rsatgan va qudratli energetika negizi barpo etilib, bu mamlakat salohiyatida kuchli asosga aylangan.

Iqtisodiy islohotda moliyaviy o'zgarishlar ta'sirli bo'lgan, chunki u iqtisodiyotning qon tomirlari sifatida ahamiyatlidir. Bunda eng muhim va ta'sirlisi banklar to'g'risidagi tasodifiy qonun bo'lgan. Bu qonun bo'yicha banklar qimmatbaho qog'ozlarning egalari bo'lishi taqiqlangan va ular bularning omonat saqlanishi sifatidagi xizmat bilan chegaralanishi talab etiladi. Shu bilan birga banklarning tadbirkorlik bilan shug'ullanishi ham taqiqlanib, o'z bevosita vazifalari bilan chegaralanish tartibi o'rnatiladi. Bunda moliya-kredit faoliyati bo'yicha qimmatli qog'ozlar komissiyasining ishlari ta'sirli bo'lgan.

Iqtisodiy tuzilmalar bo'yicha qo'llanilgan tadbirlar ham muhim bo'lib, ichki ishlab chiqarishni jonlantirishga ijobiy ta'sir etgan. Bunda milliy mahsulotga

talabni oshirish bilan uni himoyalash qo'llanilib, importni qisqartirgan xolda milliy sanoatni rag'batlantirish siyosati olib borilgan. Aytaylik, Amerika mahsulotlarini sotib olish shiori ostida o'z ishlab chiqarishi uchun bozorni kengaytirish ham ijobiy rol o'ynagan. Bundan tashqari qishloq xo'jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarish bilan kurash olib borish va bunga taalluqli tadbirlar qo'llash amalga oshirilib, agrar sohani tartiblashtirish choralari qo'llanilgan.

Inqirozdan chiqishga qaratilgan usullardan yana bir muhimi ijtimoiy sohaga taalluqlidir. Bunda avvalo ishsizlikni oldini olish juda muhimdir. Chunki ahvolni og'irlashtiradigan, notinchlikka olib keladigan muhim sabablardan bo'lgan inqiroz natijasidan iborat ommaviy ishsizlik eng dolzarb muammodir. Aytganimizdek, 1929-1933 yillar inqirozida 1/3 qism ishchilar ishsizlikka duchor bo'lgan edi. Buning asosida ishsizlik to'g'risidagi qonun katta ahamiyat kasb etib, bundagi tadbirlar bilan bevosita 4 mln. kishi jalb etilgan. Ko'p sonli dasturlarning bajarilishi, alohida mehnat lagerlarining tashkil etilishi bu muammoni xal qilishda juda qo'l kelgan.

Bundan tashqari to'g'ridan-to'g'ri moddiy yordam ko'rsatish ham keng miqyosda qo'llanilib, bunga hukumat tomonidan 5 mlrd. dollar ajratilgan va bevosita muxtojlariga, kamxarj shaxslarga, avvalo ishsizlar, o'rtasida taqsimlangan.

Ruzveltning "yangi kurs" siyosati inqirozdan chiqishda va iqtisodiyotni sog'lomlashtirishdagi barcha tadbirlarni amalga oshirilishida konsolidatsiyaga erishish, bunda milliy birlikni ta'minlay olish, vatanparvarlik tuyg'usini uyg'ota olishlik xal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Amerikacha milliy birlik, g'urur bundan keyin ham Amerika jamiyatining taraqqiyotida ko'p ahamiyatli rol o'ynagan. Chunki chuqur inqirozdan chiqish, depressiyaning oldini olish ko'p yo'qotishlarni talab etib, talofatlardan qutilish, barcha qiyinchiliklarni boshdan kechirish tufayli taraqqiyotga yo'l ochishni talab etadi.

Iqtisodiyotni sog'lomlashtirish, raqobatdoshlikni ta'minlash, ish o'rinlarining qimmatlashib borishi kabilar va shuningdek ayniqsa xomashyolarga jahon narx-navolarining ko'tarilib borishi yangi resurslarni saqlovchi texnologiyani qo'llash, mehnat unumdorligining o'sishini ta'minlovchi texnika va ish usullarini qo'llagan xolda ishlab chiqarishni yangilab borish ilg'or iqtisodiyotni yuzaga keltirishda asos bo'lib xizmat qilgan. Bu esa ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish va yangi serunum texnika va texnologiyalarga talabni kuchaytirib bordi.

AQSH ning raqobat va monopoliyalar haqida qonunchiligi

Xorijiy mamlakatlarning qonunchiliklaridagi tafovutlar turlicha va nihoyatda kengdir. Shuning uchun ushbu tahlil birinchi navbatda ushbu tafovutlarni aniqlash va tushuntirib berishga qaratildi. Tahlil uslubiyoti O'zbekiston Respublikasida raqobat to'g'risida yangi qonunni ishlab chiqishda amaliy foydalanish mumkin bo'lishi nuqtai nazaridan tanlab olindi. Shu munosabat bilan, mualliflar o'tkazilgan ushbu tahlil natijalarini O'zbekiston Respublikasida amalda bo'lgan raqobatga qarshi qonunni xorijiy mamlakatlardagi qonunlar bilan moddalar bo'yicha taqqoslash foydali va samarali bo'ladi deb hisoblaydilar. Bunda dastlabki qadam

bo`lib O`zbekiston Respublikasi “Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to`g`risida”gi Qonunidan foydalanildi.

Ushbu ishni amalga oshirish uchun Qo`mitaning Hay`ati yig`ilishida bir qator mamlakatlar tanlab olindi va ularning qonunchiliklari o`rganib chiqildi. Bular: AQSH, Yevropa Hamjamiyati, Rossiya Federatsiyasi, Yaponiya, Buyuk Britaniya, Vengriya, Vetnam. Quyida nima sababdan aynan shu mamlakatlar tanlab olinganligi qisqacha sharhlab berilgan:

- AQSH: AQSHning monopoliyaga qarshi qonunchiligi eng birinchi bo`lib qabul qilingan qonun bo`lib hisoblanadi. U shuningdek, eng ko`p o`rganilgan va amaliyotda foydalanilgandir. Bundan tashqari, AQSH jahonning eng yirik milliy iqtisodiyoti hisoblanadi.

AQSHda trestlarga qarshi qonunning barcha normalarini belgilovchi yagona qonun yo`q. Asosiy qonunlar yuqorida aytib o`tilgan qonunlardan iborat. Ushbu qonunlarning o`ziga xos xususiyati shundan iboratki, ularning matnida maqsad to`g`risida hech nima aytilmagan. Ushbu qonunlarni har birini maqsadi, shuningdek ulardan olingan alohida normalarning maqsadlari, odatda ishni ko`rib chiqish davomida sud tomonidan qaror, xususan AQSH Oliy sudi qarori e`lon qilinadi va umumiy Huquqqa asosan yuridik ta`rifi qabul qilinadi.

Masalan, Oliy Sud Norzern Pasifik AQSHga (1958) qarshi ishni ko`rib chiqishda Sherman qonuni maqsadini quyidagicha bayon qilgan:

Sherman qonuni savdo-sotiq qoidasi sifatida erkin raqobatni saqlab qolishga yo`naltirilgan keng hajmli iqtisodiy erkinlik huquqidan iboratdir. U bozor kuchlarini o`zaro erkin harakatlanishi bizning iqtisodiy resurslarimizni to`g`ri taqsimlashga, past narxlarga, yuqori sifatga va keng ma`noda moddiy taraqqiyotga olib keladi degan g`oyaga asoslanadi, shu vaqtni o`zida bizni demokratik, ijtimoiy va siyosiy institutlarimizni saqlash uchun qulay muhitni ta`minlaydi. Lekin ushbu g`oya shubha ostida bo`lgan taqdirda ham, Qonunda bayon qilingan siyosat raqobatga aynan taalluqlidir.

AQSH raqobat to`g`risidagi qonunlari matnlarida qonunni qo`llash sohasi aniq aks ettirilmagan.

Savdo-sotiqni ba`zi sohalarda federal va mahalliy hokimiyatlar erkin va ochiq raqobat to`g`risidagi qonun g`oyalari va normalariga zid holda, o`ziga xos xususiyatga ega bo`lgan iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni qabul qiladilar. Ba`zi hollarda ushbu ziddiyat Kongress darajasida hal qilinadi. Bunda, qonunchilik asosida odatda sektorial (tarmoq) “erkinlik” (istisno) beriladi. Shunisi qiziqki, shu kabi istisnolar O`zbekiston Respublikasida “Tabiiy monopoliyalar to`g`risida”gi qonun bilan tartibga solinadigan sohalarga taalluqli bo`ladi, yoki umuman “Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to`g`risida”gi qonun amal qilinadigan sohalarga kirmaydi. AQSHda sektorli “erkinliklarga” quyidagi tarmoqlarga berilgan :

- Qishloq xo`jaligi
- Davlat kontraktlari
- Sog`liqni saqlash
- Sport

- Telekommunikatsiyalar*
- Energetika* (jumladan, neft, gaz, elektr energiyasi, atom energiyasini transportirovkalash)
- Moliya institutlari va bozorlar*
- Sug`urtalash*
- Mehnat bozorlari*
- Transport* (temir yo`l, havo transporti, dengiz transporti)

Mahalliy hokimiyatlar darajalarida sudlar ushbu siyosatni cheklashga harakat qiladilar va bunga sabab qilib “ushbu siyosat raqobatni asossiz cheklaydi va unga zarar yetkazadi” degan fikrni bildiradilar.

Qonunda ta’rif berilmagan. Amerika yurisprudensiyasi odatda “tovar” deganda faqat aniq tovar nazarda tutiladi, ya’ni tovar sifatidagi xizmat tovar sifatida tan olinmaydi.

Agarda xizmat tovarni sotishni o`z ichiga olsa, u holda sudlar diqqat-e’tiborni “bitimni ustunlik tusiga” qaratadilar. Masalan, sug`urta polisini sotish (yozma hujjat) ko`proq xizmat sohasiga tegishlidir. Sug`urta polisi oddiy qog`oz emas, balki uni egasiga ma’lum bir huquqlarni beruvchi hujjat. Shu vaqtni o`zida, gazeta sotish xizmati mohiyatiga ko`ra ko`proq seziladigan tovar – gazetani sotish bo`yicha bitimni o`z ichiga oladi.

Ma’lum darajalarda bir-birini o`rnini bosadigan tovarlar odatda o`zaro raqobatlashadi va shu sababli yagona (mahsulot/tovar) bozorlariga kiritiladi. Tovarlar shuningdek agarda bitta tovarni ishlab chiqaruvchilar boshqa tovarni narxi oshganligi sababli ikkinchi tovarni ishlab chiqarishga oson o`tishlari mumkin bo`lsa ham yagona bozorga kiritilishi mumkin.

AQSH qonunida shunga o`xshash ustun mavqe degan ta’rif yo`q. AQSH yurisprudensiyasida ishlatiladigan o`xshash tushuncha – monopol ( yoki bozor) hukmronlik, u qonun matnida yo`q bo`lsada, Oliy Sud tomonidan belgilangan (AQSH/Dyu-Pont, 1956): Monopol hukmronlik – bozor narxlarini yoki raqobatni nazorat qiladigan hukmronlikdir.

Ta’rif berilmagan. Uni o`rniga raqobatni cheklovchi yoki monopollashishga qaratilgan yo`nalishlar deganda quyidagilar ko`zda tutilgan:

Monopol hukmronlikni mavjudligi + raqobatga qarshi oldindan o`ylash elementi (yirtqich, chiqarib tashlovchi, insofsiz cheklovchi, o`z mavqesini suiiste’mol qilish).

Oldindan o`ylash elementi Hozirda savol ostida. Ba’zi sudlar monopolistning xatti-harakati oldindan o`ylab qilinganmi, yo`qmi qat’iy nazar raqobatga yetgan zararga e’tiborini qaratmoqdalar.

Narx sohasida kamsitish. Sifati va sorti o`xshash bo`lgan va raqobatga zarar yetkazishi mumkin bo`lgan tovarni bitta tovar sotuvchidan harid qiladigan ikkita haridor o`rtasida kuzatiladigan narx bo`yicha tafovut.

Monopol qimmat narx. Qonunchilikda ta’rif berilmagan. Ba’zan “haddan tashqari qimmat narxlar” tushunchasidan foydalaniladi, lekin unga tushuntirish berilmagan. Umuman olganda, korxonalarni bozor ulushini yoki foydani (qimmat narxlar hisobiga) oshirish bilan bog`liq harakatlari Amerika sudlari tomonidan

qachonki ular raqobatga zarar yetkazmaslar qonunga qarshi emas deb topiladi. Haddan tashqari qimmat narxlar o`rnatilishi bo`yicha sud tomonidan aybdor qilish amaliyotda deyarli uchramaydi. Qimmat narxlar (demak foyda ham) bozor sharoitlarida doimiy hodisa hisoblanmaydi, sababi haddan tashqari qimmat foyda o`ziga ko`psonli raqobatlashuvchilarni jalb qiladi, natijada ular keyinchalik narxni pasaytirib yuborishlari mumkin. Shuning uchun, raqobat havfi mavjud bo`lgan taqdirda ham, monopolist uchun haddan ziyod qimmat narxlarni belgilash noto`g`ri bo`ladi, yuqori darajada foydani mavjud bo`lishi esa faqat raqobatni kuchaytiradi (jumladan, potensial) degan taxmin mavjud.

Monopol arzon narx. Monopol arzon narxlar tushunchasi, ya`ni monopsoniya (yoki ustun mavqega ega bo`lgan korxonalar – sotib oluvchi) holatida o`rnatiladigan narxlar ta`rifi berilmagan. Kamdan-kam ko`rib chiqiladigan “yirtqich narxlartushunchasi mavjud.

Xalqaro shartnomalar

“Bir nechta shtatlar yoki xorijiy millatlar o`rtasida savdo-sotiq” tushunchasini keng talqini Kongress tomonidan Xorijiy savdo-sotiqni trestlarga qarshi takomillashtirish to`g`risida Qonun qabul qilingandan so`ng, 1982 yilda kuchga kirgan tuzatishlar orqali birmuncha cheklendi. Ushbu tuzatish Sherman qonunini (shuningdek, Federal Savdo Komissiyasi to`g`risidagi qonunni) xalqaro iqtisodiy munosabatlarni boshqa turlarini mustasno qilgan holda, faqat tovarlarni eksport va import bo`yicha savdo qilishgacha qo`llashni chekladi. Ushbu tuzatishlarni qabul qilarkan, Kongress qonunni eksport-import bitimlar diapazonidagi ta`sirini aniq cheklagan holda, o`zini xalqaro bitimlarga nisbatan neytral munosabatini ko`rsatmoqchi bo`lgan. Aralash qo`llash, bunda istisno emas – qachonki boshqa sohalardagi harakatlar qonun bilan tartibga solinadigan sohalarda savdo-sotiqni (raqobatni) kamsitishga olib kelsa.

Ustun mavqeni suiiste`mol qilish

Ustun mavqeni suiiste`mol qilishni taqiqlaydigan normalar AQSHning qonunchiligida yo`q, ustun mavqe konsepsiyasi ham yo`q. “Ustun mavqe”ga monopol hukmronlik o`xshash bo`lib, monopol hukmronlikni suiiste`mol qilishga savdo-sotiq/tijoratni monopollashishini misol qilish mumkin.

Sherman Qonunining 2 moddasida shunday deyilgan:

Bir nechta shtatlar, yoki xorijiy millatlar o`rtasida savdo-sotiq va tijoratni har xil qismini monopollashtirishga harakat qilgan har bir shaxs yoki boshqa shaxs bilan yoki shaxslar bilan kelishgan shaxs qonunbuzilish holatini sodir etilishida aybdor hisoblanadi.

Shu bilan Amerika Qonunini ustun mavqeni suiiste`mol qilishni taqiqlaydigan normasi tugaydi. Qonun ushbu norma tushunchalariga ham, savdo-sotiq va tijoratni monopollashishga tushadigan qismiga taalluqli bo`lgan xatti-harakatlarga ta`rif bermaydi.

Lekin an`anaviy tarzda noqonuniy monopollashish shaklidagi qonunbuzilish quyidagicha aniqlangan

1) Monopol hukmronlikni mavjudligi; plyus

2) Raqobatga qarshi ataylab qilinganlik elementi (yirtqichlik, chiqarib tashlovchi, insofsiz cheklovchi, suiiste'mol qiluvchi xatti-harakatlar).

Ataylab qilinganlik elementi Hozirda sudlar tomonidan shubha ostiga olingan. Ba'zi sudlar asosiy e'tiborini monopolistni xatti-harakati ataylab qilinganmi yoki yo'qmi qat'iy nazar raqobatga yetgan zararga qaratishga xayrixohlar.

Oliy Sud AQSH Grinnel Korp. (1966 yil) ga qarshi ishida ushbu normani buzish elementlarini belgilab berdi.

Sherman Qonuning 2 moddasiga asosan monopol buzilish ikkita elementga ega: 1) relevant bozorda monopol hukmronlikka ega bo'lish va

2) tovarni afzalligi, ishbilarmonlik yoki tarixan yuzaga kelgan vaziyat natijasida o'sish va rivojlanishdan farqli ravishda ushbu hukmronlikni ataylab qo'lga kiritish yoki ushlab turish.

Shunisi qiziqki, Sherman Qonunining 2 moddasi iste'molchilarni manfaatlarini himoya qilish uchun emas balki raqobat/erkin savdo/sotiqni himoya qilishga yo'naltirilgan. Shunday qilib, iste'molchilar/xaridorlar uchun haddan ziyod qimmat narxlarni qo'llash kabi iste'molchilarni huquqlarini kamsituvchi suiiste'mol qilishlar AQSHning monopoliyaga qarshi qonunchiligi bilan deyarli ta'qib qilinmaydi. (yuqoriga qarang, 32 bet, AQSH). Mana shu holat AQSHning trestlarga qarshi qonunini kontinental Yevropa mamlakatlarining monopoliyaga qarshi qonunlaridan prinsipial farqini aks ettiradi.

AQSHning trestlarga qarshi qonunini savdo-sotiqni monopollashtirishni taqiqlash (ya'ni bozor hukmronligini suiiste'mol qilish) qismidagi yana bitta muhim jihati bu Amerika sudlarini jamoa ustunligini tan olmasligidir. (bir nechta yirik korxonalar bozor hukmronligiga ega). Shu vaqtni o'zida kollektiv ustunlik doktrinasi kontinental Yevropa va yeH mamlakatlarini ko'pchiligida mavjud.

Raqobatga qarshi bitimlar va kelishib qilingan harakatlar

Sherman Qonunining 1 moddasida shunday deyiladi:

Trest shaklidagi har xil bitim (kontrakt) yoki birlashish, yoki bir nechta shtatlar, yoki millatlar o'rtasidagi savdo-sotiqni yoki tijoratni cheklash maqsadida boshqa turdagi kelishib olishlar qonuniy emas deb hisoblanadi

Shu bilan AQSHning raqobatga qarshi kelishib qilinadigan harakatlarini man qiladigan qonunchilik normasi tugaydi. Modda esa barcha kerakli elementlarga ega:

1) Har xil shakldagi harakatlar kelishilgan hisoblanadi (shartnoma, trest ko'rinishida yoki boshqacha birlashish, kelishish, jumladan yashirincha va h.k.).

2) Kelishilgan harakatlar raqobatni cheklaydi.

Ushbu modda ta'siriga tushgan harakatlar ro'yxati Sherman Qonuni amalda bo'lgan vaqt davomida o'zgarib kelgan va Umumiy huquq (sud pretsedenti) asosida shakllantirilgan. AQSHning huquqni qo'llash amaliyoti Hozirgi kunda raqobatga qarshi kelishilgan harakatlarni gorizontal va vertikal harakatlarga, shuningdek noqonuniy per se harakatlar to'g'ri yondashish qoidasi asosida ko'riladi. (yuqoriga qarang, 6-8 betlar).

Rer se noqonuniy kelishilgan harakatlarga asosan narxlarni belgilash, bozorlarni taqsimlash va bo`lib olish, vertikal kelishuvlarda narxlarni bog`liqligi, ya`ni bitta shaxs bozorga salbiy ta`sir ko`rsatadigan hukmronlikka ega bo`lishini keltirib chiqaradigan gorizontol kartel kelishuvlar kiradi. To`g`ri yondashish qoidasiga binoan ko`rib chiqiladigan kelishilgan harakatlar ro`yxati (qachon raqobatga qarshi harakatlar samarasi ijobiy samara ehtimoliga qarama-qarshi tortiladi) birmuncha kengdir.

AQSHda iqtisodiy fikr nazariyasini rivojlantirish orqali raqobat huquqini rivojlantirish

1980 yilda Sherman qonuni qabul qilinishidan oldin, Amerika sudlari Umumiy Huquqni qo`llaganlar. Umumiy Huquq raqobatga ko`rsatadigan samarasi va asoslanganligiga qaramasdan, raqobatchilar o`rtasidagi barcha kelishuvlarni (kontraktlar) umuman taqiqlaganlar. Ular, jamiyat manfaatlariga zid bo`lgan, va monopollashish yoki tovarlarni olib qo`yishda namoyon bo`ladigan trestlarni man qilishga uringanlar.

19 asrning ikkinchi yarmidagi iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy ahvollar, shuningdek Umumiy Huquqqa binoan trestlarning maqomi va ushbu trestlarni neft, po`lat va shakar ishlab chiqarish tarmoqlaridagi ayovsiz faoliyati kichik ishlab chiqaruvchilar va iste`molchilarni yirik tijorat manfaatlariga nisbatan noroziligiga sabab bo`lgan. Ushbu ommaviy g`ulg`ula 1888 yildagi prezident saylovi bo`sag`asida ham Respublikachi ham Demokratik partiyalar platformalarida trestlarga qarshi qonunchilikni qo`llab-quvvatlanishiga sabab bo`ldi.

1890 yilda AQSH Kongressi Sherman (qonunni ko`rib chiqish uchun kiritgan kongressmenning nomidan olingan) Qonunini qabul qildi. Ushbu qonun "bir nechta shtatlar, yoki xorijiy millatlar o`rtasida har xil kelishish (kontrak), trest shaklida birlashish yoki o`rtasida savdo-sotiqni yoki tijoratni cheklash maqsadida kelishib olishlar"ni taqiqlaydi. Sherman qonuni uni buzganlik uchun jinoiy javobgarlikni va zarar ko`rgan shaxslarga uch barobar miqdorda kompensasiya to`lashni taxmin qilgan.

Sherman qonunini qabul qilgan Amerika qonunshunoslari iste`molchilarni manfaatlariga qaraganda ko`proq raqobatchilarni manfaatlarini ko`zlaganlar. Kichik korxonalariga salbiy ta`sir ko`rsatadigan bitimlarni keng ko`lamda qabul qilinishini man qilish maqsadida, Kongress savdo-sotiqni tartibga soluvchi norma sifatida emas, balki konstitutsiya moddasi sifatida o`qiladigan qonunni qabul qildi. Sherman qonunini keng talqin qilish imkoniyati sudlarga tobora o`zgarib borayotgan siyosiy va iqtisodiy nazariyaga javob sifatida qo`llash va shu bilan Kongressni dastlabki maqsadiga kam e`tibor ajratish imkonini yaratdi.

XX asrning dastlabki dekadalarida sudlar Sherman qonunini mayda raqobatchilarni yirik xamkorlar tomonidan insofsiz raqobatlashuvidan implitsit himoyalovchi (yaqqol emas) sifatida tushunganlar.

Chuqur Turg`unlik (depsinishlar) sodir bo`lgunga qadar, sudlar iqtisodiy tafakkurni klassik va neoklassik nazariyalariga muvofiq, ko`pchilik mayda firmalar o`rtasida atomistik raqobatni afzal ko`rganlar. Shu vaqtni o`zida, "to`g`ri

yondashish qoidasi” tug`ildi, unga muvofiq faqat savdo-sotiqni asossiz cheklashi mumkin bo`lgan xatti-harakatlar qoralangan.

Xuddi shunday, atomistik raqobatga nisbatan hayrixohlik va iqtisodiy hukmronlikni xolding kompaniyalari qo`lida jamlanishi maqsadga muvofiq emasligi to`g`risidagi fikrlar 1914 yilda Kleyton Qonunini qabul qilinishi bilan Yakunlandi. Ushbu qonun monopolistik faoliyatni, kamsituvchi shartlar, eksklyuziv dilerlik va boshqalar xillarini taqiqlaydi. (Kleyton Qonunining 3 moddasi).

Eng sezilarli oqibatlar Kleyton Qonunini 7 moddasini qo`llash natijasida yuzaga keladi. Ushbu modda bir korporatsiyani boshqa korporatsiyaning aksiyalarini sotib olish va shu bilan sotib oluvchi va sotuvchi tomonlar o`rtasidagi raqobatni kamaytirishi nuqtai nazaridan man qilgan. Bundan tashqari, sudlar 7 moddani ta`rifini endigina paydo bo`lish bosqichida qo`shilib ketishlar raqobatga ko`rsatishi mumkin bo`lgan zararni, Sherman Qonuniga binoan ishlarni ko`rib chiqishda raqobatga yetadigan sezilarli zararni mavjudligini isbotlash kerakligi to`g`risida sudlarni ta`kidlashlaridan farqli tarzda birmuncha kengaytirdilar.

1914 yilda qabul qilingan yana bitta trestlarga qarshi qonun – Federal Savdo Komissiyasi (FSK) AQSH Hukumatiga bo`ysunmaydigan, mustaqil vakolatli organni tuzdi. U erkin va insofli savdo-sotiqni ilgari surishga javob bergan. FSK to`g`risidagi Qonunning 5 moddasi raqobatni insofsiz usullarini ... qonundan tashqari deb e`lon qilgan. Ushbu modda ta`siriga tushadigan xatti-harakatlar bir necha o`n yilliklar mobaynida kengayib borgan. Kongress ataydan ushbu qonundagi tushunchaga ta`rif keltirmagan, buning sababi FSK ushbu xatti-harakatlarni ko`rib chiqishda kengroq vakolatlarga ega bo`lishi va ularga nisbatan tez chora ko`rishi uchun shunday qilingan.

1927 yilda Oliy Sud “per se ” doktrinasini kiritilishi haqida e`lon qildi. Ushbu qoidaga binoan, sudlar “per se” qoidasiga binoan chora ko`riladigan xatti-harakatlar toifalarini kengaytirib borganlar, ya`ni mazkur xatti-harakat raqobatga zarar yetkazadimi yoki yetkazdimi qat`iy nazar ko`rib chiqmasdan hukm chiqarganlar. Ushbu tendentsiya Keynesian iqtisodiyotini keyingi vaqtlarda keng tarqalishi va iqtisodiyotni neoklassik nazariyasidan voz kyechish bilan bog`liqdir. Ushbu davrda sudlar “per se” ta`siriga tushmaydigan bitimlar va harakatlarni raqobatga ko`rsatadigan ta`sirini iqtisodiy tahlil qilishga unchalik chuqur yondashmaganlar.

1936 yilda Kongress Robinson-Petman Qonunini qabul qildi, ushbu qonun ma`lum sharoitlarda narx sohasida kamsitishni taqiqlagan. Ushbu qonunning ta`siri “faqat Amerika Qo`shma Shtatlarida sotiladigan, iste`mol qilinadigan yohud qayta sotiladigan” tovarlar yoki mahsulotlarga taalluqli bo`lgan bitimlarga tegishli bo`lgan.

1970 yillar Xarta-Skotta-Rodinoni Trestlarga qarshi O`zgartirishlar to`g`risida qonunni qo`llanilishi bilan tavsiflanadi. Ushbu qonun agar bitim tomonlar hajmi va bitim hajmi sinov shartlarini qondirsa, u holda ushbu bitim to`g`risida oldindan ma`lum qilish tartibini belgiladi. Bitim to`g`risida ma`lum axborotni ilova qilgan qolda tuzilgan bildirishnoma (buyurtmanoma) FSK yoki

Yustitsiya Departamentini Trestlarga qarshi Boshqarmasiga topshiriladi. Trestlarga qarshi O'zgartirishlar to'g'risida qonun shuningdek Kleyton Qonunini 7 moddasiga binoan ko'rib chiqiladigan qo'shilib ketishlar to'g'risidagi bitimlar bo'yicha da'volar sonini keskin kamaytirgan.

Trestlarga qarshi O'zgartirishlar to'g'risidagi qonun keyinchalik ko'p sonli mamlakatlar tomonidan qabul qilingan qonunlarda qo'shilib ketishlar to'g'risida oldindan xabardor qilish to'g'risidagi tartiblarni kiritishiga sabab bo'ldi.

XX asrning 70-yillari iqtisodiy nazariyaning Chikago maktabi keng tarqalgan davr bo'ldi. Ushbu maktab namoyondalari trestlarga qarshi qonunchilikni maqsadi iste'molchilarni manfaatlarini ko'zlagan holda raqobatchilarni emas, balki raqobatni himoya qilish deb ishonganlar. Yangi iqtisodiy tafakkurni paydo bo'lishi natijasida sudlar raqobat bilan bog'liq masalalar va xarajatlarni pasaytirishga qaratilgan ma'lum tartib-qoidalarni qayta ko'rib chiqish boshlaganlar. Masalan, sudlar "per se" doktrinasi ta'siriga tushadigan xatti-harakatlar ro'yxatini qisqartira boshladilar va ularni iqtisodiy tahlil qilishni boshladilar. Lekin narxlarni gorizontal cheklash yoki savdo-sotiqdagi insofsizliklar "per se" noqonuniy tarzda (yashirincha) qolgan.

Bozorlarni iqtisodiy tahlil qilishga boshqa yondashuvlar 1990 yillarda paydo bo'ldi. Ular yangicha iqtisodiy usullarni taklif qildilar va Chikago maktabi tomonidan taklif qilingan an'anaviy usullarni inkor qildi. Qisqasi, yangi tafakkur samaradorlikni oldinga surilishiga qarshi emas, lekin bozorlarni tahlil qilishda avval qo'llanilmagan emperik jihatlarni kiritadi.

Iqtisodiy nazariyani butun dunyo miqyosida tarqalishi va rivojlanishiga qaramasdan, AQSHning siyosiy, madaniy va iqtisodiy tarixi butun jahon miqyosida eng rivojlangan, noyob hisoblangan trestlarga qarshi yurisprudentsiyani vujudga keltirdi.

4.4. Federal iqtisodiyotni boshqaruv xususiyatlari

AQSH iqtisodiyotining rivojlanishida mamlakat hududlarida iqtisodiy rivojlanishning bir tekisligiga erishishga qaratilgan, resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlash, iqtisodiy muvozanatni saqlash kabilarda federal boshqaruvning ahamiyati kattadir. Shu bilan birga mahalliy va markazlashgan boshqaruvning mosligini ta'minlash muhim o'rin egallab keladi. AQSH davlat organlarining erkin iqtisodiy faoliyatini mustaxkamlab borishi, tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirishi, raqobatning himoyalaniishi, monopoliyalarning chegaralanishi kabilarning amalga oshirib borishi iqtisodiy siyosatining tamoyillaridandir. Masalan, AQSHning nomonopolistik siyosati bozor xo'jaligi tizimli davlatlarga namuna bo'lib hisoblanadi. 1890 yildayoq bu yerda Shermanning antitrust qonuni qabul qilingan bo'lib, bu antimonopolistik siyosatning asosiy negizi xizmatini bajarib keladi va hozirgacha bu sohada asosiy qonun hisoblanadi. Buning raqobatga qarshi qaratilgan kelishuvlarini oldini olishdagi ahamiyati hozirgacha saqlanib keladi. Bundan keyin ham monopoliyani cheklovchi bir qancha qo'shimcha qonunlar qabul qilinib, bu sohada yaxshi samaralar keltirmoqda. 1914 – yilda Federal savdo komissiyasi tuzilgan bo'lib, u

erkin tadbirkorlik va raqobatning ta'minlanishi nazoratini amalga oshiradi. Shu bilan birga bu komissiyaga Amerika korxonalarini antitrust qonunchiligi evolyutsiyasiga oid huquqiy ma'lumotlar bilan ta'minlab turish ham topshirilgan.

AQSH iqtisodiyotining o'sishida ish kuchining ortib borishi xususiyatining ta'siri kam emas va bu sohada ham boshqa rivojlangan mamlakatlarga nisbatan ustunlik qiladi. Ish kuchining o'sishi aholining o'sishiga nisbatan ko'pdir. Bu aholi ichida ishga yaroqlilarni tezlik bilan ko'payishi va ayollarning ishga jalb etilishining o'sib borishi natijasidir. AQSHdagi ishsizlik darajasini olsak, eng keyingi asr ichida eng past hisoblanadi: 1992 – yildagi 7,5% o'rniga, 1997 – yilda 5% bo'lgan. Keyingi o'n yillikda davlat byudjetining o'sishi xususiyatlidir. Bu AQSH davlatining iqtisodiy va ijtimoiy funksiyalarining murakablashuvidan dalolatdir. AQSH iqtisodiy siyosatidagi ijobiy tomonlardan yana biri harbiy xarajatlarning qisqarib borishidir.

AQSH davlat byudjeti xarajatlarida harbiy soha 1950 yilda 32,9 foiz bo'lsa, 1994 yilda 19,3 foiz va 2000 yilda 14,1 foizgacha pasaygan. Shu bilan birga ijtimoiy ehtiyojlar uchun 1950 yildagi 12,6 foizdan 1994 yilda 57,4 foiz va 2000 yilda 62,2 foizgacha o'sgan. Bu ijtimoiy ta'minot, pensionerlar va nogironlarga yordam, tibbiyot, bilim olish, bandlikni o'stirish, daromadlarni sug'urtalash kabilarga qilinadigan xarajatlarning o'sishidan iboratdir.

Moliyaviy o'zgarishlarga federal soliqlarning ortishi, federal xarajatlarning qisqartirilishi, byudjetdagi yetishmovchilikning yuqori darajasining oldini olish, aytganimizdek, ijtimoiy xarajatlarni ko'paytirish kabilarni kiritish mumkin.

AQSH iqtisodiyotining xususiyatlaridan yana eng muhimi uning baynalminallashuvidir. Bunda tashqi savdo va trans milliy korporatsiyalar (TMK)larning o'zni kattadir. Ma'lumki, AQSH tashqi savdo bo'yicha dunyoda birinchi o'rinni egallab keladi. Eksportda sanoat mahsulotlari asosiy o'rinni egallaydi. Ularning hissasi 50 foizdan ortiqdir. Eng o'sib borayotganlari mashina-texnik mahsulotlardir. Keyingi o'rinda iste'mol tovarlari turadi. Sanoat mahsulotlaridan keyingi o'rinni qishloq xo'jalik mahsulotlari egallaydi – ularning hissasi 25 foizga teng.

Jahon bozorida xizmat ko'rsatish mahsulotlarining ham o'zni katta va bu sohada ham Amerika oldingi o'rinda turadi. Aytganimizdek, axborot texnologiyasi bo'yicha dunyoning 75 foiz ma'lumotlari banki AQSHda jamlangan.

Borgan sari AQSH iqtisodiyotining ehtiyojlarida importning o'zni kengayib bormoqda. Aytaylik, 90-yillarning oxiriga kelib maishiy elektronika iste'moli,

Xalqaro iqtisodiy aloqalarning ko'p shakllari mavjud bo'lib, ular qatoriga tashqi savdo, kapital chiqarish, ilmiy - texnika haykorligi, kompensasiya kelishuvlari, kredit - moliya munosabatlari, turli xil xizmat ko'rsatish yo'llar, xalqaro turizm, ob'ektlarni birgalikda qurish va boshqalar jahonning ko'pchilik maylakatlari uchun tashqi savdo tashqi iqtisodiy aloqalarning asosiy shaklidir. Jahon xo'jaligi doirasida xalqaro savdoning bir necha iqtisodiy - geografik yo'nalishlari shakllangan. Masalan, jahonning eng katta hajmli savdosi G'arbiy Evropa, AQSH va Yaponiya o'rtasida olib boriladi va ularning dnyo tovar aylanyasidagi salyog'i 70 % ga teng va

poyabzal va bir qancha boshqa tovarlar bo'yicha ichki iste'molda import 80 foizdan oshib ketdi, metalga ishlov berish stanoklari va neft bo'yicha 50 foiz, qora metal va to'qima mahsulotlar bo'yicha 20 foizni tashkil etdi.

XX – asr oxiga kelib kapital importi ham sezilarli ravishda o'sa boshladi. Chet investitsiyasi shunchalik tezlasha bordiki, uning 4/5 qismi harakatdagi Amerika korxonalariga sarf etilib, faqat 1/5 qismi yangi ob'ektlarga sarf etilgan. Hozirgi vaqtda kapital eksportiga nisbatan import ortiqchadir. Bular rivojlangan mamlakatlar, ayniqsa G'arbiy Yevropa, Yaponiya va Kanada kapitallari. Buning asosiy sababi Amerika iqtisodiyotining to'xtovsiz o'sishi kapital quyishning foydalilik darajasi, dollarning doimiy qat'iyligi kabilardan iboratdir.

TMKlar xalqaro ahamiyatga ega bo'lib, bir necha mamlakatlarda faoliyat ko'rsatadilar va iqtisodiy baynalminallashuv, milliy iqtisodiyotlarni jahon iqtisodiyotiga qo'shilishida hissasi kattadir. TMK xajmida ham AQSH eng oldindadir va ularning katta qismi shu mamlakatlarga taalluqlidir. Amerika TMKlarining chet mamlakatlardagi korxonalarida 10 mln.dan ortiq ishlovchilar banddir. Ular asosan milliy bozorlarni ta'minlaydi. Keyingi vaqtlarda Amerika ichki bozorlarida ham ularning tovarlari ko'paymoqda.

Amerika TMKlari asosan G'arbiy Yevropa rivojlangan mamlakatlari, Kanadada to'g'ridan-to'g'ri chet investitsiyalarini amalga oshiradilar. Keyingi yillarda bularning rivojlanayotgan mamlakatlardagi investitsiyasi ortib bormoqda: 1987-yilda 6,8 mlrd. dollar, 1990-yilda 7,6 mlrd, va 1996-yili 29,1 mlrd. dollarga yetdi. Asosan bu Lotin Amerikasi mamlakatlaridan iborat.

Dollar pozitsiyalarining kuchliligi, uning doimo baquvvatligi, valyutalar almashuvlik xususiyati, deyarli jahon puliga aylanganligi va jahon valyuta moliyaviy tizimda eng muhim rezerv va hisoblashuv vositasi Amerika iqtisodiyotiga qo'shimcha kuch bag'ishlaydi va uning jahon miqyosidagi ta'sirini oshiradi.

Amerika mustaxkam keng ichki bozorga ega. Bu avvalo yirik mustaxkam baquvvat iqtisodiyot natijasi bo'lsa, asosan aholi daromadining yuqoriligi va turmush darajasining xaridorlikni rivojlantiruvchi ta'sirining ifodasidir. Bunday xaridorlik xususiyati iste'mol buyumlari va xizmatlarga bo'lgan talabning to'xtovsiz o'sib borishini ta'minlaydi.

Bunday ichki qudratli ishlab chiqarishga ega bo'lishga qaramasdan importga ehtiyojni oshirib boradi. Amerika federal iqtisodiyotidagi boshqaruv xususiyatlaridan yana biri keyingi yillarda, ayniqsa 80-90 yillardan keyin, xalqaro savdoning erkinlashuvi natijasida Amerika bozorlariga boshqa mamlakatlardan tovar va xizmatlar oqimini tezlashtirdi. Ayniqsa, bunda Xitoy, Tayvan, Gonkong kabi mamlakatlardan tayyorlanishi murakkab bo'lmagan sanoat tovarlari oqimining tezlashuvi yuz bermoqda. Ma'lumki, bu mamlakatlarda asosan ish kuchining arzonligi tovarlar narxining past bo'lishi hisobiga raqobatbardoshlikni ta'minlaydi. Bu Amerikaning moddiy sig'imi va mehnat sig'imi tarmoqlarda jixozlarni takomillashtirish, texnologik jarayonlarni kompyuterlashtirish, shu bilan birga resurslarni iqtisodlovchi ilm sig'imli ishlab chiqarishga mutaxassislashuv

jarayonining tezlashuviga olib keladi. Bu bilan milliy mahsulotlarning raqobatbardoshlik darajasini ko'tarishga erishuv amalga oshiradi.

Dollar kursining ko'tarilishi eksportni qisqartirish va importni kuchaytirish sharoitlarini tug'diradi. Bu yana davlat byudjetining taqchilligini pasaytirish imkonini ham tug'diradi.

AQSH firmalarining tovarlar, xizmatlar savdosining rivojlanishi hozirgi zamon ilmiy-texnik inqilobi hosilasi va Amerika iqtisodiyotining kompyuterlashuviga asoslanishi kerak. Raqobatbardoshlik kengashi AQSHning jahon bozorlarida egallaydigan yyetakchi joyi kompozision materiallar va ularga ishlov berish, formasevtika preparatlari, atrofni muhofaza qilish jihozlari, chiqindilarni qayta ishlash, EHMLar yordamidagi konstruktiv ishlovlar, axborot texnologiyasi, dvigatel qurilmalari, raketalar hisobiga bo'ladi, deb ta'kidlaydi.

Shu bilan birga Xalqaro savdo tashkilotining (XST) tariflarni bekor qilish va pasaytirish natijasida ko'pchilik AQSHning Yevropadagi korxonalarini Osiyoga ko'chishi kerak. Chunki bu yerda ish kuchi arzon va mahsulotlar joyida sotilishi mumkin.

AQSH o'zining qudratli iqtisodiyoti salohiyatidan foydalangan xolda o'zining manfaatiga xos davlatlarni rag'batlantirish va moliyaviy qo'llashda bevositalik bilan jahon banki, Xalqaro moliya fondi va qator xalqaro tashkilotlar ta'sirli o'rin egallagan uchun bularning imkoniyatlarini ham ishga solib, vositachilik usulidan ham keng foydalanadi. Shu bilan birga Shimoliy Amerikada erkin savdo bo'yicha kelishuv ham kelajakda AQSH iqtisodiyotiga katta naf keltirishi kutilmoqda.

4.5. Demokratik xalqchanlik iqtisodiyotining xususiyatlari

AQSH iqtisodiyotining demokratik – xalqlilik xususiyatlari mavjud deyiladi. Bu faqat maqtash, ijobiylikni ko'rsatish uchungina emas, balki haqiqatligi mavjudligi bilan bog'langandir. Amerika iqtisodiyotidagi xalqlilik ikki tomon bilan belgilanadi: iqtisodiyotda, uning daromad taqsimotidagi xalq qatnashuvi darajasi va biznesdagi ommaviylik.

G'arb iqtisodchilari ikki qarama-qarshi xalqaro iqtisodiy-siyosiy tizim mavjudligida Amerikani "xalq kapitalizmi" deb atashar edi. Buning sababi aksioner kapitalining rivojlanishi va kompaniyalarning asosan aksionerlik asosida bo'lishidir. Haqiqatdan AQSH kapitali asosan shu shakldagi tashkiliylikda bo'lib, bunga millionlab ishtirokchilar jalb etilgan.

Aksionerlik jamiyati aksiya chiqarish hisobiga tuzilgan korxonalar, birlashma, korporatsiyalardan iiborat. Aksiyalar erkin xolda harakatda bo'lib, uni xatto sotish, taqdim etish kabilardir. Har bir savdoga chiqarilgan aksiyalar istagan shaxs tomonidan xarid qilib olinadi. Aksiyaga ega bo'lish esa shu kompaniyaning mulkiga sheriklik huquqini beradi. Bundagi eng muhim narsa aksiyalarning mulk sifatida harakatda bo'lishi bilan birga u dividend sifatida daromad keltiradi. Dividend darajasi aksiya chiqargan korxonalar faoliyatiga bog'liq bo'lib, asosan bu olinadigan foydaning taqsimlanishidan keladi. Demak, aksiyaga ega bo'lishlikning

asosiy maqsadi ham shu, ya'ni yillik xo'jalik faoliyatidan keladigan korxonafirmaning foydasiga sherik bo'lishdir.

Aksiyaga egalik bilan aksioner bo'lishlik shu korxonaga, kompaniyaning a'zosi bo'lish huquqini beradi. Bunday eng muhim narsa aksiyalarning mulk sifatida harakatda bo'lishi bilan birga u dividend sifatida daromad keltirishidir. Divident darajasi aksiya chiqargan korxonaga faoliyatiga bog'liq bo'lib, asosan bu olinadigan foydaning taqsimlanishidan keladi. Demak, aksiyaga ega bo'lishlikning asosiy maqsadi ham shu, ya'ni yillik xo'jalik faoliyatidan keladigan korxonafirmaning foydasiga sherik bo'lishdir.

Aksiyaga ega bo'lish erkin bo'lib, buning egalari, aytganimizdek, Amerikada millionlabdir. Bu tarzdagi kapital harakatiga xos yana bir narsa shuki, aksiya egalari aksiya chiqaruvchi korxonaga, firmaning faoliyatiga qatnashuv huquqiga ega. Bunda boshqaruvda ishtirok etish, hisoblardan xabardor bo'lib fikr bildirish huquqlari beriladi. Bunga bog'liq chora-tadbirlarda korxonaga egalari qatori faol qatnashuv huquqi beriladi. Lekin amalda bunday bo'lavermaydi. Chunki bu mavjud sharoitlarga bog'liq. Ommaviy aksiya egalari haqiqiy kapital egalari, firma tashkilotchilaridek korxonani boshqarishda faol qatnashish sharoitiga ega bo'lmaydilar. Birinchidan, bu egalik qilinadigan aksiya miqdoriga bog'liq, ya'ni ovoz berish, o'z fikr, maslahatlarini ro'yobga chiqarish, korxonaga faoliyatiga ta'sir ko'rtaish uchun ko'p miqdordagi aksiyaga ega bo'lish kerak. Shunda ko'p ovoz olish va o'z fikrini o'tkazish mumkin. Ikkinchidan, ko'pchilik egalari o'z ishlari bilan band bo'lib, majlislarga qatnashish, firmani boshqarish kabilarda ishtirok etish uchun vaqtlari ham bo'lmaydi. Hududiy sabab ham mavjud bo'lib, bunda boshqa shaharlarda istiqomat qiluvchilar korxonaga joylashgan shaharga qatnash imkoniyatiga ham ega bo'lmaydilar.

Lekin aksiyador korxonaga mulkiga egalik qilish va dividend olish huquqiga doimo ega bo'ladi hamda o'zini shu aksiya chiqargan firmaning mulkdorlaridan hisoblaydi. Basharti lozim topsa aksiyalarni sotib, o'ziga ma'qul boshqa firma aksiyasini sotish olishi mumkin. Amalda doimo shunday ham bo'ladi. Bu fond birjalarida to'xtovsiz yuz beradigan xodisadir. Qanday bo'lmasin mulkchilikni amalga oshirishda, xo'jalik faoliyati natijalarini baholi ko'rishda demokratik mazmun yuzaga keladi. Chunki aksiya egalari korxonaga egalardan hisoblanadi, dividendsiz esa aksionerlarning birgalikda boshqaruv va daromadlarni birgalikda taqsimlash tufayli yuzaga kelishi imkoni tug'iladi. Chunki yuqori boshqaruv organi aksionerlar irodasi va manfaatiga itoat etadi. Aksionerlik jamiyati organlari orqali mulkdorlikka xos mahsulot ishlab chiqarish, daromadni taqsimlash jarayonlarida ishtirok etishi kabilarni aksionerlashgan sarmoyalar hisobiga amalga oshirilishiga ta'sir etish huquqiga ega.

Bundan tashqari iqtisodiyotdagi xalqchilik ommaviy mayda biznesda o'z ifodasini topadi. Erkin bozor iqtisodiyotida tadbirkorlikka katta yo'l ochiq. Shuning uchun har bir fuqaro bu ish bilan shug'ullanishi mumkin. Amalda ham shunday bo'ladi. Juda ko'pchilik imkoni boricha, qo'ldan kelguncha biznes bilan shug'ullanishga harakat qiladi. Ayniqsa mayda biznes hozirgi davrda juda keng tarqalgan holat hisoblanadi.

4.5.1.-jadval

Amerika iqtisodiyotida turli agentlar hissasining o'zgarishi, (umumiya
% hisobida, yillar bo'yicha)

Monopoliya va korxonalar	193 9 yil	195 8 yil	198 5 yil	199 0 yil	199 8 yil
Sof monopolistlar	6,2	3,1	2,5	2,3	1,9
Asosiy firmalar	5,0	5,1	2,8	2,2	1,8
Oligopollar	36,	35,	18,	14,	2,8
Kichik firmalar	4	6	0	5	93,
	52,	56,	76,	81,	5
Jami	4	3	7	0	
	100	100	100	100	100
	,0	,0	,0	,0	,0

Jadvalda keltirilgan raqamlardan ko`rinib turibdiki, kichik firmalar yildan-yilga ko`payib bormoqda va miqdor jixatdan juda ko`pchilikni tashkil etadi. Haqiqatdan ham kichik biznes bilan juda katta ko`pchilik shug`ullanadi.

Umuman olganda yirik va o`rta biznes uchun mayda biznes asos bo`lib hisoblanadi. Ular o`zaro kooperatsiya shaklida faoliyat ko`rsatadi va maydalar yiriklarni to`ldirib keladi.

Amerika statistikasi bo'yicha mayda firmalarga 50 kishigacha band korxonalar kiradi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda bu raqam 1-10 kishini tashkil etadi. Bu firmalar shunchalik asosliki, u ko`p pog`onali bozor iqtisodiyotida fundamental quyi qavat hisoblanadi.

Mayda biznes individual, oilaviy va kichik guruhli shakllarida bo`ladi. Bu hunarmandchilik, kosibchilik, savdoda, xizmat ko`rsatish sohalarida juda avj olgan. Eng muhimi, bu avvalo daromad manbai, tirikchilik asosi hisoblanadi. Shuning uchun ham ommaviy tus oladi. Shu bilan birga iste'mol buyumlari ishlab chiqarish va ularni sotishda katta o`rin egallaydi. Ko`p xollarda bu ko`pincha daromad va faoliyat qismi bo`lib, pul jamg`armasiga ega bo`lgan yollanma ishlovchilar ham bunday biznes bilan shug`ullanadilar.

Mayda biznes o`z ommaviyligi bilan YaMM va xalq ta'minotida asosiy o`rinni egallab, Amerika iqtisodiyotida juda ahamiyatlidir.

Xulosa qilib aytganda, AQSH davlatining yuzaga kelishi, rivojlanishi erkinlik ruhiyatida davom etib, bu o`ziga xoslikni shakllantirgan. Mavjud tabiiy va ijtimoiy sharoit ishbilaromlik, tashabbuskorik, ijtimoiy faollik ruhida bo`lishga moyilik tug`dirib, har qanday qiyinchilik, mehnatsevarlikka da'vat qilgan. Bu siyosiy erkinlik, demokratik tizim sharoitida jamiyatning shakllanishi, iqtisodiy rivojlanishning tezlashuvi va sog`lom ravishda davom etishiga katta ta'sir ko`rsatib keladi. Siyosiy, iqtisodiy erkinlik haqiqiy kuchli davlat va jamiyatni yaratishga olib kelgan. Albatta bunda avvalo kuchli, taraqqiy etgan bozor munosabatlari asosidagi

iqtisodiyotning xal qiluvchi ahamiyati kattadir. Aytish mumkinki, AQSHni shu darajaga yetkazgan avvalo uning qudratli bozor iqtisodiyotidir.

Iqtisodiyotni sog'lomlashtirish, raqobatdoshlikni ta'minlash, ish o'rinlarining qimmatlashib borishi kabilar va shuningdek ayniqsa xomashyolarga jahon narx-navolarining ko'tarilib borishi yangi resurslarni saqlovchi texnologiyani qo'llash, mehnat unumdorligining o'sishini ta'minlovchi texnika va ish usullarini qo'llagan xolda ishlab chiqarishni yangilab borish ilg'or iqtisodiyotni yuzaga keltirishda asos bo'lib xizmat qilgan. Bu esa ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish va yangi serunum texnika va texnologiyalarga talabni kuchaytirib bordi.

AQSH o'zining qudratli iqtisodiyoti salohiyatidan foydalangan xolda o'zining manfaatiga xos davlatlarni rag'batlantirish va moliyaviy qo'llashda bevositalik bilan jahon banki, Xalqaro moliya fondi va qator xalqaro tashkilotlar ta'sirli o'rin egallagani uchun bularning imkoniyatlarini ham ishga solib, vositachilik usulidan ham keng foydalanadi. Shu bilan birga Shimoliy Amerikada erkin savdo bo'yicha kelishuv ham kelajakda AQSH iqtisodiyotiga katta naf keltirishi kutilmoqda.

Amerika statistikasi bo'yicha mayda firmalarga 50 kishigacha band korxonalar kiradi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda bu raqam 1-10 kishini tashkil etadi. Bu firmalar shunchalik asosliki, u ko'p pog'onali bozor iqtisodiyotida fundamental quyi qavat hisoblanadi.

Mayda biznes individual, oilaviy va kichik guruhliy shalklarida bo'ladi. Bu hunarmandchilik, kosibchilik, savdoda, xizmat ko'rsatish sohalarida juda avj olgan. Eng muhimi, bu avvalo daromad manbai, tirikchilik asosi hisoblanadi. Shuning uchun ham ommaviy tus oladi. Shu bilan birga iste'mol buyumlari ishlab chiqarish va ularni sotishda katta o'rin egallaydi. Ko'p xollarda bu ko'pincha daromad va faoliyat qismi bo'lib, pul jamg'armasiga ega bo'lgan yollanma ishlovchilar ham bunday biznes bilan shug'ullanadilar.

Nazorat savollar:

1. AQSHning jahon bozor iqtisodiyotidagi yyetakchi o'ni va buni belgilovchi asosiy ko'rsatkichlari nimalardan iborat.
2. Milliy xo'jalikda nomoddiy ishlab chiqarish ustuvorligini ko'rsatib bering?
3. AQSHning jahon bozor iqtisodiyotidagi o'ni.
4. Demokratik xalqchanlik iqtisodiyotining xususiyatlari nimalardan iborat?

5 - BOB. GERMANIYADA BOZOR IQTISODIYOTI TAJRIBSI

REJA:

5.1. Germaniya iqtisodiyoti salohiyati

5.2. Ijtimoiy bozor xo'jaligi modeli

5.3. L. Erxardning "Iqtisodiy ravnaq" dasturi

5.4. G'arbiy va Sharqiy Germaniyaning qo'shilishi bilan bog'liq iqtisodiy muammolarning xal qilinishi

5.5. Hozirgi davr Germaniya iqtisodiyoti o'sishining muammolari va Shreder dasturi

Tayanch so'z va iboralar

Integratsiya, kapital, eksport, import, milliy iqtisodiyot, inson kapitali, Milliy iqtisodiy model

5.1. Germaniya iqtisodiyoti salohiyati

Iqtisodiy taraqqiyot bo'yicha Germaniya eng yyetakchi mamlakatlardan hisoblanadi. Sanoat, ishlab chiqarish miqyosi bo'yicha dunyoda AQSH, Yaponiya va Xitoydan keyingi o'rinni egallaydi.

YAIM bo'yicha jahonning 4,6 foizini tashkil etadi. Jon boshiga YAIMning to'g'ri kelishida ham ilg'orlardan bo'lib, birinchi o'ringdan o'rin egallaydi.

G'arbiy Yevropaga nisbatan olinsa, barcha tomondan deyarli birinchi o'rinda turadi. Aholi 81 mln. kishi. Germaniya jahon xo'jaligi bilan jips bog'langan va tashqi savdo bo'yicha eng yirik mamlakatlardan bo'lib, AQSHdan keyingi o'rinda turadi. Shu bilan birga kapital eksporti va importi bo'yicha ham eng yyetakchilardan hisoblanadi.

Germaniya Yevropa hamkorligi tashabbuskorlaridandir. Hozirgi vaqtda Yevropada xalqaro iqtisodiy integratsiyasini kengaytirish va chuqurlashtirish tarafdorlaridan hisoblanadi. Milliy iqtisodiyotning sifatli bilan ham ajralib turadi va mehnat unumdorligi darajasi, kapitallashuv va ishlab chiqarishning ilm sig'imliliigi kabilar bo'yicha dunyoda eng ilg'or mamlakatlardandir.

Germaniya foydali qazilmalarga boy emas. Shuningdek qishloq xo'jaligi uchun ham ortiqcha yaxshi sharoitlarga ega emas. Shunga qaramay ilmiy-texnik rivojlanish, "inson kapitali"ning yuqori sifatli bilan, jahon xo'jalik aloqalarida faol qatnashuvi, ichki aqlli iqtisodiy siyosatning qo'llab borishligi natijasida ulkan iqtisodiy salohiyatni yarata olgan.

Aholi miqdori to'xtovsiz o'zgarib turadi. Aytaylik, birinchi va ikkinchi jahon urushlarida aholi ancha qisqargan. Shu bilan Ikkinchi jahon urushidan keyin

Germaniya	
Tashqi qarz (yalpi ichki mahsulotga nisbatan, %):	176,8%
Yalpi tashqi qarz miqdori:	4,97 trln. \$
Yalpi ichki mahsulot (2009):	2,81

Sharqiy hududlardagi aholi boshqa nemis davlatida bo`lgan. Hozirgi vaqtda yana qo`shilib, aholisi soni ancha ko`paydi. Bundan tashqari ikki urush o`rtasida chetdagi nemislar immigratsiyasi natijasida aholi qo`shilgan. Lekin keskin rivojlanish davrlarida ish kuchiga talab oshib, chet ishchilar hisobiga ham aholi oshib bormoqda. Yuqori maosh, turmush darajasi chetdan keluvchilarni o`ziga jalb etadi. Bu qo`shni Italiya, Yugoslaviya, Gretsiya, Turkiyadan kelganlar hisobiga yuz beradi. sobiq SSSR, Polsha, Ruminiya kabilardan nemislarning qaytishi ham katta o`rin egallagan. Shunday qilib, aholi 90 – yillarning oxiriga kelib 6,5 mln.ga ko`paydi.

Uzoq vaqt ichida ishsizlik muammoga aylanmagan va bandlik yuqori darajada saqlanmoqda. Lekin 90 – yillar oxiriga kelib ishsizlik orta boshladi va G`arbda 11 foiz, Sharqda 17,7 foizga yetdi. Bu siklik va tuzumiy o`zgarish natijasidir. Bunda tarmoqlar o`zgarishi, Sharq va G`arb birlashuvining hissasi kattadir.

Ish o`rin bahosi yuqori va ishchi sifati ham eng yuqorilardan hisoblanadi. Bu bilim darajasi, ijtimoiy tizim, sog`lomligi, yangilikni tez o`zlashtirish qobiliyati kabilar bilan belgilanadi. Germaniyada yuqori malakali ishchilar 50 foizni tashkil etadi. Bunda bilim, tibbiyot, kasaba bilimlik katta o`rin egallaydi.

Ko`pchilik tabiiy boyliklar, energiya xomashyolari asosan chetdan keltiriladi. Hududlari asosan to`la o`zlashtirilgan va shahar aholisi 90 foizni tashkil etadi.

Milliy iqtisodiy model “ijtimoiy bozor xo`jaligi” deb ataladi. Bu mavjud sobiq totalitar iqtisodga qarshi qaratilgan. Buning asoschisi L. Erxard hisoblanadi. Bunday eng muhim tomonlar quyidagilardan iborat:

-bozor iqtisodiyoti asosi bo`lgan xususiy mulk, erkin raqobat, erkin baho shakllanishi ishlab chiqarish resurslaridan optimal foydalanish imkonini tug`dirib, aholi talabini to`la qondirish sharoitini yaratadi;

-davlatning faol roli va fuqaroning erkin iqtisodiy faoliyatini ta`minlab, pul muomalasini tashkil etish, iqtisodiy inqirozlarni oldini olish, ijtimoiy odillikni ta`minlash, iqtisodiy monopoliyaga yo`l qo`ymaslik va raqobat uchun teng sharoitlar yaratishni amalga oshiradi.

“Ijtimoiy bozor xo`jaligi” siyosati 50 yil ichida 4 marta tushkunlikka uchradi. Bular tuzumiy o`zgarishlar, moliyaviy takomillashuv, ijtimoiy o`zgarishlar tufayli oldi olinib, rivojlanishga yo`l ochilgan. Oxirgisi konsolidatsiya bilan bog`lanib, bu ham tub o`zgarishlarni talab etgan.

GFR iqtisodiy siyosatining ustuvor maqsadi farovon jamiyat shakllanishidir. O`tgan asr 50 – yillaridayoq yuqori turmush darajasi qo`lga kiritilgan edi. 80 – yillardan boshlab intensiv iqtisodiy o`sishga o`tilgan. Hozirgi vaqtga kelib, haqiqiy postindustrial jamiyat shakllangan va axborot jamiyatining asosi yuzaga kelgan. Shu bilan birga mamlakat bir qancha xususiyatlarga ega.

**Malakatlarning YAIM yaratish bo'yicha reyting tablitsasi
(2009 yil)**

O`rni	Iqtisodiyoti	Xajmi (mln.)
	Barcha mamlakatlar	60,587,016
1	AQSH	14,204,322
2	Yaponiya	4,909,272
3	Xitoy	4,326,187
4	Germaniya	3,652,824
5	Fransiya	2,853,062

Germaniya keyinroq industriya yo`liga o`tgan bo`lsa ham juda tez birinchilar qatoriga yetdi. Hozir u o`rta industriyalashtirilgan mamlakat hisoblanadi. Milliy xo`jalikda boshqa mamlakatlarga nisbatan sanoat hissasi katta – u YAIMda 39 foizga teng. U juda tez tuzumiy o`zgarishlarni amalga oshiradi. Sanoatda yyetakchi sohalar asosni tashkil etadi. Ilm sig`imli tarmoqlar, an'anaviy tarmoqlarni yangi texnologiya asosida qayta yangilash, texnik rivojlantirishda raqobatdan keng foydalanish Germaniya sanoati uchun xos xususiyatdir.

Hozirgi vaqtda investitsiya yo`nalishi asosan texnologik yangilanish va jixozlarni yangilashga qaratilib, deyarli 80 foizni tashkil etadi va 20 foizginasi ishlab chiqarish quvvatini oshirishga ishlatiladi.

O`tkir raqobat sharoitida Germaniya oldida ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish muammosi turibdi. Germaniya raqobatbardoshligining muhim tomonlaridan biri – mahsulotning yangilanib turishidir. Bu sohada ham Germaniya ilg`or o`rinlarni egallaydi. Umuman olganda Germaniya sanoati: ishlab chiqarishning yuqori sifatli darajadali va keng assortimentli buyumlar ishlab chiqarishi; xalqaro standartlardan foydalanish va ayni vaqtda individual, unikal buyurtmalarni bajarishi; mahsulot yetkazib berishni o`z vaqtida bajarish; mahsulotlar sotishning keng tarmog`iga egaligi va savdodan keyin xizmat ko`rsatish, umuman yuqori darajali raqobat talablariga mos kelish xususiyatlariga to`la ega.

Germaniya qishloq xo`jaligi ham ilg`orligi bilan tavsiflanadi. Bunda industrial usullarni keng qo`llash, qishloq xo`jalik amaliyotida ilmiy-texnik rivojning qo`llanilishi yuqori darajadali, intensivlikni yuqorilashuvi, agrosanoat kompleksining shakllanishi katta o`rin egallaydi. Bunda ham YAIMda qishloq mahsuloti ko`p emas, faqat 1,5 foizga teng. Lekin xalq iste'molini to`la ta'minlaydi. Ammo chorvachilik ustunlik qiladi.

Qishloq xo`jaligi texnik ta'minlanganligi bilan farqlanadi. Shu bilan birga zamonaviy, yuqori unumli texnika ortib bormoqda. Kimyoviy usullar, mineral o`g`itlar ishlata olish kengaymoqda. Qishloq xo`jaligida yiriklashuv tezlashmoqda. Shuning uchun ham xo`jaliklar son jixatidan kamaymoqda.

Germaniya o`rta industrial davlat bo`lishiga qaramay, keyingi yillarda xizmat ko`rsatish kengayib, uning YAIMdagi hissasi ortib bormoqda va bu sohadagi bandlik ham ko`paymoqda. YAIMda xizmat ko`rsatish 37 foizga yetgan. Bunga texnik taraqqiyot tezlashuvi va xizmat ko`rsatishga talabning ortishi sabab bo`lsa, shu bilan birga davlatning ijtimoiy siyosatini ham ta`siri katta. Hozir bandlikning 53 foizi xizmat ko`rsatish sohasiga to`g`ri keladi.

Germaniya bozor iqtisodiyotida kichik biznesning o`rni katta. Mayda biznes 10 kishigacha bandlik bilan belgilansa, o`rta biznes 500 kishigacha belgilanadi. Hozir Germaniyada firmalar umumiy sonining 99,8 foizi shu mayda biznesga to`g`ri keladi. YAIMda esa bularning hissasi 46 foizga to`g`ri keladi. Sanoatda esa mahsulotning $\frac{1}{2}$ qismi, yalpi investitsiyaning 44 foiz va tovar eksportining 40 foizi shu kichik biznesnikidir.

Kichik biznes davlat tomonidan har tomonlama qo`llab-quvvatlanadi. Bu yiriklarning raqobat ta`siri, xo`jalik qiyinchiliklarini yengish, kredit qo`llash, soliqdagi rag`batlantirish, davlat buyurtmalarini joylashtirish, axborot xizmatlarini tashkil etish, marketing xizmati ko`rsatish, kadrlar bilan ta`minlash kabilarda o`z ifodasini topadi. Bu innovatsiya sohasida ham qo`llaniladi.

Davlat qo`llashi kichik va katta, yirik ishlab chiqarishlar o`rtasidagi mutanosiblikda ham katta ahamiyatga ega.

Moliya bozorining ishlab chiqarish ustidan nazorati mavjudligi Germaniyaga xos xususiyatlardan hisoblanadi. Bu banklarning aksiyaga egaliklari orqali amalga oshiriladi va muhim moliyaviy yechim va innovatsiya qarorlariga taalluqlidir. Bank nazorati mexanizmi firmalar ichki ma`lumoti, ishlab chiqarish, moliyaviy, innovatsion faoliyatlariga to`g`ridan-to`g`ri qatnashuvga asoslangan.

Mamlakat ichida chet tadbirkorlik kapitalining hissasi katta. Ayniqsa AQSH TMK (trans milliy korporatsiyalar)ining ta`siri sezilarli. Hozir qo`shni mamlakatlar va Yaponiya kapitali qatnashuvi ham salmog`li bo`lib bormoqda.

Germaniya iqtisodiyotida sanoat, bank va boshqa kompaniyalar birlashuvidan iborat moliya kapitalining o`rni katta. Bunda biznes strategiyasini aniqlash muhimdir. Tadbirkor Ittifoqi mavjud bo`lib, ularning boshida yirik konsern va banklar turadi. Nemis ish beruvchilar Federal birlashmasi tashkil etilgan, bu xususiy ish beruvchilar – tadbirkorlarning bosh tashkiloti bo`lib, muhim ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni xal qilish asosiy vazifa hisoblanadi. Buning miqyosi tarmoq, federal yerlar chegarasidan chiqib ketadi va mamlakatga taalluqli tadbirkorlar manfaatini ko`zlab, hukumat, parlament, siyosiy partiya, jamoatchilik oldida himoyalaydi.

Germaniya iqtisodiyotida bank tizimining o`rni katta. Iqtisodiy samaradorlik pul mustahkamligi va valyuta tizimiga asoslangandir. Mamlakat ijtimoiy tuzumida kredit muassasalari juda mustaxkam o`rinni egallaydi. Hammasi bo`lib 49 mingga yaqin bank bo`limlari mavjud bo`lib, buning ichida 4 mingga yaqin mustaqil ish yuritadi. Bank xizmatchilari barcha bandlikning 3 foizini tashkil etadi. Bank tizimi ikki pog`onali bo`lib, bir tomonda Markaziy Bank va ikkinchi tomonda, xususiy banklardir. Bularning vazifalari qat`iy chegaralangan. Markaziy Bank hududiy bo`limlarga ega va bular 200 dan ortiqdir. Markaziy Bank (Bundesbank) Federal

hukumatga qaraydi va faoliyatida hukumat qatnashadi. Bank direktorlar Kengashi a'zolari hukumat tavsiyasi bo'yicha Prezident tomonidan tasdiqlanadi.

Bundesbankning eng muhim vazifalaridan biri pul siyosatini amalga oshirishdir, avvalo uning qadrini saqlash, qiymatini ta'minlashdir. Bu haqiqatdan ham banklar banki, davlat bankidir. Bunda pul massasini tartiblashtirish va buning iqtisodiy salohiyatdan kelib chiqishini ta'minlashdir. Xalqaro taqqoslashda nemis markasi eng mustaxkam valyutalardan bo'lib, jahonda o'z mohiyati bilan 2 – pul rezervi hisoblanadi.

Bank tizimining ikkinchi darajadagilari tijorat banklaridir. Bular asosan universal kredit muassasalaridir. Banklar markazlashuvi davom etib, yirik banklar qo'lida kapital ko'payib bormoqda.

Germaniya hukumatining iqtisodiy siyosatida tashqi aloqaga alohida e'tibor qaratiladi. Asosiy tashqi iqtisodiy aloqada yeI, AQSH va Yaponiyaning o'rnini katta. Shu bilan birga boshqa hudud va mamlakatlar bilan aloqa olib borishga harakat qilinadi. Albatta asosiy diqqat yeI mamlakatlariga qaratiladi. Tashqi savdo Germaniya iqtisodiyotining stimulyatori hisoblanadi. Shuning uchun ham YAIMda katta o'rin egallaydi va 90 – yillarga kelib, 33 foizga yaqin bo'ladi. Lekin konsolidatsiya natijasida bu ko'rsatkich biroz pasaydi.

Germaniya tashqi savdoda doimo ijobiy balansga ega bo'lib keladi. Eksportda sanoat mahsulotlari asos bo'lib, mashina va jihozlar ko'pchilikni tashkil etadi, ya'ni $\frac{1}{2}$ qismdan iborat, sanoat xomashyosi, yarimfabrikatlar $\frac{1}{4}$ ni tashkil etadi. Iste'mol buyumlari esa $\frac{1}{10}$ atrofidadir. Kimyo mahsulotlari va avtomobil bo'yicha dunyoda liderlik qiladi. Qishloq xo'jalik tovarlari eksporti bo'yicha AQSH, Fransiya va Niderlandiyadan keyin 4-o'rinda turadi.

Germaniya eksportini rivojlangan moliyalashtirish va tashqi iqtisodiy faoliyatni sug'urtalash tizimi rag'batlantiradi. Importda esa asosiy qism tayyor sanoat mahsulotlari va yarimfabrikatga to'g'ri keladi. Bunda asosiy o'rinni yeI egallaydi – 55 foiz.

Kapital eksportida ham Germaniya eng yuqoridagilardan hisoblanadi va dunyoda uchinchi o'rinda turadi. 90 – yillarda chet nemis investitsiyasi 1564 mlrd. markani tashkil etgan. Kapital importi xajmi katta emas. Bu soliqning yuqoriligi, mehnat haqi yuqoriligi kabilar bilan bog'langan.

Germaniyaning investitsiya sheriklari AQSH va Yevropa mamlakatlaridir. Lekin boshqa mamlakatlar, ayniqsa Janubiy-Osiyodagilarning hissasi ham ortib bormoqda.

5.2. Ijtimoiy bozor xo'jaligi modeli

Germaniyada ijtimoiy bozor xo'jaligi shakllangan bo'lib, Ikkinchi Jahon urushidan keyin qisqa vaqt ichida xonavayron bo'lgan iqtisodiyotni tiklab, tezda rivojlanishni ta'minlash bilan birga yangi milliy bozor iqtisodiyoti modelini yuzaga keltirishga muvaffaq bo'lingan edi.

Ijtimoiy bozor xo'jaligi modeli markazlashtirilgan ma'muriy milliy sotsialistik usuliga qarshi, shuningdek sotsializm iqtisodiy modeliga qarma-qarshi

xolda yuzaga keladi. Ma'lumki, bu usullarda xo'jalikning boshqarilishini to'la markazlashtirgan xolda ma'muriy yo'llar bilan xo'jalik yuritish, deyarli barcha holatlarni oldindan belgilashga asoslangan edi. Albatta bunda tashabbuskorlik, shaxsiy manfaat ustuvorligi inkor etilar va xo'jalik yuritish sharoitlari to'la e'tiborga olinmas va iqtisodiy erkin faoliyat amaliy chegaralangan edi.

Bu bozor iqtisodiyoti mexanizmlarining harakatini to'xtatar, erkin faoliyatga yo'l bermagan xolda taraqqiyotga katta zarar keltirililar va asosiy diqqat harbiy iqtisodiyotni kuchaytirishga qaratilgan edi. Yangi model esa umuman boshqacha usuldagi xo'jalik yuritishni boshqarish edi. Bunda ijtimoiy yo'nalish iqtisodiyotga yangicha mazmun etib, xalq manfaatiga e'tibor asos hisoblanadi. Bu hozirgacha davom etib, davr talablariga ko'ra takomillashtirib kelinadi.

Germaniyacha ijtimoiy bozor xo'jaligi erkinlikka asoslangan va individual mustaqillikka qaratilgan. Lekin kuchli davlat ta'sirini ko'zda tutadi. Asosiy maqsad shuki, davlat avvalo raqobatni ta'minlash bilan birga kuchli ijtimoiy siyosatni qo'llaydi. Bu esa iqtisodiy turg'unlik va odillikni qat'iy ta'minlashni talab etadi.

Ijtimoiy bozor xo'jaligi shunday tartibni o'rnatadiki, bunda davlat huquqiy tartibni va jamiyat farovonligini o'rnatish bilan birga qo'shimcha bir qancha vazifalarni ham bajaradi, qaysiki mavjud shart-sharoit, vaqt talabi, iqtisodiy zaruriyat tufayli o'zgarib moslashib boradi.

Ijtimoiy bozor xo'jaligidagi eng asosiy xususiyatlardan biri, davlatning iqtisodiyotdagi katta o'rnini mavjud ekanligi hamda iqtisodiy taraqqiyot va faoliyatdagi ta'sirining kuchliligidir. Bu davlatning xo'jalik yuritishga bevosita aralashuvi emas, balki vosita usullari bilan ta'sir etish va bu yo'l bilan iqtisodiyot taraqqiyotini ta'minlashdir. Bu qonunlar, tartib-qoidalarni belgilash va taqsimotda faol ishtirok etishni o'z ichiga oladi. Iqtisodiy o'sish bilan boylikni, tenglikni ta'minlash yo'lida, taqsimlash o'rtasida kelishuvni ta'minlash usullarini keng qo'llaniladi. Masalan, taqsimlanmagan foydadan olinadigan soliq 65 foizni tashkil etadi. Agar taqqoslasak bu ko'rsatkich AQSHda – 32 foiz, Angliyada – 45 foizga tengdir.

Milliy daromadni taqsimlashda davlat ishtiroki juda yuqori darajadadir. Bu 50 foizni tashkil etadi. Davlatning ijtimoiy kafolatlik roli ham katta va bu sohada ko'p yukni o'ziga oladi, ijtimoiy ta'minot va boshqa inson bilan bog'liq iqtisodiy muammolarni davlat o'z gardaniga oladi va amalga oshiradi. Ko'p narsalar to'ppa-to'g'ri davlat ijrosida amalga oshirilsa, qolgan tomonlar bu sohada ish o'rnini bahosi orqali bajariladi. Shunga ko'ra Germaniyaga xos narsalardan yana biri ish joyining dunyoda qimmatligidir. Buning ichida ijtimoiy xarajatlar ham mavjuddir. 90 – yillar o'rtasiga kelib bir soatlik ish vaqti 45 marka bo'lib, bu AQSHga nisbatan uch

Ijtimoiy bozor xo'jaligining **nemischa milliy modeli** iqtisodiy taraqqiyot uchun zarur bo'lgan milliy birlik, davlat bilan aholi o'rtasidagi muvozanat mustaxkamligi, iqtisodiy o'sishdagi zarur resurslarni to'g'ri taqsimlab, ulardan samarali foydalanishdagi eng ma'qul usul bo'lib, o'zining hayotiyiligini o'tgan davr ichida isbotlab berdi. Haqiqatdan by model taxsinga sazovor va uni o'rganish foydadan xoli emas.

barobar ko'p bo'lgan. Bunda albatta mehnat unumdorligi yuqoriligining ta'siri ham katta.

Ijtimoiy bozor xo'jaligida ishsizlikning juda pastligi va bandlikning yuqori darajada bo'lishi ham o'z ifodasini topadi. Chunki bunga oid ko'p ishlar, usullar qo'llanilib turadi. Eng muhimi iqtisodiy taraqqiyot, ishlash chiqarishning o'sib borishi, ish joylarining tashkil etilishi va xizmat ko'rtaish sohasining o'sishidir.

Farovonlikka qaratilgan ijtimoiy bozor xo'jaligidagi natijalardan yana biri kichik biznes rivoji va uning keng salmoqligi, ommaviy darajada bo'lishi, bunga davlatning e'tibori hamda uning har tomonlama qo'llab-quvvatlanishidir. O'tgan asr 50 – yillardayoq bandlikning yarmidan ko'pi shunga to'g'ri kelgan va umuman aholining farovonligi asosi deb qaralgan. O'sha vaqtdayoq sanoat mahsulotining yarmi kichik va o'rta biznesga to'g'ri kelgan.

Bu modelning yana bir muhim tomonlaridan biri ichki bozorni to'la ta'minlashga harakat qilish bo'lib, avvalo eng ommaviy iste'mol tovarlari bilan bozorni to'ldirish va bu sohada yetishmovchilikka yo'l qo'ymaslikdir. Shu bilan birga haqiqiy bozorbop moliya tizimini shakllantirish va marketing qadrini oshirib borish, uning xaridlik quvvatini ko'tarib borish uchun zarur tadbirlarni doimo qo'llab borish hamma vaqt davlat diqqatida bo'lib, markaning dunyoda eng kuchli valyutalar qatorida ushlab turish, uning xalqaro obro'sini ko'tarib borish muhim hisoblanib keladi.

Ijtimoiy bozor xo'jaligining nemischa milliy modeli iqtisodiy taraqqiyot uchun zarur bo'lgan milliy birlik, davlat bilan aholi o'rtasidagi muvozanat mustaxkamligi, iqtisodiy o'sishdagi zarur resurslarni to'g'ri taqsimlab, ulardan samarali foydalanishdagi eng ma'qul usul bo'lib, o'zining hayotiylikini o'tgan davr ichida isbotlab berdi. Haqiqatdan bu model taxsinga sazovor va uni o'rganish foydadan xoli emas.

5.3. L. Erxardning “Iqtisodiy ravnaq” dasturi

Ikkinchi Jahon urushi natijasida Germaniya katta talofotlarga uchrab iqtisodiyoti chuqur tushkunlik darajasida edi. Hududlari esa asosan ikki bo'lakka, ya'ni G'arbiy va Sharqiy qismlarga bo'linib ketgan edi. Sharqiy qismi sobiq sovet tizimi asoratida bo'lib, bunda iqtisodiy yo'nalish sotsializm g'oyasi asosida ijtimoiylik hukmronligi tiklana boshlaydi. G'arbiy Germaniya esa kapitalistik iqtisodiy tamoyillar asosida tiklanadi.

G'arbiy Germaniya uch zonaga bo'linib, AQSH, Angliya va Fransiya okkupatsiya hokimligi asosida bo'lgan. AQSH va Angliya zonalari qo'shib, bizoniya tashkil etiladi. Bunga G'arbiy Germaniya hududining asosiy qismi kiradi. Iqtisodiy tiklanish umuman “Marshall rejasi” asosida amalga oshib, jarayon juda tezlik bilan davom etadi.

davlatning faol roli va fuqoroning erkin iqtisodiy erkin iqtisodiy faoliyatini taminlab, pul muomalasini tashkil etish, iqtisodiy monopoliyaga yol qoymaslik va raqobat uchun teng sharoitlar yaratishni amalga oshiradi.

Bunda o`sha vaqt iqtisodiyot vaziri, so`ngra Germaniya Prezidenti Lyudvig Erxard dasturi va bevosita boshchiligi asosida amalga oshirilgan neoliberallik tamoyillidagi "ijtimoiy bozor xo`jaligi" konsepsyaisi asos

bo`lib hisoblangan. Bunda erkin bozor iqtisodiyoti, davlat yordamida turli aholi tabaqalari o`rtasidagi daromadlar farqini tenglashtirish, davlat ijtimoiy himoya tizimini rivojlantirish va bozor iqtisodiga ma`lum darajada haqqoniyat kiritish ko`zda tutiladi.

Bunday iqtisodiy siyosat asosida quyidagi tamoyillar yotadi: davlat bevosita xo`jalik jarayonlarini tartibga solish bilan shug`ullanmaydi, lekin xususiy

sub`ektlarning erkin raqobat sharoitlarini belgilaydi va sharoitlar chegarasini o`rnatadi. Bunday tartibni o`rnatish uchun harakatga layoqatli, ammo davlat ta`sirida bo`lmagan baholar tizimi, pul muomala turg`unligi, ochiq bozorlar, xususiy mulk, javobgarlik normalari, shartnomalar tuzish erkinligi, mamlakatda iqtisodiy siyosatning turg`unligi mavjudligi talab etiladi. Bu tamoyillar bozor munosabatlari tug`diradigan ijtimoiy tengsizlikni yumshatuvchi kuchli davlat ijtimoiy siyosati bilan to`ldirib turilishi zarur. Shunday qilib, eski erkin bozorning liberal g`oyalari yangilari bilan to`ldirilib, davlatning ijtimoiy muammolarini xal qilishdagi javobgarligi qo`shilib, bu siyosatga yangi liberalizm deb nom beriladi.

Bu siyosat o`zining yuqori samaradorligini ko`rsatib aholisi uchun juda yoqimli edi. Shu bilan birga urushdan keyingi Germaniyaning iqtisodiy juda qiyin axvoli xo`jalikning markaziy tartiblashtirilishi, asosiy ishlab chiqarish vositalarini

davlat qo`liga topshirishni taqozo etar edi. Shu bilan birga g`olib mamlakatlarda davlat tartiblashtirishi g`oyasini oldinga suruvchi Keynes ta`limoti ommaviy bo`lib, har tomonlama qo`llanilar edi. Eng muhimi shuki, bu siyosatda iqtisodiy o`sinh bilan boylikni teng taqsimlashga urinish o`rtasida kelishuvchanlik xosil qilinardi.

Erxardning fikricha "Bozor iqtisodiyoti faqat erkinlik sharoitida kuchga kiradi. Bu iste`mol, kasb tanlash, ish joyini tanlash, tadbirkorlik faoliyatini tanlash, xususiy mulkni tasarruf etishni

Milliy iqtisodiy model "ijtimoiy bozor xo`jaligi" deb ataladi, Bu sobiq totalitar iqtisodga qarshi qaratilgan. Buning asoschisi L.Erxard hisoblanadi. Bunday eng muhim tomonlar quyidagilardan iborat:

bozor iqtisodiyoti asosi bolgan hususiy mulk, erkin baho shakllanishi ishlab chiqarish resurslaridan optimal foydalanish imkonini tug`dirib, aholi talabini to`la qondirish sharoitini yaratadi;

bozor iqtisodiyoti asosi bulgan hususiy mulk, erkin raqobat, erkin baho shakllanishi ishlab chiqarish resurslaridan optimal foydalanish imkonini tug`dirib, aholi talabini to`la qondirish sharoitini yaratadi;

davlatning faol roli va fuqoroning erkin iqtisodiy faoliyatini ta`minlab, pul muomalasini tashkil etish, iqtisodiy monopoliyaga yol qoymaslik va raqobat uchun teng sharoitlar yaratishni amalga oshiradi.

tanlash, ayniqsa ishlab chiqarish vositalarini tanlash, shartnomalar tuzish erkinligi kabilardan iborat. Siyosiy erkinlik kabi iqtisodiy erkinlik ham juda zarur”, deydi.

Iqtisodiy jonlanish shaxsiy tashabbuskorlik va raqobatning xo`jalik hayotda dalvat faolligi bilan bog`lashni taqozo etadi. Erxard kuchli davlat g`oyasini asos bilib, davlatning konstitutsiyalashtiruv, tartiblashtiruv kuchlariga ega bo`lishi va jamiyatni shakllantirishga layoqatligi g`oyasini oldinga suradi.

Erxard islohotlari ko`zlagan past narx-navo, past soliqlar, erkin baho, antitrest va antikartel farmonlari, xususiylarga ko`rsatiladigan imtiyozlar, ichki bozorni tashqi raqobatdan himoyalash kabilar mo`jiza kuchiga ega edi. Bular iqtisodiy tiklanishni jonlantirib, ajoyib natijalarga olib kelgan edi. Aqlli ravishda ichki bozorni himoya eta bilish va o`z muhitida erkin harakat qila olish yaxshi muvaffaqiyatlar bergan edi.

Islohot tadbirlari avvalo pul va bahodan boshlanib, mustaxkam valyutani yaratishga qaratiladi. Yangi davlat markasi davlat puli sifatida kiritilib, juda ehtiyotkorlik bilan eskisini almashtiradi va muomalaga kiritiladi. Bunda ish haqi va nafaqalarga zarar keltirmay, himoya qilishga katta e`tibor beriladi. Emissiya banki ta`sis etiladi va shu bilan birga uning xususiy banklar bilan bo`ladigan munosabatlarini belgilovchi Nizomi tasdiqlanib, baho erkinligi kiritiladi. Resurslarni ma`muriy tarzda taqsimlash bekor etilib, shu vaqtgacha iqtisodiy munosabatlarni belgilovchi hujjatlar ham harakatdan to`xtatiladi. Kreditlar to`g`risida yangi normativ hujjatlar qabul qilinadi. Soliq siyosatlariga yangiliklar kiritiladi. Antimonopol va antikartel normativ hujjatlar qabul qilinadi.

Iqtisodiy islohotdagi har bir tadbir juda aniqlik, o`rinli va maqsadli ravishda bajarilishini ta`minlanishiga katta e`tibor qaratiladi. Masalan, reyxs markaning kiritilishini olsak, barcha tomonlarni puxta o`ylab hisobga olgan xolda ish yuritiladi. Bunda ayniqsa bozorda tovar – pul muomalasining normal xolda bo`lishiga ahamiyat kuchli bo`ladi. Buning uchun yangi pulni almashtirish qattiq chegaralanib, oldin 40 marka, so`ngra esa 20 marka belgilanadi. Bozorda tovarlar mavjudligini ta`minlash uchun xatto ulgurji savdogarlar shaxsan safarbar etiladi. Hukumat “har kishi uchun tovar” degan dastur qabul qilib, unda arzon iste`mol tovarlari ishlab chiqarish belgilanadi.

Bu tadbirlar narx-navoni muntazamlash, so`ngra uni pasaytirish, reyxs markaning qudratli qilish amalga oshirilib, iqtisodiyotni jonlantirish va tiklash amalga oshirilgan xolda aholi ta`minotini yaxshilash ta`minlangan edi. Hukumat xalq noroziligiga yo`l qo`ymaslikka harakat qilib, bu bilan ikkinchi tomondan okkupasion hokimiyatga nojo`ya harakatlar uchun sabab-bahona bermaslikka urinar edi.

Bunday harakatlar juda tez o`z natijasini berdi va birinchi yilning o`zidayoq ishsizlik kamayadi va mehnat unumdorligi 30 foizga oshadi. Xonavayron bo`lgan iqtisodiyot tez tiklanib, keyingi o`shishga asos solina boshlaydi. Shu bilan birga boshqacha asosdagi iqtisodiyot yaratila boshlandi. Pul islohotining muvaffaqiyati iqtisodiyotni liberallashtirish nafaqat bahoni, shuningdek xo`jalikni erkinlashtirish bilan iqtisodiyotning barcha tomonlarini ishga solib yubordi.

Yangi xo`jalik tamoyillari va ijtimoiy tartib yuzaga kela boshladi. Maxsus ijtimoiy bozor xo`jaligi tizimi yuzaga kelib, bu hozirgacha davom etmoqda. Germaniya namunasidagi ijtimoiy bozor xo`jaligi Erxard islohoti bo`yicha yuzaga kelib, u liberal asosdagi xususiy erkinlikka mo`ljallangan va kuchli davlat tartiblashuviga asoslangan bo`lib, u avvalo raqobatni ta`minlovchi va kuchli ijtimoiy siyosatni o`tkazuvchi hamda ijtimoiy haqqoniyatga asoslanuvchi, muntazamlik tamoyilidan kelib chiquvchi tizimdir. Ijtimoiy bozor xo`jaligi davlatning huquqiy himoya tartibini ta`minlash va shuningdek jamiyat farovonligini ko`tarish bilan birga qo`shimcha muhim vazifalarni bajaradiki, bular vaqt va iqtisodiy taraqqiyot sharoitlari bilan belgilanadi.

Erxard islohoti natijasida iqtisodiy o`sinh yuqori darajada davom etdi va “nemis mo`jizasi” nomini oldi. 15 yil ichida Germaniya ilg`or iqtisodli davlatga aylanib, Yevropada birinchi o`ringa chiqdi.

Islohotning birinchi ikki yili ichida tovarlar ishlab chiqarish ikki barobar o`sdi va yillik o`sinh 10-15 foizga teng bo`ldi. Yashirin bozor va chayqovchilik yo`q bo`ldi. 1950 – yilga kelib 1939 yil darajasi qo`lga kiritildi, sanoat ishlab chiqarish bo`yicha AQSH va Angliyadan keyingi uchinchi o`ringa chiqdi. Oltin zahirasi bo`yicha ikkinchi o`rinni egalladi. Asosiy kapital to`la yangilandi. Kapital xarajatlar yuqori darajaga yetdi. 1956 – yilda chetga kapital chiqarish 9 mlrd. markani tashkil etdi. Harbiy xarajatlar keskin qisqarib, katta iqtisodiy yuksalish yuz berdi. Islohotlarning o`ninchi yilida Yevropa umumiy bozorida ko`mir qazib chiqarishning 60 foiz, po`lat eritishning 50 foiz, eksportning 40 foiz, importning 35 foizi GFRga to`g`ri kelar edi.

60 – yillarga kelib urushdan keyingi iqtisodiy rivojlanish omillari zaiflashuvi natijasida o`sinh pasaya boshlaydi. Bu vaqtga kelib rivojlangan mamlakatlar ichida o`sinh darajasi eng yuqori va siklik tebranishlarni tekislashtirishga erishgan mamlakatlarga aylangan edi. Lekin ortiqcha ishlab chiqarish tushkunligi boshlanadi va GFRning jahon ishlab chiqarishdagi hissasi pasaya boshlaydi. Shakliiy tuzilma inqirozi ham qo`shilib, an`anaviy tarmoqlarga ham tarqaladi. Germaniya davlatining tartiblashtiruvchi makroiqtisodiy darajada kuchayishi talab etilib, iqtisodiy taraqqiyotning dasturini ishlab chiqish, moliyaviy rejalashtirishni qo`llash kabilar yuzaga kelib, bu GFR taqdirida birinchi shart edi. Davlat iqtisodiy siyosatida joriy va qisqa muddatli, o`rta va uzoq muddatli yoki tashkiliy tuzumiylilik yuzaga keladi.

70 – yillar o`rtasiga kelib Germaniya iqtisodiyotida ikkinchi inqiroz yuz beradi. Bankrotlik keskin o`sadi, inflyatsiya kuchayadi va ishsizlik o`sadi. Bu inqiroz boshqa rivojlangan mamlakatlardagi inqirozga qo`shilib ketib, iqtisodiy vaziyatni ancha chuqurlashtiradi.

80 – yillar boshida GFRda uchinchi iqtisodiy inqiroz yuz beradi. Bunda ham sikllilik tashkiliy-tuzumiylilik inqirozi bilan ulashib ketadi. Ishsizlik o`sib, aholining real ish haqi darajasi pasayadi. Germaniyaning tashqi iqtisodiy aloqalari ancha zarbaga uchraydi. Germaniyaning jahon bozoridagi raqobatbardoshligi, ilm sig`imli mahsulotlar eksporti keskin qisqaradi. Bular xo`jalik mexanizmi inqirozidan xabar berar edi.

Bunday holat hukumat o`zgaruviga olib keladi va iqtisodiy siyosatda yangi burilish yuzaga keladi. Bunda xususiylashtirishni amalga oshirish birinchi vazifa bo`lib, bu bozor kuchlarini mustaxkamlash, bandlik muammosini yyechish, iqtisodiy o`shirish va davlat moliyasini tartiblashtirish kabilar bilan bog`langan edi. Iqtisodiy siyosatdagi burilish soliqlar islohotini ham o`zi ichiga olgan edi.

GFR iqtisodida to`rtinchi inqiroz 90 – yillar boshida yuz beradi. Bu asosan integratsiya bilan bog`langan bo`lib, birlashuv qiyinchiliklari asosiy sababchi edi. Bu eng og`ir inqirozlardan bo`lib, navbatdagi siklik iqtisodiy taraqqiyotning ma`lum bosqichi bo`ldi. Bu inqiroz ham muvaffaqiyatli xal qilinish, qo`shilish og`irliklari yengilgan edi.

Yuqorida ko`rib o`tilgan iqtisodiy inqirozlar tavsifi shuni ko`rsatadiki, bular tabiiy xususiyatli bo`lib, tasodifiy va kutilmagan inqirozlar emas. Chunki bular asosan sikllik taraqqiyot va tashkiliy-tuzumiy o`zgarishlar zaruriyati bilan bog`langan iqtisodiy tushkunlik mazmuniga ega edi. Natijada Erxard islohoti asos solgan ijtimoiy bozor xo`jaligi tizimi o`zgarishdan takomillasha borgan va asosiy iqtisodiy yo`nalish davom etgan. Umuman Germaniya iqtisodiyoti o`zining rivojlangan, ilg`or va jahonda yyetakchi iqtisodiyot ekanligi mustahkamlanib borayotganini ko`ramiz.

Germaniya iqtisodiyoti erishilgan muvaffaqiyatlarning darajasini ko`tarib, o`ziga xos ijobiy tomonlarini boyitib, ko`pchilik mamlakatlarga o`rnak vazifasini bajarib kelmoqda va bundagi tajribani o`rganish foydadan xoli emasdir.

5.4. G`arbiy va Sharqiy Germaniyaning qo`shilishi bilan bog`liq iqtisodiy muammolarning xal qilinishi

Germaniya yerlarining qo`shilishi tarixiy voqea bo`lib, yagona Germaniya milliy iqtisodiyotining shakllanishi yangi bosqichdan iboratdir. Bu jarayon shu bilan birga katta qiyinchiliklarni yengish va yirik-yirik sarf-xarajatlarni amalga oshirish bilan bog`langan edi.

Barcha og`irlik G`arbiy Germaniya gardaniga tushib, xarajatlar va butun o`zgarishlarni asosan o`z bo`yniga olgan edi. O`zgarishlarning asosiy qismi G`arbiy Germaniyadagi iqtisodiy tizimni qo`llash va iqtisodiy taraqqiyot darajasiga tenglashtirish bilan belgilanadi. Birlashish bilan bog`liq xarajatlar 2 trln. markani tashkil etgan.

Asosiy vazifalar Sharqiy yerlarning qoloqlikdan chiqarish, iqtisodiy shakliy tuzilmalarni o`zgartirish, ishsizlikni kamaytirish va mehnat unumdorligini ko`tarish, G`arbiy standartlarga tenglashtirish, xususiylashtirishni amalga oshirish kabilardan iborat edi. Sharqda G`arbga nisbatan mehnat unumdorligi uch barobar past bo`lgan.

Sharqiy Germaniyadagi iqtisodiy o`zgarish va uning islohoti quyidagi jarayonlarni o`z ichiga oladi:

- xususiylashtirishni kiritish;
- ishlab chiqarish vositalarini xususiylashtirish;
- o`tish jarayonlarini qisqa vaqt ichida amalga oshirish;
- yangi davlat institutlarini joriy qilish;

- bozor iqtisodiyoti o`zgarishlarini amalga oshirish;
- katta xajmda kapital xarajatlarni bajarish.

Qo`shilish vazifalari 1990 – yilda boshlandi. GFR Konstitutsiyasi GDRda ham kuchga kirdi. Valyuta, iqtisodiy-ijtimoiy ittifoqlar tuzildi. Shu bilan birga institusional tashkiliy tuzilmalar kuchga kirdi. Nemis markasi, rivojlangan bank tizimi, moliyaviy boshqaruv tadbiriq etildi. Xususiylashtirish 1994 – yilda Yakunlandi. Shu bilan birga xo`jalik tuzumi ham o`zgartirila boshladi.

Boshqa mamlakatlarga nisbatan iqtisodiy o`zgarishlar ancha qisqa vaqt ichida bajarilib, iqtisodiy tushkunlikni oldi olinib va bundagi ko`p ishlar muvaffaqiyatli bajarilib, muntazam iqtisodiy o`shishga o`tilgan edi. Lekin keskin o`zgarishlar bir qancha muammolarni yaratib, bularning ichida eng muhimlari ijtimoiy soha bilan bog`langan edi. Ta`sirlisi ko`pchilik korxonalarining yopilishi va ishsizlikning o`shishi edi. Buning asosiy sababi g`arbiy ishlab chiqaruvchilar bilan bo`lgan raqobatga chiday olmasligi edi. Bu to`g`ridan-to`g`ri sharqiy yerlarga moliyaviy sarmoyalarni jo`natishni talab etib, 1991 – yili 140 mlrd., 1992 – yili 152 mlrd, 1993 – yili 182 mlrd. markani va qisqa vaqt ichida hammasi bo`lib 1,4 trln. nemis markasi miqdorida davlat moliyaviy sarmoyalari yuborilgan. Bu Rossiya, Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlariga nisbatan GDRning ustunligi mavjudligiga qaramay yuz bergan edi.

Sharqiy Germaniya iqtisodiyotining o`zgarishi bir qancha qiyinchiliklarni tug`dirib, bularning ichida eng asosiysi o`shishning doimiyligini ta`minlash edi. Buning uchun o`shishning davomiyligi, o`zidan-o`zi chetki turtkisiz o`shish iqtisodiy mexanizmini yaratish va singdirish talab etilar edi. Bu albatta birdaniga bo`ladigan va oson masala emas edi. Ancha murakkab va kompleks muammo ekanligi ma`lum edi. Chunki Sharqiy Germaniya korxonalarining raqobatbardoshlik darajasini ko`tarib, G`arbiy darajaga yetkazish talab etilardi. Buning uchun ish haqi xarajatlarining mahsulot birligiga to`g`ri kelishini ko`tarish va innovatsion faoliyatni rag`batlantirish talab etilar edi. Bunday vazifa juda qimmatga tushar va ko`p kompleks ishlarning amalga oshirilishi bilan bog`langandir. Ishlab chiqarish quvvatlarini ilg`or texnika va exnologiya asosida yangilash, ish usullarini takomillashtirish talab etilib, bularning hammasi yuqori malakali ishchi, xizmatchilarni talab etardi. Ma`lumki, muammo yuqori texnika bilan birga inson resursiga borib taqaladi.

Bundan tashqari ishlab chiqarish tashkiliy tuzumini tubdan o`zgartirish talab etilib, ichki va tashqi bozor talabiga moslashtirish zaruriyati tug`iladi. Bu ham ma`lum vaqt va katta sarmoyani talab qiladi.

Shu bilan birga xizmat ko`rsatish sohasi, transport va aloqa, axborot, boshqarish kabilar ham tub o`zgarishlarni talab qilib, ularni zamonaviylashtirish va G`arb standarti darajasida qayta tuzish ham juda dolzarb vazifa hisoblanar edi. Eng muhimi turmush darajasi va turmush sifatini ko`tarish va G`arbiy zona darajasiga yetkazish ham juda zarur va katta xajmli ish hamda sormoya talab qilar edi.

Germaniya yerlarining qo`shilishi va yagona davlatning shakllanishi, bitta milliy iqtisodiyotning yuzaga kelishi bilan birga boshqa muammolarni ham yuzaga keltirdi. Qoloq Sharqiy iqtisodiyotning qo`shilishi umumiy pasayishga olib keldi

va yagona Germaniya iqtisodiyoti buning natijasida boshqa rivojlangan mamlakatlarga nisbatan past ko'rsatkichlarga ega bo'ladi. Bu ayniqsa aholi jon boshiga hisoblanadigan ko'rsatkichlar, mehnat unumdorligi darajasi, turmush sifati, daromad ko'rsatkichlari kabilarga taalluqlidir.

Bundan tashqari katta xajmdagi sarmoyalarning sharqiy yerlar uchun sarf etilishi, bunda katta kapital quyilmlarning amalga oshuvi va diqqat e'tiborni qoloqlikdan chiqarish va g'arbiy darajaga yetkazishga qaratish g'arbiy qismdagi iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Bu byudjetdagi og'irlikning yuzaga kelishi, soliqlarning ko'tarilishi, g'arbiy qism korxonalaridagi kapital xarajatlarning kamayishi kabilarga olib kelgan.

Lekin o'zgarishlarga qaratilgan tadbirlar tez o'z natijasini berib, Sharqda qoloqlik borgan sari yo'q bo'lib, umumiy o'sish ham boshlanadi. GFR sotsialistik lagerda eng ilg'or mamlakat hisoblanardi. Shunga qaramay qo'shilish oldidan uning YAIM jon boshiga hisoblaganda G'arbiy Germaniyaga nisbatan 1/3 qismga teng edi. 1996 – yilga kelib 57 foizga ko'tariladi. Sharqiy zonada 1994 – yildanoq jonlanish boshlanib, YAIM 8 foizga o'sadi. G'arbiy qismda bu 2,5 foizga teng bo'lib, umuman GFRda 3 foizni tashkil etadi. Ishsizlik ancha pasayib, davlat xarajatlari va soliq to'lovlari darajasi pasaya boshladi.

5.5. Hozirgi davr Germaniya iqtisodiyoti o'sishining muammolari va Shreder dasturi

Hozirgi davrga kelib Germaniya iqtisodiyotida o'sish sekinlasha boshladi va buning oldini olish uchun hukumat o'zining chora-tadbirlarini belgilay boshlaydi.

Iqtisodiy islohotlar “Shreder dasturi” nomini olib, bundagi asosiy yo'nalishlar shu dasturda o'z o'rnini olgan. Shreder dasturidagi asosiy urg'u tub mazmuni bilan bozor iqtisodiyoti tomon bo'lgan harakat bozor munosabatlariga to'la yo'l ochish va uning mexanizmlari harakatiga to'la erkinlik berish bilan bog'liqdir.

Ta'kidlaganimizdek, Germaniya iqtisodiyoida davlatning o'rni katta bo'lib, uning bozorni tartiblashtirish vazifalari keng xajmli edi. Bu esa o'z navbatida raqobat sharoitlarini toraytirib, uning to'laqonli harkatiga to'sqinlik qilar hamda davlatning aralashuvi yuqori darajada edi. Hozirgi vaqtga kelib bunday holat o'zgarishni talab etadi.

Qo'ldan berilgan raqobatbardoshlik darajasini qaytarish va bu sohada yuqori cho'qqilarni egallashga harakat qilinayotgan edi. Iqtisodiyotdagi davlat ishtiroki darajasini qayta ko'rib chiqish, to'la erkin bozor iqtisodiyoti yo'lga o'tish bilan bog'liq tadbirlarni amalga oshirish zaruriyati tug'ilgan edi. Albatta bu barcha soha va tarmoqlardagi davlat iqtisodiyoti siyosatini qayta ko'rib chiqish va iqtisodiy o'sishni tezlashtirishga mos siyosatga o'tish yo'llari axtariladi.

Bunda liberallik siyosati, tadbirkorlikka to'la erkinlik berish, soliqlarni pasaytirish, ijtimoiy xarajatlarni kamaytirish, davlat sarflarini qisqartirish kabi nozik masalalarni xal qilish yo'llarini belgilash ko'zda tutiladi. Shu bilan birga ijtimoiy muammolarga e'tiborni qaratish zaruriyati ham tug'ilmoqda edi. Asosiy ijtimoiy muammolar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ish joyining qimmatligi va ijtimoiy yukning og'irligi;
- xalq qarib borishining o'sishi 1997 – yilda 100 ishlovchiga 96 ta mehnatga layoqatsiz to'g'ri kelgan;
- globallik darajasining o'sishi chetdan keluvchilarning ko'payishi va ularni mahalliy bilan tenglashtirish muammosining o'tkirlashuvi.

Ijtimoiy muammolarni yyechishdagi eng ma'qul usul o'zini ta'minlay olish yo'llarini qo'llashdir. Eng yaxshi ijtimoiy tartibli joy jamiyat mahsulotini qayta taqsimlash yo'li bilan maksimal keng xajmdagi ijtimoiy qo'llaniladigan joy emas, balki qo'llashga muxtoj fuqarolar eng kam bo'lgan joy hisoblanadi.

Asosiy maqsad bevosita ta'minlash emas, balki muxtojlikni yo'q qilishdir.

Shreder dasturi bo'yicha davlatning iqtisodiyotga bevosita aralashuvini imkoni boricha kamaytirib, erkin harakatini sharoitini kengaytirish, ayniqsa mayda va o'rta biznesni maksimal qo'llash siyosatini oldinga suriladi. Bu sohada ayniqsa davlat tartiblashtirishi, chegaralashga qarshi kurash olib borish talab etiladi va bu burinchi darajali ish deb bilinadi. Mayda va o'rta biznesmenlarni xalq taniqli ashulachi va futbolchilardak ardoqlab, hurmat qilishi kerak deb bilinadi. Agar davlat harakati raqobatni susaytirsas, u bozorga qarshi qaratilgan bo'ladi, deb bilinadi. Davlat tub mazmunan vatan ishlab chiqaruvchilarini ichki bozorda himoya qilish emas, balki raqobatga qarshi kuchlar, monopoliyaga qarshi kurashni ta'minlashi kerak va samarali xo'jalik yuritish usullarini keng qo'llash sharoitlarini yaratishi zarur.

Asosiy e'tibor yuqori texnikali tarmoqlarga, yangi innovatsiyali firmalarga qaratiladi. Industrial jamiyatdan bilim, axborot, xizmat ko'rsatishga asoslangan iqtisodiyotga o'tish amalga oshirila boshlandi. Buning uchun ta'lim sifatini ko'tarish, ilmiy texnologik siyosatni kuchaytirish, infratuzilmalarni qayta qurish yo'llari qo'llaniladi. Bungacha esa davlat tarmoq shakli tuzilmalariga va ayrim ishlab chiqarishlarga investitsiyani tartiblashtirish usulini qo'llar edi.

Globallik va texnologik siljishlar tezligi davrida hukumat birinchi o'ringa bevosita mehnatkashlar daromadining o'sishini tezlashtirish, qashshoqlikka barham berish, ishsizlikni kamaytirish emas, balki daromadlar, bandlik masalalarini xalq qila oladigan va yangi firmalarni tashkil etish va korxonalarining ravnaqini ta'minlashga o'z diqqat – e'tiborini qaratishi talab etiladi.

Soliqlar 2001 yilga kelib 45 foizdan 35 foizga tushurilib, nafaqa xarajatlari kamaytirildi hamda xususiy nafaqa jamg'armalarga soliq imtiyozlari qo'llanila boshladi. Davlat xarajatlari pasaytirilib, umumiy davlat sarmoyalari tejami 16,7 mlrd. dollarni tashkil etadi. Angliyadek bozor liberallashtirishga o'tila boshlanadi va ijtimoiy mo'ljalli iqtisodiyotdan to'laqonli bozor iqtisodiyotiga o'tish asta-sekin kuchga kira boshlaydi. Davlat mulkini xususiylashtirish bo'yicha ancha ishlar qilindi. Shu bilan birga davlatning bozorni tartiblashtirish faoliyati ancha qisqartirilib, iqtisodiy aralashuv susaya bordi.

Shreder dasturining amalga oshirilishi va unda belgilangan tadbirlarning tadbiq etilishi, o'z natijalarini berib Germaniya iqtisodiyotining bozor munosabatlari asosida rivojlanishini tezlashtirdi. Bu esa Germaniya iqtisodiyoti

salohiyatini ko`tarib, jahon xo`jaligidagi o`rnini mustahkamlaydi va o`ziga xos e`tiborni jalb etadi.

Monopoliyaga qarshi qonunchilikning konseptual asoslari

20 asr iqtisodiyotni erkinlashuvi, bozorlarni ochilishi va tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish va taqsimlashda ko`pchilik rivojlangan mamlakatlar davlat boshqaruviga emas, balki bozor kuchlariga suyana boshlaganiga guvoh bo`ldi. Raqobat siyosati iqtisodiy erkinlikni rag`batlantirish, ba`zida esa mustaqil xaridorlar va sotuvchilar o`rtasida raqobatni talab qilish yo`li bilan qo`llab-quvvatlaydi. Shu sababli barcha rivojlangan mamlakatlar o`zlarining raqobatga qarshi qonunlarini yanada kuchaytirdilar, shu vaqtni o`zida ba`zi mamlakatlar savdo-sotiqqa to`squinlik qiluvchi, va keyinchalik boshqa xatti-harakatlar bilan qaytadan vujudga keltirilishi mumkin bo`lgan to`siqlarni barataraf etadigan yangi qonunlarni kiritdilar.

Azaldan, raqobat siyosati avvalambor iqtisodiyoti rivojlangan, ichki raqobat tijoratda muhim omil hisoblangan mamlakatlardagi raqobat jarayonini himoya qilish uchun qo`llanib kelingan. Shundan kelib chiqqan holda, eng jiddiy raqobat siyosati AQSH, Germaniya va yEH kuzatiladi.

Qonunning maqsadi

«Raqobat siyosatining oliy maqsadi – resurslarni yanada samarali taqsimlashga erishish uchun samarali raqobat jarayonini qo`llab-quvvatlash va rag`batlantirishdir»

GFR "Raqobatni cheklashga qarshi qonun" hajmi katta va mazmunan teran bo`lgani bilan (ushbu qonun oltita bob va 131 moddadan iborat) mazkur qonunning maqsadini oydinlashtirmagan. Raqobatni cheklashni keltirib chiqaruvchi holatlarni ko`p sonli turlari va holatlari juda aniqlik bilan ta`riflanganligi sababli GFR sudlari va Federal kartel organi raqobat siyosati borasida barcha siyosiy va iqtisodiy maqsadlarni chetlab o`tgan holda ushbu qonunga so`zsiz itoat qiladilar. Lekin ma`lum bir holatda raqobatni cheklanishi iqtisodiyot uchun yoki jamiyat uchun foyda keltirishi isbotlab berilsa, u holda Iqtisodiyot Vazirligi ushbu bitim/kelishuvlarga istisno tariqasida ruxsat berishi mumkin va bu qonunda qayd qilingan.

Shunga qaramasdan, qonunda kichik va o`rta biznes sub`ektlarini himoya qilishga alohida e`tibor qaratadi. Buning sababi nemislar kichik va o`rta biznes sub`ektlarini nemis iqtisodiyotining ishonchi poydevori, innovatsiyalar va bandlik uchun qulay deb hisoblaydilar. Shu sababli ushbu sub`ektlarga ma`lum darajalarda kartel bitimlarini tuzishga ruxsat berilgan, masalan, agarda ushbu bitimlar ularni yirik raqobatchilariga nisbatan egallagan pozitsiyalarini kuchaytirishga yordam bersa. Qonun shuningdek monopolistga nisbatan preferentsiyalarni qo`llash orqali ustun mavqeni suiiste`mol qilishni qat`iyyan taqiqlaydi.

GFRning "Raqobatni cheklashga qarshi" qonuni Federal Iqtisodiyot Vazirligiga istisno holatlarda qonunning alohida normalaridan (8 modda) ozod qilishi mumkin. Intellektual mulk va patentlardan foydalanish huquqi ushbu huquqlar qanday taqdim qilingan bo`lsa shu holicha qonun ta`siridan ozod qilinadi (17 modda).

Ba'zi bir monopoliyaga qarshi normalardan ozod qilingan va alohida tartibga solinadigan sohalarga: qishloq xo'jaligi, sug'urtalash, intellektual mulk sohasi, sport kiradi (Qonunning V moddasi).

Telekommunikatsiyalar sohasidagi raqobat "telekommunikatsiyalar to'g'risida qonun"(1996 g.) va ushbu sohada maxsus vakolat berilgan organ tomonidan tartibga solinadi.

Barcha turdagi mulk shakliga ega bo'lgan korxonalariga teng sharoitlarda yondashish Qonunning 130 moddasida qayd qilingan.

Asosiy tushunchalar

Qonunda "tovar" ta'rif berilmagan. Biroq ushbu atama doimo "tijorat xizmatlari" bilan birga ishlatiladi.

Qonunda bir-birini o'rnini bosadigan tovarlar to'g'risida hech nima deyilmagan. Lekin, tovar bozorlarini mahsulot chegaralarini aniqlash maqsadida iqtisodiy tahlil o'tkazilganda bir-birini o'rnini bosish tamoyilidan foydalaniladi. Bunda umum qabul qilingan ekonometrik qoidalardan foydalaniladi: qarama-qarshi egiluvchanlik, 5-10% test.

Qonunda ta'rif berilmagan, biroq yo'riqnomalar bozorlarni tovar (mahsulot) va jug'rofiy chegaralarini ta'rifini talab qiladi. Relevant bozor tushunchasi – yuridik tushuncha emas, lekin iqtisodiy tahlilda undan foydalaniladi (qo'shib ketishda va ustun mavqeini suiiste'mol qilishda).

Ustun mavqe.GFR "Raqobatni cheklashga qarshi" Qonunida ustun mavqega berilgan ta'rif ham ustun mavqeni mavjudligiga asos sifatida korxonaning moliyaviy hukmronligidan foydalanadi. Ta'rif shuningdek jamoa ustunligini ham hisobga oladi.

(1) Xo'jalik yurituvchi sub'ekt ma'lum bir tovarni yoki tijorat xizmatini yetkazib beruvchi yoki sotib oluvchi sifatida ustun mavqega ega bo'lsa, u

1. u raqobatchilarga ega emas yoki raqobatlashishga tortilmagan; yoki

2. raqobatchilarga nisbatan sezilarli bozor pozitsiyasiga ega; ushbu maqsadda uning bozor ulushi, moliyaviy hukmronligi, xom-ashyo resurslaridanyoki bozorlardan foydalanishi, uni boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar bilan aloqalari, boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni bozorga kirishi uchun to'siqlar, ushbu qonun chegarasida yoki uni ta'sir doirasidan tashqarida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni haqiqiy yoki potensial raqobatlashni shakllantirishi, uni o'z tovarlari va tijorat joylashtirish imkoniyatlari, hamda bozorni qarama-qarshi tomonlarini boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga o'tkazish imkoniyatlari hisobga olinadi.

(2) ikkita va undan ortiq xo'jalik yurituvchi sub'ekt ustunlikka ega bo'ladi, qachonki ularni o'rtasida ma'lum tovarlar yoki tijorat xizmatlariga nisbatn sezilarli raqobat bo'lmasa va ular birgalikda taklif shartlarini qondirsalar (1).

(3)xo'jalik yurituvchi sub'ekt ustunlikka ega bo'ladi, qachonki uning bozor ulushi 1/3 ortiq bo'lsa. Bir nechta xo'jalik yurituvchi sub'ekt ustunlikka ega bo'ladi, agarda ular

1. uchta va undan kam xo'jalik yurituvchi sub'ektni bozordagi birgalikdagi ulushi 50% yetsa, yoki 2. 5 ta yoki undan kam xo'jalik yurituvchi sub'ektni

bozordagi birgalikdagi ulushi 2/3 yetsa, agarda xo`jalik yurituvchi sub`ekt ushbu sharoit ular o`rtasidagi raqobatni qo`llab-quvvatlashishini ko`rsatsa, yoki xo`jalik yurituvchi sub`ektlarning soni qolgan raqobatchilar uchun ahamiyatga ega bo`lmasa.

Mutlaq monopoliya

Ta`rif yo`q, o`xshashi – ustun mavqeni suiiste`mol qilish va uni ta`siriga tushadigan xatti-harakatlar (quyiga qarang).

Narx sohasida kamsitish

Qonun matnida ta`rif berilmagan. Chamasi u kamsituvchi harakatlarni umumiy tushunchasiga kirib ketgan. Masalan, Qonunning 19 (4) moddasi quyidagilarni talab qilishni man qiladi:

Haq to`lashni unchalik qulay bo`lmagan shartlari yohud boshqa shartlar, qachonki ustun mavqega ega bo`lgan korxonalar o`xshash bozorlardagi haridorlardan talab qilsa, va ushbu tabaqalanishga ob`ektiv sabab mavjud bo`lmasa.

Kamsituvchi shartlar

Ustun mavqeni suiiste`mol qilishni shakllaridan biri sifatida, kamsituvchi shartlar tushunchasi deganda GFR “Raqobatni cheklashga qarshi Qonun” da keltirilgan ta`rifni keltirish mumkin:

... (ustun mavqega ega korxonalar) haq to`lashni qulay bo`lmagan shartlarini yoki boshqa shartlarni talab qiladi, shu vaqtni o`zida ushbu korxonalar taqqoslanayotgan bozorlardagi o`xshash xaridorlardan talab qiladi, agar ushbu tarzda tabaqalashtirishga ob`ektiv isbot mavjud bo`lmasa.

Monopol qimmat narx

Ta`rif berilmagan. Doktrina ustun mavqeni suiiste`mol qilishni quyidagi turlari doirasida ishlatiladi:

... haq to`lashni qulay bo`lmagan shartlarini yoki boshqa shartlarni talab qiladi, shu vaqtni o`zida ushbu korxonalar taqqoslanayotgan bozorlardagi o`xshash xaridorlardan talab qiladi, agar ushbu tarzda tabaqalashtirishga ob`ektiv isbot mavjud bo`lmasa

Monopol arzon narx

Ta`rif berilmagan. Doktrina ustun mavqeni suiiste`mol qilishni quyidagi turlari doirasida ishlatiladi:

... haq to`lashni qulay bo`lmagan shartlarini yoki boshqa shartlarni talab qiladi, shu vaqtni o`zida ushbu korxonalar taqqoslanayotgan bozorlardagi o`xshash xaridorlardan talab qiladi, agar ushbu tarzda tabaqalashtirishga ob`ektiv isbot mavjud bo`lmasa

Shaxslar guruhi

Germaniyaning monopoliyaga qarshi qonuni raqobat siyosati maqsadlarida shaxslar guruhini (korxonalar) yagona korxonalar sifatida ko`radi. Biroq, shaxslar guruhi deganda Aksionerlik jamiyatlari to`g`risida qonunga va Qo`shma kompaniyalar to`g`risidagi qonunga talablari nazarda tutiladi:

36 (2) moda. Agar qatnashuvchi korxonalar nazorat qilinsa yoki korxonani Aksionerlik jamiyatlari to`g`risidagi qonunning 17 moddasi doirasida yoki Qo`shma korxonalar to`g`risidagi qonunning 18 moddasi doirasida nazorat qilinsa,

u holda ushbu tarzda affilirlangan korxonalar yagona korxonaga sifatida ko`riladi. Agar bir nechta korxonalar birgalikda boshqa korxonaga ta'sir ko`rsatishni amalga oshirishi mumkin bo`lsa, u holda ularning har biri nazorat qiluvchi sifatida ko`riladi.

Xalqaro shartnomalar

GFR Oliy Federal Sudi yuqori fuqorolik sudi hisoblanadi va faqat Federal Konstitusion Sudning qarorlariga bo`ysunadi. Federal Konstitusion Sud va yeH Oliy Adolat Sudi o`rtasida rasmiy ierarxiya mavjud emas, biroq amaliyotda Oliy Adolat Sudning qarorlari Germaniya Konstitutsiyasiga zid bo`lmasligi sharti bilan, birinchisi ikkinchisining qarorlarini hisobga oladi.

Germaniya qonunchiligi OESR Tavsiyalari va VTO qoidalariga amal qilish majburiyatini o`z zimmasiga oladi.

Ustun mavqini suiiste`mol qilish

GFR "Raqobatni cheklashga qarshi Qonun"ni yeH qonunchiligi bilan kelishilgandan so`ng ustun mavqini suiiste`mol qilishni ochiq tarzda man qiladi (19 (1)modda). Qonunning 19 moddasini (4) qismida ushbu qonunbuzilishlarni to`rtta asosiy guruhi keltiriladi:

1. to`siq qo`yish (obstruksiya),
2. ekspluatatsiya,
3. kamsitish, va zarar infratuzilma xizmatlaridan foydalanishni rad etish (inshootlar).

19 (4) modda

Suiiste`mol qilish mavjud bo`ladi qachonki, ustunlikka ega korxonalar tovarlarni ma`lum turlari yoki tijorat xizmatlarini yetkazib beruvchi sifatida bo`lsa:

1. boshqa korxonalarni shunday tarzda raqobatlashish imknini yomonlashtiradi, shunday qilib bozordagi raqobat xech qanday ob`ektiv asoslarsiz buziladi;

2. samarali raqobat mavjud bo`lgan holatda bo`lishi mumkin bo`lmagan xaqni va boshqa ish shartlarini talab qiladi; ushbu ma`noda korxonalarni taqqoslanadigan bozorlardagi xatti-harakatlari, ya`ni samarali raqobat ustun bo`lgan holda, e`tiborga olinadi;

3. ushbu tarzda tabaqalashtirish uchun ob`ektiv sabablar mavjud bo`lmaganda taqqoslanadigan (o`xshash) bozorlarda ustunlikka ega bo`lgan korxonalar o`xshash xaridorlardan unchalik qulay bo`lmagan haq to`lash va boshqa ish shartlarini talab qiladi;

4. boshqa korxonani o`z tarmoqlariga va infratuzilma xizmatlariga kirishiga, bir xil haq to`lashni o`rnatishga to`squinlik qiladi, bunda vertikal bo`yicha yuqori yoki quyida joylashgan bozorlarda ustunlikka ega bo`lgan korxonani raqibi qonuniy va haqiqiy sabablarga ko`ra ushbu tarzda parallel foydalanish holaiga ega bo`lmasin; bunday holat taalluqli bo`lmaydi qachonki, ustunlikka ega bo`lgan korxonalar operasion yoki boshqa sabablarga ko`ra birgalikdagi (parallel) foydalanish mumkin emasligini ko`rsatib bersa.

Shunday qilib, GFR qonunchiligi qanday holat ustun mavqini suiiste`mol qilish deb e`tirof etilishiga aniq ta`rifni keltirmaydi, va ushbu buzilishlarni 4 ta

turinigina keltiradi. Na “bozorlarni monopollashtirish”, na raqobatni kamsitish”, na iste’molchilar/xaridorlar manfaatlarini himoya qilish” mezonlari eslatiladi. Suiiste’mol qilishni keltirilgan 4 ta turini bittasi ham “bozorlarni monopollashtirish”na tegishli emas. Sherman Qonunidan (AQSH) farqli tarzda, GFR “Raqobatni cheklashga qarshi Qonun”ni “bozorlarni monopollashtirish”ni taqiqlamaydi. Har xil korxonalar ustun mavqeni olishi mumkin va ushbu holat bilan bog`liq o`zining raqobat afzalliklaridan suiiste’mol qilmasdan foydalanishi mumkin.

Raqobatga qarshi bitimlar va kelishib qilingan harakatlar

Germaniyaning kelishib qilingan harakatlarni tartibga soluvchi Raqobatga qarshi cheklash qonuni normalari barcha milliy qonunchiliklar ichida eng mukammali desa mubolag`a bo`lmaydi. Sherman Qonunidan farqli tarzda GFR qonuni raqobatni cheklash bo`yicha har xil bitimlar, birlashishlar yoki kelishib olishlarga nisbatan umumiy taqiqlashlar yo`q. Unda cheklashning ma`lum shakllariga nisbatan alohida normalar qayd qilingan, ularga quyidagilar kiradi:

1. Gorizontal cheklashlar (1-13 moddalar)
2. Vertikal cheklashlar (14-18 moddalar)
3. Kamsituvchi cheklashlar (20 modda)
4. Boykotlar (21 modda)

Lekin, GFR “Raqobatni cheklashga qarshi Qonuni” Yevropa Ittifoqi normalariga moslashtirilgan.

Xulosa qilishimiz mumkinki, Germaniya keyinroq industriya yo`liga o`tgan bo`lsa ham juda tez birinchilar qatoriga yetdi. Hozir u o`rta industriyalashtirilgan mamlakat hisoblanadi. Milliy xo`jalikda boshqa mamlakatlarga nisbatan sanoat hissasi katta – u YAIMda 39 foizga teng. U juda tez tuzumiy o`zgarishlarni amalga oshiradi. Sanoatda yyetakchi sohalar asosni tashkil etadi. Ilm sig`imli tarmoqlar, an`anaviy tarmoqlarni yangi texnologiya asosida qayta yangilash, texnik rivojlantirishda raqobatdan keng foydalanish Germaniya sanoati uchun xos xususiyatdir.

Germaniyaning ijtimoiy bozor xo`jaligining nemischa milliy modeli iqtisodiy taraqqiyot uchun zarur bo`lgan milliy birlik, davlat bilan aholi o`rtasidagi muvozanat mustaxkamligi, iqtisodiy o`shisdagi zarur resurslarni to`g`ri taqsimlab, ulardan samarali foydalanishdagi eng ma`qul usul bo`lib, o`zining hayotiyligini o`tgan davr ichida isbotlab berdi. Haqiqatdan bu model taxsinga sazovor va uni o`rganish foydadan xoli emas.

Germaniyaning Sharqida iqtisodiy qoloqlik borgan sari yo`q bo`lib, umumiy o`shish ham boshlanadi. GFR sotsialistik lagerda eng ilg`or mamlakat hisoblanardi. Shunga qaramay qo`shilish oldidan uning YAIM jon boshiga hisoblaganda G`arbiy Germaniyaga nisbatan 1/3 qismga teng edi. 1996 – yilga kelib 57 foizga ko`tariladi. Sharqiy zonada 1994 – yildanoq jonlanish boshlanib, YAIM 8 foizga o`sadi. G`arbiy qismda bu 2,5 foizga teng bo`lib, umuman GFRda 3 foizni tashkil etadi. Ishsizlik ancha pasayib, davlat xarajatlari va soliq to`lovlari darajasi pasaya boshladi.

Germaniyada Shreder dasturining amalga oshirilishi va unda belgilangan tadbirlarning tadbiriq etilishi, o`z natijalarini berib Germaniya iqtisodiyotining bozor munosabatlari asosida rivojlanishini tezlashtirdi. Bu esa Germaniya iqtisodiyoti salohiyatini ko`tarib, jahon xo`jaligidagi o`rnini mustahkamlaydi va o`ziga xos e`tiborni jalb etadi.

Nazorat savollari:

1. Germaniya iqtisodiyoti salohiyatini belgilab beruvchi omillar?
2. Ijtimoiy bozor xo`jaligi modelini sanab bering?
3. L. Erxardning "Iqtisodiy ravnaq" dasturida nimalar belgilab berilgan?
4. G`arbiy va Sharqiy Germaniyaning qo`shilishi bilan bog`liq iqtisodiy muammolarni ko`rsatib bering?
5. Hozirgi davr Germaniya iqtisodiyoti o`shining muammolari va Shreder dasturi asosiy mazmuni nimalarda aks etadi?

6-BOB. FRANSIYADA IJTIMOIVLASHTIRILGAN BOZOR IQTISODIYOTI

REJA:

6.1. Fransiyaning iqtisodiy xususiyatlari

6.2. Iqtisodiyotda davlat o`rni

6.3. Ijtimoiylashtirilgan bozor iqtisodiyoti

6.4. Jyuppe va Jospen islohotlari

Tayanch so'z va iboralar

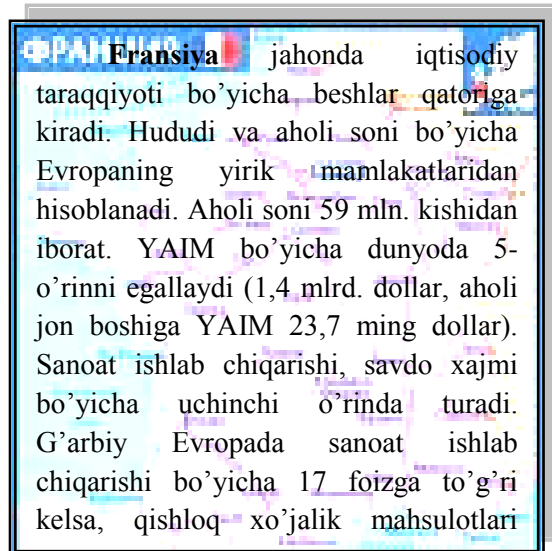
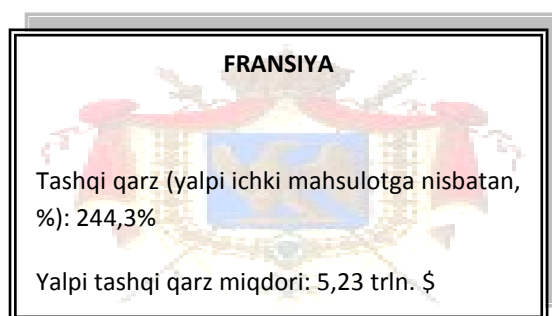
Atom energetikasi, agrar siyosati, tadbirkor, farmasevtika, moliya-kredit, markaziy bank, kooperativ.

6.1. Fransiyaning iqtisodiy xususiyatlari

Fransiya jahonda iqtisodiy taraqqiyoti bo'yicha beshlar qatoriga kiradi. Hududi va aholi soni bo'yicha Yevropaning yirik mamlakatlaridan hisoblanadi. Aholi soni 59 mln. kishidan iborat. YAIM bo'yicha dunyoda 5-o'rinni egallaydi (1,4 mlrd. dollar, aholi jon boshiga YAIM 23,7 ming dollar). Sanoat ishlab chiqarishi, savdo xajmi bo'yicha uchinchi o'rinda turadi. G'arbiy Yevropada sanoat ishlab chiqarishi bo'yicha 17 foizga to'g'ri kelsa, qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishning 20 foizi to'g'ri keladi.

Fransiya iqtisodiyoti qudratli industrial asosli, diversifikatsiyalashgan ishlab chiqarishga ega va yaxshi rivojlangan aviaraketosozlik, energetika, transport va aloqa, agrosanoat sektorlari kabi strategik tarmoqlarga ega. Ko'mir, temir ruda, boksit, gaz, uran rudasi, kaliy tuzi kabi tabiiy boyliklari mavjud.

Mamlakat iqtisodiyotida ilmiy tadqiqot va axborot xizmatlari muhim o`rin egallaydi. Atom energetikasi, aviasion texnika, elektronika kabilari bo'yicha ilmiy tadqiqotlari ahamiyatlidir. ITTKI yalpi xarajatlari bo'yicha jahonda to'rtinchi o'rinda turadi. Bu xarajatlar asosan sanoatda elektronika, aviaraketosozlik, kimyo, formatevtika, energetikaga qaratilib, faqat 19 foiz harbiy sanoat kompleksiga to'g'ri keladi. Jahonda uchinchi darajali atom yadrosi mamlakati hisoblanadi va G'arbiy Yevropada raketosozlik bo'yicha yyetakchi o'rinda turadi.

YAIM tarkibiy tuzumi o'ziga xoslikka ega. Qishloq xo'jaligi katta salmog'ligiga qaramay faqat 2 foizni tashkil etadi, sanoatda esa 42 foiz va buning ichida mashinasozlik 31 foizgacha yetadi. Milliy sanoatda avtomobilsozlik yyetakchi hisoblanadi va xususiy "Pejo-Sitroen" hamda davlat "Renosi" jahonning 5 foiz yengil avtomobilini ishlab chiqaradi. Energetika jixozlari bo'yicha dunyoda Yaponiyadan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Ilm sig'imli tarmoqlar ishlab chiqarishda ustivorlikka ega.

6.1.1- chizma

An'anviy ishlab chiqarish hissasi pasayib bormoqda. Bu xatto oziq-ovqat sanoatiga ham taalluqli. Ma'lumki, bunda Fransiya doimo G'arbiy Yevropada eng salmog'li hisoblanadi.

Fransiyaning yel agrar siyosatiga qo'shilishi bilan o'zini ta'minlash yo'nalishi bo'yicha bug'doy, vino, qand, sut, go'sht yyetishtirish tezlashdi. Bunda keng bozor mavjudligi, kafolatli narxnavo va kafolatli sotish sharoitlari kabilar qishloq xo'jaligini rag'batlantirdi.

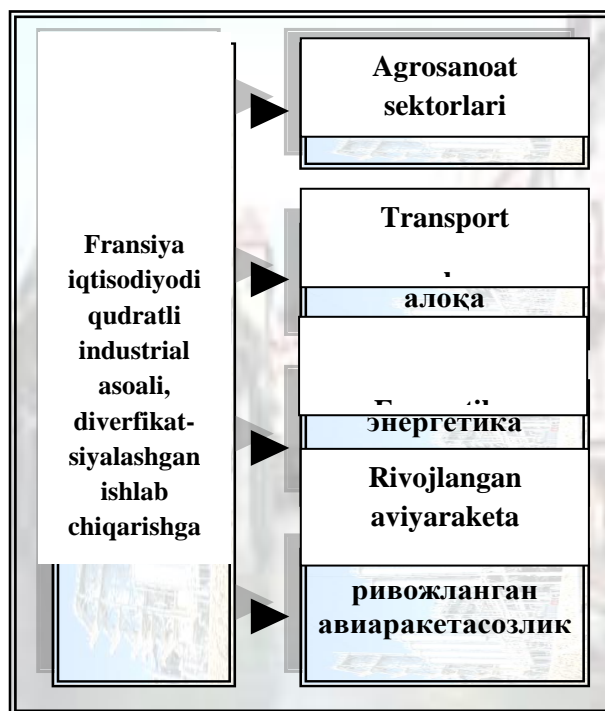
Fransiya qishloq xo'jaligida bandlik 6,4 foiz bo'lib, yelning 25 foiz mahsulotini beradi. Bu Fransiyaning agrar mahsulotlar yyetishtirish bo'yicha G'arbiy Yevropada birinchi va dunyoda uchinchi o'ringa chiqardi. Bunday mahsulotlar eksporti bo'yicha AQSHdan keyingi ikkinchi o'rinni qattiq ushlab turibdi. Bunda yirik xo'jaliklar barcha mahsulotning 2/3 qismini yaratadi. Chorvachilik asos bo'lib, agrar xo'jalikning 2/3 mahsuloti shunga to'g'ri keladi. An'anviy ravishda Fransiya vinochilik, bog'dorchilik bilan dovrug'i chiqqan. Qishloq xo'jaligi yuqori darajada industrlashtirilgan.

O'z ta'minoti bo'yicha g'alla va qand yyetishtirish 200 foiz, sariyog', tuxum, go'sht bo'yicha 100 foizni tashkil etadi.

Xo'jalik faoliyati tashkiliyligi bo'yicha ham o'ziga xoslik mavjud. Ishlab chiqarish va kapital markazlashuvi, konsentratsiyalashuv darajasi yuqori bo'lib, 10 ta moliya-monopolistik guruh hukmronlik qiladi. 100 ta yirik kompaniya sanoat ishlab chiqarishning 2/3 qismini o'zida jamlagan. Masalan, qora metallaurgiyada davlat yirik po'lat eritish "Yuzinor-Sasilor" kompaniyasi mamlakatning 70 foiz po'lat qo'yish va 98 foiz eksportini tashkil etadi.

Buni avtomobilsozlik, elektronika sanoatida ham ko'rish mumkin. Rangli metallurgiyani olinsa, bunda ham asosan ikki kompaniya hukmronlik qiladi. Aviasozlik sanoatida bo'lsa 2 va 3 ta yirik kompaniyalar butun tarmoqni o'z qo'lida ushlab turadi.

Fransiya iqtisodiyodining diverfikasiyasi

Bunday holatni oziq-ovqat sanoati, qurilish, transport va savdoda ham ko`rish mumkin. Bunday xususiyatni jahon miqyosida ham uchratamiz va ba'zi tarmoqlarda Fransiya kompaniyalarining jahon liderligi darajasida uchratamiz. Kimyo sanoatida shundaylardan "Peships", bosmaxonada "Aset", elektrokabellarda "Kabl de Lion", samolyotlar navigatsiyasi bo'yicha "Tompson" kabilarni misol keltirish mumkin.

6.1.1- chizma

Mayda va o`rta biznes rivojini olsak, bu ham ko`zga ko`rinarli darajadadir. Bunga korxonalar sonining 99 foiziga to`g`ri keladi. Nomoliyaviy bozor xizmatining 83 foiz, qurilishning 80 foiz, savdoning 79,3 foiziga to`g`ri keladi. Sanoatda bular soni faqat 36 foizga teng.

Tadbirkorlik shakllari bo'yicha Fransiya ancha farqlanadi. Asosan tijorat korxonalari yakkashaxslik korxonalaridan iborat bo`lib, barcha kichik va o`rta korxonalarining 2/3 qismi shunga to`g`ri keladi. Bundan tashqari to`la sheriklik, aksioner-kommandit, cheklangan javobgarlik va aksioner jamiyatlari mavjud. Aytaylik, ulgurji savdoda eng keng tarqalgan tadbirkorlik faoliyati javobgarligi cheklangan jamiyatlar (kompaniyalarning 44 foizi), xususiy firmalar (29 foiz) va aksionerlik jamiyatlariga (22 foiz) to`g`ri keladi.

Fransuz mayda va o`rta korxonalarining samarali faoliyati ko`pincha tor mutaxassislashuv, chaqqonlik va ishlab chiqarish manevriga asoslangan. Shu bilan birga ular yuqori va texnologik yangi iqtisodiy tarmoqlarga moyilligi bilan farqlanadi. Farmasevtika, aniq asbobsozlik tarmoqlarida mayda va o`rta korxonalar mahsulotning deyarli yarmini ishlab chiqarishadi.

Shu bilan birga yiriklarga nisbatan bozor kon'yukturasi asosida turg`unsizlikka ega va

tez-tez yopilib turadiki, faoliyat muxlati 2-5 yilgagina davom etadigani juda ko`p. Eksportga kelinsa, bularning imkoniyatlari ko`p emas. Chunki deyarli 60 foiz bu soha bilan shug`ullanmaydi yoki kam shug`ullanadi.

Fransiya moliya-kredit tizimida 6 xil kredit muassasalarini ajratiladi, bular banklar, bank kooperativlari, moliyaviy sheriklik, moliya jamiyatlari va maxsus moliyaviy institutlar. Barcha kredit muassasalari bir kasb tashkiloti hisoblanadi. Fransiya kredit muassasasiga birlashgan. Bularda bank sektori asos bo`lib, kredit xajmining 70 foizi shunga to`g`ri keladi. 400 ga yaqin banklar mavjud. Shu bilan birga keng tarmoqli chet mamlakatlar banklari faoliyat ko`rsatadi. Oltita Fransiya banki jahondagi eng yirik 50 ta banklar qatoriga kiradi.

Fransiya iqtisodiyodining rivojlangan

Fransiya davlat banki Markaziy bank hisoblanadi. Uning eng muhim vazifasi kaznacheylilikni kreditlashdan iborat. Shu bilan birga hukumatning hisobli operatsiyalarini bajaradi. Banklar ikki yirik bo`lakdan iborat: kredit-moliya muassasalari va xalq banki kabilardir. “Soste Jeneral”, “Pariba” banklari Fransiyada eng yirik va Yevropada uchinchi o`ringa ega. 20 ga yaqin savdo banklari mavjud bo`lib, bular asosan kapital va kapital joylash bozori bilan bog`langan. Bundan tashqari yirik kompaniyalar banklari faoliyat ko`rsatadi. Kooperativ banklarning faoliyati ham keng va operasion bo`limlarning 60 foiz va joriy quyilmlarning 30 foizi shularga to`g`ri keladi. Bularning ayniqsa agrar sektordagi faoliyati xajmlidir.

Moliya kapitali bilan sanoat kapitallarining bir-biriga qo`shilib ketishi natijasida yirik moliyaviy sanoat guruhlarini paydo bo`lib, ularning mamlakat iqtisodiy siyosatining shakllanishida va uni xalqaro aloqalarida ta`siri kattadir. Fransiya iqtisodiyoti bir necha moliya guruhlarini bilan o`ralgan bo`lib, ularni ichida “Pariba”, “Syue”, “Rotshild va Ampen-Shneyder” guruhlarini eng yyetakchilaridir. Yirik kompaniyalarning manfaatlarini esa fransuz tadbirkorlarini milliy Kengashi (Patronat), shuningdek tarmoqlar, tarmoqlararo tadbirkorlar tashkilotlarini qo`llab-quvvatlaydilar.

Eng tavsifligi moliyaviy guruhlar bilan konsernlarning Yevropa Ittifoqi yagona ichki bozori ichidagi aloqalaridir. Fransiyada xatto Parij-Lill-Strasburg uch burchagi paydo bo`lib, bunda bir qancha Franko-Belgiya, Franko-Gollandiya va boshqa mamlakatlarning aralash korxonalarini yuzaga kelgan. Yagona Yevropa loyixalari muvaffaqiyatli ravishda amalga oshirilgan bo`lib, yeI energottizimli qo`rilishi, Marsel-Strasburg-Bonn, Lamansh tagida qurilgan temir yo`l toneliga o`xshaganlar shular jumlasidandir.

Fransiya iqtisodiyotida yuz berayotgan tarkibiy-tuzumiy o`zgarishlarda tashqi iqtisodiy aloqalar aloxida o`rin egallaydi. Buning ichida eng ahamiyatlisi albatta tashqi savdodir. Chunki bu eng yirik o`zgaruvchan va xalqaro munosabatlarda qatnashuvning eng muhim shaklidir. Keyingi o`n yillik ichida tashqi savdo umumiy iqtisodiy o`shishga nisbatan tezroq kengayib bormoqda va milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyotiga qaramlik darajasi ko`tarilmoqda.

Fransiya iqtisodiyoti tashqi aloqalar uchun doimo ochiq hisoblanadi. Agar aholi jon boshiga hisoblasak, Fransiyada yiliga 8700 dollarga to`g`ri keladi. Buni taqqoslamochi bo`lsak, AQSHda – 4800, Germaniyada – 11000, Buyuk Britaniyada – 7200 dollarga to`g`ri kelishini ko`ramiz. Demak, bu ko`rsatkich bo`yicha Fransiya Germaniyadan keyingi ikkinchi o`rinni egallaydi. Tovarlar va xizmatlar importi YAIMga nisbatan 23,5 foiz, eksport esa 23 foizga teng keladi. 90 – yillarga kelib import eksportga nisbatan ortib ketdi. Bu esa taqchilik balansini yuzaga keltirdi. Natijada Fransiya iqtisodiyotidagi muammoga aylandi.

Fransiya iqtisodiyotining oqiqligi yyetakchi tarmoqlarda eksportning ko`payishida o`z aksini topadi. Fransiya jahon eksportida quyidagi sanoat tovarlarini bo`yicha sezilarli hisoblanadi: elektrotexnika jixozlarini (9 foiz), rangli metal va organik kimyo mahsulotlarini (9 foiz), nozik kimyo va qora metallurgiya (10 foiz), formasevtika tovarlarini (12 foiz), kauchuk va plasmassa buyumlari (13 foiz), oynak

(14 foiz) kabilardir. Lekin keyingi yillarda tovarlar sifati va xavfsizligi darajasi, o'z vaqtida ta'minlash, sotuvdan keyingi xizmatlarni uyushtirish, eksport egiluvchanligi, reklama xarajatlari kabilar bo'yicha eng yyetakchi AQSH, Germaniya, Yaponiya, Italiya va Buyuk Britaniya mamlakatlaridan orqada qolaboshladi. Raqobatbardoshligi past tovarlar ko'payaboshladi. Shuning uchun ham davlat tartiblashtirish mexanizmlarida o'zgarishlar yuz berib, bu avvalo eksportga qaratila boshladi.

Tashqi iqtisodiy aloqalar bo'yicha Fransiyaning eng muhim sheriklari yerik mamlakatlaridir. Mamlakat tovar aylanishining 60 foizi shularga to'g'ri keladi. Shuningdek eksport ham – 60 foiz, qishloq xo'jalik mahsulotlari bo'yicha esa 78 foizgachadir. Avtomobilsozlik bo'yicha bu ko'rsatkich 70 foizga teng. Bunda qo'shni Germaniya asos bo'lib, eksport bo'yicha 16 foiz va import bo'yicha 20 foizga to'g'ri keladi. Ikkinchi o'rinda Italiya turadi va bunga 12 foizga to'g'ri keladi. Buyuk Britaniya ham aloxida o'rin egallab, unga atom elektr stansiyalaridan elektr quvvati eksport qilish ortib bormoqda. Investitsiyada ham bu mamlakatlar asos bo'lib, bularga Fransiya kapital chiqarilishini 70 foizi to'g'ri keladi.

Keyingi muhim sherik AQSH bo'lib, buning hissasi 6,1 foizdan iborat. Asosan AQSHga metallurgiya mahsulotlari va yuqori sifatli vino, pishloq kabi tovarlar eksport qilinadi. AQSHdan asosan energetik, kimyo ishlab chiqarishi, kompyuterlar, aviadetallar va shaxsiy iste'mol tovarlari import qilinadi. AQSH bilan aloqa tashqi savdoga nisbatan ancha kengdir. Bunda investorlik ham katta o'rin egallaydi va asosan AQSHning metallurgiya, kimyo, ko'mir va neft sanoatlariga qaratiladi.

Fransiya yirik kapital importeri hisoblanadi. Bu sohada Fransiya hukumati erkinlashtirish siyosatini qo'llab, milliy iqtisodiyotda modernizatsiyani keng qo'llash, ilm sig'imli, ilg'or texnikani qo'llash, eksportni kengaytirish, yangi ish joylarini tashkil qilish, sanoati qoloq hududlarda uni rivojlantirishni tezlashtirish kabilarga chet kapitalini jalb qilishga harakatni kuchaytirmoqda. Hozirga kelib Fransiyada ilg'or tarmoqlar korxonalarining yarmidan ko'pi chet kapital nazoratidadir. Umuman hozir jami tovar aylanishining 1/4 qismi va eksportining 1/3 qismi chet firmalari hisasiga to'g'ri keladi.

6.1.1.-jadval

Fransiya iqtisodiyotining asosiy ko'rsatkichlari dinamikasi

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
YAIM	0,8	1,3	-1,5	2,9	2,7	2,2	3,1
Sanoat	0	-	-	-	-	1	1
Inflyatsiya	,3	0,1	2,7	,8	,3	,1	0,0
Investitsiyalar	3	2	-	-	-	2	0
Shaxsiy iste'mol	,3	,1	,5	,3	,1	,1	,5
Eksport	-	-	-	-	-	-	0
Import	0,7	3,1	5,8	,6	,2	0,5	,7
Davlat byudjeti	1	1	0	-	-	2	0

yetishmovchiligi	,3	,4	,2	,5	,9	,1	,5
YAIMga (%da)	3	4	-	4	4	4	1
Ishsizlik	,9	,9	0,4	,8	,0	,8	1,1
Davlat qarzi	2	1	-	4	4	2	6
YAIMga (%da)	,8	,1	3,4	,8	,2	,8	,8
	-	-	-	-	-	-	-
	1,9	3,3	4,9	4,2	3,8	3,5	3,1
	9	1	4	4	4	1	1
	,4	0,4	1,7	2,5	2,5	2,5	2,5
	4	4	4	4	4	5	5
	1,1	5,4	2,6	4,7	7,5	9,1	7,8

Ikkinchi jahon urushidan keyingi Fransiya iqtisodiyotining tiklanishida Kolbertizm g'oyasi asos qilinib, iqtisodiyotni yuqori darajaga yetkazish asosiy maqsad qilib olinadi. Keng miqyosda milliylashtirish amalga oshib, 1945-1947 yillar ichida elektroenergiya, ko'mir qazish, gaz sanoati, dengiz floti, havo transporti, "Reno", Fransbank, depozit banklar, sug'urta banklar davlat ihtiyoriga olinadi. Mamlakatning 20 foiz ishlab chiqarish quvvati davlat qo'lga o'tadi. Monopolistlar kompensasiyalanib, pullar boshqa tarmoqlarga sarflanadi. 3 yil ichida sanoat va 5 yil ichida qishloq xo'jaligi tiklanadi.

6.2. Iqtisodiyotda davlat o'rni

Barcha bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlar ichida Fransiya davlatining ishtiroki yuqori va iqtisodiyotda hissasi ko'p mamlakat hisoblanadi. Iqtisodiy taraqqiyotda davlatning bevositaligi va e'tibori yuqori mamlakatlardandir. Bu asosan ikki tomonlama o'z ifodasini topadi. Birinchisi, davlat iqtisodiy sektorining kengligi va davlatning bozor iqtisodiyotidagi sub'ektlilik darajasi bo'lsa, ikkinchi umumiy iqtisodiy vazifalar va iqtisodiyotni, ayniqsa bozor iqtisodiyotini tartibga solib borishdir.

Davlat sektorining milliy iqtisodiyotdagi hissasini sezilarli darajada ekanligi Fransiyaning muhim xususiyatlaridan hisoblanadi. Milliylashtirilgan firmalar aksionerlik jamiyatlari yuridik shakliga egadir. Bularning aksiyalari bevosita yoki milliylashtirilgan banklar, moliya tashkilotlari orqali bilvosita davlat egaligidadir.

Tarmoqlar bo'yicha olsak, davlat kompaniyalari asosan avtomobilsozlik, qora metallurgiya, aviakosmos, elektron, kimyo, neftgaz sanoatlarida faoliyat yurgizadi. Ma'lumki, bu tarmoqlar odatda ko'p xarajatli va yuqori investitsiyali hisoblanadi. Shu bilan birga xususiy kompaniyalar yetarli darajadagi foydani ololmay,

Napx-navoni saqlash maqsadida davlat bir qism pulni muomaladan olib, muvazanatni taminlash choralarini qo'lladi. Lekin bu ikkinchi tomondan sanoat o'sishiga salbiy tasir eta boshladi, chunki xarajlik darajasini pasaytipish bilan bog'liq edi.

kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni ta'minlashda qiyinchiliklarga duch keladilar. Eng muhimi shuki, bu tarmoqlarning xalq xo'jaligidagi ahamiyati kattadir.

Fransiyada tarixan uch xil davlat korxonalari mavjud. Birinchisi, bevosita davlat korxonalariga kirmaydi, biroq odatiy ma'muriy tartibda boshqariladi va davlat huquqiyligi asosida faoliyat ko'rsatadilar. Bular pochta va aloqa, milliy nashriyot, kasalxonalar, depozit kassalar kabilardir.

Ikkinchi xili, kapitallari to'la davlat ihtiyorida bo'lib, faoliyati xususiylik huquqiy harakat asosida bo'ladi. Bularga neft axtarish va uni olish, Parij aeroportlarini boshqarish, dengiz portlarini va boshqa shu kabilarni boshqarish kiradi.

Uchinchi xili, aralash iqtisodiyotga qarashli bo'lib, nazorat paketi davlat qo'lida bo'ladi. Davlat sektoriga qarashli korxonalarining yarmidan ko'pi shunday korxonalaridir.

Davlat iqtisodiyotidagi ikkinchi tomon davlat iqtisodiy tartiblashtirish bilan bog'liq faoliyatdir. Bu asosan diversifikatsiya tarzidagi amaliyotdir va indikativ rejalashtirishni ham o'z ichiga oladi. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi bir necha o'n yillardan beri davom etib, bu to'xtovsiz kuchayib borgan. Agar davlatning xarajatlari YAIMga nisbatan XX – asr boshida 10-15 foizni tashkil etgan bo'lsa, 90 – yillarga kelib 45 foizdan ortiq bo'lgan. Bu sohadagi asosiy vazifalar Iqtisodiyot vazirligiga yuklatiladi. Shu bilan birga moliya va byudjet orqali amalga oshirilib, Fransiya iqtisodiy siyosatini bir-biriga bog'laydi. Bozorga ta'sir ko'rsatishda iqtisodiyotda byudjet tartibga solish qurolidan hisoblanadi. Chunki u muayyan soliq siyosati va ma'qul maqsadli dasturlarni amalga oshirishni bajaradi.

Soliqqa kelsak, davlat buning amalga oshuvi tufayli mamlakat byudjetining daromad qismini amalga oshirish bilan birga milliy iqtisodiyotning rivojlanishdagi rasmiy ustuvorlikni amalga oshirish amaliyotini ham ifodalaydi. Davlat byudjetining daromad qismining 90 foizini soliq yig'imi tashkil etadi. Shu bilan qurol-aslaxalar sotish kabilar ham ma'lum o'rin egallaydi.

Byudjet xarajatlarida ta'minot va madaniyat, tibbiyot va sog'liqni saqlash, ish joylari yaratish, mudofaa, ijtimoiy to'lovlar asosiy o'rin egallaydi. Bundan tashqari davlat yirik ilmiy-tadqiqot ishlarini, iqtisodiy dasturlarni moliyalashtirishni amalga oshiradi. Asosan bunda eng ilg'or istiqbolli dastur va loyihalar o'rin egallaydi. Bular Fransiya firmalarining yaqin orada robototexnikasi, aloqa vositalari, yangi materiallar yaratish, biotexnologiya, axborot, miroelektronikalar bo'yicha yyetakchi mamlakatlar qatorida bo'lish imkonini tug'diradi.

Davlat faoliyatida, uni iqtisodiy tartiblashtirish sohasida tashqi savdo ham aloxida o'rin olib, bunda ham eng ilg'or o'rinlarni egallash choralarini qo'llanilmoqda. Avvalo bu eksportga qaratilgandir. Tartiblashtirishda fransuz tovarlari raqobatbardoshlik darajasini ko'tarish eng muhim bo'lib, bu kompleks asosda amalga oshirilmoqda. U tovarlarni sotish jarayonidan tashqari ishlab chiqarishni ham o'z ichiga oladi. Bundagi davlat harakati selektiv va maqsadli yo'nalishli bo'lib, uning asosiy o'qi moliya-kredit va ma'muriy sohalarni o'z

ichiga oladi. Davlatning iqtisodiyotdagi o`rni uning yalpi mahsulotga va daromad taqsimotidagi ishtiroki, davlat sektorida bandlikni yuqoriligi ham tasdiqlaydi. YAIMning 54 foizi davlat tomonidan taqsimlanadi. Davlatdagi bandlik darajasi 24 foizga yetadi. Kadrlar tayyorlashda ham o`rni katta bo`lib, oliy o`quv yurtlarida faqat davlatga qarashli korxonalar, tashkilotlarda ishlash uchun kadrlar tayyorlanadi.

Davlatning aholi ijtimoiy hisobidagi o`rni juda katta bo`lib, asosiy ishlar davlat tomonidan bajariladi va xarajatlar ham davlat orqali amalga oshiriladi. Ijtimoiy to`lovlar YAIMning 19,3 foizini tashkil etadi. Bu dunyoda eng yuqori ko`rsatkichlardan hisoblanadi.

Fransiya davlatining iqtisodiyotdagi o`rni ayniqsa milliyashtirish va xususiyashtirish jarayonlarida juda ahamiyatlidir. Bu jarayonlar iqtisodiy va uning talablariga qarab Fransiyada juda faol yondoshuv amalga oshiriladi. Bunday holatlar ayniqsa 80-90 yillarda yaqqol ko`zga tashlanadi. Aytaylik, 80 – yillar boshlarida Yevropa rivojlangan mamlakatlarga AQSHning valyuta-moliyaviy siyosati katta ta`sir ko`rsatdi. Dollarning kursi shiddatli ravishda ko`tarilib, Fransiyaning savdo yetishmovchiligini o`shirishga olib keldi. Chunki taxminan 1/3 fransuz importi dollar bilan to`lanar edi, bu esa 1981 – yilni o`zidayoq 92 mlrd. franka teng edi. Buning ta`siri ishsizlikni o`shirish, iste`mol tovarlari narxining o`shirish va bir qancha ijtimoiy keskinliklarga olib keldi.

Fransiya davlati iqtisodiy keskinlikning oldini olish uchun bir qancha choratadbirlar bilan birga korxonalarini milliyashtirishni amalga oshirdi. Bu jarayon asosan beshta yirik sanoat guruhlarini o`z ichiga oldi. Davlat sektori keskin ko`tarilib, bandlik 25 foizga yetdi. Eksportda esa 1/4 ni tashkil etdi va 1/3 sanoat mahsulotini qamrab oldi. Buning hissasiga aviatsiya va kosmik sanoatning 85 foiz, qora va rangli metallurgiyaning 70 foiz, Kime sanoatining deyarli yarmi to`g`ri keladi.

Kreditni tarqatishga katta e`tibor qaratilib, 36 ta tijoriy va biznes banklar davlat ihtiyoriga o`tdi. Shu bilan birga ikkita eng yirik moliyaviy guruh davlat qo`liga o`tadi. Bular juda yirik sanoat-moliya guruhi bo`lib, yuzlab yirik kompanyalarni birlashtirar edi. Shunday qilib, moliyalashtirish va kredit sohasining 95 foizi davlat ihtiyoriga o`tadi.

Bank vositasi bilan sanoatga yordamlashuv siyosati qo`llanildi va bir qancha tarmoqlarga imtiyozli kreditlar qo`llanildi. Milliyashtirilgan korxonalarining ba`zi qismlarga imtiyozlar konkret holatda amalga oshirildi. Sanoat tarkibiy tuzumini o`zgartirish xususiy korxonalarda ham amalga oshirilib, bularning xatarliligini banklar o`z bo`yniga olishi kerak edi.

Narx-navoni saqlash maqsadida davlat bir qism pulni muomaladan olib, muvazanatni ta`minlash choralari qo`lladi. Lekin bu ikkinchi tomondan sanoat o`shirishga salbiy ta`sir eta boshladi, chunki xaridlik darajasini pasaytirish bilan bog`liq edi.

Davlat shu bilan birga “Delyur rejasi” deb atalmish dasturni qo`llab, “qattiq tejamlik” chorasini qo`llay boshladi. Bu avvalo tashqi savdo kamomadining oldini olishga qaratilgan edi. Soliqlar orttirilishi, majburiy zayom, shuningdek transport, davolash, kommunal xizmatlar narxlari ko`tarildi. Natijada zararli ish yurituvchi

korxonalar soni kamaydi va davlat sektorini moliyalashtirishga xususiy sektor ham jalb etila boshladi.

Bularning hammasi tushkunlikni oldini olish va iqtisodiyotni mustahkamlashga yordamlasha boshladi. 90 – yillarga kelib iqtisodiy muhit o`zgarib, asosiy masalalarga yondoshuv boshqa talablarni qo`yib, korxonalar va tashkilotlarning xususiylashtirish siyosatini talab etila boshladi va bunda ham davlat keskin tadbirlar qo`llab, iqtisodiyot rivoji uchun zarur choralar amalga oshirildi.

Bunda firmalar strategiyasi manfaatlarini e`tiborga olib, davlat aralashuvini qisqartirish hamda bozor kon`yunkturasini e`tiborga olib, moslashuvchanlikni qo`llash, xo`jalik faoliyatini baynalminallashtirishda xususiylashtirishning ustunligini e`tiborga olish hamda mayda aksionerlarni ko`paytirish va bunga aholini jalb etish, asos bo`lib hisoblangan.

90 – yillarning birinchi besh yili ichida 65 davlat va yarim davlat korxonalarini xususiylashtirilib, buning ichida yirik, eng yiriklari ham mavjud edi. Bular sanoat, banklar, sug`urta guruhlarini edi. Xususiylashtirish zarur bo`lgan aktivlar qiymati 200 mlrd. frankka teng edi. Lekin elektroenergiya, gaz ta`minoti, telekommunikatsiya sohalari faqat davlat egaligida qolishi qat`iy edi.

Xo`jalik mexanizmini takomillashtirishdagi ikkinchi yo`nalish soliq to`lovlarini kamaytirish edi. Daromadning asosiy qismini xo`jaliklar ihtiyorida qoldirib, tadbirkorlar erkinligini kengaytirish va shaxsiy tashabbusni ko`tarish kerak edi.

Bundagi davlat siyosatining uchinchi yo`nalishi turli iqtisodiy faoliyat sohalaridagi chegaralashni kamaytirishdan iborat bo`ldi. 1987 – yildan boshlab barcha sanoat va xizmat ko`rsatish sohalaridagi korxonalar o`z mahsulotlari narxini bozor sharoitlaridan kelib chiqqan xolda erkin belgilash huquqiga ega bo`ladilar. Faqat bundan kitob, medikamentlar, gaz temir yo`l istisno edi. Kredit tizimi faoliyatiga davlat aralashuvi keskin kamaytirilib, kredit muassasalari asta-sekin xususiylashtiriladi va kreditdan foydalanishdagi imtiyozlar bekor qilinib, erkin bozor foiz normalari kiritiladi.

Bunday davlat siyosati qisqa vaqt ichida o`zining ijobiy Yakunlarini bera boshladi. Iqtisodiy ko`tarilish yuz berib, bu 3-4 foizga yetdi. Kapital xarajatlar deyarli 50 foizga ko`tarildi va asosiy an`anaviy tarmoqlarda o`sish yuz bera boshladi.

Lekin 90 – yillar boshiga kelib iqtisodiyotda axvol yana keskinlasha boshladi. Buning asosiy sababi jahon bozorida narx-navoning eksport tovarlarga pasayishi bo`ldi. Milliy kompaniyalarda o`z sarmoyalarining yetishmasligi, kredit foizlarining yuqoriligi, yirik qarzlarni paydo bo`lishi yuzaga keladi. Bular hukumatdan keskin choralar qo`llashni talab etadi. Iqtisodiyotni jonlantirish dasturi tuzilib, bunda ijtimoiy ishlarni ko`paytirish, turar joy qurilishini kengaytirish, ishlab chiqarish o`sishini rag`batlantirish hamda ishsizlikning o`sishini to`xtatishlar ko`zda tutiladi. Shu bilan birga pul-kredit va valyuta siyosatlariga o`zgartirishlar kiritiladi. Bu tezda o`z natijalarini berib, frank mustahkamligini ta`minlash, qarzlardan qutulishlar yuz berdi. Shu bilan birga davlat bu sohada o`zining yangi siyosatini e`lon qildi. Bundagi eng muhimi baho mustahkamligini

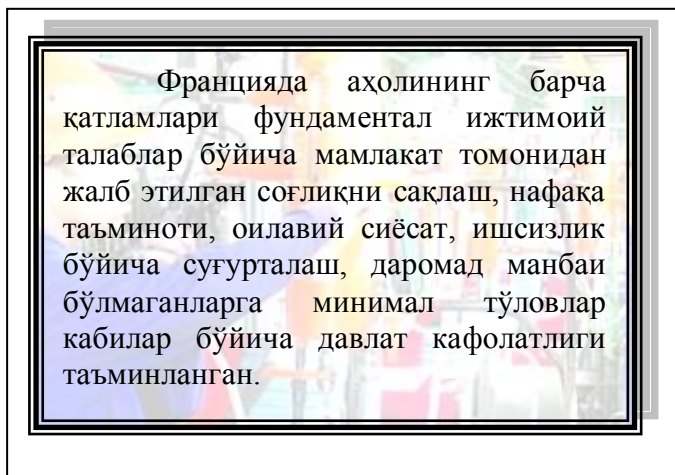
e'lon qilish edi. Chet valyutalar kursiga frankni tenglashtirish, muomalada pul miqdorini kamaytirishlar yuz bera boshladi.

90 – yillar boshida ishsizlikning oldini olishga qaratilgan choralardan biri davlat zayomi chiqarish bo'ldi. Byudjetdagi qo'llanilgan choralar yangi ish joylarini paydo qilish, vaqtincha ish bilan ta'minlash va yoshlarni o'qitish jarayonlarini moliyalashtirish imkonini tug'dirdi.

80 – yillar oxiri va 90 – yillar boshida yirik xajmda xususiylashtirish amalga oshirildi. Bu xatto raqobatbardosh davlat korxonalarini ham o'z ichiga oladi. Bu yuqori rentabelli va yirik korxonalariga ham taaalluqli edi. Bunda moliyaviy byudjetga xos fikrlashuv asos qilinib, davlat mulki to'g'risida yyetakchi partiyalarning strategik masalalari bo'yicha yaqinlashuvi natijasi ustunlik qildi.

6.3. Ijtimoiylashtirilgan bozor iqtisodiyoti

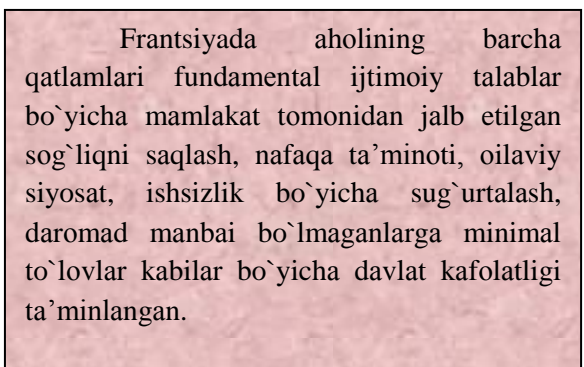
Fransiya bozor iqtisodiyoti chuqur ijtimoiylashtirilgan bo'lib, buning markazida davlat turadi va uni “farovonlik davlat” deb atashadi. Fransiyada

aholining barcha qatlamlari fundamental ijtimoiy talablar bo'yicha mamlakat tomonidan jalb etilgan sog'liqni saqlash, nafaqa ta'minoti, oilaviy siyosat, ishsizlik bo'yicha sug'urtalash, daromad manbai bo'lmaganlarga minimal to'lovlar kabilar bo'yicha davlat kafolatligi ta'minlangan. Ijtimoiy ta'minot uchun yiliga 2800 mlrd. frank sarflanadi. Bu 456 mlrd. dollarga teng bo'lib, YAIMning 35 foizini tashkil etadi. Taqqoslasak,

darajasi bo'yicha Daniya, Finlyandiya, Avstriya, Gollandiya mamlakatlariga to'g'ri keladi. Bu mamlakatlar aholi hisobidan Fransiyadan ancha kichik davlatlar va ko'p tomondan sharoiti yaxshi mamlakatlardir.

Buning ichida bevosita davlat hissasi yuqoridir. Chunki byudjet xajmi keng bo'lib, uning ijtimoiy xarajatlari qismi kattadir. Ijtimoiy to'lovlar YAIMning 19,3 foizini tashkil etadi. Bu ko'rsatkich AQSHda - 10,4; Shvetsiyada – 14,5; va Angliyada – 6,3 foizga teng.

Ijtimoiy muammolarni xal qilishda va bu sohadagi nazoratni ta'minlashda ijtimoiy-iqtisodiy Kengashlarning roli kttadir. Bular mikro va makro darajada bo'lib, demokratik asosda shakllanadilar. Makro darajadagi Kengashlar mamlakat xajmida shakllansa, mikro darajadagilari korxonalar, tashkilotlar darajasida yuzaga

keladi. Kengashlar jamoa tomonidan saylanadi va doimo hisobot berib turadi. Bu Kengashlar jamoani ijtimoiy himoyalash bo'yicha o'z dasturlarini tuzib, shu asosda o'z fikrlarini bildiradilar va uning bajarilishini talab qiladilar. Kengashlar o'z takliflari, talablari va iltimoslarining bajarilishiga katta e'tibor qaratadi. Aks holda jamoatchilikning ta'sir – e'tiborini bu muammoga qaratib zarur choralar belgilanadi.

Kengashlar ijtimoiy muassasalar ustidan boshqaruv vazifalarini ado etadilar. Aytaylik, oshxonalar, turar-joy fondlari, dam olish joylari, kutubxonalar, madaniy va sport inshootlari kabilarda shular jumlasidandir.

Makro Kengashlar mamlakat miqyosida faoliyat ko'rsatib, hukumat va uning organlari bilan muloqat hamda muomalada bo'ladilar, o'z taklif, talablarini shu darajada xal qilishga harakat qiladilar, xatto hukumat, davlat yechimlariga muayassar bo'ladilar. Shu sohaga taalluqli qonun-qoidalarining yuzaga kelishida tashabbuskorlik qiladilar.

Bulardan tashqari bozor iqtisodiyotining ijtimoiylik darajasini ko'tarishda xususiy institutlar va tashkilotlar mavjud bo'lib, bular o'z jamg'armalariga egaligi va tijoratdan foydalanishlari tufayli qudratli salohiyatga ega bo'lib, ijtimoiy himoyada samarali ishlarni olib boradilar.

Ijtimoiy masalalarni xal qilishga jamoatchilikning ishtirok etishi bu sohada muvaffaqiyatlarga erishishda yaxshi natijalar beradi va boshliq, rahbarlarning, hukumatning diqqatini jalb etishda qo'l keladi.

Fransiyada ham ish joylari qimmat bo'lib, ishchi va xizmatchilar daromadi yuqori darajadadir. Bu bozor ijtimoiy yo'nalishida eng muhim o'rin egallab, bunga ham doimo e'tibor berilib boradi. Ayniqsa, bunda iqtisodiy-ijtimoiy islohotlar katta o'rin egallaydi. Masalan, 80 – yillar boshida F. Mitteran davlat boshiga kelganda minimum ish haqi darajasi ko'tarilgan, nafaqalar 40-50 foizga oshgan. Bunday tadbirlar zaruriyatga qarab tez-tez amalga oshirilib turiladi.

Ishsizlik ijtimoiy sohada doimo dolzarb hisoblanib, Fransiyada bunga to'xtovsiz e'tibor qaratiladi. Ayniqsa, bunda yangi ish joylarini yuzaga keltirish ahamiyatlidir. Xatto bu sohaga byudjet xarajatlari ham vaqti-vaqti bilan sarf etilib turadi.

90 – yillar boshida ishsizlikni oldini olish maqsadida yangi ish joylari tashkil etish, vaqtincha ish bilan ta'minlash kabilarga yiliga 110 mlrd. frank byudjetdan ajratilgan edi.

Ijtimoiy hayotga taalluqli barcha tarmoqlarning rivojlanganligi, ayniqsa sog'liqni saqlash, madaniyat va sport, turizm, oilaviy siyosat, ta'lim tizimi kabilarning yuqori darajada bo'lishligi bu sohada insonga xos yuqori hayot darajasiga erishish imkonini beradi.

Yevropa Ittifoqi (EI)ning yuzaga kelishi bu sohaga yana ham samarali ta'sir ko'rsatadi. Chunki bu rivojlangan mamlakatlar birlashmasi bo'lib, avvalo bozor iqtisodiyotining ijtimoiylik mazmuniga ijobiy ta'sir etadi. yeI ravnaq muhitdan iborat va barcha a'zo mamlakatlar iqtisodiyotining o'sishiga da'vat etadi. Raqobatbardoshlik, juda katta G'arbiy bozori yuzaga kelib, hozirning o'zida 400 mln. iste'molchilarga ega. Tovar va xizmat ko'rsatishning, kapitalning katta

hududda erkin harakat qilish sharoiti tug'iladi. Umumiy qishloq xo'jalik siyosati qo'llanilib mahsulotlarning erkin muomalada bo'lishi, moliyaviy hamkorlik, investitsiya va daromadlarning o'sishi, qishloq xo'jaligidagi kafolatlikni yuzaga kelishi qishloq xo'jaligini qayta tiklash kabilarning imkoniyatlari kengayadi.

Sanoatda ham shunday ijobiylik yuzaga kelib, kapital va ishchi kuchi erkin harakati, kapital konsentratsiyalashuvi, investitsiyaning ko'payishi, yangi tarmoqlarning rag'batlanishi, ilmiy hamkorlik, xizmat ko'rsatish sohasining rag'batlanishi kabilar yuqori darajaga ko'tariladi.

Elning shakllanishi boshqa rivojlangan mamlakatlar qatori Fransiyada ham bozor iqtisodiyotining ijtimoiylashuvida yangi bosqich bo'lib, bu sohada yangi muvaffaqiyatlarga erishuv ko'zda tutiladi.

6.4. Jyuppe va Jospen islohotlari

Xalqaro raqobat va yelning tashkil etilishining iqtisodiy taraqqiyot oldiga yangi talablar qo'yishi Fransiya iqtisodiyoti oldiga ham muhim vazifalarni ko'ndalang qilib qo'ydi. Bu vazifalar iqtisodiyotda o'zgarishlarni amalga oshirishni, uni zamonaviy sharoitlarni e'tiborga olgan holda taraqqiyotning tezlashuvini taqozo etadi.

Bunday o'zgarishlar Jyuppe

va Jospen islohotlari deb ataladi. Jyuppe va Jospen Fransiya hukumatining boshliqlari bo'lib, hukumatning bu sohadagi dasturlarini tuzishda va bu dasturlarni amalga oshirishda boshchilik qilishgan va shaxsan faol ishtirok etishgan.

Jyuppe islohotlarining asosiy yo'nalishi ijtimoiy kafolatlikni pasaytirishga qaratilgan va bu bilan bog'langan davlat xarajatlarini kamaytirish, byudjet xajmini qisqartirishga qaratilgan. Albatta bu yuzaki qaraganda xalq manfaatiga qarshi mazmunga ega ijtimoiy himoyani susaytiradigan yo'nalishga o'xshaydi. Lekin ijtimoiy himoya darajasini saqlab bozorning ijtimoiylik yo'nalishi ta'minlangan holda bu islohotlarda ko'zda tutilgan vazifani bajarish talab etilar edi.

Buning uchun islohotda soliq tizimini o'zgartirish, keng xajmli xususiylashtirish, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini kamaytirish kabilarni amalga oshirish ko'zlangan. Shu bilan birga bevosita ishsizlikni kamaytirish choralarini qo'llash rejalashtirilgan. Yuqorida ko'rsatganimizdek, davlatning ijtimoiy sohadagi yuki katta bo'lib, bundagi asosiy ishlarning davlat bajarar va ijtimoiy himoyaning deyarli barchasini o'zi ustiga olib davlat sektori ham juda katta xajmli edi. Bu bir vaqtda zaruriyat bo'lsa, endi ijtimoiylik yuqori darajadali ta'minlanishi bilan

Xalqaro raqobat va Elning tashkil etilishining Iqtisodiy taraqqiyot oldiga yangi talablar qo'yishi Fransiya iqtisodiyoti oldiga ham muhim vazifalarni ko'ndalang qilib qo'ydi. Bu vazifalar iqtisodiyotda o'zgarishlarni amalgam oshirishni, uni zamonaviy shroitlarni e'tiborga olgan holda taraqqiyotning tezlashuvini taqozo etadi.

Bunday o'zgarishlar Jyushe va Jospen islohatlari deb ataladi. Jyushe va Jospen Fransiya hukumatining boshliqlari bo'lib, hukumatning bu sohadagi dasturlarini tuzishda va bu dasturlarni amalgam oshirishda boshchilik qilishgan va shaxsan faol ishtirok yetishgan.

bu yukning bir qismini zararsiz ravishda xususiy sektorga va fuqarolarning o`ziga tashlash yo`llarini izlash talab etilib, iqtisodiyotning taraqqiyoti uchun yangi ma`qul usullarini qo`llash zaruriyati tug`ilgan edi.

Shuning uchun xususiy sektorni imkoni boricha kuchaytirish, buning uchun keng miqyosda xususiylashtirish, soliqlarni o`zgartirish va ularni iloji boricha kamaytirish tadbirlari amalga oshirila boshlanadi. Xatto eng yirik sanoat guruhlari va kompaniyalari, banklar xususiylashtirila boshlaydi. Ishsizlikni oldini olish bilan bog`liq katta davlat xarajatlari amalga oshiriladi. Kredit imtiyozlari bekor etiladi va banklarning korxonalar kafolati to`xtatiladi. Davlatning xususiy korxonalar, kompaniyalarga nisbatan qo`llanilayotgan chegaralashlar to`xtatiladi. Ba`zi ijtimoiy vazifalarni davlat gardanidan olish va bu bilan bog`langan davlat xarajatlarini qisqartirish byudjetda ham, uning shakllanish xarajatlari shakliy tuzumida ham o`zgarishlar amalga oshirildi. Bu soliq tizimini o`zgartirish va nisbatan ba`zi xillarini qisqartirishga olib keldi. Davlatning iqtisodiyotni tartiblashtirishdagi vazifalari kamaytirila boshlandi.

Jospen islohoti ham asosan shu yo`nalishda bo`lib, undagi asosiy vazifalar tadbirkorlikni kuchaytirish va iqtisodiyotdagi davlat aralashuvini pasaytirishdan iborat edi. Bunday muhim tomonlar aksionerlar manfaatini kuchaytirish, mehnat bozorini islox qilish, egiluvchan mehnat haqi shakllarini qo`llash, kasaba uyushmalarining rolini pasaytirish, valyutani kuchaytirish kabilardan iborat edi.

Jahon tajribasi, ayniqsa bozor iqtisodi rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko`rsatadiki, davlat usulida tashkil etilgan xo`jalik yuritishga nisbatan xususiy usulda tashkil etilgan xo`jalik yuritish ustunlik qiladi. Bunday eng muhim holat erkinlik darajasi va shaxsiy manfaat darajasidir. Bular albatta xususiy xo`jalikda yuqoridir. Tashabbuskorlik imkonini olsak, buning ham xususiylikdagi ustunligini ko`ramiz. Xususiylik sharoitida bozor mexanizmlari samaraliroq harakatda bo`ladi. Xo`jalik yuritishda davlatning ustunlik tomonlari ham mavjud. Lekin hamma vaqt emas. Bunda mavjud sharoit, strategik maqsad xal qiluvchi ahamiyat kasb etishi kerak. Shuning uchun ham zaruriyat tufayli davlat usulini qo`llash talab etiladi. Lekin imkoni boricha iqtisod bozor usulida bo`lishi va uni xususiy mulk asosida tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Xatto an`anaviy davlat egaligidagi xo`jaliklarni ham xususiylashtirish ko`proq foydaliroqdir va xo`jalik yuritish umuman xususiy bozor usulida tashkil etilishi kutilgan samara beradi.

Valyuta islohotida oldin frank va yevro ittifoqiga erishish to`g`risida bir necha tadbirlar amalga oshiriladi. So`ngra yevro puliga o`tiladi va natijada frank ham Yevropa Ittifoqi uchun umumiy bo`lgan yevro bilan almashtirilib, pul muomalasida katta erkinlikka erishiladi. Aksionerlar manfaatini ko`tarishga qaratilgan tadbirlar "dekmokratik kapitalizm" deb atalmish tamoyilga asoslanib, aksiya egalarini ko`paytirish, shu tufayli firma faoliyatida ishtirok etish va eng muhimi mulkdorlik darajasini ko`tarishga erishish ko`zlanadi. Xatto shu usul bilan farovonlikni ko`tarish maqsad qilib qo`yiladi. Bunda asos qilib xususiy aksioner jamiyatlari olinadi va ularning rivojlanishi qo`llab-quvvatlanadi.

Bu islohotlardan maqsad erkin iqtisodiyot tamoyillaridan voz kechgan xolda erkin bozor iqtisodiyoti tamoyillarini tan olish va ularga keng yo`l ochib samarali foydalanish tufayli yuqori darajali iqtisodiy muvaffaqiyatlarga erishish ko`zlanadi.

Nazorat savollari:

1.Fransiya iqtisodiy salohiyati va uning jahon miqyosidagi ahamiyatining tavsiflay olasizmi?

2.Fransiyaning Yevropa iqtisodiyotidagi o`rni nimalar bilan belgilaishini bilasizmi?

4.Fransiya qishloq xo`jaligi xususiyatlari nimalar bilan belgilanishini ayta olasizmi?

5.Fransiya hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti rivoji nimalarda o`z aksini topishini bilasizmi?

7-BOB. YAPONIYA BOZOR IQTISODIYOTI TAJRIBASI

REJA:

- 7.1. Yaponiyaning jahon iqtisodiyotidagi mavqei
- 7.2. Iqtisodiy “mo`jizada” milliy xususiylik ahamiyati
- 7.3. Demokratik kapitalizm modeli
- 7.4. Yaponcha ishlab chiqarishning boshqarilishi xususiyatlari
- 7.5. Ilmiy-texnik progress va iqtisodiy taraqqiyot

Tayanch soʻz va iboralar

Meydзи inqilobi, yyetakchi, bandlik, malakali ishchi, xizmatchi, chakana savdo, inson kapitali

7.1. Yaponiyaning jahon iqtisodiyotidagi mavqei

Yaponiya jahonda rivojlangan mamlakatlar ichida ikkinchi o`rinda turadi. Yalpi ichki mahsulot 2000 – yilda 4190 mln. dollarga teng bo`lgan. Bu AQSHning 55 foiziga to`g`ri keladi. Aholisi 125 mln. kishidan iborat. Aholi jon boshiga YAIM 26460 dollarga to`g`ri kelib, bu ko`rsatkich bo`yicha ham eng oldingi o`rinlarda turadi. Bu ko`rsatkichlar Yaponiya iqtisodiyotining yuqori darajali rivojini ko`rsaib, AQSH kabi superdavlat qatoriga qo`shdi.

“Meydзи inqilobi” deb atalmish 1867-1868 yillardagi o`zgarishdan keyin Yaponiya 100 yil ichida an`anali feodal ijtimoiy-iqtisodiy tizimdan rivojlangan bozor iqtisodiyotigacha bo`lgan masofani bosib o`tdi. Janubiy Korea, Tayvan, Tailand, Singapur kabi qo`shni davlatlar Yaponiyaning “rivojlanishni quvlab yetish” yo`lidan ko`p jixatdan foydalandilar.

Yaponiya ko`p sohalar bo`yicha AQSH kabi yyetakchilik qiladi. Bular mashinasozlik, avtomatika, elektronika, avtomobilsozlik kabilardan iborat. Ayniqsa yangi texnologiya va elektronika bo`yicha eng oldingi mamlakat bo`lib, kam material, kam mehnat sig`imli mahsulot ishlab chiqarish bo`yicha eng ilg`or mamlakatga aylangan.

**Yaponiya jahonda rivojlangan mamlakatlar ichida ikkinchi o`rinda turadi.** Yalpi ichki mahsulot 2000 – yilda 4190 mln. dollarga teng bo`lgan. Bu AQSHning 55 foiziga to`g`ri keladi. Aholisi 125 mln. kishidan iborat. Aholi jon boshiga YAIM 26460 dollarga to`g`ri kelib, bu ko`rsatkich bo`yicha ham eng oldingi o`rinlarda turadi. Bu ko`rsatkichlar Yaponiya iqtisodiyotining yuqori darajali rivojini ko`rsaib, AQSH kabi superdavlat qatoriga qo`shdi.

Yaponiyada davlat byudjeti va soliqlar ham o`ziga xos bo`lib, faoliyat xajmi va xarajatlar darajasidan kelib chiqadi. Davlat byudjetining xarajatlari YalMning 26-27%iga teng keladi. Soliq ham samarali darajada bo`lib, YalMning 22-23%ini tashkil etadi. Markaziy byudjetning asosiy daromad manbai to`g`ri soliqdadir. Fuqarolar daromadi, meros, taqdim etish kabilari soliq eg`imlarining

Malakali ishchi va xizmatchilar, aholining umumiy o`qimishligi bo`yicha juda ilg`orlagan mamlakat hisoblanadi. Dunyo bo`yicha maoshning eng yuqori darajasi Yaponiyadadir. Bu albatta eng ijobiy muvaffaqiyatdir. Bularning barchasi iqtisodiy taraqqiyotning ifodasidan iborat.

Ijtimoiy tuzilma va mehnat munosabatlaridagi o`zgalik katta o`rin egallaydi. Yaponiya uchun mayda tadbirkorlik ijtimoiy qatlami mavjudligi umumiy holatdir. Ayniqsa oila turidagi xususiy korxonalar chakana savdo, umumiy ovqatlanish bilangina shug`ullanmay, boshqa xizmat ko`rsatish sohalari, xatto ishlov berish sanoati va qurilishda ham keng yoyilgan. Aytaylik, ishlov beruvchi sanoatda 74 foiz yollanib ishlovchilar 300 kishigacha band bo`lgan korxonalarga to`g`ri keladi.

Amalda mamlakat qishloq xo`jaligi yollanma mehnatsiz bo`lib, Yaponiyada asosan 2 mln. 600 ming mayda dehqon xo`jaligi mavjuddir. Bu xo`jaliklarda o`rtacha yer uchastkasi miqdori 1,9 gektarga to`g`ri keladi. Shuni ham aytib o`tish kerakki, ishga yaroqli yerlarning yarmidan ko`pi sug`oriladigan va yiliga ikki martadan hosil olinadigan yerlardir. Shunisi ajablanarliki, bularning 17 foizigina nuqul qishloq xo`jaligi bilan shug`ullanadi, qolganlari shaharlarga yaqinligi va transportning yaxshi rivojlanganligi sababli daromadning asosiy qismini boshqa tarmoqlar hisobiga oladilar.

Yaponiyaga xos yana bir narsa bandlikning yuqori darajadagidir. Masalan, 70 – yillar ichida ishga yaroqlilarning 2-2,8 foizigina ishsiz bo`lib, 90 – yillarga kelib 3 foizni tashkil etgan. Bunda “umr bo`yi yollash tizimi” bo`yicha bandlik davriga qarab haq to`lashning ahamiyati kattadir. Bu usul faqat yirik korxonalarda qo`llanilib, eng yuqori mutaxassisli bo`lgan menejer, injenerlargagina taalluqlidir. Bular esa yollanma mehnatning 10 foizini tashkil etadi. Yuqori darajali boshqaruvchilar ichida shuning uchun ham ishsizlik yo`q va mehnat bozori ham yo`q. Menejer mansabi umr bo`yicha bo`lib, kompaniyaga to`la bog`langan bo`ladi. Boshqaruvning yuqori pog`onadagilari uchun ishonchli munosabat o`z ta`minotchilari, mijozlari, banklar bilan doimiy sherikligi taqdiriy holatdir. Bu esa o`z navbatida firma muvozanatining muhim kafolatidir va shu bilan birga menejerning mansab kafolatidir.

Qolgan yollanma ishlovchilar ishsizligining juda past darajada

Yaponiya O`zbekiston Respublikasini mustaqilligini 1991 yilning 28 dekabrda tan olgan etakchi sanoati rivojlangan davlatlardan biridir. Ikki davlat o`rtasidagi diplomatik munosabatlar 1992 yilning 26 yanvarida o`rnatildi. Ikki tomonlama munosabatlarning rivojlanishida O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning Yaponiyaga 1994 yilning may va 2002 yilning iyulida amalga oshirgan rasmiy tashriflari muhim rol o`ynadi. Tashriflar chog`ida O`zbek-Yapon davlatlararo munosabatlariga oid bir qator xujjatlar, jumladan “O`zbekiston Respublikasi va Yaponiya qo`shma bayonoti”, “O`zbekiston Respublikasi hukumati bilan Yaponiya hukumati o`rtasida imzolangan bitimlarga O`zbekistonning xuquqiy vorisligi haqida maktublar almashinuvi”, shuningdek, “O`zbekiston va Yaponiya o`rtasida do`stona, strategik sheriklik va hamkorlik to`g`risida qo`shma bayonot”lar imzolandi. Ikki tomonlama munosabatlarni rivojlanib borishida 1994 yilda tuzilgan iqtisodiy hamkorlik bo`yicha O`zbek-Yapon va Yapon-O`zbek qo`mitalari muhim rol o`ynamoqda.

ekanligi bir necha sabablarga bog`liqdir. Bular ijtimoiy sheriklik an`anasi, qaysiki ko`pchilik Osiyo jamolariga xos, ish joylarida o`qitish, chunki ish beruvchi “inson kapitaliga” qilgan xarajatini qadrlaydi; shu bilan birga vaqtincha kelishuv bitim bo`yicha (yoki to`la bo`lmagan ish kuni) savdo va xizmat ko`rsatishdagi bandlikning keng tarqalishi kabilardan iborat.

Yaponiyada tadbirkorlikning tashkil etilishi ham bir qancha o`zga xususiyatlarga ega. Yirik kompaniyalar bilan o`rta va yirik korxonalarda bu farqlanadi. Umuman 800 ming aksionerlik kompaniyalar mavjud bo`lib, bulardan 2,4 mingi yirik aksioner kompaniyalardir. Bu yirik kompaniyalar o`z aksiyalarini fond birjalari orqali tarqatsa, mayda va o`rta korxonalar mulklariga boshqalarni aralashtirishni xush ko`rmay, yopiq aksioner kompaniyalari va o`rtoqlik birlashmalari sifatida boshqarishni lozim ko`radilar.

Yirik kompaniyalarning har biri guruh markazi bo`lib, “keyresu” deb ataladi. Yaponcha “keyresuda” mulk va bitim munosabatlari bog`lovchi element hisoblanadi. Qonun banklarning nomoliyaviy kompaniyalar tomonidan chiqarilgan aksiyaning 5 foizidan ortig`ini o`zlashtirishni man etadi.

“Keyresu” bosh kompaniyasi o`z ishlab chiqarish faoliyatini guruhni moliyaviy boshqarish (ya`ni, xolding funksiyasi) va ishlab chiqarish kooperatsiyalarining ishtirokchilari bilan bog`lab olib boradi. Yaponiyaning xususiyati ham shundaki, bunday guruhning keng tarqalishini ommaviy mayda korxonalar bilan bog`lagan xolda amalga oshuvidir. Chunki mamlakatda 3,7 mln. individual va oilaviy korxonalar, 770 ming sheriklik jamoalari mavjud. Shu bilan birga yirik va mayda biznesning o`zaro aloqalarining ta`minlashinishi boshqa rivojlangan mamlakatlarga nisbatan ularning yaqinligi bilan bog`liqdir.

“Keyresu”lar ichida texnologik asosdagi vertikal integratsiya va konglomerat misollari mavjud. “Misubisi dzyukoge”, “Komasu” mashinasozlik kooperatsiyasi, “Toshiba”, “Soni” elektrotexnika kompaniyalari, “Toyota” va “Nissan” avtomobil korporatsiyalari 300-400 kompaniyalarga ega. Bular ta`minotchilar va buyurtmalarni bajaradilar. Shu bilan birga mulkiy bog`liqligi bo`lmagan subpodryachilar tarmog`i bilan qo`shilib ketadi. Ko`pchilik guruhlar chet mamlakatlarda keng tarqalgan tarmoqlarga ega bo`lib, Yaponiya TMKsi hisoblanadi.

Amalda barcha korxonalar tarmoq ittifoqlariga birlashgan. Bu ittifoqlar foyda asosida birlashuv emas va undan ixtiyoriy ravishda chiqib ketish mumkin. Yaponiyada bunday ittifoqlar, ya`ni umumilliy tadbirkorlik ittifoqlar soni 100 dan oshadi. Mahalliy mayda biznes tashkilotlarining soni esa 20 mingdan ko`pdir. Umumilliy tadbirkorlar ittifoqi birlashib, Federal iqtisodiy “Keydanren” tashkilotini uyushtiradi.

Yaponiyada an`anaviy ravishda aholining yuqori darajali omonat saqlash xususiyati mavjud. Bu shaxsiy daromadning 15-18 foizini tashkil etadi. Bu asosan banklar depoziti shaklida mavjud bo`ladi va banklar tizimining keng xajmli resurs asosini yuzaga keltiradi.

Yaponiya korporatsiyalari moliyaviy tuzumi kompaniya xususiy kapitali hissasining past darajadaliigi bilan tavsif etiladi, ya`ni 30 foizdan oshmaydi.

Shuning uchun aniq kreditlarga muxtojlik yuqori darajadadir. O`z vaqtida mamlakatning industrial rivojini moliyalashtirish yukini banklar ko`targan edi.

Yaponiyada banklar faoliyatining ham o`zgi xos xususiyatlari mavjud. Mamlakatda to`qqizta shahar banklari deb atalmish bo`limlar ochish huquqiga ega banklar mavjud. Shu bilan 129 ta faqat o`z prefekturalarida bo`limlarga ega banklar, xususiyl nafaqa va pay fondlarini boshqaruvchi 33 ta trustbank mavjud. Bundan tashqari uzoq muddat kredit beruvchi 3 ta bank mavjud: Sanoatbank, Uzoq muddatli kredit banki, Yaponiya kredit banki. Bundan tashqari qishloq xo`jaligi uchun keng tarmoqli kooperativ banklar tizimi faoliyat ko`rsatadi.

Banklar foydani maksimallashtirish, aksiya kursini ko`tarish bilan qiziqmaydilar. Balki foydaning doimiyliigi va bankrotdan qochishni ko`zlaydilar. Banklar o`z mijozlarini himoyalashlari, kredit shartlarining yengillashtirishi, kompaniya-qarzdolarga sanatsiya qo`llash misollari ko`p.

Bunday shartlar yuqori darajali taraqqiyot vaqtida pulga muxtojlik kuchlilik davrida yuzaga kelgan. Hozir esa pul bozoridagi kuchli talab pasayib, qarz olishda mijozlar uchun kurash sharoiti hukmronlik qiladi.

AQSHga o`xshagan va Yevropa mamlakatlaridan farqli o`laroq Yaponiyaning davlat xo`jaliklari xajmi katta emas. Markaziy hukumat qaramog`ida unitar korxonalar mavjud. Shuni ichida Moneta saroyi va davlat o`rmonchilik xo`jaligi bor. Bundan tashqari 13 ta bank, Oliy o`quv yurti muassasalari va 73 ta notijoriy tashkilotlarida pay bilan ishtirok etadi. Bular fundamental ilmiy muassasa va laboratoriyalar, ilmiy-texnik axborot markazi, Yaponiya madaniy almashuv fondi, shuningdek o`rmon resurslarini izlash, neft razvedkasi, qishloq xo`jaligini rivojlantirish tarmoqlaridan iborat. Bundan tashqari avtomobil yo`llari, ko`priklar, to`g`onlar, Xonsyu va Sikoku orollarini birlashtiruvchi unikal ko`priklar inshooti kabi maxsus korxonalar kiradi. Davlat temir yo`l korporatsiyasi, milliy telefon-telegraf tizimi, tamaki va alkagol monopoliyalari "JAL" avia yo`llari kabilar 80 – yillarga kelib xususiylashtirilgan.

O`zbekistonda bozor munosabatlarini rivojlantirishda "Yapon mo`jizasi"ning ham ba`zi jihatlari olish mumkin.

Ya`ni:

- qattiq intizom, yuqori darajadagi mehnat unumdorligi;
- innovatsiyaga, yangilikka intilish;
- jamiyat, korxonalar manfaatini shaxsiy manfaatdan ustun qo`yish;
- yuksak tadbirkorlik, erishilgannatija bilan qanoatlanib qolmaslik;
- raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni o`z burchi deb bilish, ichki va tashqi bozorni ajratmaslik;
- beshta "S" ga qat`iy rioya qilish, ya`ni:
- Seyri - uyushqoqlik
- Syton - poklik
- Seyso - tozalik
- Seykets – ahloqlilik
- Sitsuks – intizom

Mahalliy darajada vodoprovod, kanalizatsiya, axlat yig'ish, transport, maktablar, kasalxonalar kabilar davlat ihtiyoridadir. Shu bilan birga minglab munisipial turar joy qurilishi va undan foydalanish, pullik avtomobil yo'llari, port jixozlari, yopiq bozorlar kabi aksioner va pay korxonalari kiradi.

Ko'rinib turibdiki, davlat asosan sanoatda emas, balki infratuzim sohasida faoliyat ko'rsatadi. Davlat bevosita xo'jalikni boshqarish o'rniga kuchli iqtisodiy siyosat qo'llovchi bo'lib hisoblanadi. Bu solig' – byudjet, pul – kredit, tashqi savdoni, boj tarifni tartiblashtirish; bozorda raqobatni qo'llash, tabiiy monopoliyalar faoliyatini tartibga solish kabilarni o'z ichiga oladi.

Yaponiyada davlat byudjeti va soliqlar ham o'ziga xos bo'lib, faoliyat xajmi va xarajatlar darajasidan kelib chiqadi. Davlat byudjetining xarajatlari YAIMning 26-27%iga teng keladi. Soliq ham samarali darajada bo'lib, YAIMning 22-23%ini tashkil etadi. Markaziy byudjetning asosiy daromad manbai to'g'ri soliqdadir. Fuqarolar daromadi, meros, taqdim etish kabilar soliq yeg'imlarining 42%ini tashkil etsa, korxonalar foydasi solig'i 26%ni tashkil etadi. Korxonalar solig'i tabaqalangan bo'lib, 26,42%-33,48%dan iborat.

Davlat byudjetining xarajat qismini olsak, harbiy juda oz – xarajatlarga nisbatan 6 foiz va YAIMga nisbatan esa 1 foizdan ham kam. Eng yirik qismi ijtimoiy sug'urta va nafaqalardir – 18-20 foiz. Shu bilan birga davlat qarzlarini to'lash ham o'tgan asr 90 – yillariga kelib katta xajmli bo'lib qoldi. Bu byudjet talofati bilan bog'liq bo'lib, qaysiki 90 – yillar oxiriga kelib, YAIMning 11,2 qismiga to'g'ri kelgan.

7.2. Iqtisodiy “mo'jizada” milliy xususiylik ahamiyati

Yaponiyaning nisbatan qisqa vaqt ichida qoloqlikdan chiqib, katta ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo'lga o'tib, dunyoda yyetakchi mamlakatlarga aylanishi, iqtisodiy rivoj darajasining juda yuqori bo'lishligi, buyuk iqtisodiy salohiyatga ega bo'lib, dunyoda AQSHdan keyin ikkinchi o'rinni egallashi “mo'jiza” nomini olgan.

Bu “mo'jiza”da albatta milliy xususiyatlarning o'rni kam bo'lmagan. Milliy urf-odatdagi o'ziga xoslik tomonlardan tartiblilik, sharqiy tarbiya kabilar, oilada, katta-kichik o'rtasidagi munosabat, umumiy birlik, ayol va erkak munosabatlari kabilarning iqtisodiy faoliyatga ta'siri bo'lgan. Bunda itoatkorlik xususiyatining ijobiy tomonlari ko'p bo'lgan. Oilaviy bir-birini qo'llash, ishonch kabilar mavjud bo'lib, kompaniya, firmalar xatto oilaviy-klanlik asosida tashkil topishi kabilardir. Birgalikda ish tutish, har bir harakatning bir-biriga bog'liqligi, o'z vaqtida ijro etishlik xususiyatlarining iqtisodiy taraqqiyotdagi o'rni albatta katta. Milliy o'zgalikka qo'shni Xitoy va Koreyaning ta'siri katta bo'lgan. Ma'lumki, asriy qo'shnilik diniy, urfiy umumiylik, iqtisodiy aloqalar albatta o'z izini qoldirgan. Shu bilan birga bu mamlakatlarning Yaponiya asoratida bo'lishining ham ta'siri bo'lgan.

Aytish mumkinki, bu xususiyatlar Yaponiya iqtisodiy “mo'jiza”da ijtimoiy hayot ta'siri sifatida yuz bergan. G'arbdagilarning bunday holatga “yagona oila”

deb nom berishida albatta jon bor. Chunki Yaponiya “mo`jiza”sida milliy birlik ta`siri bo`lib, Yaponiya kompaniyalari buni yapon xalqiga xos sinfiy dunyo tariqasida foydalanishga urinilgan va g`oyaviy turtki sifatida ishlatilgan. Ma`lumki, G`arb va Amerika bilan raqobatda albatta millatni birlashtirish, jipslashtirishda qo`l kelgan. Yaponiya kompaniyalari esa bundan o`z manfaatlariga qaratgan xolda korxonalarini “ikkinchi oila” sifatida foydalanib, ishchi-xizmatchilarni o`ziga jalb etishda bu g`oyani keng qo`llashga harakat qilganlar. “Ikkinchi oila” g`oyasi yapon menejmentida katta o`rin egallaydi. Buning natijasi shuki, yollanuvchi kompaniyada deyarli umrbod band bo`lishi kerak. Ish joyini almashtirish faqat kompaniya ichida bo`lib, kompaniyadan chiqib ketmasligi kerak, ya`ni u kompaniyani oilaga o`xshatib, doimiy bog`langan bo`lishligi talab etiladi. Bunday tartib G`arbda tushunilishi qiyin. Chunki bu yerda ishchi-xizmatchilarning ish joylarini o`zgartirishi odatiy tusda bo`lib, erkin xolda kompaniyalarni almashtira oladilar, kompaniyalarni o`z istagi bo`yicha o`zgartiraberadilar va ularni shaxsiy bog`liqlik tomonlari yo`q.

Yaponcha “ikkinchi oila” tartibining qo`llanilishida katta ustunlik mavjud. Chunki kompaniya ichida ish joyini o`zgartirish kompaniya bilan yaxshi tanishish, uni maqsadini, tizimini to`liq tushunish imkonini beradi. Kompaniya faoliyatini to`la xolda bilish, ayniqsa boshqaruvchi menejerlar uchun zarurdir. Yirik Yaponiya “Masusita Denki» kompaniyasining asoschisi Masusita bu sohada quyidagilarni ta`kidlaydi:

1.Siz bilan ishlaydigan odamlarni oilangiz a`zolari deb biling. Muvaffaqiyat avvalo ish bilan bog`liq bo`lgan odatlarning bir-birini yaxshi tushunishlariga bog`liqdir.

2.Tovarlarni sotilgandan keyingi ko`rsatiladigan xizmatlar undan oldingilariga qaraganda qadrliroqdir. Chunki bunday xizmatlar doimiy mijozlarni shakllantira oladi.

3.Iste`molchiga o`zini jalb etadigan tovarlarni emas, balki ularga foydali tovarlarni soting.

4.Faqat xalol ishlashning o`zi kifoya emas. Qanday ishni bajarishdan qat`iy nazar, o`zingizning ishingiz uchun yagona javobgar ekanligingiz to`g`risida o`ylashingiz kerak.

5.Agar foydasiz ishlasak, bu jamiyat oldidagi jinoyatdir. Jamiyat kapitali, uning odamlari, uning materiallaridan foydalanamiz, foydasiz ularni bekorga sarf etamiz, boshqa joyda bo`lsa ulardan samarali foydalanishgan bo`lishar edi.

Albata bunday tartib o`z vaqtida samarali bo`lib, G`arb kompaniyalariga ta`sir ko`rsatgan. Davr o`zgarishi bilan erkin bozor munosabatlarining ta`siri kuchayib, bunday odatlar ta`siri ham o`zgarib, takomillashuvi kerak.

O`z vaqtida yaponcha monopoliyalarning asosini klan-oilaviy firmalar tashkil etib, ularning har biri o`nlab kompaniyalarni birlashtirgan. So`ngra ular Ikkinchi Jahon urushidan keyin Amerika va G`arbiy Yevropa kompaniyalari tamoyili asosida o`zgartirilgan xolda tashkil etilgan.

Yaponiya moliya tizimida aholi jamg`armalarining o`rni katta. Banklarga ishonch yuqoriligi natijasida ular bank jamg`armalarining 20 foizini tashkil etadi

va kredit tizimida salmog`li o`rinni egallab, iqtisodiy rivojlanishda keng foydalaniladi.

7.3. Demokratik kapitalizm modeli

Yaponiya iqtisodiyotidagi “mo`jiza”da va uning qudratli darajasida Ikkinchi Jahon urushidan keyingi islohotlar tufayli amalga oshirilgan chora-tadbirlarning ahamiyati kattadir. Bunda Amerika okkupatsiya ma`muriyatining tashabbusi asos hisoblanadi.

Iqtisodiy islohotlar juda qiyin axvolda amalga oshgan. Chunki Yaponiya iqtisodiyoti to`la harbiy izda bo`lib, barcha narsalar chegaralangan, qat`iylilik sharoitida bo`lgan. Markazlashgan rejalashtirish, barcha narsalar oldindan qat`iy belgilangan holatda edi. Xatto haq to`lash oldindan aniq ko`rsatilgan, baholar o`zgarmaydigan qat`iy belgilangan tarzda edi. Ishlab chiqaruvchilar ham oldindan bir-biriga majburiy bog`langan, mol beruvchi va mol oluvchilar oldindan aniqlangan hamda iqtisodiy aloqalarni qat`iy bajarish tartibi o`rnatilgan edi.

Shu bilan birga taqsimot ham qat`iy o`rnatilgan tartibda bo`lib, iste`mol buyumlari kartochkalar bo`yichyaa taqsimlangan. Iqtisodiyotda qat`iy davlat tartibi o`rnatilib, bunda hech qanday ixtiyoriylikka yo`l qo`yilmas edi. Davlat monopoliyasi to`la hukmronlik qilib, iqtisodiyot militarizatsiya (harbiylashtirilgan) asosda davom etar edi.

Yirik-yirik konsernlar mavjud bo`lib, asosan harbiy sanoatdan iborat bo`lgan. Markazlashtirilgan harbiy mazmundagi iqtisodiyot mavjud bo`lib, bu tub o`zgarishlarni talab etar edi. Sanoat yo`nalishini, moliyani, iqtisodiy tashkililikni tubdan boshqacha usulda o`zgartirish zaruriyati tug`ilib, Yaponiya rivojini harbiy izdan chiqarib, sog`lom iqtisodiyot yo`liga o`tkazish talab etilgan.

Bu o`zgarishlar demokratik kapitalizm modeli asosida amalga oshirilgan. Bundagi birinchi navbatli masala Yaponiya harbiy mashinasini sindirib, militarizatsiyani barbod qilish va uning iqtisodiy asosini yo`q qilib, erkin bozor iqtisodiyoti taraqqiyotiga yo`naltirishdan iborat edi.

Buning uchun iqtisodiyotda keskin o`zgarishlarni amalga oshirish talab etildi. Mehnat munosabatlari o`zgartirilib, harbiycha majburiylik o`rniga yollanishga asoslangan munosabatlarga o`tish bilan bog`liq tadbirlar amalga oshirildi. pomonolistik iqtisodiy siyosat qo`llanilib, monopoliyalar yo`q qilina boshladi. Yirik xajmda konversiya qo`llanilib, harbiy mahsulotlarni o`rniga tinchlik hayotiy talab mahsulotlari ishlab chiqarishga o`rnatila boshladi. Harbiy korxonalar bitirildi va bundan keyin uning imkoniyatlarini yo`q qilish uchun davlat konstitutsiyasida qattiq chegaralanish belgilanib, umuman mamlakat mudofaaa xarajatlari milliy mahsulotga nisbatan 1 foiz bilan belgilanadi.

Byudjet islohotlari amalga oshirilib, pul muomalasi mustahkamlashtirildi va valyuta kursi qat`iylashtirildi. Solig` siyosati o`zgartirilib, iqtisodiy normal rivojlanish darajasiga qaratildi va shunga mos shakllari qo`llanila boshladi.

Natijada harbiy sanoat asoslari bo`lgan yirik konsernlar bitirilib, ularning aksiyalari sotilib, juda katta konsernlar, ya`ni oilaviy xolding (“dzaybasu”)

kompaniyalar bitirildi, monopol holatdan chiqarildi, tinch mazmunli iqtisodiy taraqqiyotga yo`l ochildi.

Bu islohotlar sobiq agressorning quolsizlantirishga va demokratik iqtisodiy taraqqiyotga yo`l ochib berdi. Normal iqtisodiy taraqqiyot sharoitlari yaratilib, militarizatsiya o`rniga ishonchli muhit tug`ildi. Tashqi iqtisodiy strategiya o`zgarib, eksport va import rag`batlantirila boshlandi. Davlat bilan biznes o`rtasida kooperatsiya paydo bo`ldi.

Agrar islohotlar natijasida yirik yer egaligi bitirilib, ommaviy ravishda yerlarni sotish amalga oshirildi. Natijada mustaqil fermer xo`jaliklari yuzaga keld. Bu esa qishloq xo`jaligida normal rivojlanish asoslarini paydo qildi.

Okkupatsiya hokimiyati davlat korxonalarini tizimini ham o`zgartirdi va xususiy korxonalar moliyasini sog`lomlashtirish tadbirlarini qo`lladi. Moliyaviy islohotlar esa korxonalarga jamg`arishning ichki manbaalarini tug`dirish imkonini berdi.

Amalga oshirilgan islohotlarning tadbirlari yuqori malakali ish kuchining mavjudligi, iqtisodiyotda ilmiy-texnik progressning keng qo`llanishning boshlanishi kabilar Yaponiya demokratik kapitalizm modelini shakllantirib iqtisodiy "mo`jiza" asosini yaratib berdi.

Iqtisodiy o`shishning tezlashuvi rivojlangan mamlakatlarga texnik jixatdan yetib olish va texnologik o`zgarishlar davriga to`g`ri keladi. Chunki Yaponiya o`tgan asr 50 – yillarida xomashyo va yoqilg`i resurslarini ommaviy qayta ishlash texnologiyasini o`zlashtira boshlagan edi. Bu vaqtga kelib qora metallurgiya, ko`mir konlari, elektrostansiyalar rekonstruksiya qilinib, savdo floti qayta qurilgan edi. 60 – yillarga kelib harbiy korxonalarini konversiyalash asosida va yangi qurilish hisobiga maishiy tovarlar, radioappaturalar, avtomobil sanoati tarmoqlari yaratiladi. Shu bilan birga neft-ximiya, sintetik va smola tolasi, elektronika tarmoqlarining urushdan keyingi avlodlari yuzaga keladi. Raqobatbardoshligi bo`lmagan ko`mir shaxtalari yopiladi va arzon import nefti energetik xo`jalikning yoqilg`i asosini tashkil etadi.

Tarmoqlar tuzumining qayta qurilishda yangi texnika asosida ishlov berish sanoati tarmoqlarini yaratish asosiy yo`nalish hisoblangan. Buning asosiy sabablari arzon va yaxshi o`rgatilgan serob ish kuchi mavjudligi, xomashyo va energetika bo`yicha o`z manbaining yo`qligi, yangi texnologiyaga yo`l ochiqqligi, ichki jamg`armalar manbai mavjudligi, kapital xarajatlarni moliyalash mexanizmlarining ta`minlanganligi kabi omillardan iboratdir.

Bu vaqtlarda Yaponiya ichki qarzlarga muxtoj emas edi. Tashqi qarzlari ham asosan yo`q edi. Yirik tashqi qarzlardan foydalanilmagan. Pul tizimining mustahkamligi bunda ancha qo`l kelgan. Korxonalarining moliyalashuvi asosan banklar tomonidan bajarilgan.

Urushdan keyingi bolalar tug`ilishining yuqori darajada bo`lishi 1955-1970 yillar ichida mamlakat aholisining 90 mln.dan 104 mln. gacha yetkazdi. Industrlashtirish qishloqlardan ish kuchi oqimini kuchaytirdi. Noqishloq xo`jaligidagi bandlik 17 mln.dan 36 mln.gacha ko`tarildi, ya`ni 2 barobardan ortiqroq ko`paydi.

Bu jarayonlar yollanma ishlovchilarning daromadini juda tez o`shishi bilan davom etdi. Mayda ishlab chiqarish juda tezlik bilan ko`paydi va mayda korxonalar soni 1,5 barobar oshdi. Tez o`shish davri Yaponiyada hozirgi o`rta sinfni shakllantirdi. Makroiqtisodiy darajada aholi talabidagi o`zgarishlarni aloxida ko`rsatish mumkin. Chunki bu iqtisodiy o`shishning asosini tashkil etgan, ya'ni shu vaqtlarga kelib yalpi mahsulot o`shishining 60 foizi shaxsiy iste'molga to`g`ri kelgan va 30 foizginasi iqtisodiy o`shishga sarf etilgan. Shundan 18-20 foiz ishlab chiqarish qurilishi va jixozlarning investitsiyasini tashkil etgan.

Yaponiya yangi texnika asosida raqobatbardosh eksport tarmoqlarini qurguncha o`shishning eng muhim cheklovchisi chet hisoblash holati bo`lib kelgan.

Bu davr uchun dalvatning sanoat siyosati tavsifli bo`lib, bunda resurslarni tarmoqlar o`rtasida taqsimlash, muayyan sanoat tuzumini tashkil etishda davlatning faol aralashuvi mavjud bo`lgan. Zaruriy import to`lovlaridagi moliya kvotalari muhim uskuna hisoblangan. Shu bilan birga chet investitsiyalaridan foydalanish faqat individual tarzda qo`llanilib, amalda kartochka taqsimoti hukm surgan. Bu bilan ichki bozorda chet raqobati minimumlashtirilgan. Demak, o`z vaqtida sanoat siyosatining asosini proteksionizm tashkil etgan.

O`tgan asr 70 – yillaridagi ikki marta yuz bergan jahon neft inqirozi Yaponiyada chuqur inflyatsiyani yuzaga keltirib, iqtisodiy o`shishni keskin pasaytiradi. Qayd qilganimizdek, import nefti yaponiya energetikasining asosini tashkil etar edi. Shu bilan birga 70 – yillarga kelib io` kuchining yangi resurslari tugab, ekstensiv o`shish rezervi tamomlangan edi. Sanoat mahsuloti tovar nomenklaturasining yangilanishi resursi ham tugagan edi. Bu kapital qurilishning qimmatlashuvi, ish haqining ko`tarilishi, yangi ish joylarining jixozlarinishi qimmatlashtirgan edi. Natijada iqtisodiy resurslarni tejash va kapital xajmli o`shishning pasayishiga olib keladi. O`shish darajasi ikki barobar pasayishiga qaramasdan jamg`arish normasi yuqoriligicha qolib, YAIMning 30 foizini tashkil etgan.

Bu Yaponiya iqtisodiyotini borgan sari ilmiy sig`imli tarmoqlarga e`tibor berishni kuchaytiradi. Bunda elektron mashinasozlik, zamonaviy aloqa vositalarini ishlab chiqarish tarmoqlari yyetakchilik qiladi. Erkin taraqqiyot kuchayishi bilan davlatni iqtisodiyotni shatakka olishi qisqarib, uning sanoat siyosati o`z kuchini yo`qotib boradi. Raqobatbardoshlikni yo`qotib borayotgan ichki ishlab chiqarish mahsulotlari o`rnini import egallay boradi.

Bu Yaponiya iqtisodiyotining borgan sari jahon xo`jaligiga qo`shilishini tezlashtirdi. Lekin tashqi iqtisodiy aloqalar erkinlashuvining uzoqqa cho`zilishi ichki bozordagi kuchli raqobat sharoitida xalqaro bozor raqobatiga chuqur tayyorgarlik ko`rish imkonini tug`diradi.

Lekin dunyoda bunga boshqacha baho berish mavjud bo`lib, Yaponiya iqtisodiyotini berk iqtisodiyot deb tushunish mavjud edi. Amalda esa ichki iqtisodiyotni himoyalash va proteksionizm siyosati qo`llangan edi. Bunday chegaralar olib tashlanib xalqaro raqobatga to`la qo`shilish yuz berdi. 80 – yillarning o`rtalariga kelib AQSH va G`arbiy Yevropa mamlakatlari bilan bo`lgan savdoda katta ijobiy savdoning yuzaga kelishi o`tkir kelishmovchiliklarga va

Yaponiya uchun davlatlararo iqtisodiy munosabatlarda muhim masalaga aylanishiga olib keladi. 1986 – yili Yaponiya hukumati ijobiy saldoni iqtisodiyotning kuchli eksport tuzumining natijasi, deb tushuntiradi va bunga tuzumiy disproportsiya mavjudligi sabab, deb aytiladi. Importga imtiyozlar qo`llanila boshlab, chetga kapital chiqarish ko`chayadi va Yaponiyaning chet mamlakatlardagi aktivi ikki barobar ko`payadi. Bu asosan ish joylarini ko`payishi hisobiga bo`ladi. Natijada eksport tovar hisobiga emas, balki ish kuchi o`rinlari hisobiga yuz beradi.

Yaponiyaning tashqi savdodagi o`rni katta. Jahon savdosida Yaponiyaning hissasi 7,3 foiz (1997 yil)ni tashkil etadi. Dunyoning oltin rezervlarining esa 12,8 foiziga to`g`ri keladi. Mamlakatlarning jahon savdosiga tortish darajasi iqtisodiyotdagi eksport va import kvotasi bilan belgilanadi. Yaponiyaning YAIMdagi eksport kvotasi 10,5 foizga teng, ichki provordgi iste`moldagi import hissasi 10 foizni tashkil etadi. Bu G`arbiy Yevropa mamlakatlari ko`rsatkichlaridan ikki barobar past va AQSHga yaqin.

Yaponiyaning tashqi savdo aylanishi eksporti 46,1 foiz rivojlangan mamlakatlarga, shundan 27,8 foiz – AQSHga to`g`ri kelsa, rivojlangan mamlakatlarga – 44,8 foizga to`g`ri keladi. Importning 45,7 foizi rivojlangan mamlakatlarga, shundan 22,3 foizi – AQSHga, rivojlangan mamlakatlarga – 39,1 foiz to`g`ri keladi.

Yaponiya eksportida 59,8 foiz ishlab chiqarish jixozlariga, uzoq muddatli iste`mol buyumlariga esa – 17,7 foiz to`g`ri keladi. Importda esa 43,3 foiz xomashyo, yonilg`i, yarimfabrikatlarga to`g`ri keladi, ishlab chiqarish jixozlari esa – 24,0 foizni tashkil etadi.

Tashqi savdodagi eng yirik sherik AQSHdir. Ilgari neft ishlab chiqaruvchi mamlakatlar asos bo`lib, ularning hissasi 19,6 foiz (1980 yil)dan 6,4 foiz (1996 yil)ga tushib qoldi. Osiyodagi Janubiy Koreya, Tayvan, Malayziya, Tailandlarning ham hissasi ortib bormoqda.

Tashqi investitsiyada birinchi o`rinda AQSH turadi va bundagi hissa 40 foizdan oshadi, 18 foizga yaqini Osiyo mamlakatlariga to`g`ri keladi. Umuman Yaponiyaning tashqi investitsiyasi keyingi 6 yil ichida ikki martaga oshgan.

Yaponiyaning tashqi iqtisodiy aloqalarida o`tuvchi iqtisodiyotli mamlakatlarning o`rni ham ortib bormoqda. Buning ichida O`zbekistonning hissasi ham sezilarli darajadadir.

Yaponiya hozirgi vaqtda G`arbiy Yevropa Ittifoqi va AQSHdan keyingi dunyoda uchinchi qudratli iqtisodiyot mamlakati hisoblanadi.

7.4. Yaponcha ishlab chiqarishning boshqarilishi xususiyatlari

Yaponiya iqtisodiy taraqqiyotida va raqobatbardoshlikni yuzaga keltirishda ishlab chiqarish menejmenti va o`zgi xos rahbarlik uslubining yaratilishi muhim o`rin egallaydi. 70 – yillargacha uzoq davom etgan arzon ish kuchi va yonilg`i – xomashyo past baholi importga asoslangan raqobatbardoshlik mavjud edi. Dollarga nisbatan iena pas kursda bo`lib, yapon mahsulotlari eksporti ham boshqa

rivojlangan mamlakatlarga nisbatan past edi. YOnilg`i – xomashyo narxining, ayniqsa neftning narxini baland bo`lib ketilishi, katta o`zgarishlarga olib keldi. Yaponiya sanoati o`zida tezda o`zgarishlar yasab, kam resurs sig`imli tarmoqlarga o`tishni ta`minlay oldi va resurs tejimli, mehnat tejimli texnologiyalarni ishlab chiqib, sanoatda qo`llay boshladi.

Yaponiya kompaniyalarining turg`unlik xususiyatini yaponcha yollanma mehnat tizimi bilan bog`laydilar. Bu tizimning uch tomoni mavjud: 1) ishchilarning umr bo`yi yollanishi. Bunda ishchilarning to nafaqaga chiqquncha ish bilan ta`minlanishi kafolatlib, ish joyining doimiyligi ta`minlanadi. 2) Maxsus ish haqi tizimi. Bunda yoshiga va kompaniyadagi ish stajiga qarab maosh ortib boradi. 3) Kasaba uyushmalari tarmoq bo`yicha emas, balki firma bo`yicha tuziladi va muayyan korxonada faoliyat ko`rsatadi.

“Umr bo`yi yollanish” asosan yirik korporatsiyalarda va qisman o`rta korxonalarda qo`llaniladi. Umuman taxminan sanoat ishlab chiqarishidagi bandlikning 15-20 foizini tashkil etadi. Bu tizim yuridik asossiz bo`lib, kelishuv bo`yicha amalga oshiriladi. Yaponiyada ikki xil mehnat bozori mavjud bo`lib, birinchisi “tashqi mehnat bozori” deyiladi. Bu boshqa mamlakatlardan deyarli farqlanmaydi. Ikkinchisi “ichki mehnat bozori” bu korporatsiya yoki “Keyresu” sanoat guruhida qo`llaniladi. Bunda firma ichida past samarali joydan boshqasiga o`tkazilib, yuqori malakali ishchilarni saqlab qolishga erishiladi. Shu bilan birga ishga qabul qilish ma`lum mutaxassisligi, malakaga egaligi asosida bo`lmay, “inson yollanishi” tarzida amalga oshadi. Chunki o`qitish, hunarga o`rgatish butun ish va amal davrida davom etadi. Halollik va mehnat bilan bog`langan insof, xatarlikka qattiq e`tibor beriladi va bunda mehnat bilan menejment o`rtasidagi to`la kelishuvlik katta ahamiyat kasb etadi. Malakali ishchilar va boshqaruv xodimlarining ish haqi farqi juda kam bo`ladi. Injener-texnik xodimlar va ishchilarning bir-biriga yaqin bo`lishi va farqning kamligi rag`batlantiriladi.

Bu tizim hozirgacha ham Yaponiyada asos bo`lib hisoblanadi. Tadqiqotlar bo`yicha 1000 kishiga nisbatan sanoat kompaniyalarida universitetlardan to`g`ri yollanganlar ichida 30 yoshgachasi – 78,9 foiz, 40 yoshgachasi – 70 foiz, 50 yoshgachasi – 66,2 foiz, 60 yoshgacha – 33,6 foizni saqlab qolgan. Bu raqamlar “umr bo`yi” tizimining amalda ekanligini ko`rsatadi.

Malakali xodimlarni saqlab qolish uchun kompaniyalar yangi usullar qo`llashni lozim topadilar. Aytaylik, o`rta va yuqori menejerlar uchun aksiyalarni imtiyozli baholarda sotish. Bu avvalo AQSHda qo`llanilgan bo`lib, hozir Yaponiyada ham keng qo`llanila boshladi.

Yaponiya ishchilari dunyoda eng yuqori ish haqiga ega. Bu mehnat bilan menejment o`rtasida to`la kelishuvning katta asosi bo`lib hisoblanadi. Masalan, ish kunining yo`qotilishi bo`yicha yyetakchi rivojlangan mamlakatlar ichida yaponiya eng past o`rinda turadi. Ma`lumki, ish kunlarini yo`qotish avvalo mehnat bo`yicha kelishmovchilik sababi bilan yuz beradiki, ishchilar o`z boshliqlariga qarshi norozilik bildirishini natijasi hisoblanadi.

7.4.1.-jadval

Mintaqalar va mamlakatlar bo'yicha ta'rischi – korporatsiyalar va ularning chet ellarda shahobchalari miqdori

Mintaqa/mamlakat	Yil	Mamla katda joylashgan ta'rischi korpora- tsiyalar	Maml a-katda joylash-gan chet el firmalari
1	2	3	4
Rivojlangan mamlakatlar		43442 v	96620
G'arbiy Yevropa		33302	63782
Yevropa Ittifoqi		27846 v	54875
G'arbiy Yevropa va boshqa mamlakatlar		6044	9111
Yaponiya	2001	4821	3241
AQSH	2001	3838	2001
Boshqa rivojlangan mamlakatlar		2530	10916
Rivojlanayotgan mamlakatlar		11421	2509
Afrika		42	375
Lotin Amerikasi va Karib dengizi havzasidagi mamlakatlar		1341	2323
Yevropaning o'tish davri mamlakatlari (Xorvatiya, Sloveniya, sobiq Yugoslaviya)		1482	6045
Janubiy, Sharqiy va Janubi – Sharqiy Osiyo		7324	21462 1
Koreya Respublikasi	2002	48059	4120
Xitoy	2002	379452	175112
G'arbiy Osiyo (Bahrayn, Ummon, Saudiya Arabiston, Turkiya, Markaziy Osiyo)		555	2790
Tinch okeani (Fidji)	2001	-	1198
Markaziy va Sharqiy Yevropa		980	14161 2
Butun dunyo bo'yicha		5930	47171 9

Yaponiya korxonalarida texnika xavfsizligi darajasi juda yuqori. Bularning barchasi ish kuchi sifatining yuqoriligi va buning raqobatbardoshlikka ta'siri kattaligini ko'rsatadi.

Keyingi yillarda Yaponiya ishlab chiqarish menejmenti tizimi va boshqarishda bir qancha takomillashuv amalga oshmoqda. Bunda "Toyotizm" yangi modeli ahamiyatlidir. Buni ishlab chiqqan Toyota firmasidir. Yangi tizim standartlikning ustuvorligini saqlagan xolda diversifikatsiyalashgan mahsulotlar sifatini ko'tarish va moslashuv darajasini ko'tarish imkonini beradi. Ma'lumki, fordcha ommaviy mahsulot ishlab chiqarish modeli vaqtlarida bir qancha qiyinchiliklarga duch kelib, o'zgarish talab etgan xolda yangi texnologiyalarni yuzaga keltiradi.

Yangi tizimda "albatta o'z muhlatida" va "sifatni total nazorati" usulari ishlab chiqarilib, bular kompaniyalar bilan ta'mineotchlar o'rtasida jips aloqani talab etadi. Ishlab chiqarishni ilmiy asosda olib borish, dizayn, injiniring va sanoat ishlab chiqarishini integratsiyalashuvi hamda yagona ishlab chiqarish jarayoni sikliga aylantirish yuz beradi. Iste'molchilar va talab me'yoriga katta e'tibor beriladi. Bunday sharoitda inson resursi menejmenti yangi talablarni yuzaga keltiradi. Shu bilan birga ishchilarning malakasi, mutaxassisligi to'xtovsiz takomillashib borishi zarur bo'ladi.

Pravodgi "Toyotizm"dan kelib chiqadigan natija zarur mahsulotlarning zarur miqdorda va zarur vaqtda ishlab chiqarilishini ta'minlashga to'la erishuvdan iboratdir. Bu tizimda avtomatlashuv, ya'ni aqlli mashinalar yaratish va defektli avtomatikaning o'zi boshqarishi, bir vaqtda bir necha modellarni yig'ish, buyurtmachilar bilan ta'minotchilar o'rtasida axborot doimiyligini ta'minlash kabilar asos hisoblanadi.

Toyota avtomobil kompaniyasida qo'llanilgan bu ishlab chiqarish menejmenti tizimi boshqa mamlakatlarga ham tarqalgan va sanoatda inqilobiy o'zgarishlarga olib keldi.

Yaponiya kompaniyalaridagi boshqaruv usuli qisqa vaqtda foyda olishga emas, balki foyda olishning doimiyligini ta'minlashga qaratilgandir. Shuning uchun Yaponiya menejmenti G'arbiy menejmentdan ko'p tomonlama farqlanadi.

Yaponiya menejmenti dunyoda eng ilg'or hisoblanadi va u to'xtovsiz takomillashib boradi, og'ir holatlarga moslashuvchan bo'lib, Yaponiya kompaniyalarining raqobatdoshligini ta'minlashda katta o'rin egallaydi. Shuning uchun ham bozor iqtisodiyotini rivojlantirishda Yaponiya iqtisodiyoti boshqaruvi tajribalarini o'rganib borish va foydalanish usullarini belgilab borish ahamiyatlidir.

Ilgari	Yaponiya
texnologiyasini	boshqa
mamlakatlar bilan	istar –
istamay baham ko'rgan.	Biroq,
endi vaziyat o'zgara boshladi.	
Yaponiya bo'yicha mutaxassis	
Ronald Morzening fikricha,	
"Ular yangi industrial	
mamlakatlarning iqtisodiy	
kuchayishiga yordam beradi	
hamda shu tufayli u erlarda	

7.5. Ilmiy-texnik progress va iqtisodiy taraqqiyot

Yaponiya taraqqiyotida, uning iqtisodiy “mo`jiza”sida ilmiy-texnik taraqqiyotning o`rni beqiyosdir. 90 – yillarga kelib Yaponiya kapital xarajatlari AQSH darajasiga yetdi. Agar buni aholi jon boshiga hisoblaganda AQSH darajasidan ikki barobar yuqoridir. Aytish mumkinki, kapital xarajatlar bo`yicha Yaponiya dunyoda liderlik qiladi. Amortizatsiya ajratmalari ham yuqori darajada bo`lishga qaramasdan investitsiyaning asosiy qismi mashina, jixozlar va texnologiyaga sarf etilib, raqobatdoshlikka qaratiladi. Yaponiya sanoatchilarining diqqati doimo ilmiy-texnik rivojiga qaratilgan. Bunda asosiy o`rinni ilmiy-tadqiqot tajriba-konstruktorlik ishlari investitsiyasi egallaydi (ITTKI). Buning asosiy maqsadi ilmiy g`oyalarni ishlab chiqish va tadbiiq etishdan iboratdir.

Keyingi 20 yil ichida ilm, texnika va texnologiya rivoji uchun qilingan jami xarajatlar 8 marta ortgan. Bu Yaponiyaning bu sohada dunyoda birinchi o`rinda turishini bildiradi. Lekin bunda asosiy yuk xususiy kompaniyalar yelkasida bo`lib, davlat mamlakatda ilmiy-tadqiqot ishlarini mujassamlashtirish va ITTKIning rivojlantirish, davlat dasturini amalga oshirish, xususiy kompaniyalarni rag`batlantirish ishlarini bajaradi. Shuni qayd qilish kerakki, bu sohada davlat bilan xususiy sektor o`rtasida aniq mehnat taqsimoti mavjud.

ITTKI xarajatlarining 80 foizi xususiy sektorga to`g`ri keladi. Umumiy bunday xarajatlarning 2/3 qismini elektronika, kimyo sanoati va kemasozlik tashkil etadi. 70-90 – yillar ichida Yaponiyada kompyuter va ofis jixozlari ishlab chiqarish xarajatlari 40 barobarga ko`paytirilgan. Ko`pchilik kompaniyalarda ITTKI xarajatlari uncha ko`p bo`lmasa ham samaradorlik yuqoridir.

Yaponiyaning taraqqiyot muvaffaqiyatini ko`pincha g`arb texnologiyalari importi hisobiga bo`lgan, degan tushunchalar mavjud, o`zlari esa hech yangilik yaratmaydi, deyishadi. Amalda esa unday emas, chunki Yaponiya kompaniyalari ko`p sohada yangi texnologiya bo`yicha yyetakchilik qiladilar va import texnologiyani esa takomillashtiradilar. O`z kashfiyotlarini ro`yxatdan o`tkazib, patentlashtirish holati ko`p uchraydi. Masalan, “Hitachi” kompaniyasi ITTKIga to`xtovsiz o`z xarajatlarini kengayt irib boradi, 1997 – yilning o`zida texnologiya litsenziyalarini sotishdan olgan foydasi 50 mlrd. ienni tashkil etgan, qaysiki kompaniya umumiy foydasining 48 foiziga to`g`ri keladi. 1981 – yili “Hitachi” kompaniyasi diqqat markazini patentlar sifatiga qaratish yo`nalishini qo`llab, patentlarni “oltin”, “kumush” va “bronzalarga” bo`lgan. Shu bilan birga o`zida intellektual mulki bo`lishini tashkil etib, bu bo`lim strategik muhim kashfiyotlarni ajratib “oltin” statusi berish va ularni aniq texnologiyaga aylantirish, litsenziyalarni sotish ishlarini bajara boshlagan.

Hozirgi vaqtda “Hitachi” kompaniyasi 50 mingdan ortiq Yaponiya va chetda ro`yxatga olingan patentlarga ega. Har yili kamida 10 ming yangi patentlar uchun buyurtma beradi. Kashfiyot mahsulotlarini tenglashtirish uchun (o`zimi, chetdami, ayniqsa AQSHda) qattiq raqobat kurashi boradi.

O`rta, kichik korxonalar ham yirik kompaniyalar kabi ITTKI xarajatlariga imkoniyatlari bo`lmasa ham tadqiqot ishlarini olib boradilar, injener-texnik

xodimlar bilan yangi texnologiya yaratish sohasida doimiy uchrashuv, muloqotlar tashkil etib turadilar.

Amaliy fanlarda muvaffaqiyat juda kuchli bo'lishiga qaramay keyingi yillarda fundamental tadqiqotlarda zaiflik sezila boshladi. Agar bu sohada asosan chet mamlakat muvaffaqiyatiga ishonilgan bo'lsa, endi qattiq patent tizimi qo'llanilishi bilan bu muammoga aylanmoqda.

Yaponiya hukumati bunga e'tibor berib, sabablarini o'rgangan xolda umuman ilmiy-tadqiqot tizimi, ta'lim tuzumlari kabilarni takomillashtirish chora-tadbirlarini qo'llashga qaratilgan dasturlar tuzishga qaratilgan katta xajmdagi islohotlar amalga oshirilishini kutish kerak.

Xulosa qilib aytganda, Yaponiya ko'p sohalar bo'yicha AQSH kabi yyetakchilardan biridir. Bular mashinasozlik, avtomatika, elektronika, avtomobilsozlik kabilardan iborat. Ayniqsa yangi texnologiya va elektronika bo'yicha eng oldingi mamlakat bo'lib, kam material, kam mehnat sig'imli mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha eng ilg'or mamlakatga aylangan.

Malakali ishchi va xizmatchilar, aholining umumiy o'qimishligi bo'yicha juda ilg'orlagan mamlakat hisoblanadi. Dunyo bo'yicha maoshning eng yuqori darajasi Yaponiyadadir. Bu albatta eng ijobiy muvaffaqiyatdir. Bularning barchasi iqtisodiy taraqqiyotning ifodasidan iborat.

Yaponiyaning nisbatan qisqa vaqt ichida qoloqlikdan chiqib, katta ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo'liga o'tib, dunyoda yyetakchi mamlakatlarga aylanishi, iqtisodiy rivoj darajasining juda yuqori bo'lishligi, buyuk iqtisodiy salohiyatga ega bo'lib, dunyoda AQSHdan keyin ikkinchi o'rinni egallashi "mo'jiza" nomini olgan.

Bu "mo'jiza"da albatta milliy xususiyatlarning o'rni kam bo'lmagan. Milliy urf-odatdagi o'ziga xoslik tomonlardan tartiblilik, sharqiy tarbiya kabilar, oilada, katta-kichik o'rtasidagi munosabat, umumiy birlik, ayol va erkak munosabatlari kabilarning iqtisodiy faoliyatga ta'siri bo'lgan. Bunda itoatkorlik xususiyatining ijobiy tomonlari ko'p bo'lgan. Oilaviy bir-birini qo'llash, ishonch kabilar mavjud bo'lib, kompaniya, firmalar xatto oilaviy-klanlik asosida tashkil topishi kabilardir. Birgalikda ish tutish, har bir harakatning bir-biriga bog'liqligi, o'z vaqtida ijro etishlik xususiyatlarining iqtisodiy taraqqiyotdagi o'rni albatta katta. Milliy o'zgalikka qo'shni Xitoy va Koreyaning ta'siri katta bo'lgan. Ma'lumki, asriy qo'shnilik diniy, urfiy umumiylik, iqtisodiy aloqalar albatta o'z izini qoldirgan. Shu bilan birga bu mamlakatlarning Yaponiya asoratida bo'lishining ham ta'siri bo'lgan.

Iqtisodiy islohotlar juda qiyin axvolda amalga oshgan. Chunki Yaponiya iqtisodiyoti to'la harbiy izda bo'lib, barcha narsalar chegaralangan, qat'iylik sharoitida bo'lgan. Markazlashgan rejalashtirish, barcha narsalar oldindan qat'iy belgilangan holatda edi. Xatto haq to'lash oldindan aniq ko'rsatilgan, baholar o'zgarmaydigan qat'iy belgilangan tarzda edi. Ishlab chiqaruvchilar ham oldindan bir-biriga majburiy bog'langan, mol beruvchi va mol oluvchilar oldindan aniqlangan hamda iqtisodiy aloqalarni qat'iy bajarish tartibi o'rnatilgan edi.

Yaponiya iqtisodiy taraqqiyotida va raqobatbardoshlikni yuzaga keltirishda ishlab chiqarish menejmenti va o'zgi xos rahbarlik uslubining yaratilishi muhim o'rin egallaydi. 70 – yillargacha uzoq davom etgan arzon ish kuchi va yonilg'i – xomashyo past baholi importga asoslangan raqobatbardoshlik mavjud edi. Dollarga nisbatan iena pas kursda bo'lib, yapon mahsulotlari eksporti ham boshqa rivojlangan mamlakatlarga nisbatan past edi. Yonilg'i – xomashyo narxining, ayniqsa neftning narxini baland bo'lib ketilishi, katta o'zgarishlarga olib keldi. Yaponiya sanoati o'zida tezda o'zgarishlar yasab, kam resurs sig'imli tarmoqlarga o'tishni ta'minlay oldi va resurs tejamli, mehnat tejamli texnologiyalarni ishlab chiqib, sanoatda qo'llay boshladi.

Yaponiya taraqqiyotida, uning iqtisodiy “mo'jiza”sida ilmiy-texnik taraqqiyotning o'rnini beqiyosdir. 90 – yillarga kelib Yaponiya kapital xarajatlari AQSH darajasiga yetdi. Agar buni aholi jon boshiga hisoblaganda AQSH darajasidan ikki barobar yuqoridir. Aytish mumkinki, kapital xarajatlari bo'yicha Yaponiya dunyoda liderlik qiladi. Amortizatsiya ajratmalari ham yuqori darajada bo'lishga qaramasdan investitsiyaning asosiy qismi mashina, jixozlar va texnologiyaga sarf etilib, raqobatdoshlikka qaratiladi. Yaponiya sanoatchilarining diqqati doimo ilmiy-texnik rivojiga qaratilgan. Bunda asosiy o'rinni ilmiy-tadqiqot tajriba-konstruktorlik ishlari investitsiyasi egallaydi (ITTKI). Buning asosiy maqsadi ilmiy g'oyalarni ishlab chiqish va tadbir etishdan iboratdir.

Nazorat savollar:

- 1.Yaponiya iqtisodiyotining jahondagi yyetakchiligi nimalarda o'z ifodasini topadi?
- 2.Yaponiya iqtisodiy “mo'jizasi”ning mazmuni nimada?
- 3.Yaponiyaning yangi texnologiya, avtomatikada jahondagi yyetakchiligini aytib bering.
- 4.Yaponiya tadbirkorligida milliylikning mazmuni nimadan iborat?
- 5.Yaponcha menejment deganda nimani tushunasiz?
- 6.Yaponiya militarizmini Ikkinchi Jahon urushidan keyin demokratik kapitalizm bilan almashuvining bozor iqtisodiyoti rivojidadagi ahamiyati nimalardan iborat?
- 7.Yaponiya iqtisodiy “mo'jizasi”da ilmiy-texnik taraqqiyotning o'rnini qanday bo'lgan?
8. Yaponiyaga jahon moliyaviy - iqtisodiy inqirozining ta'sir doirasi qay darajada bo'ldi?
9. Yaponiyaning jahon moliyaviy - iqtisodiy inqiroziga qarshi qo'llayotgan choralari haqida nimalarni bilasiz?

8-BOB. JANUBIY-SHARQIY OSIYODAGI YANGI INDUSTRIAL MAMLAKATLARDA BAZAR TAJRIBASI

REJA:

- 8.1. Osiyo “Ajdaholari” va “Yo`lbarlari”**
- 8.2. Janubiy Koreyada bozor iqtisodiyoti rivoji**
- 8.3. Singapurda bozor iqtisodiyoti xususiyatlari**
- 8.4. Tayvan va Gonkong bozor rivoji tajribasi**
- 8.5. “Yo`lbarlar”da bozor munosabatlarining iqtisodiy rivojga ta’siri**

Tayanch soʻz va iboralar

Eksport, industrialashtirish, kredit, strategiya, sanoat, savdo, moliya, ta’lim, mudofaa.

8.1. Osiyo “Ajdaholari” va “Yo`lbarlari”

XX – asrning ikkinchi yarmida Sharqiy-Janubiy Osiyoda tez rivojlangan va industrial mamlakatlar paydo boʻlib, oʻz iqtisodiy salohiyati boʻyicha rivojlangan mamlakatlar qatoriga qoʻshilgan va yaqinlashayotgan mamlakatlar yuzaga keldi. Bulardagi yirik muvaffaqiyatlarni bozor munosabatlariga oʻtish va uning mexanizmlaridan keng va chuqur foydalanish tufayli yuz berib, davlat iqtisodiy siyosatlarining oqilona amalga oshirilishining natijasi, deb tushuntirish mumkin. Osiyo “Ajdaholari” qatoriga Janubiy Koreya, Singapur, Tayvan va Gonkong davlatlari kiradi. Janubiy Korea, Tayvan va Gonkong Sharqiy Osiyoda joylashgan boʻlsa, Singapur Sharqiy-Janubiy Osiyodadir. Bularda iqtisodiy taraqqiyot darajasi yuqori boʻlib, rivojlangan mamlakatlar hisoblanadi va oʻz iqtisodiy salohiyati bilan shu mazmunga toʻla muvofiq keladi.

Osiyo “Yo`lbarlariga” Malayziya, Tailand, Indoneziya va Filippin davlatlari kirib, bular asosan Sharqiy-Janubiy Osiyoda joylashgan, iqtisodiy darajasi boʻyicha rivojlangan mamlakatlar qatoriga qoʻshilishga yaqinlashib qolgandir.

Bu mamlakatlar ikkinchi jahon urushidan keyin ham qoloq agrar mamlakatlar hisoblanib, boyligi asosan sholi yetishtirish va biroz qazilma boyliklariga ega, mahsulot ishlab chiqarish esa past darajada va qoloq xoldagi qishloq xoʻjaligiga ega boʻlib, agrar mamlakatlardan iborat edi.

Lekin juda qisqa vaqt ichida qoloqlikdan chiqib, qashshoqlikning oldi olinib, iqtisodiy ravnaq yoʻnalishini qoʻllay oldilar. Bunda davlat barcha imkoniyatlarni toʻla hisobga olgan xolda iqtisodiy ochiqlik, erkin taraqqiyot siyosatini qoʻllagan xolda oqilona ish yuritib bozor munosabatlariga oʻtishni tezlashtirgan tarzda taraqqiyot sari intila boshladilar. Rivojlangan mamlakatlar tajribasini keng va maksimal ravishda foydalanilib, ularning yordamlarini ishga solgan xolda, iqtisodiyot harakatini erkinlashtirdilar.

Hozirga kelib bu mamlakatlar tez rivojlanuvchi va xatto AQSH, Yaponiya va G'arbiy Yevropa mamlakatlarigacha mahsulotlar yetkazib beruvchi hamda yuqori sifatli va xalqaro standartlarga to'g'ri keluvchi tovar ishlab chiqaradigan mamlakatlar qatoriga qo'shilgandir. Bunda ilg'or texnologiyaning keng qo'llanishi, ishlab chiqarishning ekologikligi darajasida bo'lishligi rivojlanish darajasiga yanada aniqlik kiritadi.

Birinchi to'rtlik, ya'ni "Ajdaholar" shu bilan birga, aytganimizdek, rivojlangan mamlakatlardan hisoblanib, jahonda eng yirik moliya markazlaridan va jahon eksporterlaridandir. Osmon o'par binolar, zamonaviy aeroportlar, sun'iy yo'ldoshlar kabilar bularning muvaffaqiyatlaridan dalolat beradi. "Yo'lbarslar" ham qolishmaslikka, oldinga intilishmoqda. Dunyoda eng baland, osmon o'par binolar Tayvan va Malayziyadadir.

Albatta haqqoniy savol tug'iladi, qanday qilib bu mamlakatlar shunday darajaga erisha olishdi, buning asosiy xususiyatlari nimada? Albatta ilohiy kuchda emas, balki asosiy kuch, sabablar yer usti voqe'ligida, odamlar harakatida. Hozirgacha dunyoda qoloq mamlakatlar oz emas, ochlik, qashshoqlik muammolari ko'pchilikni o'ylatadi va qoloq mamlakatlar ham shular qatoriga qo'shilishni istaydi. Demak, bu va bunga o'xshagan oldin yoki keyin rivojlanish yo'liga o'tgan mamlakatlar tajribasini o'rganish va ular erishgan darajaga yetish uchun yo'l axtarish juda muhim, olamshumul vazifalardandir.

Albatta har bir mamlakatda bozor munosabatlariga va bu asosda iqtisodiy taraqqiyotga erishish o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Avvalo bu Sharqiy Osiyo mamlakatlari madaniyati bilan bog'liqdir. Milliy madaniyat, urf-odat albatta o'z ta'sirini ko'rsatadi, mentalitetning o'zni katta. Bularning ichida insonlarning bir-biriga hurmati, o'z davlatiga munosabat, davlatga itoatkorlik, uning ko'rsatkichlarini gap so'zsiz bajarish, milliy birlik va g'urur kabilarni sanab o'tish mumkin. Bunda yana oilaviy munosabatlar, katta yoshdagilar hurmati, ota-ona va bolalar o'rtasidagi munosabatlar, ishonchlikka o'xshagan xususiy mentalitetning o'zni bor. Bir-birini qo'llash, jamoatchilik xususiyatlari, mehnatsevarlik, boshliqning, kattaning obro'- e'tiborliligi, oilaviy va qarindosh-urug'chilikka bog'liqlik, oilavyiy va urug'chilik asosidagi rejalarning mavjudligi kabilar ham bu sohada kam ahamiyat kasb etmaydi. Milliy birlikda va mamlakatni ma'lum maqsadga qarata bilishda bu milliy xususiyatlardan foydalana bilish albatta g'alabaga erishuvda qo'l keladi.

Bundan tashqari bu mamlakatlarda aholi bilim darajasi juda yuqoridir. Bilim standarti bo'yicha olinsa, jahonda eng yuqori o'ringa ega bo'lgan mamlakatlar Singapur, Janubiy Koreya, Yaponiyava Gonkongdir. Ma'lumki, inson resursi hozirgi davr taraqqiyotida xal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu eng muhim va qudratli "inson kapitalidir".

Hayotdagi topshiriq berish va ijrochilik ruhi kuchliligi, oilaviy qo'llash, himoyani sezish kabi xususiyatlar Sharq xalqlarida, ayniqsa bu Sharqiy yangi industrial mamlakatlar xalqlarida kuchlidir.

Qo'shni Yaponiya tajribasi, uning yaponcha, "iqtisodiy mo'jiza" ta'siri ham o'z kuchiga ega bo'lgan va ma'lum darajada turtki vazifasini o'tagan hamda

to`g`ridan-to`g`ri o`rganish nuqtasi vazifasini bajargan. Ko`p tomondan bevosita Yaponiya yordamidan foydalanilgan.

Industriallashtirishning boshlang`ich davrida qoloq to`qimachilik sanoati negiz bo`lib hisoblangan. Bu o`tgan asr 50 – yillarga to`g`ri kelib, deyarli past bahodagi tovarlar o`z tashqi ko`rinishi bilan o`ziga tortadigan bo`lishligi, keng assortimenti bilan jahon bozorida o`ziga yarasha joy topa bilgan. Shu yo`l bilan eng boshlang`ich miqdorda valyutaga ega bo`lishlikka muyassar bo`lgan. Eksportdan tushgan sarmoya avvalo mavjud qoloq korxonalarining asbob-uskunalarini yangilash, imkon darajada yangi texnika kiritish maqsadlarida foydalanilgan. Bunda albatta Yaponiya tajribasi qo`l kelgan.

Industriallashtirishda davlatning roli juda katta bo`lgan va barcha jarayonlar davlat ishtiroki, qovushtirish faoliyati tufayli amalga oshgan. Investitsiya uchun keng sharoit yaratilib, chet kapitalining kiritilishi uchun rag`batlantirish usullari samarali ravishda qo`llanilib borilgan. Bunda albatta arzon ish kuchining seroblighi juda qo`l kelib, chet kapitali foydasini yuqori darajada bo`lishini ta`minlagan.

Asta-sekin importning o`rnini bosuvchi tarmoqlarni yaratishga e`tibor kuchayib, yangi-yangi sanoat tarmoqlari yuzaga kela boshlaydi. Bunda hukumatning oqilona ish tutish, ustuvor tarmoqlarni tanlay bilish, jahon bozori kon`yukturasini tezda seza bilib ish tutish albatta hukumat harakatiga bog`liqdir. Albatta o`rinli darajada proteksionizm siyosatini qo`llay bilish, bunda mahalliy ishlab chiqaruvchilarni tashqi bozorlarga qarata bilish, hamda bundagi bog`liqlikni ta`minlash juda o`rinlidir.

Umuman davlat sanoat siyosatining mavjudligi va buni o`z vaqtida tezlik bilan amalga oshira olish talab etilgan. Yangi tarmoq va korxonalarining davlat tomonidan qo`llab-quvvatlanishi, moliyalashtirishni ta`minlash va bunda zaruriyat talabiga ko`ra o`zgaruvchanlikning bo`lishi muhim rol o`ynagan.

Sanoat tashkiliy tuzumini shakllantira borish ahamiyatli bo`lib, bu jahon bozori talabi asosida olib borilgan va bunda mavjud imkoniyatlardan yuqori samarali foydalanish talab etilgan. O`tgan asr 50 – yillarida to`qimachilik va shishasozlik tarmoqlari rivojlantirilgan bo`lsa, 60 – yillarda sement, mineral o`g`itlar, neftni qayta ishlash, po`lat quyish, sintetika sanoat tarmoqlari rivojlantirilgan. 70 – yillarga kelib, kemasozlik, investision tovarlar, uzoq muddat foydalaniladigan jixoz, avtomobil kabilar ishlab chiqarishga ahamiyat kuchayadi. 80 – yillarga kelib esa elektronika, telekommunikatsiya, axborot texnika tarmoqlari paydo bo`la boshladi. 90 – yillarda asosiy e`tibor yangi materiallar va texnologiya, aerokosmik texnikaga qaratiladi.

Ko`rinib turibdiki, industriallashtirish oddiydan murakkabga tomon amalga oshib, pravardida eng yuqori texnika va texnologiyaga asoslangan ishlab chiqarish yaratiladi. Shu bilan bu ketma-ketlik va maxsus sharoitlar yaratilishi asosida rivojlanish davom etadi va natijada yuqori cho`qqilarga chiqiladi hamda murakkablashib boradi.

Boj haqi yuqori darajada bo`lib, iqtisodiy siyosatni qo`llashda katta qurol bo`lib xizmat qilgan. Boshida mahalliy tovarlar asosan past narxli bo`lib, bozorga

yo'l ochishni yengillashtirgan. Kreditlar imtiyozli bo'lib, foizlar deyarli past bo'lgan.

Iqtisodiyotning muntazam rivojlanishini ta'minlash uchun zarur kapitalning yetishmovchiligi muammosini xal qilish uchun e'tibor doimiy tusda bo'lgan. Shu bilan birga hukumat iqtisodiy siyosatida iqtisodiyotdagi diktatura o'rniga dekmokratik usullarni qo'llab borishga to'xtovsiz e'tibor qaratiladi.

Davlatning iqtisodiy siyosatida bevositalik asos bo'lmay, bilvositalik ustunlik qilgan. Bunda asosiy urg'u iqtisodiy mexanizmlardan foydalanishga qaratilgan.

Bu mamlakatlarda hozirgi davr taraqqiyot vazifasi ekstensivlikdan intensivlikka o'tishdir. Bu ayniqsa rivojlangan hisoblanuvchi "Ajdaholar" deb atalmish to'rtlik mamlakatlarga taalluqlidir. Bunday yo'nalishlar albatta yangi texnologiya, ilmiy sig'imli mahsulot yetishtirish, nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlarining ustunlik bilan rivojlanishini ta'minlashdir. Ma'lumki, bu ishlab chiqarishda tub o'zgarishlarni amalga oshirish va umuman yuqori darajaga ko'tarishni talab etadi.

Yuqori malakali mehnat asosida ichki bozorning o'sib borishini ta'minlash amalga oshiriladi. Aytaylik, Tayvanda kompyuter texnikasi ko'p negiz yaratish va samolyot qismlarini tayyorlash uchun Janubiy Korea Respublikasida asos solish kabilardir.

Industriallashtirishning yuqorilashuvi, ishlab chiqarishning yuqori darajada bo'lishi iqtisodiy o'sishni tezlashtirish natijasida xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanishiga olib keladi va bu moddiy ishlab chiqarishga nisbatan tez sur'atlar bilan o'sib boradi. Bu mamlakatlarda oldin ham xizmat ko'rsatish past darajada bo'lmagan. Endi esa buning zamonaviy tarmoqlarini yuzaga keltirgan xolda yuqori texnika asosida yangi xil xizmatlar hisobiga tezlik bilan o'sish yuzaga keladi. Ayniqsa axborot texnologiyasi, turizm va moliyaviy xizmat ko'rsatish tarmoqlari keng quloch yoza boshlaydi.

Bu Osiyo mamlakatlari uchun ITIKI (ilmiy-tadqiqot va ilmiy-konstruktorlik ishlari)ning takomillashuvida katta rol o'ynaydi. Ayniqsa 80 – yillardan boshlab bunga katta ahamiyat berila boshladi. Qisqa muddat ichida ilmiy-tadqiqot institutlari, oliy o'quv yurtlari, amaliy muammolar bo'yicha laboratoriyalarning keng tarmog'i yaratilgan edi. Bunda ITIKIning milliy loyixalari amalga oshirilib, bular asosan yarim o'tkazgichlar, AESlarga jixozlar tayyorlash (atomelektrostansiyalari), kompyuterlar, ishlab chiqarishga qaratilgan loyixalar edi. Ilmiy-texnik siyosatning asosiy yo'nalishi miqroiqtisod, sof kimyo, axborot, ishlab chiqarishni avtomatlashtirishlardan iborat edi. ITIKI rivoji uchun qaratilgan xarajatlar yildan-yilga ko'payib, YAIMdagi ularning hissasi xatto AQSHdan ham yuqori bo'ladi.

Bu mamlakatlarda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dasturlarining muhim tarkibiy qismi hisoblangani radikal agrar islohotlardir. An'anaviy yer munosabatlarining o'zgarishi irrigatsiya ishlarini keng xajmda olib borish, bu bilan unumdorlikni ko'tarish, qishloq xo'jaligi infratuzilmasini yaxshilash, agrokompleksning qismlarini yaxshilash ishlarini olib borish imkonini beradi.

Bular esa o`zidan-o`zi iqtisodiy o`shish omillariga aylanishi, shuningdek ichki jamg`arilishlarning qo`shimcha manbaiga aylanishi va sanoatning ham o`shish manbaiga aylanishini belgilaydi. Industrlashtirish uchun qishloq xo`jaligi hisobidan sarmoyalarning jamg`arilishida 1949-1952 yillardagi Janubiy Koreya Respublikasida o`tkazilgan islohotlar, 1949-1953 yillarda Tayvanda o`tkazilgan agrar islohotlar bilan rag`batlantirilgan edi.

8.2. Janubiy Koreyada bozor iqtisodiyoti rivoji

Yangi industrial mamlakatlar ichida eng baquvvati Janubiy Koreya Respublikasidir. YAIM bo`yicha dunyoda o`ninchi o`rinda turadi. Aholi jon boshiga YAIM 15 ming dollardan ko`proq to`g`ri keladi. Ilm sig`imli mahsulotlar yyetishtirish bo`yicha dunyoda yyetakchi o`rinlardan birini egallaydi, sun`iy yo`ldosh uchirgan mamlakatlardan biri bo`lib hisoblanadi. 1999-2003 yillar ichida ta`lim va texnologiya, ilm sig`imli sanoat markazlarini tashkil etish kabilarga 110 mlrd. doll. sarf qilingan .

Rivojlanish strategiyasining muhim tomoni tuzumiy siyosatdir. Bunda turli tarmoqlar va ishlab chiqarishning rivojlanish maqsadiga muvofiqligi tuzumiy o`zgarishlarning ketma-ket ravishda amalga oshirilishi, xarajatlar va natijalarni nazorat qilish amalga oshirilgan. 70 – yillargacha tuzumiy siyosat makroiqtisodiyotning shakllanishiga qaratilgan edi. Agrar islohotlar va sanoat hissasini o`stirishga aloxida e`tibor berilgan. Iqtisodiyotning tuzumiy o`zgarib borishi tufayli sanoatda bir qancha siljishlar yuz beradi. Asosan bu industrial negizda amalga osha boshlaydi. Bundan oldin industriya ahamiyatli bo`lmay, xizmat ko`rsatish sohasi, nomoddiy ishlab chiqarish asos bo`lgan.

Shunday qilib, iqtisodiyotdagi tuzumiy o`zgarishning asosiy bosqichi va uning o`z o`shishini ta`minlashga asoslanishi industrlashtirishdan iborat bo`ladi. Bunda faqat sanoat tarmoqlarida mashina texnikasiga o`tish bilan chegaralanmay, qishloq xo`jaligini qayta qurish, uni sifat jixatidan yangi rivojlanish bosqichiga o`tish hamda zamonaviy infratuzilmalarni paydo qilishdan iborat bo`lgan.

Iqtisodiy tartiblashtirishda asosan Yaponiyadan o`rnak olingan va bunda Janubiy Koreya Respublikasi ayniqsa ajralib turgan. Bunda iqtisodiy siyosatni asosan sanoat va savdo, moliya, ta`lim, mudofaa, fan va texnika vazirliklari olib borgan. Bularning birgalikdagi faoliyatlarini

O`zbekiston Respublikasi
Prezidenti I.A.Karimovning 1992 yil
iyun, 1995 yil fevral, shuningdek, 1999
yilda Koreya Respublikasiga tashrif
chog`ida 1994 yilning iyunida esa
Koreya Respublikasi Prezidenti Kim En
Sanning O`zbekistonga rasmiy
tashriflari chog`ida mamlakatlar
o`rtasida o`zaro savdo - iqtisodiy
munosabatlarini rivojlanishi
uchun huquqiy asos qo`yildi va
hamkorlikning asosiy yo`nalishlari
belgilab olindi. O`zbekiston va Koreya
Respublikasi o`rtasida “Savdo
to`g`risida”, “Investitsiyalarni o`zaro
himoyalash va kengaytirish to`g`risida”
kabi bir qator savdo-iqtisodiy,
investitsion va ilmiy-texnikaviy bitimlar
imzolandi. Hozirgi kunda O`zbekiston
va Koreya Respublikasi o`rtasida

ta'minlashni iqtisodiy rejalashtirish Kengashi boshqargan. Yaponiyada esa bunday tashkilot Iqtisodiy rivojlanish agentligi deb atalar edi.

Biznes va davlatning o'zaro harakati indikativ rejalashtirish tamoyili asosida olib borilgan. Masalan, Koreyada to'rtinchi besh yillik rejani tuzishda asosan Koreya rivojlanish instituti olimlari ishtirok etgan. Oltinchi to'rt yillik rejalar asosan sanoat va infratuzilmalar ob'ektlarining loyixalarini tuzish bilan chegaralansa, keyingi yillarda ancha murakkablashgan yirik makroiqtisodiy modellar tuzila boshlagan.

Dasturlarni tuzish va amalga oshirishning yuzaga kelgan tizimi davlat va biznesning o'zaro harakat tizimini tashkil etib, bunda sheriklar va qo'llaniladigan usullar ahamiyatlidir. Janubiy Koreya Respublikasida biznesga ta'sir ko'rsatuvchi o'z usullari ishlab chiqilgan. Bunda davlat tartiblashtirish usullarining standartli yig'ini asos hisoblanadi, qaysiki soliq va kredit-pul, savdo va valyuta siyosati, shuningdek jamg'arilgan resurslarni joylashtirishga undash maqsadida biznesga ta'chir o'tkazish choralar tizimidan iborat. Sanoatni rag'batlantirishning iqtisodiy siyosati importning o'rnini bosuvchi va eksportga mo'ljallangan industriallashtirish strategiyasiga asoslangan. Buning sababi xususiy kapitalga yordam qilish, chet firmalar raqobatidan himoyalash, to'lov balansidagi yetishmovchilikning oldini olish kabilardir. Avvalo bu iste'mol buyumlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlardan boshlangan. Industriallashtirish chuqurlashib borishi bilan importning o'rnini bosish, kimyo va neftni qayta ishlash, qora metallar, mashina va jixozlar komponentlari kabilarda ham qo'llanila boshlaydi.

Importning o'rnini bosish siyosatini amalga oshirishda qayta taqsimlash jarayoni ishlatilgan. Bunda qishloq xo'jaligi va qazib olish sanoati, savdo sharoitlarini sanoat foydasiga o'zgartirish, chet kapitalini bunga qaratish usullari qo'llanilgan. Ikki xil nazorat ishlatilgan: savdo va valyuta usullari. Import qilinadigan tovarlarga nisbatan milliy valyuta kursining sun'iy ko'tarish yo'li bilan narxi oshirilgan.

Davlatning iqtisodiyotdagi aralashuvi ham o'ziga xosdir. Koreyada u faoliyatlidir. Bu tartiblashtirishda, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashda o'z aksini topadi. 80-90 yillarda ishlab chiqarish quvvatlariga munosabat o'ziga e'tiborni tortadi. 80 – yillar oxiri va 90 – yillar boshida ba'zi tarmoqlarda ortiqcha ishlab chiqarish quvvatlari paydo bo'ladi va bularni ishdan to'xtatish ma'qul topiladi. Bular asosan elektronika sanoati, mineral o'g'itlar ishlab chiqarish va boshqalardan iborat edi. Buning uchun maxsus depressiv kartellar tuziladi. Kartellar hukumat qo'llashi tufayli mahsulot ishlab chiqarishni qisqartirish va korxonalarda eng samarali bo'limlarni saqlab qolish to'g'risida o'z xohishlari bo'yicha kelishadilar. Shu bilan birga ortiqcha quvvatlarni sotish yoki yo'nalishini o'zgartirish to'g'risida ham ihtiyoriylikka kelishiladi. Depressiv kartellarning faoliyatini tijoriy banklar hukumat kafolatligi asosida moliyalashtiradi. Ortiqcha quvvatlarni yo'q qilishda yangi ish joylarining manbai bo'lib kichik biznes xizmat qiladi.

Kichik biznes bozor iqtisodiyoti uchun tizimlashtiruvchi omil bo'lib hisoblanadi. Bu sektorga 100 nafargacha band bo'lgan mayda va o'rta korxonalar kiradi. Yirik korxonalarining o'zgarishi ham o'z xususiyatiga ega. Agar 1963 –

yilda 100 kishigacha band boʻlgan korxonalar Janubiy Koreada 1,9 foizni tashkil etgan boʻlsa, 1976 - yilga kelib ular, barcha korxonalar ichida 12 foizga yetdi. Yirik korxonalarining yetishtirgan mahsuloti xajmi esa shu yili 86 foizgacha koʻpaygan. Bunday harakat keyingi yillarda ham davom etgan.

Iqtisodiyotda erkinlikka yoʻl berish va davlat aralashuvini qisqartirish yoʻnalishi asosan 80-yillarda boshlanadi. Bunda aksiyalarni ochiq sotish, davlat korxonalarini boshqarishning xususiylashtirish, ijara, oldindan belgilangan inestorlarga aksiyalarni sotish, korxonalarini maydalash, davlat korxonalariga xususiy investitsiyalarni kiritish, davlat mulkini auksion tarzda sotish, korxonalarini oʻz boshqaruvchisi yoki boshqa xodimlari tomonidan sotib olishi keng koʻlam ola boshlaydi.

Avvalo korxonalarini sotish qimmatga tushib, byudjetga foydali boʻlmay kelgan. Ikkinchi tomondan xususiylashtirilgan korxonalar ichida monopollashuvni ragʻbatlantirgan.

Janubiy Koreada qisman xususiylashtirish muvaffaqiyatli boʻlib, bunda asosan aksiyalar koʻpchilikka sotilgan. Shu bilan birga oldindan norentabelligi aniq boʻlgan korxonalar qurilishi toʻxtatilgan. Xususiylashtirishda chet kapitalining qatnashuvida moslashuvchanlik usullarini ishlatish qoʻl kelgan.

Tashqi savdoda rivojlangan mamlakatlar bozoriga chiqish ahamiyatlidir. Shu bilan birga bu mamlakatlarning Janubiy Korea bozorlariga mahsulot chiqarishni koʻpaytirish ikki tomonlama foydalidir. Chunki rivojlangan mamlakatlarning Janubiy Korea kabi mamlakatlarga nisbatan proteksionizm siyosatini qoʻllash umumiy rivojlanishga salbiy taʼsir etadi.

8.3. Singapurda bozor iqtisodiyoti xususiyatlari

Singapur yangi industrial mamlakatlar ichida eng kichik, aholisi 3 mln kishidan iborat va har tomonlama taraqqiy etgan hisoblanadi. Janubiy Osiyoda joylashgan boʻlib, Sharqiy-Janubiy Osiyo mamlakatlari dengiz yoʻlida muhim rol oʻynaydi va xalqaro aeroportga ega. Singapurda davlat aralashuvi kuchliroq va tashqi ochiqlik boshqa mamlakatlardagidek emas. Chunki iqtisodiyotni tartiblashtirish ancha qattiqlik bilan olib boriladi va iqtisodiyotni kuchli boshqarish modeli mavjud. Bu nuqtai nazardan ayniqsa Gonkong modelidan ancha farq qiladi. Singapur iqtisodiyoti “boshqariladigan demokratiya” nomini olgan.

Iqtisodiyotda importning oʻrnini bosuvchi siyosat kuchli va bu qatʼiylik bilan taʼminlanadi. Regionda negizli tarmoqlar mahsulotini qayta ishlash boʻyicha yaxshi moslashib, bu sohada asosiy oʻrinni egallaydi. YAIMda qishloq xoʻjaligi 0,2 foiz sanoat – 35 foiz, moliya va biznes kommunikatsiya – 13 foizni egallaydi.

Iqtisodda elektronika, axborot va biotexnologiya asos boʻlib hisoblanadi. Yirik moliyaviy markazga aylangan. Biznes boʻyicha eng yaxshi shahar hisoblanadi. 1997 – yilda YAIM 89,6 mln. dollarni tashkil etgan, aholi jon boshiga esa 29 ming dollardan toʻgʻri keladi. 1990-1997 yillar ichida YAIMning oʻsishi yiliga 8,5 foizga toʻgʻri kelgan.

Davlat sektori xajmi bo'yicha katta emas. U 1974-yildagi 180 korxonadan 1983-yilda 450 korxonaga o'sgan. Bularda bandlik 5 foizga teng. Davlat korxonalari dengiz, havo transportlari, kommunal xo'jalik, uy-joy qurilishida faoliyat ko'rsatadi. Singapurga xos narsalardan biri shuki, davlat korxonalarining yalpi omonatdagi hissasi kattadir. Bular son jixatidan oz bo'lsa ham kuchli moliyaga ega bo'lish bilan birga byudjetga yaqinligi kuchli.

Singapurning o'ziga xos tomoni boshqalarga nisbatan tartibning yuqori darajadaliqidir.

8.4. Tayvan va Gonkong bozor rivoji tajribasi

Tayvan va Gonkong asli Xitoy yerlari. Tayvan Xitoy Xalq Respublikasi (XXR) yuzaga kelishi bilan Chankayshi boshliq oldingi Xitoy hukumati bu orolga joylashib, mustaqil davlatga aylangan. Gonkong esa Buyuk Britaniya mustamlakasi sifatida ajralib qolgan va hozir esa XXR yerida, biroq ma'lum vaqtgacha avtonomiyalik saqlanib qolgan, asta sekin to'la qo'shilishi ko'zda tutilgan.

Tayvan va Gonkong haqiqiy rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega. Bularning, ayniqsa Gonkongning jahon bilan Xitoyi iqtisodiy bog'lashda o'ni katta va katta xajmdagi Xitoy tovarlari shular orqali jahon bozorlariga chiqadi. Bular yirik moliya markaziga aylangan. Tashqi iqtisodiy aloqalarda bularning o'ni katta.

Gonkong iqtisodiyotining ochiqlik darajasi juda yuqori va jahon uchun har tomonlama ochiq Xitoy hududi hisoblanadi. Chunki iqtisodiy faoliyat uchun dunyo mamlakatlariga to'siqlik yo'q va iqtisodiy harakatlar chegaralanmaydi, keng xajmda turli tarzdagi moliyaviy, savdo, investitsiyalarga to'la yo'l ochiq va erkinlik mavjud.

Xitoy Xalq Respublikasi tashqi iqtisodiy aloqalari uchun amaliy pog'ona bo'lib, katta xajmdagi iqtisodiy harakatlar Gonkong orqali amalga oshiriladi hamda yirik vositachilik vazifalarini bajaradi. XXR eksport va importlarida o'ni katta. YAIM asosan xizmat ko'rsatishdan iborat bo'lib, 81 foizni tashkil etsa, sanoat va qishloq xo'jaligi 19 foizdangina iborat. Orol bo'lganligi tufayli dengiz portlari rivoji uchun imkoniyat katta. Xalqaro darajadagi aeroportlarga ega. Tayvan juda tez rivojlanib, yirik iqtisodiy muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi va asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha rivojlangan mamlakatlar qatoridan o'rin olgan.

Gonkong aholisi 7 mln. kishidan iborat, umr ko'rish o'rtacha 80 yosh (bu Shvesariya bilan teng), YAIM 174 mln. dollar, YAIM jon boshiga 25,6 ming dollarga to'g'ri keladi. Tayvan ham juda tez rivojlanib, yirik iqtisodiy muvaffaqiyatlarni egalladi. YAIM 90 mlrd. doll., aholi jon boshiga 15,0 ming dollar to'g'ri keladi. Juda yirik eksportyor mamlakatlardan hisoblanib dunyoda

Gonkong

Tashqi qarz (yalpi ichki maxsulotga nisbatan, %): 224,7%

Yalpi tashqi qarz miqdori: 678,29 mlrd. \$

Yalpi ichki maxsulot (2009): 301,8 mlrd. \$

Kishi boshiga to'g'ri keluvchi tashqi qarz miqdori: 96 142 \$

birinchi o`nliklar qatoridan o`rin egallaydi. Valyuta zaxirasi bo`yicha dunyoda Xitoy va Yaponiyadan keyingi uchinchi o`rinda turadi. Eksportning 90 foizi sanoat mollariga to`g`ri keladi, YAIM tarkibini olsak, qishloq xo`jalik mahsulotlari faqat 3,5 foiz bo`lsa, sanoat mahsulotlari 40 foizni tashkil etadi.

Tayvan sanoati eksportga mo`ljallangan bo`lib, asosan to`qimachilik, kiyim-kechak, elektronika, kimyo buyumlari ishlab chiqariladi. Iqtisodiyotda davlat sektori ancha ta`sirli hisoblanib, sanoatni 1/6 qismini tashkil etadi, tovar aylanishning esa 50 foizini tashkil etadi.

Tayvan bozor iqtisodiyoti rivojlanishda ochiqlik siyosati ijobiy o`rinni egallab, jarayonni tezlashtirgan. Ayniqsa, bunda AQSHning roli kattadir. Bu albatta AQSHning XXRga qarshi siyosati bilan bog`langan bo`lib, Tayvanning kuchli bo`lishida manfaatdor bo`lgan. Shuning uchun Tayvan rivojlanishi uchun AQSH har tomonlama qo`llab-quvvatlab, barcha chora-tadbirlarni ayamagan va tez vaqt ichida XXRga qarshi rivojlangan mamlakatga aylanishga erishgan. Tayvan o`z taraqqiyoti yillari avvalo iqtisodiy tuzumiy o`zgarishlarni amalga oshirib, bunda murakkab texnologiyali tarmoqlarga asosiy ahamiyat qaratilgan. Bu esa birinchi navbatda ish kuchining yuqori malakali bo`lishini talab etgan. Yangi tarmoqlar ichida ilm sig`imli va katta kapital xarajatlari talab etadiganlari tezroq rivojlangan.

Eksportga qaratilgan tarmoqlarga diqqat-e`tibor kuchliligi natijasida Tayvan Osiyoda birinchi bo`lib kapitalni netto-eksportyori darajasiga erishgan. Ayniqsa "inson kapitali" aloxida o`rin egallaydi. Bu esa Tayvanda ta`lim siyosatiga katta ta`sir ko`rsatadi. Ta`lim, fan, madaniyat rivoji uchun davlat xarajatlarining 15-20 foizi sarflanadi. Bu esa YAIMning 3-5 foizini tashkil etadi. Aholini boshlang`ich va o`rta ta`limga tortilishi bo`yicha Tayvan rivojlangan mamlakatlardan qolishmaydi. Oliy ta`lim darajasi bo`yicha liderlar qatoridadir.

Import o`rnini bosish yo`nalishi iqtisodiy taraqqiyotda qolgan yangi industrial mamlakatlari qatori sinov bosqichi bo`lgan. Buning sababi xususiy sektorga yordam berish deb ataladi. Chunki tashqi firmalar raqobatiga qarshi tura olish zarurati tug`ilar edi. Bundan tashqari to`lov balanslaridagi yetishmovchilikning oldini olish talab etilar edi. Chunki xomashyoga narxning pasayishi, import qilinadigan tayyor buyumlarga narxning ko`tarilishi kabilar doimo shunday holatlarga olib keladi.

Avvalo bunday vaziyat oziq-ovqat, poyabzal, to`qimachilik kabi tarmoqlarda yuz bersa, so`ngra industriallashtirish kengayishi bilan ishlab chiqarishga atalgan tovarlar bilan bog`liq bo`lib boradi.

Valyuta kursini o`zgartirib turish ham keng qo`llanilib boriladi, xatto provardida bu milliy valyutaning devalvatsiya qilinishigacha olib keladi. Valyuta kursining tez-tez o`zgarib turishi va ularning turli xilligi chayqovchilikning avj olishi va chet iqtisodiy aloqalar ishtirokchilariga muammolar tug`diradi. Tayvanda o`z vaqtida hatto turli tovarlar uchun turli xil valyuta kurslari bo`lib, pullarning almashtirilishida turli kurslar bilan amalga oshirilgan. Aytaylik, davlat sektori import qiladigan tovarlarni olish uchun sarf etiladigan valyuta maxsus joriy past darajali valyuta kursi bo`yicha amalga oshiriladi. Shuningdek jixozlar, muhim

xomashyo materiallari va o`rtalik buyumlari ham shu tarzda yuz bergan. Boshqa tovarlar uchun esa ancha yuqori kurs bo`yicha amalga oshirilgan. Bunda importga qo`shimcha soliq qo`yish qo`llanilgan. Ko`rinib turibdiki, import o`rnini bosish siyosati valyuta nazorati asosida emas, balki yuqori samarali bo`lgan tashqi savdo harakatlarini tartiblashtirish, birinchi navbatda importni litsenziyalash, kvotalash va boj proteksionizmini qo`llash orqali amalga oshirilgan.

Bu siyosatda shuningdek, xomashyolar va pul resurslarini taqsimlash tizimlari ham qo`llanilgan. Masalan, Tayvan to`qimachilik ishlab chiqarish Kengashi to`qimachilik sanoatini zarur xomashyo va boshqa resurslar bilan ta`minlash yo`li bilan qo`llab turilgan. Bu ayniqsa AQSH yordamidagi kanallardan foydalanishga taalluqli edi.

Rivojlanish strategiyasini o`zgartirish eksport mo`ljalini kuchaytirish bilan to`g`ri keladi. Bunda boshqa shunga o`xshash mamlakatlar kabi ko`p mehnat sig`imli tarmoqlardan kapital xajmli va ilm sig`imli tarmoqlarga o`tish ham turtki bo`lgan. Aniqrog`i neft mahsulotlari narxlari ko`tarilishi tufayli ishlov berish sanoati tarmoqlarini rivojlantirish va bu bilan bog`liq bo`lgan jihozlariga talab o`sishi ro`y beradi. Ilm sig`imli va eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarilishini ko`paytirish ITIKI xarajatlarining o`sishi tufayli bu bilan bog`liq tashkilot, muassasalarning rivojiga olib keladi.

Tayvanda agrar islohotlar ham o`z xususiyatiga ega. Bu asosan 1949-1953 yillardagi o`zgarishlardan iborat. Industriallashtirishning boshlang`ich yillarida sanoatga qishloq xo`jaligidan resurslarning tashlanishi davlatning agrar mahsulotlarni eksport qilish asosiy hisoblangan. “Yashirin guruch solig`i”, fermerlarning pul jamg`armalarini kredit-moliya tizimi sanoatga qaratish orqali amalga oshirilgan. Shu bilan birga yirik xususiy va davlat yer egaligidan ancha mahsuldor bo`lgan mayda oilaviy yer egaligi tizimiga o`tila boshladi. Bunda yirik yer egalarga to`lov miqdori 2,5 yillik xosil qiymatidan oshmagan. Shu bilan birga to`lovning 70 foizi guruch bilan va 30 foizi davlat sanoat korxonalarining aksiyalari bilan qoplangan.

Amalga oshirilgan agrar islohotlar ko`p masalalarni xal qilishga qaratilgan. Bularning ichida davlat byudjetini to`ldirish, yer egaligining mahsuldor shaklini tadbiq qilish, qishloq xo`jaligi ishlab chiqarilishini maydalash, qishloq xo`jaligini diversifikatsiyalash, monoekinchilikning oldini olish, agrar ishsizlikning bir muncha yumshatish kabilar mavjud.

Ijtimoiy iqtisodiy rivojlanish jarayonidagi eng og`ir muammolardan biri dasturlarni resurslar bilan ta`minlashdan iboratdir. Albatta tuzumiy o`zgarishlar va modernizatsiyani amalga oshirish davrida moliyalashtirish faqat ichki manbaalar bilan chegaralanmagan. Chet kapitalni iqtisodiy taraqqiyotga jalb etish zarur shart bo`lgan. Ichki jamg`armaning qanchalik katta bo`lishiga qaramay, ayniqsa 70-80 yillari yangi tarmoqlarga chet investitsiyasi jalb etilib, bu hozirgacha davom etadi. Yangi investitsiya nomini olgan moliyalashtirish kengaya boradi. Bu aralash tadbirkorlik, moliyalashtirishning turli xillarini qo`llash, texnologiyalarni o`tkazish xizmatlari, boshqaruv va maslahat xizmatlari, qurilish va jixozlarni o`rnatish bilan

bog`liq texnik xizmatlarni tashkil etish kabilardan iborat. Chet banklar kreditlaridan foydalaniladi.

80 – yillarning ikkinchi yarmiga kelib Tayvan dunyodagi eng boy mamlakatlardan biri hisoblana boshladi. Hozirgi vaqtda uning oltin-pul zahirasi 100 mlrd. dollardan ko`p hisoblanadi.

Mamlakat iqtisodiyotida davlatning o`rni va sektori davr talabiga qarab o`zgarib turgan. Industriallashtirishning dastlabki yillari Tayvanda davlat sektori sanoatda 57 foizni tashkil etib, 50 – yillardan boshlab xususiy sektorga berila boshlaydi. Aytaylik, sement, ko`mir qazish, qog`oz ishlab chiqarish korxonalari, o`rmon sanoati korxonalari va qishloq xo`jalik korporatsiyalari shular jumlasidandir. Xususiy tadbirkorlarda kapital yetishmovchiligi va xususiylashtiriladigan korxonalar daromadi pastligi sababli davlat bularga xaridorlar topishda qiyinchiliklarga duch kelar edi. Davlat ihtiyorida temir yo`l, kemasozlik, temir va po`lat ishlab chiqarish, kommunal sohalar saqlanib qoladi. Keyingi 20 yil ichida xususiy sektor juda tezlik bilan o`sib, davlat sektori 20 foizga tushib qoldi. So`ngra yangi po`lat quyish zavodi, eng yirik dengiz porti qurilishi bilan davlat mulki yana biroz o`sdi.

Tayvan orolidagi kichik biznesning rivojlanishi boshqa bunga o`xshash mamlakatlar uchun namuna bo`lishi mumkin. Tayvanning mayda va o`rta korxonalariga bo`lgan maxsus sharoitlariga hunar korxonalari va ishlov beruvchi hamda mahsulotni qayta ishlash korxonalarini qo`shish mumkin. Bunday o`z xususiy kapitali 40 mln. va qo`shma aktiv 120 mln. tayvan dollaridan oshmasligi va tog` qazilma sanoatida 40 mln. tayvan dollaridan kam o`z kapitaliga egalik, shuningdek, eksport-import, transport hamda boshqa tijorat firmalarida yillik aylanish 40 mln. tayvan dollari xajmida bo`lgan xususiy korxonalar mavjud. Mayda biznes va bularni qo`llash uchun tuzilgan davlat organlari o`rtasidagi barcha munosabatlar ihtiyoriy ravishda amalga oshadi.

Mayda biznes rivojini rag`batlantirishga qaratilgan Tayvan davlat faol siyosati 60 – yillarning o`rasidan boshlanadi. Bu bundan keyingi yillarda eksportni kuchaytirish bilan bog`liq xolda olib borilgan. 60-90 yillar ichida kichik va o`rta korxonalar soni xatto 98 foizgacha o`sgan va YAIM xajmining 99 foizigacha yetgan. Tayvan sanoat mahsulotlari eksportining 60 foizi kichik va o`rta korxonalariga to`g`ri kelib, o`z tushumlarining 70 foizigachasining hisobida bo`lgan.

Eksportga mo`ljallangan Tayvan mayda va o`rta korxonalarining yuqori rentabelligining siri chaqqonlik bilan bozor siyosatini qo`llay bilishi, o`zgaruvchan bozor kon`yunkturasiga tez moslasha olishi, xalqaro savdo kompaniyalari va chet importchilar bilan birga ish tutishlari kabilardadir.

Mayda va o`rta korxonalarining tashkiliy tuzumi juda oddiy bo`lib, xodimlar soni faqat boshliq va hisobchidan iborat bo`ladi. Maxsus organlar, murakkab boshqaruv tuzilmalari bo`lmaydi. Menejerlikda qisqa muataxassislikka emas, balki universalizmga asoslanadi. Mayda va o`rta korxonalaridagi ijtimoiy himoyalash katta biznesdan farqlanmaydi va ish beruvchi bilan yollanuvchilar o`rtasidagi munosabatlar qonuniylik asosida olib boriladi.

Yuzaga keladigan kichik biznesdagi qiyinchiliklarni xal qilish bilan maxsus tuzilgan mayda va o`rta biznes boshqarmasi shug`ullanadi. Bunda tez-tez maslahatlar berish, maslahatchilarni taklif etish, seminarlar o`tkazish, tajribalar almashish kabilar ham qo`llaniladi. Ayniqsa, yosh ish boshlovchi tadbirkorlarga yordam qilishi diqqatga sazovordir. Bular uchun alohida yoshlar komissiyasi tuzilgan. Keng miqyosda bularga moliyaviy yordam uyushtirilgan. Bunga qaratilgan maxsus kichik biznes banki ta`sis etilgan. Xattoki mayda va o`rta biznesning kredit – kafolat fondi tashkil etilgan.

Bundagi xususiyat yana shundan iboratki, ko`pchilik mayda biznesda oilaviylik hukmronlik qilib, bunday korxonada boshida oila boshlig`i turadi va qarindoshchilik munosabatlari kuchga ega bo`ladi.

8.5. “Yo`lbarlar”da bozor munosabatlarining iqtisodiy rivojga ta`siri

Iqtisodiy taraqqiyotda yuqorida ko`rib o`tgan “Ajdaholar” deb ataluvchi to`rt rivojlangan yangi industrial mamlakatlardan keyingi Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari bo`lib, bular: Indoneziya, Malayziya, Filippin va Tailanddir. Bular ham o`zlarining keyingi bir necha o`n yilliklar ichida iqtisodiy rivojlanishi va bundagi doimiylik bilan diqqatga sazovordir. Bundagi iqtisodiy o`shish jarayonlarida ham umumiylik, shu bilan birga xususiylik tomonlar ko`pdir. Bundagi umumiylik xususiyati sanoat ishlab chiqarishning to`xtovsiz o`sishi, iqtisodiyotning ilm sig`imli, eksportbop mahsulotlar yaratishga qaratilishi, shu bilan birga bunday mahsulotlarga tashqi bozorlarda yetarli darajada talab mavjudligidir.

Bundan tashqari iqtisodiyotning ochiqligi va chet mamlakatlar qatnashuviga erkinlik tug`dirilishi va ular bilan keng xajmda aloqada bo`lish imkoniyatlari mavjudligi ahamiyatlidir. Xalqaro iqtisodiyot bilan tanish bo`lishlik, kon`yukturadan xabardorlik, o`z tijorati uchun zarur chet sheriklar bilan aloqa o`rnatish, birgalikda tadbirkorlik faoliyatida samarali ishtirok etish imkoniyatlari mavjudligi, samarali agrar islohotlarning amalga oshirilishi, milliy ta`limning muntazam ravishda taraqqiy etishi va iqtisodiy rivojga kadrlar yetishtirish tizimini uyushtirish va boshqa shu kabi omillar bu mamlakatlarni ham doimo oldinga qarab tezlik bilan harakat qilish sharoitini tug`dirib rivojlangan mamlakatlarga yetib olish uchun harakat qilish imkonini tug`dirmoqda.

8.5.1—jadval

Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlaridagi iqtisodiy rivojlanish ko`rsatkichlari

Iqtisodiy ko`rsatkichlari	Indon eziya	Filip pin	Tai land	Malay ziya
YAIM: 1995-1996	7,2	5,6	8,6	9,2
y., %	7,1	6,2	8,5	8,3
YAIM aholi jon	740	850	211	3140

boshiga, 1993 y., AQSH doll.	187,2	64,8	0	19,0
Aholi, mln.	23	10	58,	22
Savodsizlik, %	8,5	13,6	1	2,2
Inflyatsiya 1980-1993 y., %	15	30	4,3	42
Sanoat hissasi, % YAIMda 1995 y.	16	21	40	12
Qishloq xo`jaligi YAIMda, 1995 y.	40	42	11	40
Xizmat ko`rsatish sohalari, YAIMda 1995 y.			48	

Jadval raqamlaridan ko`rinib turibdiki, bular ichida eng yirik mamlakat Indoneziya, uning ketidan deyarli bir xil Filippin va Tailanddir. Aholisi kami Malayziya, lekin iqtisodiy taraqqiyot darajasi Malayziyada eng yuqori va Indoneziya hamda Filippin bir-biriga yaqin, nisbatan orqada hisoblanadi. Lekin umuman rivojlangan Osiyo mamlakatlariga nisbatan rivojlanish darajasining farqi katta. Bu ayniqsa YAIMning aholi jon boshiga to`g`ri kelishiga taalluqlidir. Lekin iqtisodiy o`sinh darajasi bo`yicha ko`rsatkichlar yomon emas va erishilgan daraja ham diqqatga sazovor hamda bu sohada katta muvaffaqiyatlarga erishilgan.

Bu mamlakatlarda uchun tuzumiy o`zgarishlar kattaligi tavsiflidir. Ayniqsa qishloq xo`jaligining YAIMdagi hissasini kamayishi, xizmat ko`rsatish tarmoqlarining tezlik bilan o`sishi ko`zga tashlanadi. Eng muhimi yuqori texnikali va ilm sig`imli tarmoqlarning paydo bo`lishi va hissasining ortib borishi e`tiborlidir. Bular ham ish kuchiga e`tibor va buning uchun ta`lim sohalarining rivoji, bu tarmoqlarga xarajatlarning ortib borishi ijobiy holatdir. Eng muhimi industriallashtirish darajasining tezlashuvi va bunga xos ishlarning amalga oshuvidir.

Bu mamlakatlarda qarzli sarmoyalarning keng jalb etilishi hamda chet investitsiyasidan katta foydalanish albatta balans yetishmovchiligi va bu bilan bog`langan muammolarning mavjudligini yuzaga keltiradi. Shuning uchun iqtisodiy faoliyatda inqiroz holatlariga duch kelib, uni xal qilib borish ahamiyatlidir. Bu ayniqsa, eng yirik bo`lgan Indoneziyada sezilarlidir. Xatto bu mamlakatda, shuningdek Filippinda siyosiy inqirozga ham olib kelgan. 70 – yillar o`rtasidagi Sharqiy va Janubiy-Sharqiy mamlakatlarida yuz bergan keng xajmli moliya inqirozi juda ta`sirli bo`lgan.

Osiyoda ancha taraqqiy topgan Malayziyada ham 1998 – yili hech kutilmagan og`ir inqiroz holati yuz bergan. Bu to`la xajmli iqtisodiy inqirozga aylanib, siyosiy inqirozni yuzaga keltirgan. Natijada davlat va xususiy investitsiyaning pasayishi, ichki ishlab chiqarish va talabning pasayishi, shuningdek tashqi bozorda elektron va elektrotexnik sanoati mahsulotlariga talabning qisqarishiga olib kelgan, Malayziya eksportining 80 va 67 foizini tashkil

etgan. Bu valyuta siyosatining kuchayishi va dollarga nisbatan milliy valyutaning belgilangan kursi qo`llanilishiga olib kelgan.

Bu inqiroz Tailandga nisbatan kam ta'sir ko'rsatgan va bu sohadagi ko`rilgan tadbirlar mamlakatda samaraliroq bo`lgan.

Davlat sektori harakatini olsak, bu Filippinda 70-80 yillar ichida 10 barobar ko`paygan. Bu asosan zarar bilan ishlovchi korxonalarni sotib olish hisobiga bo`lgan. Hozir davlat sektorida ko`mir qazish, kemasozlik, po`lat quyish, to`qimachilik, qand, qurilish, mehmonxona tarmoqlari mavjud.

Indoneziyada ham davlat sektori keng xajmlidir. Agar 50-yillarda faqat ikkita korxonada davlat ihtiyorida bo`lsa, 90-yillarga kelib 200 taga yetgan. Asosan neftni qayta ishlash, neft-kimyoy, o`g`itlar ishlab chiqarish, po`lat, alyuminiy, sement, asosiy kimyo tovarlari, kemasozlik tarmoqlari mavjud.

Sharqiy-Janubiy Osiyo mamlakatlarida davlatning asosiy ta'siri ko`proq tuzumiy o`zgarishlarda ishtirok etish, korxonalar yo`nalishini aniqlash va ularni o`zgarishda qatnashuv, ortiqcha quvvatlarni yo`q qilishga qartiladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, bu mamlakatlarda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dasturlarining muhim tarkibiy qismi hisoblangani radikal agrar islohotlardir. An'anaviy yer munosabatlarining o`zgarishi irrigatsiya ishlarini keng xajmda olib borish, bu bilan unumdorlikni ko`tarish, qishloq xo`jaligi infratuzilmasini yaxshilash, agrokompleksning qismlarini yaxshilash ishlarini olib borish imkonini beradi. Bular esa o`zidan-o`zi iqtisodiy o`sinh omillariga aylanishi, shuningdek ichki jamg`arilishlarning qo`shimcha manbaiga aylanishi va sanoatning ham o`sinh manbaiga aylanishini belgilaydi. Industrlashtirish uchun qishloq xo`jaligi hisobidan sarmoyalarning jamg`arilishida 1949-1952 yillardagi Janubiy Korea Respublikasida o`tkazilgan islohotlar, 1949-1953 yillarda Tayvanda o`tkazilgan agrar islohotlar bilan rag`batlantirilgan edi.

Tashqi savdoda rivojlangan mamlakatlar bozoriga chiqish ahamiyatlidir. Shu bilan birga bu mamlakatlarning Janubiy Korea bozorlariga mahsulot chiqarishni ko`paytirish ikki tomonlama foydalidir. Chunki rivojlangan mamlakatlarning Janubiy Korea kabi mamlakatlarga nisbatan proteksionizm siyosatini qo`llash umumiy rivojlanishga salbiy ta'sir etadi.

Singapur davlatining esa o`ziga xos tomoni boshqalarga nisbatan tartibning yuqori darajadagidir.

Sharqiy-Janubiy Osiyo mamlakatlarida davlatning asosiy ta'siri ko`proq tuzumiy o`zgarishlarda ishtirok etish, korxonalar yo`nalishini aniqlash va ularni o`zgarishda qatnashuv, ortiqcha quvvatlarni yo`q qilishga qartilgandir.

9-BOB. XITOIDA BOZOR MUNOSABATLARI ISLOHOTLARI TAJRIBASI

REJA:

- 9.1. Xitoy iqtisodiyoti to`g`risida umumiy ma`lumotlar**
- 9.2. Bozor munosabatlariga qaratilgan islohotlar**
- 9.3. Iqtisodiy o`shish va ekstensivlik**
- 9.4. Investitsiya xususiyatlari**
- 9.5. Ichki va tashqi bozor**

Tayanch so`z va iboralar

YAIM, sanoat, xizmat, ekstensiv, investitsiya, texnologiya, iqtisodiy o`shish.

9.1. Xitoy iqtisodiyoti to`g`risida umumiy ma`lumotlar

Xitoy dunyoda eng aholisi ko`p katta mamlakatdir. Hozirga kelib aholisi soni 1,3 mlrd.ga yetgan. Keyingi 50 yil ichida 700 mln. odam qo`shilib, o`shish 2,3 barobarga to`g`ri kelgan. XXRning keyingi 20 yillar ichidagi iqtisodiy o`shishi hammani xayratda qoldirib, jahon iqtisodiyot tarixida eng muhim voqealardan hisoblanadi. YAIM o`shishi juda yuqori bo`lib, bu sohada eng oldingi mamlakatga aylandi. Keyingi islohotlar natijasida dinamik ravishda rivojlanayotgan mamlakatlarga aylandi.

Lekin faqat aholining 20 foizi shaharlarga to`g`ri keladi va 90 foiz aholi Sharqiy tomonda istiqomat qiladi. yerining 7 foizigina dehqonchilikka mos xolos. Iqtisodiy rivojlanishda sanoat ishlab chiqarishi asos bo`lib, ko`p xil mahsulotlar bo`yicha dunyoda yyetakchi o`rinni egallaydi. Ko`mir, po`lat, sement, g`alla, go`sht, paxta ishlab chiqarish bo`yicha dunyoda eng oldingi o`rinni hamda neft, elektroenergiya xajmi bo`yicha yyetakchi o`rinni egallaydi. Yillik YAIM bo`yicha 90 – yillar o`rtasidan boshlab dunyoda uchinchi o`rinda turadi. 2005 yilga kelib AQSHga tenglashuvi kerak.

Xitoyni eng istiqbolli bozor deb hisoblaydilar va u 300 mlrd. dollarni tashkil etadi. Chet investitsiyasi bo`yicha AQSHdan keyingi o`rinda turadi va 90 – yillar o`rtasida u ishlab chiqarilgan mahsulotning 19 foiziga to`g`ri keladi va bandlikda 17 mln. kishidan iborat. Yillik tashqi savdo aylanmasi 90- yillarda 16-17 foizga yetib, Xitoyni bu sohada eng yyetakchi mamlakatlar qatoriga qo`shdi. Lekin aholi jon boshiga hisoblaganda Xali Xitoy rivojlangan mamlakatlarga nisbatan ancha orqada va mehnat unumdorligi darajasi ham past.

Xitoy iqtisodiyoti o`shishida eng ko`zga tashlanadigan tomoni YAIM o`shishining tezligidir. U iqtisodiy islohot davrida 1978-1997 yillar ichida 5,7 barobar o`sgan bo`lib, bu yiliga 9,6 foizga to`g`ri keladi. Aholi jon boshiga olinsa, ishlab chiqarish 4,4 barobar, mehnat unumdorligi (YAIM har ishlovchiga nisbatan) – 3,5 barobar o`sgan. O`shish tezligini olsak, yiliga 5-7 foizga to`g`ri keladi. Natijada aytilgan davr ichida Xitoy iqtisodiy salohiyati 2,5-3,5 marta o`sgan.

Taqqoslasak, 1978-yili Xitoy YAIM Rossiyaga nisbatan 23% kam bo`lgan bo`lsa, 1997-yilda 6,2 barobar ko`p bo`lgan. YAIMni jon boshiga olinsa 1978-yili Rossiyanikiga nisbatan 11%, 1990-yili 23%, 1997-yili 75%ga yetgan.

Xitoy tarmoqlar tuzumida qishloq xo`jaligi yyetakchilik qiladi. Keyin sanoat va xizmat ko`rstaish sohalari to`ri keladi. Keyingi yillarda bunda ham o`zgarishlar yuz bermoqda. Agrar sektorda bandlik 1978 – yili 71 foiz bo`lsa, 1995 – yili 59 foiz bo`lgan. Sanoat va qurilishda esa 12 va 23 foiz, ko`rinib turibdiki eng ko`p o`sinh xizmat ko`rsatish sohasiga to`g`ri keladi. Lekin sanoat va qurilishda ham o`sinh kam bo`lmagan. Natijada qishloq xo`jaligidagi bandlik 12 foizga pasaygan.

Hozirgi vaqtda Xitoy qishloq xo`jaligi ko`p tarmoqli bo`lib, dehqonchilik bilan bir qatorda sanoat, savdo, transport, xizmat ko`rsatishlar ham qo`shilib ketgan. Dehqonchilikni olsak, bu ham monokultura o`rniga ziroatchilikning ko`p tarmoqliligiga o`tgan.

Ilgari asosan g`allachilik bo`lsa, keyingi vaqtlarda g`alla, texnik ekinlar va boshqa xillari mavjud. Ziroatchilik, chorvachilik, o`rmonchilik, baliq xo`jaliklarini qo`shib katta qishloq xo`jaligi tarkibiga aylanib ketgan.

Bu katta qishloq xo`jaligida hozirda noagrar qism 80 foizga yetib qoldi. Noqishloq xo`jaligi tarmoqlari juda tezlik bilan o`sib bormoqda va yillik o`sinh xatto 34 foizga yetdi. Xitoy qishloq iqtisodining rivojida bular muhim bo`lib, asosan volost-poselok korxonalariga kiradi. Hozir bu korxonalar strategik yo`nalish hisoblanadi. Xatto buni xalq xo`jaligi va qishloq iqtisodi ravnaqi deb belgilangan.

Keyingi yillarda qishloq sanoat iste`mol tovarlari yetkazib berish bilan chegaralanmasdan energiya beruvchi, sanoat qismlari yetishtiruvchi kimyo o`g`itlari, kimyoviy zaxar moddalar, ishlab chiqarib, qishloq xo`jaligini ta`minlamoqda. Buning hissasiga ipak va trikotaj buyumlari yyetishtirishning 50 foizi, g`ishtning 95 foizi, mayda qishloq xo`jaligi

Agrar sohadagi islohotlar kutilganidan ziyoda muvaffaqiyat keltirdi. Agar 1978 yilga qadar g`alla hosildorligi yiliga 2,1 foizga oshib kelgan bo`lsa, undan keyin bu ko`rsatkich karyib besh foizga etdi. 1978-84 yillar davomida qishloq xo`jaligidagi yutuqlarning to`satdan uch qismi islohotlar tufayli erishilgan bo`lsa, uning bir qismi erga ishlov berishdagi yangiliklar hisobiga qo`lga kiritildi. Xitoyning yangicha yo`li etti yilda nainki - mamlakat aholisini qishloq xo`jaligi mahsulotlari bilan to`la ta`minlash, balki, chet ellarga ham eksport qilish imkonini yaratdi. Hozirgi paytda bu mamlakat g`alla, paxta, sholi, raps, tamaki, go`sht, tuxum, dengiz mahsulotlari va ko`katlari etishtirish bo`yicha dunyoda birinchi o`rinda turadi. Masalan, 1992 yil 443 million tonna g`alla, 5 million tonnagacha paxta etishtirildi. 2002 yildan

asboblari va cherapisalarning 90 foizi, charm poyabzalining 35 foizi, sement va ko`mirning 40 foizi to`g`ri keladi. Bu korxonalar katta eksport salohiyatiga ham ega. Masalan, 40 foiz ishlab chiqarilgan poyabzal tashqi savdoda sotiladi. Faqat AQSHning o`ziga yiliga 700 mln. juftdan ortiq pofafzal eksport etiladi, bu esa AQSH poyabzal importining yarmini tashkil etadi.

Qishloq xo`jaligidagi bunday o`zgarishlar bir qancha muammolarni ham keltirib chiqarmoqda. Bu ayniqsa g`allachilikka ko`p ta`sir etmoqda. Noqishloq xo`jaligi ishlab chiqarishning o`sib borishi baho erkinligi sharoitida, dehqonlarning

daromadli tarmoqlarni tanlash erkinligi tugʻiladi. Bu esa foyda yuqori tarmoqlarga resurslar koʻchishiga olib kelib, bevosita qishloq xoʻjaligining oʻziga salbiy taʼsir etmoqda. Kapitalning qishloq xoʻjaligidan boshqa tarmoqqa siljishi yuz bermoqda. Keyingi bir necha yil ichida bunday siljish 40 mlrd yuanga yetmoqda.

Shu bilan birga qishloq xoʻjalik mahsulotlariga boʻlgan talab bilan mavjud qishloq xoʻjalik tuzumi oʻrtasidagi ziddiyatning oʻsishiga olib kelmoqda. Past Navli gʻallaga talab kamayib yuqori sifatli boʻlgan bugʻdoy, guruchga talab oʻsioqda. Bu va bunday holat qishloq xoʻjalik tuzumiy shaklining oʻzgarishini talab etmoqda.

Sanoatda bevosita davlat sektori ustunlik qiladi. Davlat sektorida 15,7 ming yirik va oʻrta korxonalar mavjud. Bular 44,5 foiz mulkni tashkil etib, barcha sanoat korxonalarining 43 foiz foydasini bergan. Davlatning sanoat sektori davlatning 60 foiz moliyaviy daromadini bergan va bularda shahar ishchi va xizmatchilari bandligining 2/3 qismi toʻgʻri keladi.

Sanoatda bevosita isteʼmol bilan bogʻlangan tarmuqlar tezroq rivojlanmoqda. Aytaylik, yonilgʻi-xomashyo tarmoqlari, ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy texnik tarmoqlar oʻzaro bogʻliqligi natijasidagi infratuzilmalar shular jumlasidandir.

90 – yillarga kelib toʻqimachilik, poyabzal, maishiy texnikaga qaratilgan strategik iqtisodiy oʻsish oʻzgarmoqda. Industrial rivojlanish, mashinasozlik, elektronika, avtomobilsozlik, neftkimyo, qurilishlarga qaratilmoqda. Masalan, avtomobilsozlik umuman ogʻir sanoat ichida ustunlik bilan oʻsib, yaqin 10-15 yil ichida jahon talabiga mos avtomobillar ishlab chiqarish darajasida, Xitoyni umumiy avtomobillashtirish vazifasi qoʻyilgan.

Ilgʻor va yuqori texnologiyaga aloxida eʼtibor berilib, buning uchun maxsus davlat dasturi amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga anʼanaviy tarmoqlarni ham esdan chiqarmayotir. Buni poʻlat ishlab chiqarishda koʻrish mumkin va tarmoq boʻyicha Xitoy jahonda birinchi oʻringa chiqdi.

Xitoy iqtisodiy rivojida xizmat sohasining oʻrni ham oʻsib bormoqda. Avvalo bu savdo rivojida oʻz aksini topmoqda. Kooperativ va xususiy savdo tarmoqlari kengaymoqda. Oziq-ovqat bozorlari Xitoy aholisi hayotida oʻziga yarasha oʻrin egallamoqda Chakana tovar aylanishi keyingi 25 yil ichida 9 marta oʻsdi, shuning ichida chakana savdoda 26 martadan ortiqroq koʻpaydi. Noishlab chiqarishga qaratilgan davlat xarajatlari ham oʻsib bormoqda. Keyingi 15 yilda ayniqsa bu tezlashdi. Davlatning ijtimoiy maqsadlarga qaratilgan xarajatlari harbiy xarajatlardan ustun keladi.

Xitoy iqtisodiga anʼanaviy ravishda moliyaviy sohasining xalqaro standartlarga mos kelmasligi maʼlum. Lekin keyingi yillarda bu sohada ham oʻzgarishlar yuz bermoqda. 90 – yillarda Xitoy fond bozori oʻzining Shanxay va Shenchjendagi asosiy birjalari bilan oʻzini koʻrsata boshladi. Trast investitsiya kompaniyalari, investision fondlar, maxsus davlat banklarining tijorat banklariga aylanishi kabilar yuzaga kelmoqda. Yangi xil kredit-pul xarakterlari kiritilmoqda. Qimmatbaho qogʻozlar savdosi avj olmoqda. Keyingi yillarda buning xamji 5-6 barobarga oʻsgan. Tashqi savdoda yirik ijobiy saldogaga ega. Masalan, 1997 yilda bu

40 mlrd. dollarga teng bo'lgan. Oltin valyuta zahirasi ham katta. Bu Xitoyda 140 mlrd. dollar va Syanganda 100 mlrd. dollarga teng.

Xitoy maxsus sotsializm modeli iqtisodiy taraqqiyot yo'nalishini belgilaydi. Bunda Xitoy sotsializmining boshlang'ich bosqichi ekanligi ko'rsatilib, davlat asoslari va bevosita xususiyashtirish inkor qilinadi. Rejalashtirish bozor mexanizmlari bilan mos kelishi tan olinadi. Makro daraja davlat qo'lida va mikro daraja bozor ixtiyorialigi e'tiborga olinadi. Mehnatga taqsimlash asos bo'lib, kapital bo'yicha taqsimot qo'shimcha hisoblanadi. Bu Xitoy sotsializmining asosiy tamoyili deb tan olinadi. Tarmoqlar ustuvorligi qishloq xo'jaligi, yengil sanoat – og'ir sanoat tizimida belgilanadi. Tashqi dunyoga nisbatan ochiqlik siyosatida ketma-ketlikni amalga oshirish ko'zda tutilgan. Umuman hozirgi Xitoycha sotsializm modeli “sotsialistik rejani tovar iqtisodiyotidan sotsialistik bozor iqtisodiyotiga” o'sib o'tdi.

Xitoy iqtisodiyoti siklik xususiyatga ega bo'lib, vaqti-vaqti bilan salbiy oqibatlariga duch kelib turadi. Ya'ni, yuksalish-pasayish bilan o'rin almashtirib turadi. Bu inflyatsiyaning o'zini bildirib turishi, narx-navoning ko'tarilish sharoitlari bilan o'rin almashtirib turiladi. Bu asosan o'sishning qizib ketishiga olib ketishi sababi orqali yuz beradi. Davlatning bunga ta'sir etishi iqtisodiy o'sishning pasayishi bilan o'rin almashadi. Masalan, 1988 – yili iqtisodiy o'sish yuqori darajadiligida shunday holat yuz beradi, ya'ni YAIM o'sishi 11,3 foiz bo'lgan xolda inflyatsiya darajasi 18,5 foizga yetadi. Hukumatning narxlarni pasaytirib inflyatsiya oldini olish harakatlari inflyatsiyani 2,1 foizga tushiradi, biroq iqtisodiy o'sish darajasi 3,8 foizga pasayadi.

1992 – yilda ham iqtisodiy o'sish 14,2 foiz bo'lganda inflyatsiya 21,7 foiz bo'lgan. Hukumat asta-sekinlik bilan harakat qilib, inflyatsiya uzoqroq davom etib, o'sish pasayishi birdan bo'lmay bu ham sekinlik bilan davom etdi. Shunday holat 1997-1998 yillarda ham yuz berib iqtisodiy o'sishni 7 foizgacha saqlashga erishilgan.

Bunday siklik holatni makro va mikro darajada ko'rish mumkin. Mikro darajada bu davlat korxonalarining islohot darajasidan orqada qolishi va bozor o'zgarishlarining oldinga ketishi bilan bog'langandir. Islohot davrida davlat resurslarning to'g'ridan-to'g'ri taqsimlanishini pul oqimini tartiblashtirish orqali amalga oshira boshlagan va davlat korxonalariga ko'p qo'shimcha huquqlar berilgan. Amalda esa ular mustaqil bo'la olmagan. Ularning mahsulotlari ko'pincha bozorda xaridorlarga ega emas. Ishlab chiqarishni to'xtatib bo'lmaydi. Chunki bu ishsizlik va mahalliy byudjetlarga tushum bo'lmasligi bilan bog'liqdir. Bank kreditlari safarbar etilib, og'ir ahvoldan chiqishga harakat qilinadi. Bu investitsiyaga ham ta'sir etadi. Makro darajada esa guruhii manfaatdorlik monetar hokimiyatlarning yumshoq pul siyosatini o'tkazishga undaydi. Korxonalarining ehtiyojlarini qondirish shartlari bo'lib emissiya hisoblanadi.

Pul massasining ko'payishi albatta inflyatsiya bilan bog'liqdir. Pul siyosatining kuchayishiga korxonalar to'lamaslik, qarzlarning ko'payishi bilan javob beradi. Natijada daromadning ancha qismi byudjetning taqsimot mexanizmidagi qatnashmay boshqaruv tizimining pastki qatlamlarida qolib ketadi.

Bu korxonalarining investitsiyaga boʻlgan talabini toʻxtovsiz ortib borishi va aholining isteʼmol talabining oʻsib borishiga olib keladi. Daromadning tez oʻsib borishi uning isteʼmol xarajatlarini koʻpaytirish bilan birga, jamgʻarmani ham davom ettirish imkonini berib, banklarning kreditlarni davom ettirish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Xitoydagi makroiqtisodiy siklni shunday tushunish mumkin: iqtisodiy oʻsishni saqlash, qoʻshimcha ish joylari yaratish, tarmoqlar va regional darajadagi guruhliy manfaatlar siquvi natijasida davlat pul siyosatini birlashtiradi. Bu mahalliy hokimiyatlar va korxonalar xoʻjalik faoliyatining kuchayishiga olib keladi. Mamlakatda gipertrofik investitsiya yuz beradi va yuqori darajali oʻsish bilan birga inflyatsiya kuchayadi. Inflyatsiya ijtimoiy chegaradan oʻtishi bilan davlat pul siyosatini kuchaytiradi va kapital xarajatlar ustidan nazoratni qatʼiylashtiradi bu esa iqtisodiy oʻsishni pasaytiradi.

9.2. Bozor munosabatlariga qaratilgan islohotlar

XXR keyingi 20 yil ichidagi iqtisodiy oʻsishlari – bu sohadagi islohotlar natijasidir. Islohotlarning asosiy yoʻnalishi va mazmuni bozor munosabatlariga oʻtish, uning mexanizmi va vositalaridan foydalanishdir. Islohot tizimli oʻzgarish boʻlib, uning eng tavsifli tomoni asta-sekinlik, qadam-baqadamlikdir. Bunda hech “xushdan ketadigan terapiya” usuliga yoʻl qoʻyilmaslikka harakat qilinadi. Oʻzgarishlardagi barcha tomonlarga, aytaylik, iqtisodiyotning institusional tuzilmalarini oʻzgartirish, baho mexanizmi, tashqi iqtisodiy tartiblashtirish kabilar evolyutsiya yoʻli bilan muxlatni choʻzish, oraliq xosil qilib borish orqali bajariladi.

Rivojlangan bozor iqtisodiga xos xoʻjalik tashkiliy shakllari namuna sifatida qoʻllanilib, birdaniga emas, balki sekinlik bilan tadbiiq etiladi va avvalo sinovdan oʻtkaziladi, tajriba qilib koʻriladi. Soʻngra xoʻjaliklarda tadbiiq qilib koʻriladi. Avvalo aloxida hududda, tarmoqda sinovdan oʻtadi. Shu bilan birga turli oʻtish shakllari qoʻllaniladi. Basharti muvaffaqiyatli boʻlmasa orqaga qaytiladi. Agar qaysi bir xoʻjalik yangilik makroiqtisodiyotga taʼsir etsa yoki ijtimoiy vaziyatni buzsa, albatta eski usulga oʻtiladi.

Bunday sekinlik va ehtiyotkorlik bozor usullarini qoʻllash doimo yumshoqlik bilan olib boriladi degan tushunchani bermaydi. Aksincha vaqti kelganda Xitoy rahbariyati islohotni amalga oshirishda qattiq qoʻllik qilib, vaziyatni kuchaytirib ham turadi. Ayniqsa Xitoyda “tartiblashtirish” amaliyoti inflyatsiyaga qarshi stabillashtirish siyosati bu sohada misol boʻlishi mumkin. Bu vaqtda byudjet va pul siyosati qattiq qoʻllanilib, isteʼmol va investitsiya talablarini chegaralab, tashqi iqtisodiy sohada cheklanish siyosatlarini qoʻllashga olib keladi. Siyosat sohasida hech qanday cheklanishlarga yoʻl qoʻyilmaydi. Aksincha kuchli davlat tizimi uchun harakat qilinib, bu iqtisodiy islohotlarning kafilligi deb bilinadi. Anaʼaviy sobiq sosiolistik mamlakatlarga xos siyosiy va gʻoyaviy nazorat hozirgi XXR rahbariyatiga qoʻl kelib, iqtisodiy islohotlarda koʻpchilikka maʼqul kelmaydigan nazorat usullari ishlatiladi, qaysiki demokratik siyosiy tizim sharoitida ommaviy norozilikka olib kelishi mumkin.

Bunda o`tkazilayotgan tadbirlarni g`oyaviy tayyorgarlik asosida olib borilishi ahamiyatlidir. G`oyaviy tayyorgarlik yangiliklarni ruhiy yangilik bilan o`tishini ta`minlaydi. Shunday qilib, bozor qadriyatlari davlat g`oyasiga singdirilib, aholining asosiy qismi uchun ma`qul va odatiy tusga kirib bormoqda.

Islohotlarni g`oyaviy ta`minlash takomillashib boradi. Aytaylik, asta-sekinlik sotsialistik mazmun emas, balki vatanparvarlik oldinga suriladi. Aholiga Xitoy iqtisodiyoti kuchliligi g`ururi, xalqaro iqtisodiyotdagi o`rni kabilar singdirilib boradi. Iqtisodiy rivojlanish davrida milliy birlik, ijtimoiy-siyosiy muntazamlik g`ururi singdiriladi.

Xitoy xalqining ko`pchilik asosiy qismi qishloqlarda joylashgani va qishloq xo`jaligi iqtisodiyotida asosiy o`rin egallashi albatta iqtisodiy islohotga ta`sir etib, uni oldinga suradi. Qishloqlardagi islohot asosan qishloq xo`jaligi

jamoalashtirilishini o`zgartirishdan boshlanadi. Qishloqda ishlab chiqarish munosabatlarining o`zgarishi shunchalik tez amalga oshadiki, bu ijobiylikini bildiradi. Bunda oilaviy ijarasi asos qilinib, yer uchaskalari dehqon xovlilariga taqsimlanadi. Dehqonlar belgilangan miqdordagi xosilni qattiq baho asosida davlatga sotishi va qolganini o`z ehtiyoqlari bo`yicha ishlatishi mumkin bo`ladi. Avvalo yer ijara muxlati 3-5 yil bo`lsa, so`ngra 15 yilga cho`ziladi. Agar 1980 – yilda oilaviy pudrat tizimi dehqon xo`jaliklarining 20 foizini tashkil etgan bo`lsa, 1983 – yili 94,2 va 1984 – yili esa 96,5 foizga yetadi.

Islohotning birinchi 6 yili ichidayoq yig`ilgan xosil 304,8 dan 407,3 mln. tonnaga yetdi. 80 – yillar o`rtasiga kelib, qishloq xo`jalik mahsulotlari bozorida mutanosiblik yuzaga kelib, oziq-ovqat yetishmovchiligi o`z dolzarbligini yo`qotadi. Agar 80 – yillar boshida Xitoy xalqining 1/4 qismi ochlikka duch kelib, qashshoqlik chegarasidan yashagan bo`lsa, 80 – yillarning 2-yarmida aholining oziq-ovqat va kiyim-kechak bilan minimal ta`minlash qishloqda 95 foiz va shaharda to`la amalga oshirilgan edi.

Agrar islohotlarning muvaffaqiyatli borishi industralashtirishning yangi mexanizmini harakatga keltiradi. Bu bevosita qishloq joylarda viloyat korxonalarining tashkil etilishi edi. Katta bo`lmagan sanoat korxonalari va xizmat ko`rsatish korxonalari islohotdan oldin ham bor edi hamda bular davlat tomonidan o`tkaziladigan ba`zi joylarda o`zini ta`minlash siyosatining tarkibiy qismiga kirar edi. Lekin islohot yillari bu korxonalarining vazifalari tubdan o`zgaradi. Avvalo bu

Xitoy mamlakatimizning ishonchli hamkorlaridandir. Mamlakatlarimiz o`rtasidagi o`zaro tovar ayirboshlash hajmi 2006 yilda qariyb 698 million AQSh dollarini, 2007 yilning yanvar-may oylarida esa 2006 yilning shu davridagiga nisbatan 92 foiz oshib, 300,76 million AQSh dollarini tashkil etgan.

O`zbekistondan Xitoyga energiya resurslari, neft va neft kimyosi mahsulotlari, paxta tolasi, ipak, o`g`it, meva-sabzavot kabi mahsulotlar eksport qilinadi. Xitoydan esa mamlakatimizga mexanik va elektron uskunalar, optik apparatlar, dori-darmon, to`qimachilik, oziq-ovqat mahsulotlari, plastmassa va plastmassa buyumlar, rangli va qora metallar, yog`och va yog`ochdan tayyorlangan mahsulotlar import qilinadi

ishsizlarga taalluqli bo`lib, Xitoy qishloq joylaridagi ortiqcha ish kuchi muammosi bilan bog`liq edi. Islohot vaqtida esa bu muammo ancha zo`raydi. Chunki tovar-pul munosabatlarining intensiv o`shishi va jadallik bilan tabaqalashishning kuchayishi qishloq joylardagi ishsizlikni avjiga chiqarib yubordi. 80 – yillar o`rtasiga kelib bularning soni 250 mln.ga yetdi.

Viloyat va qishloq korxonalari soni 1984 – yildagi 6 mln.dan 1990 – yilga kelib 24 mln.gacha ko`paydi. Bandlikni olsak, 52 mln. kishidan 130 mln.ga yetdi. 15 yil ichida bu korxonalar qishloqdagi mehnat resurslarining yarmini o`ziga jalb etdi. Hozir kunda Xitoy YAIMning 1/3 qismi shu korxonalariga to`g`ri keladi, milliy sanoatda esa bularning hissasi 50 foizga yetadi. Shu bilan birga bu vaqt ichida yangidan 50 mingga yaqin kichik shaharlar paydo bo`ldi. Bu korxonalarda keng xajmdagi iste`mol va investitsiya ahamiyatidagi tovarlar ishlab chiqarila boshlandi. Aytaylik, trikotajning 1/2 qismi, charm-poyabzalning 4/3 qismi, g`isht va cherepisaning 95 foizi kabilardan iborat.

Agar 1950-1972 yillarda yillik milliy daromadning o`shishi 6 foiz bo`lib, qishloq iqtisodi hissasi 37,3 foizni tashkil etgan bo`lsa, 1978-1988 yillarda 63,6 foizga yetgan va milliy daromad o`shishi 9,2 foiz bo`lgan. 1992-1994 yillarga kelib, YAIM o`shishining asosiy qismi qishloqdagi qo`shilgan qiymat hisobiga bo`lib, uning hissasi 1994 – yilda 75 foizga teng bo`lgan.

Iqtisodiy islohot davri mulkchilik turli shakllarga ega bo`ladi. Avvalo davlat mluki markaziy yoki mahalliy darajada bo`lib, shu bilan birga jamoa mulki, individual hamda xususiy 8 kishidan ko`p bo`lmagan yollanma ishchilar bilan birga va aksionerlar, chet investitsiyali mulklar mavjud bo`lgan. Lekin bular yagona shaklda bo`lmay, bir-biriga o`tadigan, o`zgarib turadigan, aralash shakllari ham bo`lgan. Umuman olganda davlat va boshqa xil ukladlar deyilsa to`g`ri keladi. Lekin keyingi 10 yil ichida iqtisodiy o`shish asosan nodavlat tashkilotlari hisobiga yuz bergan.

9.2.1-jadval

Xitoy sanoatining o`shishi (% hisobida)

Sanoat	1979 y.	1980 y.	1990 y.	2001 y.
Davlat sektori	8,9	5,6	3,0	8,4
Nodavlat sektor	8,4	22,2	12,7	26,6
Jami	8,8	9,3	7,8	21,5

Jadvaldagi raqamlardan ko`rinib turibdiki, ayniqsa 1995 yilda davlat sektorida o`shish faqat 8,4 foizga teng bo`lsa, nodavlat sektorida o`shish 26,6 foiz bo`lib, buning hisobiga XXRda 21,5 foizga yetgan. Bu nodavlat sektorida ustunliklar mavjudligidan dalolat beradigan tuzumiy o`zgarishlarga olib keladi. Agar mamlakat sanoat yalpi mahsulotida davlat sektori hissasi 1978-1996 yillar

ichida 77,6 foizdan 28,5 foizgacha pasaygan bo'lsa, nodavlat sektori esa 22,4 foizdan 71,5 foizgacha ko'tarilgan.

Xitoy islohotida ikki turli yo'nalishli harakatni ko'rish mumkin. Biri uni tezlatish uchun qaratilgan bo'lsa, ikkinchisi orqaga qaytish yoki islohotni sekinlashtirishga qaratilgandir. Bunda birida davlat erkinlikni qo'llasa, ikkinchisida tartiblashtirish, chegaralash choralari qo'llaydi. Masalan, 1993 yilgi siklni olsak, davlat choralari islohotni mikrodarajada kuchaytirish va davlat korxonalariga taalluqli bozor munosabatlari mexanizmlarini kiritish ko'zlangan edi. Shuningdek makro darajada bank va soliqlarga qaratilgan tadbirlar belgilangan bo'lib, 1994-1995 yilgi yuqori darajadagi inflyatsiya tufayli bular amalga oshmay qoladi. Chunki ijtimoiy buzilish xavfi bor edi.

Bank tizimini olsak, bunda ham shunday. Aytaylik, Xitoy xalq banki haqiqiy mamlakat markaziy bankiga aylanib, uning faoliyatiga markaziy va mahalliy hokimiyat aralashmasligi kerak bo'lib, u banklar ishini koordinatsiyalashi kerak edi. Lekin bu amalga oshmay, eskicha qoladi. Shuningdek bu bankda ko'zda tutilgan ma'muriy o'zgarishlar ham amalga oshmaydi.

Soliq tizimida ketma-ketlik ko'proqdir. 1994-yildan boshlab barcha xil mulkdagilardagi korxonalariga daromad solig'i 33% belgilanadi. Ilgari davlat korxonalarida 55% va individual korxonalarda 60% edi. Shu bilan birga davlat korxonalaridagi soliq to'lashda pudrat tizimi yo'q qilinib, endi ular bir xil stavka bo'yicha soliq to'laydilar. Boshqa xil soliqlarda keskin o'zgarishlar yuz beradi. Buning ichida eng salmog'lisi qo'shilgan qiymat solig'i bo'lib, bu ishlab chiqarish, savdo, importlarga taalluqlidir. Uning negiziy boshlang'ich stavkasi 17%dan iborat. Aksiz solig'i qisqarib, import tovarlarga to'lanmaydi.

Keyingi islohot yo'nalishi byudjetlararo munosabatlarga taalluqlidir. Bunda hududiy moliyaviy pudrat tizimi bekor qilinadi va u ikki kanallilik tizimi bilan almashtiriladi. Bunda turli darajadagi byudjet o'rtasidagi daromadlar manbai to'la ajratiladi.

Davlat korxonasi va banklarini isloh qilish bir qancha qiyinchiliklarga duch keladi. Bunda ishsizlik muammosi kuchayadi. Chunki yangi joylar tashkil etilishi orqada qoladi. Shuning uchun ham davlat mayda korxonalar davlat mayda korxonalar sotilishini sekinlashtirish, ba'zi joylarda to'xtatib turishni tavsiya etadi. Turar-joy islohotida ham shunday holatni ko'rishimiz mumkin va tekinga joy berish o'rniga ipateka kredit tizimini kiritish tavsiya etiladi. Bunga ajratilgan sarmoyani esa mahalliy hokimiyatdagilar ishdan bo'shalgan xodimlarga nafaqa tarzida to'lashni afzal ko'rishgan.

Lekin xulosa qilib shuni aytish mumkinki, bozor munosabatlari bilan bog'langan islohotlar ijobiy ta'sir ko'rsatib, Xitoy iqtisodiyotida katta o'sishlarga olib kelmoqda.

9.3. Iqtisodiy o'sish va ekstensivlik

Xitoyda xususiy sektorni yuzaga keltirish va umuman iqtisodiy o'sishni ta'minlash tubdan farqlanadi. Bunga o'xshash mamlakatni yo'q desa ham bo'ladi.

Albatta xususiy sektorni paydo bo`lishini, bozor iqtisodiyotining shakllanishi mavjud tizimni yo`q qilish va uning o`rniga va hisobiga yuzaga kelgani yo`q. Sobiq sotsialistik iqtisodiy mamlakatlardagi iqtisodiy o`zgarishga hech o`xshatib bo`lmaydi.

To`g`ri, mavjud siyosiy tizimni saqlagan xolda asta-sekin islohot usullari Yugoslaviya, Vengriya kabi mamlakatlarda tajriba qilib ko`rilgan. Iqtisodiy islohotga sobiq SSSRda ham harakat qilib ko`rilgan. Lekin 90 – yillar oxiriga kelib sobiq partiya-davlat tizimlari falokatga uchrab, iqtisodiy jarayonlarni nazorat etish imkonini to`la qo`ldan berib, rejalashtirish tizimlari yemiriladi. Bular esa bozor institutlari bilan almasha olmagan. Chunki bular tayyor emas edi. Jarayon juda keskinlik bilan davom etib, yemirilish birdaniga ro`y beradiyu, o`rniga yangisi tayyor emas edi. Shuning uchun ham bularda asta-sekinlik, ketma-ketlik uchun sharoit va buning uchun siyosiy-iqtisodiy muhit yo`q edi.

Eng muhimi shuki, Xitoy iqtisodiyoti umuman boshqacha xususiyatlarga, boshqa sifatli tomonlarga ega bo`lib, bu qolgan o`tkinchi mamlakatlarga o`xshamaydi. Sobiq SSSR asosidagi yangi mamlakatlar – SMD va Sharqiy Yevropa mamlakatlari yuqori darajali industrial mamlakatlar bo`lsa, Xitoy uchun hozirgacha ham industriallashtirish jarayoni kelajak vazifasi bo`lib, uning boshlang`ich pog`onasidadir va 80 foiz aholi qishloqda istiqomat qilib keladi. Xitoyda iqtisodiy rivojlanishni faollashtirish uchun butunlay boshqacha rezervlar bo`lib, erkinlikka chiqarish yo`li bilan dehqonchilik xo`jalik g`ayratini ishga solib, qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishini rag`batlantirish orqali erishilish sharoitlari mavjud edi.

Yoki bo`lmasa tarixda bo`lganidek, qishloq aholisini ommaviy ravishda ko`chirib, industriyani shakllanishida foydalanish mumkin. Lekin arzon va ortiqcha ish kuchining mavjudligi bundan ham boshqacha va oson yo`lni belgilab beradi. arzon va juda ko`p ish kuchi sanoat ishlab chiqarishni yuzaga keltirish imkonini beradi. Bu boshidanoq eksportga atalgan va jahon bozorida narx-navo raqobatbardoshligiga ega sanoatni yaratish imkoniga ega bo`lgan. Bu omillar Xitoycha o`zgarish tizimini belgilab beradi. Yuqorida esga olgan mamlakatlarga nisbatan xususiy sektorni davlat sektori asosida, xususiylashtirish yo`li bilan emas, balki u bilan bir qatorda nodavlat ukladni birlamchi industrlashtirish davrida yuzaga keltirish mumkin.

Bundagi iqtisodiy o`sish intensiv yo`l asosida bo`lmay, ekstensiv yo`l bilan am alga oshadi, yangi xo`jaliklar tuzish, qo`shimcha ish kuchi jalb etish hisobiga bo`ladi. Chunki bunday resurslar Xitoyda juda katta. Aytganimizdek, millonlab dehqonchilikda ish kuchini ishlatish imkoniga ega bo`lmaganlar mavjud. Shu bilan birga mahalliy xomashyo, ishlab chiqarish materiallari ham nisbatan yetarli darajadadir.

Xususiy sektorning ommaviy ravishda yuzaga kelishi oddiy xo'jaliklar tuzish hisobiga yuz beradi. Oddiy mehnat qurollari, past texnik darajali mehnat vositalari asosida tashkil topadi. Bu esa o'z navbatida katta kapital xarajatlarni talab etmaydi. Xitoy sharoitida bularni xususiy jamg'armalar hisobiga yaratish mumkin bo'ladi. Xitoy iqtisodiyoti va sanoatining to'xtovsiz o'sib borishida mayda, texnik jixatdan primitiv ishlab chiqarishning juda tez o'sishi muhim omil hisoblanadi. Xalq tashabbusiga keng yo'l ochilishi sababli shahar va qishloqlarda millionlab mayda korxonalar paydo bo'ladi. 1981-1997 yillar ichida sanoat mahsuloti xajmi 9 barobar ko'payadi. Bu asosan shunday tarzda shakllangan korxonalar hisobiga yuz beradi. Bunda ayniqsa qishloqlardagi viloyat korxonalarining o'rni katta, boshqacha qilib aytganda o'sish qishloq sanoati hisobiga to'g'ri keladi.

Bunday sanoatda ma'lumki, yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish qiyin. Lekin eng foydali tomoni arzonga tushadi va tovarlar past baholi bo'lgani tufayli yuqori raqobatbardoshli bo'ladi. Past texnika negizida sanoatning juda tez o'sishligi, zamonaviy texnologiyalar yo'qligi, xodimlar malakasining yetishmasligi yirik xajmda sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishga olib keladi. Bunda albatta iste'molga noloyiqlik darajasi ham yuqori bo'ladi. 1985 – yil tayyor mahsulotlar omboridan tanlab sifatni aniqlash o'tkazishning natijasida muayyan standartlarga 56,4 foiz tovarlar loyiq deb topilgan. Buni o'sha vaqtdagi Xitoy bozorining tovarlarga ochligi, taqchillikning yuqoriligi bilan ham tushuntirish mumkin. Ammo asta-sekin bu holat tuzala boshlaydi. Chunki 1996 – yildagi shunday tekshirishda 79 foiz tovarlar standartga loyiq topilgan. Shu bilan birga 20 foiz tovar nostandart bo'lib, o'z xaridorlarini topolmay, sotilmay qolgan edi. Sifatli tovarlar chiqarish va ularga talabning sust bo'lishi 1997 – yilda 71 mlrd. dollarli tovarlarning sotilmay qolishiga olib kelgan. Bunday tovarlarni asosan jamoa va xususiy xo'jaliklar yetishtirgan.

Xitoy xududi uchun tabiiy sharoitda, tarixiy rivojlanishida axoli va xo'jalik geografiyasida katta farqlar bor. 80 - yillar boshida rayonlar to'rini qayta ishlab chiqish boshlandi, uni asosida mamlakat xududini 3 ta zonaga bo'lish etar edi: Sharqiy, Markaziy, G'arbiy.

1. Kuchli iqtisodiy Sharqiy zona yangi, ilmtalab tarmoqlar va sanoat ishlab chiqarishida chet el kapital qo'yilmalarini jlb etishda, eksport tovarlar ishlab chiqarishda etakchi bo'lishi kerak. Uning tarkibiga 8 ta dengiz bo'yi provinsiyalari va markazga bo'ysinuvchi barcha shaxarlar - Shanxay, Pekin, Tyanszin kiradi. Uning rivojlanishi "maxsus iqtisodiy zona" shakllanishi bilan bog'liq. Unda chet el va Xitoy kapitallari to'planib ilmtalab tarmoqlar - elektronika va elektrotexnika yoki yuqori foyda keltiruvchi - to'qimachilik, tikuvchilik, oziq - ovqat sanoatlarini keyingi rivojlanishini belgilab beradi.

Kuchli ijtimoiy va ishlab chiqarish strukturasi tashkil etilmoqda. Undan tashqari chet el kapitallari uchun 14 ta portlar ochilgan, Xaynan oroli va Yanszi, Chjusyan daryo delta xududlari aloxida tashqi iqtisodiy maqom olinadi.

2. Markaziy zona yoqilg'i elektroenergiya, kimyo mahsulotlari, xom ashyo va yarim fabrikatlarni katta xissasini o'zida to'playdi. Qulay sharoit yaratilishiga mos ravishda fan va texnikani keyingi rivojini o'zida aks ettiruvchi tarmoqlar va ishlab chiqarishni tashkil etadi.

9.4. Investitsiya xususiyatlari

Islohot davrida ochiqlik siyosati chet kapitalga ham taalluqli bo`lib, bu Xitoy iqtisodiy o`shishida katta o`rin egallaydi. 80 – yillardayoq chet investitsiyasining doimiyligi ta'minlangan bo`lsa, 90 – yillarga kelib, uning xajmini keskn o`shishi va investitsiya tuzumining o`zgarishi muhim ahamiyatga ega bo`ldi. 1979-1982 yillarda hammasi bo`lib chet kapitali 12,46 mlrd. dollar bo`lib, bundan faqat 1,17 mlrd. dollar to`g`ri investitsiya edi. 1993 – yilga kelib, umumiy investitsiya 38,96 mlrd. dollardan 27,52 mlrd. dollari to`g`ri investitsiya, 1996 – yilda 55,27 mlrd. dollardan 42,35 mlrd. dolari to`g`ri investitsiya edi. Ko`rinib turibdiki, keyingi yillarda chet kreditlariga qaraganda to`g`ri investitsiya asosiyga aylangan.

XXRning chet qarzi 1988 – yildagi 42,4 mlrd. dollardan 1998 – yili 131,0 mlrd. dollarga yetadi. Lekin qarzni uzish koeffitsienti 10%dan oshmaydi. Xalqaro amaliyotda xavf chegarasi 20-25%ni tashkil etadi. Qarz tuzumi ham ancha yaxshi bo`lib, umumiy xajmning 85%i o`rta va uzoq muddatli kreditlarga to`g`ri keladi. Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki kabi xalqaro moliya tashkilotlariga ustunlik beriladi. Buning ichiga chet mamlakatlar kreditlarini ham qo`shish mumkin. Bunday qarzlarning foizi ham past, muhlati ham katta. Bunday kreditlar asosan qishloq xo`jaligi, energetika, transport kabilarni moliyalashtirish uchun qaratiladi. Chet xususiy banklarining tijoriy kreditlari keyingi yillarda ancha qisqargan. Masalan, 1987 – yildagi 2,58 mlrd. dollardan 1996 – yili 1,49 mlrd. dollarga pasaygan. Xalqaro moliya tashkilotlarida esa shu vaqt ichida 0,77 mlrd. dollardan 2,99 mlrd. dolarga ko`paygan.

Xitoy 90 – yillar o`rtasiga kelib, AQSHdan keyingi to`g`ri chet investitsiyasini oluvchi mamlakatga aylandi. Bu rivojlanayotgan mamlakatlar ichida juda katta xajmli investitsiya edi. Chet tadbirkorlarni Xitoyga tortadigan narsa mahalliy juda arzon ish kuchidan va tabiiy boyliklardan foydalanishdir. Bunda chet diasporaning ham o`rni katta. Bular boshqa mamlakatlarda kapitalga ega bo`lib, bu yirik va juda moslashgan savdo tarmoqlari hamda jahon bozorida kata tajribaga egadirlar. Chetdagi xitoylar va o`z vaqtida turli sabablarga ko`ra Xitoydan ajralib qolgan Gonkong, Makao, Tayvan kabilarga to`g`ri investitsiyaning 60 foizi to`g`ri keladi.

Bunday investitsiyaviy hamkorlik salohiyati davlatning oqilona siyosati natijasidir. Chunki bularga nisbatan rag`batlantirish usullarini qo`llash, ishonch xosil qila bilishlikning ahamiyati kattadir. Bunday imtiyozlar soliq, boj, valyuta siyosatlariga taalluqlidir. Bu avvalo islohotning birinchi yillarida juda sezilarli edi. Chunki, Xitoy ochiq siyosat boshlangan vaqtda ham ancha xavfli hisoblanib, xo`jalik tizimining o`zgarishi endi boshlangan vaqtlar edi. Bir tomondan chet investitsiyasining ko`paya borishi, ikkinchi tomondan bozor isloahlarining chuqurlasha va kengaya borishi natijasida xo`jalik yuritish tartiblari chet va milliy investorlar uchun yaqinlashib boradi.

Chet investitsiyasining erkinlashuvi sekinlik bilan tadbqiq etilib, maxsus imtiyozlar avvalo ustivor sohalardan boshlandi. Bular mashinasozlik, elektronika, qishloq xo`jaligi kabi tarmoqlardan iborat edi. Aksincha, moliyaviy xizmatlar va

chakana savdoda chet investitsiyasi faqat iqtisodiy ancha rivoj topgan dengiz bo`yi shaharlaridan birnechasigina ruhsat berildi.

Amalda qabul qiluvchi mamlakat eksportning o`shishi, bandlik, texnologiyani qabul qilish kabi maqsadlarga qaratilgan investitsiyalar turli xil chet investorlari bilan hamkorlik qilish tarzida amalga oshiriladi. Investorlar arzon ishchi kuchidan foydalanish tufayli xarajatlar tejamligidan manfaatdor bo`lganda loyihalar eksportini ma`qul topadilar. Shuning uchun ham sanoatning past texnologik ko`p mehnat talab tarmoqlari eng ko`p valyuta daromadlari keltiradi. Bunda chett investorlarining ichki bozorlarni egallashi ko`zda tutiladi.

Soliq tizimi ham bir chanqa imtiyozlarni o`z ichiga oladi. Barcha chet investorlari ishtirokidagi sanoat korxonalarini faoliyati 10 yildan ortiq bo`lsa, foydali faoliyatning birinchi 2 yili ichida yarmiga qisqartiriladi. Korxonalar eksporterlar soliq imtiyozi muxlati tugugandan keyin mahsulot xajmining 70 foizgachasi eksport qilish sharti bilan soliqning yarmini to`laydi. Chet investorlar ishtirokidagi korxonalar yuqori texnologik statusga egalari soliq imtiyozi tamom bo`lgandan ikeyin yana 3 yil ichida yarmini to`lash huquqini saqlab qoladi.

Xitoy tajribasida chet investitsiyasining bir qancha xil shakli tadbiiq etiladi. Pay asosidagi aralash korxonalar va to`la chet mulkiga asoslangan korxonalardan tashqari ham bir necha xillari qo`llaniladi. Aytaylik, Xitoy korxonalarini bilan subpodryad kelishuvlar, kompensasiya savdosi, kontraktli birgalikdagi korxonalar kabilar shular jumlasidandir. Bunday usullar ancha soda va qulay bo`lib, texnologiyaga ega bo`lishga olib kelmasa ham yangi ish joylari va valyuta daromadlariga ega bo`lish imkonini tug`diradi.

Investitsiya tizimida birgalikdagi tadbirkorlik zonalarini tashkil etilishi katta o`rin egallaydi. Bunday Xitoycha amaliyot turlichadir. Bu 80 – yillardan boshlangan bo`lib, asosan dengiz bo`yi hududlaridan iboratdir. Xitoyning Sharqiy-Janubiy qirg`og`idagi maxsus iqtisodiy zonalarda eksportga mzljallangan sanoat bilan birga qishloq xo`jaligi, moliyaviy sektor, turizm va boshqa sohalarning rivojlanishi ham amalga oshadi.

Bunday zonalar qo`shimcha ravishda Xaypan orolida ham shunday zona paydo bo`ladi. Keyingi yillarda yana 14 ochiq shaharlar belgilanib, bular ham Sharqiy qirg`oqlardir. Bularda mavjud industrial kompleksdagi iqtisodiy va texnik rivojlanish texnologik modernizatsiyalashga asoslangan. Bunday ochiq zonalar yana bir qancha Sharqiy hududlarda yuzaga keldi. Bular bir qancha qishloq hamda tumanlar bo`lib, asosan ko`p mehnat talab qiluvchi eksportga mo`ljallangan sanoat rivojlanadi.

90 – yillarda yuqori texnologiyali deb atalgan zonalar paydo bo`la boshladi. Bular ilmiy-ishlab chiqarish saroylari bo`lib, bularga umuman yangi texnologiya materiallar yaratish, mayda seriyali eksperimental ishlab chiqarishlar uyushtirish paydo bo`ladi. Hozirgi vaqtda XXRda 52 ta shunday zonalar tashkil etilgan. 1992 – yildan boshlab erkin savdo zonalarini tashkil etilib, bular eksport-importga maxsuslashgandir. Hozir bularning soni 13 taga yetdi. Bularning 12 tasi Sharqiy qirg`oq dengiz portlariga joylashgan va bittasi Yanizi daryosi portida o`rnashgan.

1992 – yildan boshlab shunday zonalar chegara rayonlarda ham paydo bo`lib, hozircha asosan Rossiyaga yaqin yerlarda joylashgan.

Bu zonalar rivoji asosan chet investitsiyalarga hisoblangan va shular evaziga taraqqiy etib, Xitoy iqtisodiyotida borgan sari katta o`rin egallab bormoqda. Hozirgi kunda Xitoy investitsiyasi bo`yicha birinchi o`ringa chiqqan.

9.5. Ichki va tashqi bozor

Iqtisodiy o`shish bozor rivojiga asoslanadi va o`z navbatida uni to`xtovsiz kengaytirib boradi. Xitoy bozor munosabatlari islohotida bu jarayon ham o`zgi xos xususiyatlarga ega. Iqtisodiy o`shish daromadlar o`shishini taqozo etadi, bu albatta turmush darajasida o`z ifordasini topadi.

Bu jarayonda savdoning rivojlanishi tarkibiy qismi hisoblanadi.

Yuqori darajali iqtisodiy o`shish Xitoyda YAIMning tez ko`payishi bilan davom etadi. Ta`kidlaganimizdek, YAIM va uning jon boshiga to`g`ri keladigan hissasi islohot vaqtida juda tezlik bilan bordi. Buning asosiy qismi ichki bozorda sotilsa, ma`lum qismi tashqi bozorlarda sotiladi. Ichki va tashqi bozorlarning to`xtovsiz kengayishi Xitoy iqtisodiy o`shishini rag`batlantirdi. Ayniqsa, Xitoy ichki bozor resurslaridan foydalanish juda jadal ravishda kengayib bordi.

Iqtisodiyotning tez sur`atlar bilan o`shishi ichki bozorning kengayishi uchun ikki omilni tezlashtiradi: bozorni kerak bo`lgan tovarlar bilan to`ldirish va xaridor uchun daromad o`shishini tezlashtirishdir. Xitoy islohotlarining bozor munosabatlari asosida amalga oshuvi bu omillar uchun juda qulay sharoitlar yaratib, bozorlarni kengaytirib bordi. Yangi-yangi millionlab korxonalar paydo bo`lishi, bunga yuz millionlab izsizlarning jalb etishi to`g`ridan-to`g`ri xaridorlarning juda tezlik bilan ko`payishiga olib keldi.

Avvalo buoziq-ovqat tovarlari bozorlarida o`z aksini topdi. Milionlab ochlar, qashshoqlik chegarasidagilar uchun tovarlar bozorlarni to`ldirib xaridorolaga aylantirildi. Bunda ayniqsa, qishloqlarning o`rni katta bo`ldi. Qishloq xo`jaligini isloh qilish ishlab chiqarishni keskin o`shishiga, daromadlarning ko`payishiga olib keldi. Shu bilan birga bu jarayonda viloyat korxonalarining xajmda yuzaga kelishi aloxida o`rin egallaydi.

Iqtisodiy o`shish borgan sari turmush darajasiga ta`sir etib boradi. Chunki miqdorga bog`liq muammolarni xal qilish darajasi sifat o`zgarishlariga olib keladi. Shuningdek Xitoy iqtisodiy islohotlari daromadlar darajasini ko`tarishga ta`sir etuvchi omillar harakatini tezlashtiradi. Pul daromadlari ortib boradi. Bozordagi tovarlar miqdor jixatdan ko`payish bilan birga turlarini ham orttirib boradi va ularning taklifini talabga mos keltirishga undaydi. Bu esa o`z navbatida ichki bozorlarning kengayishini tezlashtiradi. Juda yirik xajmdagi ishlab chiqarilayotgan tovarlar bozorlarni o`ziga mos ravishda to`xtovsiz kengaytirib boradi.

Xitoy iqtisodiyoti o`shishi yirik va to`xtovsiz kengayib boruvchi ichki bozor bilan birga tashqi bozorga ham asoslanadi. Bunda ochiqlik siyosatining oqilona qo`llanishi ma`qul keladi. Xitoy islohoti strategiyasining tarkibiy qismi tashqi dunyoga ochiqlik siyosatining qo`llanishidir. Bu oldindanoq mamlakatni

o`zgartirishning sharti hisoblangan bo`lib, davom etib kelgan iqtisodiy avtarkiyaning aksi hisoblanadi.

9.5.1-jadval

Xitoy tashqi savdosi, mlrd. dollar

Yillar	Eksport	Import	Tashqi savdo aylanishi	Balans
1987	39,4	43,2	82,6	-3,8
1990	62,1	53,4	115,5	8,7
1993	91,8	104,0	195,8	-12,2
1995	148,0	132,1	280,9	16,7
1997	182,7	142,4	325,1	40,3

Jadval raqamlaridan ko`rinib turibdiki 10 yil ichida tashqi savdo xajmi deyarli 4 barobar o`sgan va bu sohada Xitoy 32-o`rindan 10-o`ringa ko`tarilgan. 90 – yillarga kelib yillik o`sinh deyarli 20 foizni tashkil etgan.

Tashqi savdo tuzumida ham katta o`zgarishlar yuz bergan. Oldin hukmron o`rinni xomashyo mahsulotlari egallagan bo`lsa, keyingi yillarda sanoat mahsulotlari xajmi ortib boran va bu 90 – yillar o`rasiga kelib 85 foizga yetgan. Aytganimizdek, albatta bular asosan past texnologik va ko`p mehnat talab qiluvchi tovarlardan iborat. 1995 – yilga kelib eksportda mashinasozli, elektronika tovarlari o`z hissasi bo`yicha birinchi o`ringa chiqqan. Albatta bunda asosan ommaviy iste`mol buyumlari ko`zda tutiladi, ya`ni bular avvalo radio tovarlar, magnitafonlar, soatlar kabilardan iboratdir.

Tashqi savdo holati ichki makroiqtisodiy siklga mos keladi. Ahvolga qarab tashqi savdo, ayniqsa import vaqti-vaqti bilan chegaralanib turadi va balans normallashtirib turadi.

Xitoy tashqi iqtisodiy aloqalar, ayniqsa tashqi siyosat ma`qul darajada proeksionizm mazmunida bo`lib, milliy bozor himoyalani b turgan va bu XXR industrlashtirish siyosatidan kelib chiqqan. Bu sohadagi yengillik 1993-1994 yillarga to`g`ri kelib, import tarifi 36-23%gacha tushirilgan edi. Bu ham albatta yuqori bo`lib, rivojlanayotgan mamlakatlarga nisbatan 1,5 barobar baland edi.

Eksport sohasidagi erkinlikning kiritilishi ham asta-sekinlik bilan orib boriladi. XXRda korxonalarining chet bozorga chiqishida registratsiya usuli emas, balki ruxsat berish tartibi qo`llaniladi. 90 – yillarning o`rtasiga kelib eksportni mustaqil olib borish huquqiga faqat 2,5 ming korxonaga ega edi. Aytish kerakki, bunga chet investitsiyali korxonalar kirmaydi, chunki ular avtomatik ravishda bu huquqga ega bo`ladilar. Qolgan milliy ishlab chiqaruvchilar bu sohadagi o`z faoliyatlarini maxsus davlat tashqi savdo kompaniyalari orqali olib borishlari kerak. Bunday kompaniyalarning XXRda bir necha mingtasi mavjud.

Tashqi savdo xajmining yeyingi yillarda o`sishi valyuta tartiblashuviga bog`liqdir. Bunda 1994 – yilda yuanning valyuta kursi ko`p xilligini bekor qilinishi ahamiyatlidir. Kurs bozor asosida belgilanib, banklarda yangidan yuzaga keltirilgan tizim asosida amalga oshadi. Davlat korxonalari va tashqi savdo

korxonalari oldingi valyuta ajratma amaliyoti bekor qilinadi va barcha eksport tushumi davlat banki vakillariga sotilishi kerak. Shu bilan birga valyuta sotib olish erkinlashtiriladi. Chetga chiqadigan Xitoyliklar davlat bankidan valyutani sotib olish huquqiga ega bo'ladilar. Bunday holat pravordida joriy harakatlar uchun yuanning konvertatsiyalashuviga olib keldi. Keyingi yillarda valyuta zahiralari bo'yicha Xitoy dunyoda ikkinchi o'ringa chiqdi va 1998 - yilga kelib uning xajmi 145 mlrd. dollarga teng bo'ldi. Bu tashqi savdoda juda ahamiyatlidir va kelajakda katta imkoniyatlar tug'diradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Xitoydagi makroiqtisodiy siklni shunday tushunish mumkin: iqtisodiy o'sishni saqlash, qo'shimcha ish joylari yaratish, tarmoqlar va regional darajadagi guruhli manfaatlar siquvi natijasida davlat pul siyosatini birlashtiradi. Bu mahalliy hokimiyatlar va korxonalar xo'jalik faoliyatining kuchayishiga olib keladi. Mamlakatda gipertrofik investitsiya yuz beradi va yuqori darajali o'sish bilan birga inflyatsiya kuchayadi. Inflyatsiya ijtimoiy chegaradan o'tishi bilan davlat pul siyosatini kuchaytiradi va kapital xarajatlar ustidan nazoratni qat'iylashtiradi bu esa iqtisodiy o'sishni pasaytiradi.

Davlat korxonalar va banklarini isloh qilish bir qancha qiyinchiliklarga duch keladi. Bunda ishsizlik muammosi kuchayadi. Chunki yangi joylar tashkil etilishi orqada qoladi. Shuning uchun ham davlat mayda korxonalar davlat mayda korxonalar sotilishini sekinlashtirish, ba'zi joylarda to'xtatib turishni tavsiya etadi. Turar-joy islohotida ham shunday holatni ko'rishimiz mumkin va tekinga joy berish o'rniga ipateka kredit tizimini kiritish tavsiya etiladi. Bunga ajratilgan sarmoyani esa mahalliy hokimiyatdagilar ishdan bo'shalgan xodimlarga nafaqa tarzida to'lashni afzal ko'rishgan.

Iqtisodiyotning tez sur'atlar bilan o'sishi ichki bozorning kengayishi uchun ikki omilni tezlashtiradi: bozorni kerak bo'lgan tovarlar bilan to'ldirish va xaridor uchun daromad o'sishini tezlashtirishdir. Xitoy islohotlarining bozor munosabatlari asosida amalga oshuvi bu omillar uchun juda qulay sharoitlar yaratib, bozorlarni kengaytirib bordi. Yangi-yangi millionlab korxonalar paydo bo'lishi, bunga yuz millionlab izsizlarning jalb etishi to'g'ridan-to'g'ri xaridorlarning juda tezlik bilan ko'payishiga olib keldi.

Nazorat savollar:

1. Xitoy iqtisodiyotining muxim tarmoqlari va unga yaratilgan imtiyozlar haqida tushuntiring..
2. Ichki va tashqi iqtisodiy faoliyati va undagi iqtisodiy islohotlar haqida tushuntiring.
3. Ishchi kuchi va uning qulay, noqulay tomonlarini izoxlang.
4. Ishlab chiqarish sohasida innovatsion xarakterli harakatlar haqida tushuntiring.
5. Kichik biznes va mini texnologiyalarning iqtisodiyotdagi ahamiyati borasida gapiring.
6. O'zbekiston va Xitoy iqtisodiy xamkorligi haqida tushuntiring.

10-BOB. MARKAZIY VA SHARQIY YEVROPA MAMLAKATLARINING BOZOR IQTISODIYOTIGA O`TISH TAJRIBASI

10.1. Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari iqtisodiyoti

10.2. O`tkazilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy tomonlari

10.3. Davlat mulkini xususiylashtirish

10.4. Iqtisodiyotdagi tuzumiy o`zgarishlar

10.5. Tashqi iqtisodiy aloqalar

Tayanch so`z va iboralar

Bozor iqtisodiyoti, xarajat, rivojlanayotgan mamlakatlar, ishsizlik, industriya.

10.1. Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari iqtisodiyoti

Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlariga Albaniya, Bolgariya, Bosniya va Gersogovina, Vengriya, Makedoniya, Polsha, Ruminiya, Slovakiya, Sloveniya, Xorvatiya, Chexiya va Yugoslaviya mamlakatlari kiradi. 1997 – yilda bu mamlakatlarda 118,7 mln. aholi bo`lib, jami YAIM 636 mlrd. dollarga teng bo`lgan (jahonning aholisi 1,85 foizi, 1995 – yilda YAIM 2,24 foiz). Umumiy taraqqiyot darajasi bo`yicha industrial, industrial-agrar mamlakatlar hisoblanib, industrial rivojlangan mamlakatlar yo`q. Albaniya esa rivojlanayotganlar qatorida. Aholi jon boshiga nisbatan YAIM miqdori bo`yicha G`arbiy Yevropa mamlakatlaridan ikki-uch barobar past va deyarli Lotin Amerikasi rivojlanayotgan mamlakatlar qatorida turadi.

Bu mamlakatlar Ikkinchi Jahon urushidan keyin ma`muriy-buyruqbozlik asosidagi iqtisodiyot tizimida edilar. Yugoslaviya, Vengriya va Polsha asta-sekin boshlang`ich davrdagi sovet modelidan milliy modellarga o`tgan. Ma`lum darajada bozor iqtisodiyoti elementlarini qo`llab, baribir asosiy ma`muriy markazlashgan iqtisodiyot tizimida bo`lishgan. Bu mayda xususiy xo`jaliklarni saqlash, bozor iqtisodli mamlakatlar bilan tashqi aloqalarni olib borish kabilar mavjud bo`lgan. Xattoki chet kapitalining kiritilishi darajasida ham bo`lgan.

Keyingi o`n yillik ichida bu mamlakatlar o`tuvchi iqtisodli bo`lib hisoblanadi. Chunki bozor iqtisodiga o`tish amalga oshmoqda. Shu bilan birga o`tish davrining boshlang`ich yillaridek iqtisodiy taraqqiyot darajasi, ma`muriylik saqlanishi bilan bozor munosabatlariga o`tish, aholi mentaliteti, rivojlangan mamlakatlarga nisbatan iqtisodiyotning ochiqligi kabilar mavjudligi ham xosdir. Aytaylik, Chexiya va Sloveniya mamlakatlari bozorga o`tishda ancha oldinga siljishib, Bolgariya va Ruminiya kabilardan ilg`orlashga ulgurgan.

Bozor iqtisodiyotiga o`tishda evolyusion yo`l bilan birga radikal usulning qo`llanayotganlari ham mavjud. Evolyusionlik Bolgariya, Vengriya, Ruminiya,

Slovakiya, Sloveniya, Xorvatiyalarga xos bo`lsa, radikal usul Polshaga va kamrom Chexiyaga xosdir. Polshadagi “Xushdan ozish” usuli hammaga ma’lumdir. Chunki bozor munosabatlariga o`tishda juda keskin usul asos qilib olingan edi.

Bozor iqtisodi asoslarini yaratishda Markaziy Yevropa mamlakatlari hisoblangan Vengriya, Polsha, Sloveniya va Chexiyalar ancha tez harakat qilganlar. Bolqon mamlakatlari hisoblanadigan Albaniya, Bolgariya, Ruminiyada, Sobiq Yugoslaviyaga kiruvchi respublikalarda bozorga o`tish juda og`irlik bilan amalga oshib, bularda o`zgarishlar juda sekinlik bilan davom etmoqda.

Bu mamlakatlar Ikkinchi Jahon urushi natijasida Sobiq SSSR ta’siridagi mamlakatlar bo`lib, sotsialistik iqtisodiyot qurish yo`liga o`tganlar. Shuning uchun ham SSSR turidagi iqtisodiyotni shakllantirilib, bozor munosabatlaridan chetlashgan, markazlashtirilgan xolda qat’iy reja ostida boshqariladigan iqtisodiyotga ega edilar. Shuning uchun ham bularning oldida Sobiq SSSR respublikalari asosida tashkil topgan yangi mamlakatlarga o`xshash juda murakkab vazifalar turar edi. Rivojlanayotgan mamlakatlardan farqli xolda tub iqtisodiy o`zgarishlarga xos vazifalar ko`p edi. Chunki ishni boshidan boshlashdan oldin qilinadigan ishlarning o`zi ham ko`p edi. Bu esa iqtisodiyot rivojini davom ettirish emas, balki uni o`zgartirish, mavjud ko`p narsalarni yo`q qilish bilan bog`liq vazifalarni bajarmasdan yangisini boshlab bo`lmas edi. Bu esa mavjud iqtisodiy darajani pasaytirish, ortiqcha xarajatlarni amalga oshirishni talab etar edi, ya’ni inqiroz bosqichini bosib o`tish, tiklanish ishlarini bajargandan keyingina yangisini yuzaga keltirishga o`tish kerak edi. Albatta bu ma’lum vaqt va yo`qotishlarni talab etar edi.

Bu vazifalarni mamlakatlar bir xilda va bir tarzda amalga oshirmaydi, chunki turli mamlakatlar turli jarayonda bu bosqichni bosib o`tadi. Bu sof iqtisodiy o`zgarishlarga albatta siyosiy holat turlicha ta’sir ko`rsatadi. Ayniqsa mamlakatlarning bo`linishi, avtonomlik uchun harakat qilish iqtisodiy jarayonga turli darajada ta’sir etadi. Aytaylik, Chexoslovakiya ikki mustaqil Chexiya va Slovakiya davlatlariga bo`linadi. Ma’lumki, bularning iqtisodiy taraqqiyot darajasi bir xil bo`lmay, Chexiya ancha rivojlangan edi. Bu yo`nalish ancha tinch yo`l bilan davom etadi.

Yugoslaviya ham bir necha davlatlarga bo`linib ketadi. Lekin bu urushlar, talofat ko`rishlar bilan amalga oshib, iqtisodiyotni ancha oqsashiga va orqaga surilishga olib keldi va yangi rivojlanish yo`liga o`tishni juda ham og`irlashtirdi.

Umuman tizimli o`zgarishlarning o`zi inqirozli holatni yuzaga keltirsa, urushlar asosida mustaqillikka erishish, chuqur inqirozlarga olib kelgan edi. Shuning uchun ham bu mamlakatlarda yuz bergan siyosiy holat turli darajada ish olib borish, ya’ni avvalo tiklanish, dastlabki darajaga erishishni birlamchi vazifa qilib qo`yadi.

Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari ichida eng yirigi Polsha bo`lib, uning aholisi 1997 – yilda 39,0 mln.dan iborat edi. Undan keyingi Ruminiya – 22,7 mln, Chexiya – 10,3 mln, Vengriya – 10,2 mln, Yugoslaviya – 10,5 mln. aholiga ega. Qolganlarida 8,3 mln.dan 2,0 mln. gacha aholi mavjud.

Iqtisodiy tiklanishni olsak, bu ham turli darajada davom etmoqda. Aytaylik, YAIM Polshada 225 mlrd. dollar bo`lsa, 1990 – yilga nisbatan 123,6 foizni tashkil etgan. Chexiyada 98 mlrd. dollar bo`lib, 108,9 foiz bo`lgan, Sloveniyada 22 mlrd. dollar va 103 foiz, Xorvatiyada 22 mlrd. dollar va 96,0 foiz, Vengriyada 68 mlrd. dollar va 93,0 foiz bo`lgan. Bu mamlakatlar shu yillar ichida YAIM ko`rsatkichi bo`yicha yomon bo`lmay, iqtisodiy tiklashni amalga oshirishgan va shunga yaqinlashishgan. Lekin qolgan mamlakatlar bu vazifani shu yillar ichida bajara olmagan. Ayniqsa, Albaniya – 60 foiz, Makedoniya va Bolgariya – 70 foiz, Ruminiya – 80,7 foiz darajasida bo`lgan.

Mamlakat iqtisodiy taraqqiyotida eng muhim ko`rsatkich YAIMning aholi jon boshiga to`g`ri kelishidir. Bu ko`rsatkich bo`yicha biz tahlil qilayotgan mamlakatlar ichida oldingilari Sloveniya – 11 ming, Chexiya – 9,50 ming dollar. Bundan keyin Slovakiya – 7,50 ming, Vengriya – 6,65 ming dollardan iborat. Eng past ko`rsatkich. Albaniya – 0,75 ming dollar, Yugoslaviya – 3,15 ming, Makedoniya, 3,35 ming, Bolgariya – 3,65 ming dollardan iborat.

Bozor iqtisodiyotining shakllanishida davlat byudjetining xajmi, uning YAIMdagi hissasi ahamiyatlidir. Chunki iqtisodiy erkinlik xususiy sektorning o`shishi, daromadning taqsimlanishida uning qismini ortib borishiga olib kelishi kerak. Tizimiy o`zgarish davlat byudjetida o`z aksini topishi kerak va bozor iqtisodiga o`tish bilan YAIMda byudjet hissasi pasayib borishi tabiiydir. Agar bu jarayonga e`tibor bersak, biz ko`rayotgan mamlakatlar turlicha ekanligini guvoni bo`lamiz. Albaniya davlat byudjet daromadi YAIMga nisbatan 1990 – yilda 47,1 foizni tashkil etsa, 1995 – yilda 17,8 foiz, Rumianiki – 40,5 dan 33,5 foizga, Bolgariya – 53,3 dan 36,0 foizga tushgan. Qolgan mamlakatlarda bu ko`rsatkichlar taxminan 50 foizdan 44,5 foizgacha pasaygan. Polshada esa, aksincha, 42,9 foizdan 46,8 foizga o`sgan, shuningdek Xorvatiyada 34,0 foizdan 50,6 foizgacha ko`tarilgan.

Tizimiy o`zgarish ayniqsa narx-navoda o`z aksini topadi. Bu mamlakatlarda ham bu narsa yaqqol ko`zga tashlanadi va inflyatsiya jarayoni juda tezlashadi. Masalan, Bolgariyada 1990-1997 yillar ichida narxlar 1203 marta, Xorvatiyada – 597, Ruminiyada – 336, Sloveniyada – 14 marta yuqori bo`lgan. Lekin Chexiyada – 298 foiz, Slovakiyada – 306 foizni tashkil etgan. Bu raqamlardan ko`rinib turibdiki, ba`zi mamlakatlarda narxlar bir necha marta ko`tarilsa, boshqalarida bir necha yuz marotaba oshgan tva giperinflyatsiya darajasigacha yetganki, moliyaviy tuzilish va uning izdan chiqishi yuqori darajada bo`lgan.

Bozor iqtisodiga asos solishda xususiy sektorning shakllanib borishi muhimdir. Chunki haqiqiy tadbirkorlik uchun bu kuchli va eng ta`sirli negizdir. 2012– yilga kelib, bu mamlakatlarda bu soha sezilarli o`rin egalladi. Buni ayniqsa YAIMdagi hissasi ko`rish mumkin. Masalan, Chexiya xususiy sektorining YAIMni xosil qilishdagi hissasi 2012 – yilda 65 foizga teng bo`lgan, Vengriyada – 60 foiz, Slovakiyada – 59foiz, Polshada – 56 foiz, Bolgariyada – 40 foiz, Ruminiyada – 35 foiz, Sloveniyada – 33 foizni tashkil etgan.

Bu mamlakatlar Chexiyadan tashqari asosan agrar sektor salmog`li mamlakatlardir. Shuning uchun yer munosabatlaridagi o`zgarishlar ahamiyatlidir.

10.1.1-jadval

**Qishloq xo`jalik ekinzorlarining umumiy maydonida turli xo`jaliklar
hissasi**

Mamlakatl ar	Kooperativl ar		Davlat xo`jaliklari		Xususiy xo`jaliklar	
Bolgariya	-	41	9	40	1	1
Vengriya	80	55	0	7	0	9
Polsha	4	4	1	18	6	3
Ruminiya	61	36	4	14	7	8
Slovakiya	68	63	1	16	7	7
Sloveniya	-	-	9	7	2	8
			1		5	5
			4		6	1
			2		9	1
			6		2	3
			8			9
						3

Jadvaldagi raqamlardan ko`rish mumkinki, ko`pchilik mamlakatlar qishloq xo`jaligida xususiy qism asosiy bo`lib bormoqda. Bu ayniqsa Sloveniya va Polshada ko`zga tashlanadi, bularda asosiy ekin yerlar xususiy xo`jaliklar qo`lidadir. Slovakiya, Vengriya, Bolgariyada kooperativ xo`jaliklar saqlanmoqda. Davlat xo`jaliklariga kelsak, bunda ham Bolgariyada buning hissasi katta. Albatta bunda agrar siyosat, xo`jaliklar faoliyati, sarmoyalar mavjudligi kabi omillarning ta`siri kuchli bo`lishi kerak.

O`tish yillari bu mamlakatlarda ishsizlik yuqori darajada saqlanib kelgan bo`lsa, iqtisodiy siljish natijasida kamayib bordi. Masalan, 1995-1999 yillarga kelib Chexiyada – 8, Polshada – 9,5, Vengriyada – 10, Yugoslaviyada – 15, Makedoniyada – 11, Bosniyada – 12, Xorvatiyada – 9, Sloveniyada – 10 foizni tashkil etdi. NATOning bambardimon qilishi bilan Yugoslaviyada ishsizlik ko`payib, 20 foiz atrofida bo`lgan.

Bozor islohotlarida samarali kredit-pul tartiblashuvi muhim o`rin egallaydi. Chunki bu moliyaviy muntazamlilik, investitsiyani faollashtirishga imkon tug`diradi. Bunda bank faoliyatidagi davlat monopoliyasi o`rniga ikki pog`onali bank tizimining shakllanishi yuz beradi. Birinchisi davlat banki bo`lsa, ikkinchisi tijorat banklari va boshqa erkin moliyaviylikning yuzaga kelivudir. Bunda huquqiy tadbir va hujjatlarning kuchga kirishi, har bir tashkilotning vazifalarini oydinlashuvi bank-moliya tizimining samarali faoliyatini ta`minlaydi.

10.2.O`tkazilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy tomonlari

Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari o`tish iqtisodiyoti mamlakatlari qatoriga kiradi. Chunki bular ham 80 – yillardan boshlab ma`muriy-komanda iqtisodiyotidan hozirgi zamon bozor iqtisodiyotiga o`tayotgan davlatlardir. Bular

o`tish muammolarini tizimli islohot yo`li bilan xal qilmoqdalar. Lekin tizimli islohotning turli modellarini qo`llab, bu ichki va tashqi iqtisodiy sohalarda mos kelmoqda.

Bozor iqtisodiyotiga o`tish zaruriyat bo`lib, bu har tomonlama bozor munosabatlarining ustunligi bilan taqozo etilib, sotsialistik iqtisodiyot tarixiy davr bo`lib qolayotgan edi. Chunki mehnat unumdorligi, aholi turmush sifati va umuman ijtimoiy-iqtisodiy tizim samaradorligi bo`yicha sotsialistik iqtisod noloyiqligini amalda ko`rsatgan edi.

Bunday o`tish muammolari tarixan birinchi marta yuz berib, hech qanday tajriba va ichki, tashqi ziddiyatlar tufayli ko`p xatolarga yo`l qo`yilayotgan edi. Bundan tashqari mamlakat boshlang`ich holati turli va sharoitlar bir xil emasligi ham o`z ta`sirini ko`rsatgan edi.

Tizimli islohot deyilishining sababi bir xil ijtimoiy tizimdan umuman boshqa bir-biriga qarama-qarshi tizimga o`tishdan iborat bo`lib, bu o`z ahamiyatiga ko`ra inqilobiy o`zgarish edi va qisqa muddat, ya`ni bir necha yillar ichida tizimiy o`zgarishlar yuz beradi. Bozor iqtisodiga o`tish va uni vujudga keltirish turlicha bo`lishi mumkin. Bu siyosiy tartibga juda kuchli ravishda bog`liqdir. Shu bilan birga siyosiy kuchlar turliligi ham ahamiyatlidir. Tizimli islohot modelini belgilashda siyosiy tartibni o`zgartirish yoki uni saqlagan xolda islohotni amalga oshirish talab etiladi. Xitoy va Vetnamda siyosiy tartib saqlangan xolda asta-sekin bozor munosabatlariga o`tish amalga oshirilmoqda. Boshqa sotsialistik iqtisodli mamlakatlarda bu jarayon siyosiy tuzumning o`zgarishi bilan boshlanadi.

Shunday qilib, tizimli islohotning ikki xil modeli mavjud bo`lishi mumkin. Biri radikal, ikkinchisi ketma-ket islohotdir. Radikal usulda keskinlik, keng va tez ravishda o`zgarishlarni amalga oshirib, "xushdan ketish terapiyasi" nomini olgan mazmunda ish ko`rish asos hisoblanadi. Bu yo`l bilan bozor iqtisodiga o`tish va uni qurish juda tez amalga oshuvi kerak.

Asta-sekin asosdagi tizimli islohotda nisbatan uzoq cho`ziladigan va keskin bo`lmagan o`zgarishlar tufayli amalga oshiriladigan yo`lni tanlashdan iboratdir. Sharqiy Yevropa mamlakatlarida mavjud rejali taqsimot xo`jaligi mexanizmini birdaniga yo`q qilishdan boshlandi. Xali bozor institutlarining yuzaga keltirishdagi faol harakat boshlanmasdan yo`q qilish albatta katta yzqotish va qiyinchiliklarni yuzaga kelishiga olib keladi. Bu bir sektorli iqtisod bo`lib, bozor munosabatlaridan iborat edi. Chunki eski rejalashtirish, markaziy-ma`muriy asosdagi taqsimot deyarli o`z faoliyatini to`xtatgan edi. Asta-sekinlikda esa ikik sektorli iqtisodiyat, ya`ni eskisi ham, yangisi ham to nozarur bo`lguncha ishlashi kerak edi. Yangisi bozor mexanizmlari voyaga yetmaguncha, eskisida esa ma`muriy taqsimotdan foydalanib turishi kerak edi. Rejali mexanizm o`z o`rnini bozorcha taqsimotga asta-sekinlik bilan kiritish yo`lini tutsa dualizm mavjud bo`lib, radikallik tarzida bozor qurilishi amalga oshuvi mumkin.

Agarda siyosiy hokimiyat birdan o`zgarib, eski tizim yo`q qilinadigan bo`lsa, eski iqtisodiy mexanizmlar harkatdan to`xtaydi. Yangisi esa uning o`rnini egallashga ulgurmaydi. Chunki bozor mexanizmlari shakllanib ulgurmay to`la

harakatda bo`la olmaydi. Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida xali sobiq SSSRga o`xshagan shunday vaziyat yuz beradi.

Dualizm iqtisodini qo`llash albatta amaliy jixatdan oson emas. Chunki bular avvalo boshqa-boshqa tizim va eskisi ruhan zaif, chunki yo`q bo`lishga maxkum, yangisi esa tajribasiz va zaif. Eng muhimi bu sohada tajriba bo`lmay, aniq shakl, kelishuv usullarini belgilash va ularni qo`llash oson emas.

Lekin baribir bu jarayon Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida sobiq SSSR respublikalari asosida yuzaga kelgan mamlakatlarga nisbatan boshqacharoq va yengilroq ko`chadi. Buning sababi ham bu mamlakatlarda xususiylik mavjudligi va uning yo`q bo`lib ketmaganligi hamda rejali-ma`muriy usuldagi xo`jalik tizimining nisbatan qisqa davr ichida mavjud bo`lishidir. Aytaylik, qishloq xo`jaligida jamoatlashtirishning to`la bo`lmaganligi, hunarmandchilik, kosibchilik qisman xususiy tarzda mavjudligi, rejalashtirishning ham juda to`la xajmli emasligi, xususiy savdoning mavjudligi kabilar. Bundan tashqari G`arbiy Yevropaning yonida bo`lib, uning ta`siri mavjudligi ham bozor ustunligini ko`rsatishiga olib kelgan. Mamlakatlarning kichikligi ham bu sohada ma`lum darajada o`z o`rniga ega bo`lib, o`zaro kelishmovchilikning yo`qligi (Yugoslaviyadan tashqari), G`arb bilan kam xajmda bo`lsa ham iqtisodiy aloqalar olib borilganligini ham e`tiborga olish mumkin.

Bozor iqtisodiyotini shakllantirish bilan bog`langan islohotlarni asosan to`rt guruhga bo`lish mumkin:

1. Makroiqtisodiy barqarorlikni ta`minlash – soliq va kredit siyosatlari to`g`ri yo`lga qo`yish.

2. Iqtisodiyotni erkinlashtirish – ichki baholarni isloh etish, tashqi savdoni erkinlashtirish, resurslar taqsimoti, ish haqi, mehnat bozori, moliyalarni erkinlashtirish, bank tizimini isloh etish va h.k.

3. Tadbirkorlik faoliyatini erkinlashtirish – privatizatsiya, nodavlat mulklarini rivojlantirish, monopoliyaga barham berish va tuzumiy-shakliy o`zgarishlarni amalga oshirish.

4. Davlat rolini o`zgartirish – qonunlar, institutlar, davlat moliyasi va soliqlashtirishlarni isloh etish.

Qisqa muddatli davr ichida bu vazifalar ziddiyatni yuzaga keltirishi mumkin. Aytaylik, inflyatsiyaning o`zi investitsiyani susaytiradi, chunki u rag`batlantirmaydi. Bu esa tuzumiy o`zgarishlar sharoitini yomonlashtiradi. Inflyatsiyaga qarshi siyosat ham iqtisodiyotga katta salbiy ta`sir etishi mumkin. Chunki qat`iy, cheklantiruvchi siyosat, aynan muomaladagi pul miqdorini kamaytirish, kredit foizlarini ko`tarish kabilar iqtisodiyotni jonlantirmaydi, balki harakatini susaytiradi.

Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida bozorni shakllantirish bilan bog`liq jarayonlar birinchi navbatda erkinlashtirish bilan bog`langan edi. Iqtisodiyotda davlat monopoliyasiga barham berish 80 – yillardayoq boshlanib, 90 – yillarda Yakunlangan edi. Vengriya, Polsha, sobiq Yugoslaviyada 90 – yillar boshidayoq tovarlar, xizmatlarning ko`pchiligiga baholar chegaralanishi bekor qilingan edi. Barcha bu mamlakatlarda yangi xususiy tadbirkorlik korxonalari

uchun to'la yo'l ochilib, chegaralar olib tashlanadi. Direktiv rejalashtirish yo'q qilinib, iqtisodiy vakillarning chet mamlakatlar bozorlariga chiqishlari uchun ruxsat beriladi. Bu tashqi savdoni rivojlantirish uchun chet sheriklar bilan xo'jalik aloqalari o'rnatish imkonini beradi.

Fond birjasi, tijorat banklari, nomonopolistik tartiblashtirish, bankrotlik qonunlari kabi bozorga xos yangi institutlar paydo bo'la boshlaydi. Erkinlashtirishning kengayib borishi bilan YAIMda davlat hissasi pasayib boradi. Lekin bunda ehtiyotkorlik sababli o'sish to'xtaydi. Chunki davlat ijtimoiy vazifalarni saqlash maqsadida daromadni taqsimlashda o'z ishtirokini saqlashga harakat qiladi.

Bozor munosabatlariga o'tish va baholar nazoratini yo'q qilib, uning erkin harakatiga yo'l ochish inflyatsiyaning kuchayishiga olib kelib, xatto Polsha, Bolgariya va Xorvatiyada giperinflyatsiyagacha yetib boradi. Lekin Markaziy-Sharqiy Yevropa mamlakatlarini juda tez va bir-ikki yil ichida bundan qutilib nisbatan toqat qilsa bo'ladigan darajaga tushurishga ulguriladi. Lekin Bolgariya va Ruminiyada kuchli inflyatsiya ancha uzoq cho'ziladi.

Iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash bunday sharoitda eng muhim vazifa edi. Bunga qaratilgan choralarda byudjetni qat'iy chegaralash, xatto ma'lum vaqtgacha aholi daromadini qotirib qo'yish va bunda valyuta kursidan faol foydalanish yo'li bilan narx-navoga ta'sir o'tkazish kabilarda qo'llaniladi. Tashqi iqtisodiy aloqalarni erkinlashtirish esa jahon narxi darajasiga chiqish, ichki bozorda raqobat darajasini ta'minlash va mahalliy monopol korxonalarining narx-navoga bo'lgan ishtahasini so'ndirishga yordam qilish kerak edi.

Inflyatsiyaga qarshi dasturlarni qo'llab uni nazorat qilinadigan darajada saqlab turish mumkin edi. Lekin amalda uni 20-40 foizga yetkazgan xolda undan pastga tushurishga erisha olmadilar. Rejali – markaziy tizimdan qolgan tuzumiy nomutanosiblik mavjudligi va haqiqiy raqobat muhiti yaratilmaganligi bunga asosiy sabab bo'lgan.

Moliyaviy barqarorlik Markaziy Yevropa mamlakatlarida ancha muvaffaqiyatli bo'lgan. Chunki pul-kredit sohasida oqilona chegaralovning qo'llanilishi samarali bozor infratuzilmalarining yaratilishi va ishlab chiqarishni, ayniqsa mayda biznesni yuzaga keltirish bilan bog'liqligi qo'l kelgan. Markaziy-Sharqiy Yevropa mamlakatlarining kredit-pul siyosati hukumat va tijorat banklariga kredit berish, muomaladagi pul miqdorini qisqartirish, pul aylanishini tezlashtirish kabilarga qaratilib, inflyatsiyaning oldini olish imkoni tug'iladi.

10.3. Davlat mulkini xususiylashtirish

Bozor iqtisodiga o'tishdagi eng muhim jarayon davlat mulkini xususiylashtirishdir. Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida sotsialistik iqtisodning asosi davlat mulki bo'lib, asosiy ishlab chiqarish vositalari ijtimoiy mulkka aylantirilgan va xususiy mulkchilik qisman saqlangan bo'lib, u ham bo'lsa asosan oz miqdordagi mayda xo'jaliklarga oid bo'lgan xolos. Bozor munosabatlari esa xususiy mulkchilikni talab etib, busiz hech samara berishi mumkin emas edi.

Davlat mulkini xususiylashtirishning bir necha modellari mavjud. Bular nominallashtirish, sotish va bepul taqsimlashlardan iborat. Nominallashtirishda mulkni eski egalari qaytarish ko`zda tutiladi. Bu restitutsiya deyilib, barcha Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida qo`llanilgan. Bunda mulk milliyashtirishdan oldin kimga qarashli bo`lsa o`ziga yoki merosxo`rlariga qaytarilgan. Bu albatta katta qismni etashkil etmagan.

Davlat korxonalarini sotish Bolgariya, Vengriya, Polsha, Yugoslaviyada keng qo`llanilib, Chexiya va Slovakiyada qisman qo`llanilgan. Bunda ko`proq davlat korxonalarini aksioner jamiyatlarga aylantirish, korxonada xodimlariga mulkka egalik huquqini berish, korxonani auksion orqali sotish, aksiyalashtirish va aksiyalarni erkin savdoga tashlash kabilar qo`llanilgan. Shu bilan birga bankrotlik qo`llanilib, aksiyalashtirish yoki sotish usularidan foydalanilgan.

Tekinga taqsimlash ham bu mamlakatlarda keng qo`llanilib, buni ommaviy xususiylashtirish ham deb ataladi. Bu aholining asosiy qismi kapitalga ega bo`lmaganligi va chet kapital oqimi kamligiga asoslangandir. Buning dastlabki shakllari vaucher (sertifikatlar, kupon kabi)larni aholiga tarqatish bo`lib, so`ngra venchurlarni korxonalar aksiyalariga almashtirish yuz beradi. Bu bilan aholi milliy boylikka aksiya orqali ega bo`lishi ko`zda tutiladi. Pravordida qonun bilan belgilangan muxlatdan so`ng venchurlar muomaladan chiqarilib, aksiyalarni sotib olish faqat pul bilan bo`ladi.

Xususiylashtirishni tezda va birdaniga amalga oshirish mumkinligi o`rganilib, uni qayta ko`rib chiqish fikri tug`iladi. Chunki birdaniga xususiylashtirish davlat mulkini nazoratsiz taqsimlanishiga aylanib ketadi.

Xususiylashtirish “kichik” va “kattaga” bo`linib, usullari shunga qarab ishlatiladi. “Kichik” xususiylashtirish mayda va o`rta korxonalariga taalluqli bo`lib, ijaraga berish, sotish, restitutsiya (oldingi egasiga qaytarish) usulida juda tez amalga oshib borib, 90 – yillar boshidayoq keng qo`llaniladi. Magazin, restoran, kichik va o`rta korxonalar pulga xususiylashtirish mulkdorlarga sotiladi. “Kichik” xususiylashtirish iste`molchilarning manfaatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Masalan, Chexiya va Slovakiyada ma`lum vaqtgacha sotib olingan korxonada faoliyatini o`zgartirish ta`qiqlangan. Bunda foyda darajasiga qarab ijtimoiy zarurligiga e`tibor bermaslikka yo`l qo`yilmagan.

“Katta” xususiylashtirish katta qiyinchiliklarga duch kelib, radikal usul ham ketma-ket, asta-sekinlik usullari ham yaxshi samara bermay, juda sekinlik bilan siljir edi. Masalan, Polshada xususiylashtirish qattiq kirishgan holda 1990-1996 yillar ichida xususiylashtirish qo`liga faqat 250 yirik davlat korxonalari o`tgan xolos. “Katta” xususiylashtirish pullik va pulsiz asosda amalga oshirilgan.

Vaucher asosidagi xususiylashtirish Chexiya, Slovakiya, Bolgariya, Polsha, Ruminiya davlatlarida qo`llanilgan. Bu mamlakatlar fuqarolari vaucher, sertifikat, bonlar olishgan va bu asosda xususiylashtiriladigan davlat mulkining ma`lum qismiga egalik qilish huquqini qo`lga kiritishgan. Bu kuponlar shaxsiy nomlangan bo`lib, ularni qalbakilashtirish ancha og`ir bo`lgan. Bu vaucherlar asosida fuqarolar xususiylashtirish natijasida ancha salmog`li mulkka ega bo`lish huquqini qo`lga kiritganlar. Aytaylik, Chexiyada – ming dollarga yaqin, Ruminiyada – taxminan

500 dollarga yaqin qadrga ega bo`lgan. Amalda faqat Chexiyada bu kuchga ega bo`lib, qolganlarida davlat mulkini taqsimlashda haqiqiy kuchga ega bo`lmagan va vaucherlar ta'sirli bo`lmagan.

Xususiylashtirishda Vengriyada ham o`ziga xoslik ko`p bo`lgan. Birinchidan, vengerlar tekinga mulkni topshirishdan voz kyechishgan va mehnat jamoalari albatta korxonalar qiyamatini to`la qoplashlari zarur bo`lgan. Xususiylashtirish faqat oldi-sotdi asosida amalga oshuvi mumkin bo`lgan. Bundan faqat ijtimoiy sug`urta, cherkov, mahalliy o`zini-o`zi boshqaruv organlari istisno bo`lgan.

Yirik korxonalar sotilishida 15-20 foiz aktivlar auksionlarda xususiy investorlarga, ayniqsa chet investorlarga sotiladi. Shunday qilib, Vengriyaning davlat mulkini xususiylashtirishdan tushgan daromadning 1991 – yildagi 80 foiz va 1992 – yildagi 60 foiz chet investorlarga to`g`ri kelgan. Ikkinchidan, Vengriyada xususiylashtirish shakllarini tanlashda qat`iy chizmalardan voz kechilgan. Bu davlat mulk agentligi va davlat korxonalar tashabbusi bilan amalga oshuviga yo`l qo`yilgan. Uchinchidan, Vengriya hukumati barcha davlat korxonalarini xususiylashtirishni maqsad qilib qo`ymagan. Ayniqsa harbiy ishlab chiqarish, qurol sotish, o`rmon xo`jaligi kabi korxonalar davlat mulkida qolishi ko`zda tutilgan. To`rtinchidan, xususiylashtirish davlat qarzini qoplashni ko`zlagan. Taxminan 75-85 foiz xususiylashtirishdan keladigan daromad davlat qarzini kamaytirishga atalgan.

Vengriyada qishloq xo`jaligidagi xususiylashtirishda uning yuqori darajali taraqqiyoti ahamiyatli bo`lgan. Bu boshqa Sharqiy Yevropa mamlakatlari ichida Vengriyani aloxida o`ringa qo`yadi. Agrar islohotlar ikki asosiy yo`nalishda amalga oshib, birinchisi yerlarni xususiylashtirish va yirik xo`jaliklarning o`zgarishi bo`lsa, ikkinchisi davlat xo`jaliklarini aksioner jamiyatlarga aylantirilgan. Natijada barcha qishloq xo`jalik yerlarining 86 foizi xususiy egalikka topshirilgan. Vengriyada restitutsiyadan voz kechib, sobiq xususiy yer egalariга ko`rilgan zarar mulk faqat qisman qoplangan.

Polshada xususiylashtirish iqtisodiyotning xususiy qismini tez rivojlantirish imkonini tug`dirdi. Oldin bunday xo`jaliklar qishloq mavjud bo`lib, 90 – yillar boshidayoq qishloq xo`jalik mahsulotlari qiymatining 80 foizini tashkil etar va 85 foizdan ortiq xo`jalikni o`z ichiga olar edi. Xususiylashtirish natijasida xususiy sektor umuman juda tezlik bilan kengayib bordi. Moddiy ishlab chiqarishda u yagona tez rivojlanayotgan sohaga aylanib, davlat iqtisodiyoti tushkunligidan ushlab turuvchi hisoblanadi. Eng muhimi xususiy sektorning mayda ishlab chiqarishda, savdoda va xizmat ko`rsatishlarda tezlik bilan o`sishi keyingi xususiylashtirish uchun negiz bo`ladi va keng xajmda xususiylashtirishni amalga oshirishning ichki manbaalariga aylanadi.

Lekin Polshada xususiylashtirish kutilganidek tezlik bilan amalga oshmaydi. Birinchi bosqichi muvaffaqiyatli bo`lsa, keyingilari sekinlik bilan davom etadi.

Bu to`lov talabi, moliyaviy va ijtimoiy muammolar, institusional tayyorgarlik past darajada bo`lishi kabilarga duch kelib, xususiylashtirish davlatni boyitishga olib kelmaydi. Hatto davlat soliq xajmini qisqartira boshlaydi. Xususiy

sektor davlat korxonalarini siqib chiqarishi mumkinligi amalga oshmay, hatto bankrotlik xususiy sektorning faolashuvi tezlashib boradi va 1992 – yildan boshlab bozorga o`tishdagi eng og`ir bosqich bosib o`tilib, ishlab chiqarish tushkunligi to`xtatila boshlaydi.

Barcha Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida agrar islohot natijasida yerlar davlat va kooperativ mulkidan xususiyya aylantiriladi. Qonuniy ravishda yerga xususiy mulk tiklanib, u taqdirlanadi. Lekin ixtiyoriy ravishda yer hamda texnikadan kooperativ asosda foydalanish huquqi ham saqlanadi. yerni sotish, sotib olish Polsha, Yugoslaviya, Chexiya, Vengriya mamlakatlarida keng qo`laniladi. yer bozori bu mamlakatlarda keng rivojlanmoqda.

Ammo bu umuman mamlakatalarda mulk shakllarining o`zgarishi kutgan darajada tez amalga oshayotgani yo`q. Buning asosiy sabablari aholida tegishli miqdorda pul resurslarining bo`lmasligi, xususiylashtiriladigan korxonalarining past daromadliligi kabilar bo`lishi kerak. Shu bilan birga bu jarayon sekinlik bilan davom etib, kam samara bermoqda.

10.4. Iqtisodiyotdagi tuzumiy o`zgarishlar

Markaziy-Sharqiy Yevropa mamlakatlarining iqtisodiy tuzumiy o`zgarishi ikki tomonlama zaruriyatga aylanadi. Birinchidan, bozor iqtisodiyotiga o`tish bilan belgilansa, ikkinchidan O`zaro iqtisodiy yordam kengashidan chiqish bilan belgilanadi. Bu mamlakatlar ilgari sobiq SSSR boshliq iqtisodiy birlashmada bo`lib, ishlab chiqarish sharqiy mamlakatlarda, sobiq sotsialistik iqtisodiy mamlakatlar bilan birlashgan xolda va ularning talabi asosida shakllanar edi. Bundan tashqari ishlab chiqarishning texnik-texnologik darajasi nisbatan past darajada edi. Bozor munosabatlariga o`tish esa bunga qo`shimcha ravishda tuzumiy o`zgarishlarni talab etadi.

Tuzumiy o`zgarish va bozor xo`jaligiga o`tish avvalo yangi texnologiyaga asoslanish, progressiv tarmoqlarni yaratish, raqobatbardoshlikni ta`minlash, zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyotga moslashuvlar bilan ifodalanadi. Bozorga o`tishdan oldin bu mamlakatlar uchun og`ir sanoat va mashinasozlik asos bo`lib hisoblanib, sanoat ishlab chiqarishining YAIMdagi hissasi yuqori bo`lgan. Masalan, Ruminiyada – 61, Bolgariyada – 58, Chexoslovakiyada – 57, Polshda – 52, Vengriyada – 36 foizga to`g`ri kelgan. 90 – yillar oxiriga kelib esa, 25 dan 33,2 foizga, qishloq xo`jalik 6,6 dan 12 foizgacha, qurilish 7 dan 11 foizgacha to`g`ri keladi.

Sanoatning YAIMdagi qisqarishi birinchi navbatda og`ir sanoat tarmoqlariga to`g`ri keladi. Buning sababi avvalo norentabel korxonalar hisobiga bo`lsa, so`ngra talabning kamayishidir. Chunki mahsulot ishlab chiqarish sobiq SSSR va boshqa O`zaro iqtisodiy yordam kengashi mamlakatlariga qaratilgan bo`lsa, endi bu tub o`zgaradi. Shu bilan birga xomashyo manbaalari ham o`zgarib, davlat dotatsiyalari to`xtaydi.

Ayniqsa yuqori texnologiyali elektronika kabi tarmoqlar katta zarbaga duch keladi. Bunday asosiy sabab G`arbiy mahsulotlarning ancha arzonligi va raqobatbardosh bo`ladi. Sanoatda eng raqobatbardoshli tarmoqlar

to`qimachilik, oziq-ovqat, yog`ochga ishlov berish, bosmaxona kabilar hisoblanib, bular talabli iste'molga ega bo`ladilar. Bundan tashqari bu tarmoqlar katta investitsiya talab etmaydi va arzon ishchi kuchi mavjudligi bilan G`arb mahsulotlariga raqobatbardosh bo`la oladi. Lekin baribir bu tarmoqlar ham kengaya olmagan va boshqalarga nisbatan kamroq qisqargan, xolos.

Shu bilan birga bir necha tuzumiy o`zgarishlar yuz berishi sezilib, tuzumiy tarmoqlarning bir-biriga yaqinlashuvi, tenglashuvi kabi xodisalar amalga oshadi. Qo`llanilayotgan texnika asta-sekin muntazam energiya tejimli bo`lib boradi. Yangi xil ishlab chiqarishlar yuzaga keladi va buning hisobiga ishlab chiqarishning to`xtovsiz tabaqalashishi yuz beradi. Sanoatning diversifikatsiyalashuvi kuchayib, ishlab chiqarishlar o`rtasida o`zaro ayriboshlash rivojlanadi.

Avvalo mashinasozlikda tuzumiy o`zgarishlar amalga oshirilib, umuman investitsiya o`sadi va ayniqsa ITKTI (ilmiy-tadqiqot va konstruktorlik-tajriba ishlari)ga kapital xarajatlar ko`proq sarf etiladi. Texnika va texnologiyaning o`sishi sababli an'anaviy sanoat tarmoqlari asoslari va tuzumlari o`zgaradi. Yangi ilm sig`imli tarmoqlar paydo bo`ladi. Masalan, avtomatika ishlab chiqarish, radioelektronika, EHM, robot texnika kosmik va lazer texnikasi kabilar shular jumlasidandir.

Metallurgiyada sifat o`zgarishi yuz berib, sifatli po`lat chiqarish, ijara buyumlarining tejamllarini ishlab chiqarish o`sadi. Bu sohada ayniqsa Chexiya va Polsha ko`p samarali ishlarni amalga oshiradi. Sanoatning ba`zi tarmoqlarida tub o`zgarishlar yuz beradi. Masalan, Polshada 1995 – yildan boshlab ko`mir qazish sanoatida keskin o`zgarishlar berib, qoloqlikdan chiqariladi. Chunki u ancha yillardan beri tushkunlikda davom etar edi.

Qishloq xo`jaligini olsak, agrar siyosatning bu mamlakatlardagi eng muhim vazifalari mahsulot yetishtirishning muntazam o`sib borishini amalga oshirgan xolda aholini ular bilan to`la ta`minlashdan iboratdir. Qishloq xo`jaligida bandlik 25 foizni tashkil etib, u YAIMning 8 foizini ta`minlaydi. Bu mamlakatlar agrosanoat kompleksida asosiy ishlab chiqarish fondlari va mehnat resurslarining 20-30 foizgachasi banddir. Ijtimoiy yalpi mahsulotning 25-40 foizgachasi shu tarmoqqa to`g`ri keladi.

Hozirgi vaqtda bu mamlaktalar qishoq xo`jaligida agrar ishlab chiqarishning tuzumida faol ravishda o`zgarishlar davom etmoqda. Narx-navoni to`la va qisman erkinlashtirish, tovar ishlab chiqaruvchilarning to`la erkinligini ta`minlash asosida bozor munosabatlari muntazam ravishda rivojlanmoqda. yerga bo`lgan egalik, xo`ajiklar tuzumi o`zgarib bormoqda.

Qishloq xo`jaligida bozor munosabatlariga o`tish bu mamlakatlarda deyarli o`z asosi bo`yicha bir xilda davom etmoqda. Ammo tezligi, nodavlatlashtirish xajmi, xususiylashtirish shakllarini tanlashda farqlar mavjud va ba`zi xollarda bu farqlar ancha kattadir.

Aytaylik, Vengriyada yerga egalikni xususiylashtirish bilan birga dehqon-fermer xo`jaliklarining shakllanishi qo`llanilmoqda. Ammo ayni vaqtda ularni qo`llash va kooperativ mahsulotlarini xarid qilish, norentabel ishlayotgan xo`jaliklarni o`zgartirish, faoliyatini to`xtatish kabilarga e`tibor susaymoqda.

Polshada oilaviy va individual shaklli xo`jalik qishloqda asos bo`lib kelgan va mahsulot xosil qilishning 75-80 foizi shunga to`g`ri kelgan. Agrar siyosatda norentabel xo`jaliklar faoliyatini to`xtatish, yer bozorini jonlantirish, qishloq xo`jalik infratuzilma va servisga e`tibor berish, ayniqsa mahsulotni qayta ishlash va qishloq xo`jaligiga xizmat ko`rsatish kabilarga doimo e`tibor qaratiladi.

Chexiya va Slovakiyada esa vaqtincha foydalanilmayotgan yerlarni ishga solish, fermer xo`jaliklarini soliqdan ozod qilish tufayli qo`llash kabilardan foydalaniladi. Umuman yirik xo`jaliklar asos bo`lib qolmoqda. Qishloq jlylarda xo`jalik turlarini ko`paytirish taqdirlanadi.

Bu mamlakatlarda islohotlarning boshidanoq iqtisodiy o`shishga xos soha xizmat ko`rsatishdir. Bu asosan moliya va aholiga maishiy xizmat ko`rsatish tarmoqlariga xosdir.

Bu mamlakatlarda aholiga ijtimoiy xizmat ko`rsatishning YAIMdagi hissasi rivojlangan mamlakatlar darajasida bo`lib, 1993 – yildayoq Polshada – 21, Vengriyada – 22,5, Chexiyada – 14,6 foizga teng bo`lgan. Ijtimoiy ta`minotga bo`lgan ajratma bu mamlakatlarda dunyo bo`yicha eng yuqori darajadagilardir.

Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida ijtimoiy xarajatlar darajasi diqqatga sazovorligi juda ahamiyatlidir.

10.5. Tashqi iqtisodiy aloqalar

Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari an`anaviy ravishda tashqi bozor bilan bog`lanib kelgan. Eksport kvotasi YAIMga nisbatan 20-40 foizgacha bo`lgan. Lekin islohot davrida tashkiliy va tizimli o`zgarishlar tashqi iqtisodiy aloqalarda erkinlik asos bo`lishi bilan jahonga chiqish sharoitlari yuzaga keldi. Lekin rivojlangan mamlakatlarga nisbatan texnik mahsulotlar raqobatbardoshligi, mehnat unumdorligi darajalarida orqada qolish muammosini xal qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Siyosiy va iqtisodiy o`zgarishlar tufayli G`arbiy Yevropa mamlakatlari bilan tashqi aloqalar kuchaytirila boshlandi va bunda asosiy yo`nalish Yevropa Ittifoqiga qaratildi. 1997 – yilga kelib Vengriya, Polsha, Slovakiya, Chexiya mamlakatlarining Yevropa Ittifoqiga haqiqiy a`zoli to`g`risida kelishuvlar boshlandi. Shuningdek qo`shilishga tayyorgarlik ishlari Bolgariya, Ruminiya va Sloveniyada ham boshlandi. Avvalo bu mamlakatlar yeIga qo`shilish maqsadida 1993 – yildayoq Markaziy Yevropa erkin savdo assosatsiyasini tuzgan edi. Hatto bu birlashma a`zolari o`rtasida 90 foiz sanoat-tovarlar holatlari bo`yicha boj to`lovlar bekor qilingan edi. Qishloq xo`jalik mahsulotlari bo`yicha ham proteksionizm siyosati qo`llanildi.

G`arbiy Yevropacha mo`ljallan eksport tovarlar tuzumining yomonlashuviga duch keladi. Shunga ko`ra hozircha tashqi savdoda qishloq xo`jalik mahsulotlari asosiy o`rinni egallaydi. Shu bilan birga iste`mol buyumlari, qora metal, ximikatlar ham asta-sekin o`z o`rnini topa boshlaydi. Faqat Chexiya va Polsha mashina eksporti imkoniga ega bo`lib, umumiyning 25% darajasigacha olib borishga erishilgan.

Iqtisodiy islohotlarning dastlabki yillaridayoq Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida davlat maxsus tashqi aloqalar firmalari bilan birga mulk shakllaridan mustasno barcha korxonalariga tashqi savdo bilan shug'ullanish imkoni berilgan edi. Bu tashqi iqtisodiy aloqalar bilan shug'ullanuvchi tashkilotlarning ko'payishiga olib keladi. Ochiq iqtisodiy aloqalar o'rnatishda davlatlar tomonidan valyuta monopoliyasining bekor qilinishi qo'l kelgan. Natijada importyorlar chet valyutalarini ma'lum banklardan sotib olish imkoniga ega bo'ladi. Shu bilan birga eksportyorlar ham o'z valyutalarini shu banklarga sotishi zarur edi. Dastavval yuridik shaxslarga xususiy valyuta vositalariga egalik qilish huquqi berilmagan edi. Polsha va Vengriyada valyuta holati ancha yaxshi bo'lishiga qaramasdan bunday xolda bekor etilmagan. Chexiya va Slovakiyada valyuta pozitsiyalarini yaxshilagan xolda o'z korxonalariga milliy tijoriy banklarda o'z hisobini ochishga ruhsat berilgan.

Shularga qaramay Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida kapital eksporti bo'yicha ancha to'siqlar mavjud edi. Ayniqsa, chet mamlakatlarda ko'chmas mulk sotib olish va to'g'ridan-to'g'ri portfel investitsiyasi bo'yicha qilinadigan to'lovlar qattiq nazorat ostida edi.

Tashqi iqtisodiy aloqalarda investitsiyaning o'rni o'sib bormoqda. Bu mamlakatlarga chetdan keladigan investitsiyaning umumiy miqdori 1989-1997 yillarda 40 mlrd. dollarni tashkil etgan. Chet investitsiyasi uchun eng qulaylari Vengriya, Chexiya va Polsha hisoblanadi. Buning sababi taraqqiyot darajasi, bozor islohotlarining tezlik bilan amalga oshirilishi, keng xajmdagi xususiylashtirish, turli imtiyozlar mavjudligidan iboratdir.

Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari uchun chet investorlarga mulkni sotish uchun byudjetga tushumlardan tashqari korxonalarni texnik qayta qurish, yangi ishlab chiqarish va texnologiyani qo'llash, tajribali menejerlarni jalb etish imkoniyatlari tug'iladi. Chet investitsiyalari asosan avtomobilsozlik, elektrotexnika, kimyo, qog'oz ishlab chiqarish, oziq-ovqat sanoatlari qaratilgan. Korxonalarni qayta tiklash, mahsulotlar raqobatbarboshligini ko'tarish chet bozorlarga kirish, eksportni kengaytirish imkonini oshiradi.

Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlaridagi chet investitsiyasini kengaytirishga ishonch quyidagilarga asoslangandir: mutaxassislik va arzon ish kuchi mavjudligi; qulay geografik joylashuv; o'rta tabaqa shakllanuvi sababli ichki talabning o'sib borishi. Ya'ni ichki bozorning kengayish imkonlari va erkin qonunchilik mavjudligidan iborat. Amalda bunga qarshi omillardan qonunchilikning kamchiliklari, siyosiy va iqtisodiy vaziyatdagi ba'zi noqulayliklar, kasaba tashkilotlari faolligi kabilar ta'siri ostida 90 – yillarda chet investitsiyasi ko'zlagan darajada bo'lmagan.

Bozorga o'tishning boshlang'ich yillarida asosan qishloq xo'jalik mahsulotlari eksport etilgan bo'lsa, keim importer milliy qishloq xo'jalik ishlab chiqarish o'sib borishi bilan bu qisqaradi, chunki o'zini-o'zi ta'minlash darajasi o'sadi. Bunday holat sanoat mahsulotlari eksportining kuchayishini taqozo etadi. Shunga ko'ra mashinasozlik mahsulotlari eksportini kuchaytirishga harakat qilinadi. Buning uchun ishlab chiqarishni texnik va texnologik darajasini ko'tarish,

ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish uchun katta harakatlar qilinadi. Bu mamlakatlarda mashinasozlik umumiy eksportda 30-60%gacha boradi, shuni ichida rivojlangan mamlakatlar hisssasi 6-7%ni tashkil etadi.

Importda tashqi savdo aylanishida mashina va jixozlarga katta o`rin ajratilib, importning 30-70 foizini tashkil etgan. Shu bilan birga importdagi eng muhimlar neft, toshko`mir, temir ruda, cho`yan, rangli metallar hisoblanadi. Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarining iqtisodiy taraqqiyotida yeIga qo`shilish muhim o`rin egallaydi. Birinchi navbatda Vengriya, Polsha, Sloveniya va Chexiya qo`shilsa so`ngra Bolgariya, Ruminiya va Slovakiyalari qo`shildi. Buning uchun katta tayyorgarlik ko`rilib, qo`shilish shartlarini bajarish talab etildi. Bu vazifalar ichida eng muhimlari G`arbiy Yevropa standarti darajasida bo`lish, xalqaro mehnat taqsimotida arzigulik o`rinni egallashdir. Xalqaro maxsuslashuviga xos yangi tarmoqlarning shakllanishi va to`la demokratiya o`rnatilishi kabilardan iborat bo`lgan.

Xulosa qilib aytganda, keyingi o`n yillik ichida bu mamlakatlar o`tuvchi iqtisodli bo`lib, mamlakatda bozor iqtisodiga o`tish amalga oshmoqda. Shu bilan birga o`tish davrining boshlang`ich yillaridek iqtisodiy taraqqiyot darajasi, ma`muriylik saqlanishi bilan bozor munosabatlariga o`tish, aholi mentaliteti, rivojlangan mamlakatlarga nisbatan iqtisodiyotning ochiqqligi kabilari mavjudligi ham xosdir. Aytaylik, Chexiya va Sloveniya mamlakatlari bozorga o`tishda ancha oldinga siljishib, Bolgariya va Ruminiya kabilardan ilg`orlashga ulguragan.

Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari o`tish iqtisodiyoti mamlakatlari qatoriga kiradi. Chunki bular ham 80 – yillardan boshlab ma`muriy-komanda iqtisodiyotidan hozirgi zamon bozor iqtisodiyotiga o`tayotgan davlatlardir. Bular o`tish muammolarini tizimli islohot yo`li bilan xal qilmoqdalar. Lekin tizimli islohotning turli modellarini qo`llab, bu ichki va tashqi iqtisodiy sohalarda mos kelmoqda.

Barcha Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida agrar islohot natijasida yerlar davlat va kooperativ mulkidan xususiyga aylantiriladi. Qonuniy ravishda yerga xususiy mulk tiklanib, u taqdirlanadi. Lekin ihtiyoriy ravishda yer hamda texnikadan kooperativ asosda foydalanish huquqi ham saqlanadi. yerni sotish, sotib olish Polsha, Yugoslaviya, Chexiya, Vengriya mamlakatlarida keng qo`laniladi. yer bozori bu mamlakatlarda keng rivojlanmoqda.

Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari uchun chet investorlarga mulkni sotish uchun byudjetga tushumlardan tashqari korxonalarini texnik qayta qurish, yangi ishlab chiqarish va texnologiyani qo`llash, tajribali menejrlarni jalb etish imkoniyatlari tug`ildi. Chet investitsiyalari asosan avtomobilsozlik, elektrotexnika, kimyo, qog`oz ishlab chiqarish, oziq-ovqat sanoatlari qaratilgan. Korxonalarini qayta tiklash, mahsulotlar raqobatbarboshligini ko`tarish chet bozorlarga kirish, eksportni kengaytirish imkonini oshirdi.

Nazorat savollar:

- 1.Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarining qanday umumiy tomonlari mavjud?
- 2.Nima uchun bu mamlakatlar o`tuvchi mamlaktalar hisoblanadi?

3.Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarining bozor munosabatlariga o‘tishda qanday umumiylik va farqli tomonlari mavjud?

4.Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarining iqtisodiy taraqqiyoti qaysi darajada?

5.Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarining Yevropa Ittifoqiga qo‘shilish istiqboli qanday va bu nima beradi?

1.2. Amaliy mashg'ulotlar

1-MAVZU. RIVOJLANGAN MAMLAKATLARNING BOZOR TAJRIBASI VA UNI O'RGANISHNING AHAMIYATI

Amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi (1-mashg'ulot)

Bosqichlar, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
1-bosqich. Kirish (10 min)	<p>1.1. Mavzuni, maqsadi rejadagi o'quv natijalarini e'lon qiladi, ularning ahamiyatini va dolzarbligini asoslaydi.</p> <p>Mashg'ulot hamkorlikda ishlash texnologiyasini qo'llagan holda o'tishni ma'lum qiladi.</p> <p>1.2. Aqliy hujum usulidan foydalangan holda auditoriyaning tayyorgarlik darajasini aniqlaydi: Jaxon bozori bog'liq qanday iqtisodiy terminlarni bilasiz? Ularning mazmunlarini ham bilasizmi?</p> <p>Mazmunining muhokamasi guruhlarda davom etishini e'lon qiladi.</p>	<p>1.1. Mavzuni yozadi va savollarga javob beradi.</p>
2-bosqich asosiy (60 min)	<p>2.1. Talabalarni 3 guruhga bo'ladi, har biriga vazifa beradi (2-ilova). Kutilayotgan o'quv natijalarini eslatadi.</p> <p>2.2. Guruhda ishlash qoidasi bilan tanishtiradi (1-ilova). Baholash mezonlarini ham namoyish qiladi.</p> <p>2.3. Vazifani bajarishda o'quv materiallari (ma'ruza matni, o'quv qo'llanma)laridan foydalanish mumkinligini eslatadi. Guruhlarda ish boshlashni taklif etadi.</p> <p>2.4. Tayyorgarlikdan keyin taqdimotni boshlangani e'lon qilinadi.</p> <p>2.5. Talabalar javobini sharxlaydi, xulosalarga e'tibor beradi, aniqlik kiritadi.</p> <p>2.6. Talabalarga B.B.B usuli bo'yicha ifodalangan jadvalni namoyish qiladi va ustunlarni to'ldirishni aytadi. Tushunchalarga izohlarni to'g'rilaydi va savollarga javob qaytaradi. Guruhlar faoliyatiga umumiy ball beradi.</p>	<p>2.1. O'quv natijalarini taqdim qiladilar.</p> <p>2.2. Savollar beradi.</p> <p>2.3. Javoblarni to'ldiradi.</p> <p>2.4. Jadval ustunlarini to'ldiradi va muhokamada ishtirok etadi.</p>
3-bosqich Yakuniy (10 min)	<p>3.1. Mashg'ulotni Yakunlaydi, talabalarni baholaydi va faol ishtirokchilarni rag'batlantiradi.</p> <p>3.2. Mustaqil ish sifatida "Talabalar iqtisodiy</p>	<p>3.1. Eshitadilar.</p> <p>3.2. Topshiriqni oladilar.</p>

	dunyoqarashini shakllantirishda iqtisodiyot nazariyasining o‘rni” mavzusida “esse” yozishni topshiradi.	
--	---	--

O‘quv topshiriqlar

1- ilova.

Guruh bilan ishlash qoidalari
Guruh a’zolarining har biri
<ul style="list-style-type: none"> - o‘z sheriklarining fikrlarini xurmat qilishlari lozim; - berilgan topshiriqlar bo‘yicha faol, hamkorlikda va mas’uliyat bilan ishlashlari lozim; - o‘zlariga yordam kerak bo‘lganda so‘rashlari mumkin; - yordam so‘raganlarga ko‘mak berishlari lozim; - guruhni baholash jarayonida ishtirok etishlari lozim; - “Biz bir kemadamiz, birga cho‘kamiz yoki birga qutilamiz” qoidasini yaxshi bilishlari lozim.

2-ilova

1. *Bitta gap bilan savolga javobni shakllantiring.*

Milliy bozor, jahon bozori, rivojlangan bozor, iqtisodiy resurslar, iqtisodiyotning bosh masalasi tushunchalari qanday bog‘liqlikda namoyon bo‘ladi?

2. *Rivojlangan mamlakatlar belgilari bo‘yicha sxema tuzing.*

3. *Ushbu tushunchalarning mazmunini yoriting.*

	7. Milliy bozor iqtisodiyoti shakllanishida jahon tajribasining ahamiyati.
	8. Jahon iqtisodiyotiga qo‘shilishda mamlakatlar bozor iqtisodiyotini o‘rganish zaruriyati.
	9. Rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasi mohiyati.
	10. Rivojlangan mamlakatlarda bozor tajribasini o‘rganishni magistrlik faoliyatidagi o‘rni.
	11. Rivojlangan mamlakatlar belgilari.
	12. Jahon mamlakatlari guruhiy turlari.

3-ilova.

Baholash mezonlari va ko‘rsatkichlari (ball)

Guruh	1 topshiriq	2 topshiriq	3 topshiriq (har bir savol 0,2 ball)			Ballar yig‘indisi (3,0)
	(1,0)	(1,4)	1-savol	2-savol	3-savol	
1						
2						
3						

4-ilova.

B.B.B. usuli asosida bilimlarni sinash uchun tarqatma materiallar

	Tushuncha	Bilaman “+”, Bilmayman “-”.	Bildim “+”, Bila olmadim “-”.
1	Milliy bozor iqtisodiyoti shakllanishida jahon tajribasining ahamiyati.		
2	Jahon iqtisodiyotiga qo‘shilishda mamlakatlar bozor iqtisodiyotini o‘rganish zaruriyati.		
3	Rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasi mohiyati.		
4	Rivojlangan mamlakatlarda bozor tajribasini o‘rganishni magistrlik faoliyatidagi o‘rni.		
5	Rivojlangan mamlakatlar belgilari.		
6	Jahon mamlakatlari guruhliy turlari.		
7	Turmush sifati.		
8	Jahon mamlakatlari iqtisodiy birlashmalari, hamkorlik tashkilotlari.		
9	“Rivojlangan mamlakatlarda bozor tajribasi” fani predmeti		
10	Rivojlangan mamlakatlarda bozor tajribasini o‘rganish usullari: taqqoslash, tarixiy-mantiqiylik, amaliy tajriba sinovi.		
11	Ehtiyojlarni qondirish muammolari		
12	Sharq va G‘arbdagi iqtisodiy g‘oyalar		

2-BOB. BOZOR IQTISODIYOTINI SHAKLLANTIRISHNING ASOSIY SHARTLARI

Amaliy mashg‘ulotining texnologik kartasi

Bosqichlar, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	o‘qituvchi	Talaba
1-bosqich. Kirish (10 min.)	1.1. Mavzu, reja va maqsad, Amaliy mashg‘ulotining rejasi ma’lum qilinadi.	1.1. Eshitadi va yozadilar.
2-bosqich. Bilimlarni faollashtirish (10 min.)	2.1. Asosiy tushunchalar bo‘yicha blits-so‘rov o‘tkazadi (1-ilova). Bir necha javoblarni eshitadi va faoliyat kichik guruhlarda davom etishini aytadi. 2.2. Asosiy tushunchalar bo‘yicha kategoriyalar tasnifini tayyorlashni aytadi (2-ilova).	2.1. Eshitadilar, savollar beradilar. 2.2. Javob beradilar.
3-bosqich. Asosiy (50 min.)	3.1. Talabalarni 6 ta kichik guruhlariga bo‘ladi va topshiriq beradi: 1) asosiy tushunchalar bo‘yicha kategoriyalarni tasniflash; 2) ishning natijalarini taqdimot shaklida tayyorlash; 3) berilgan topshiriq bo‘yicha umumlashtiruvchi xulosalar chiqarish. Baholash ko‘rsatkichlari va mezonlari bilan tanishtiradi (3-ilova). Guruhda ishni boshlanganini e‘lon qiladi. Guruhlar ishlariga maslahat beradi. 3.2. Taqdimot jarayonini va jamoa bo‘lib muhokama qilishni tashkil qiladi. 3.3. O‘zlashtirish darajasini tekshirish maqsadida har bir talabaga savollar to‘plamini tarqatadi (4-ilova).	3.1. Guruhlarda ishlaydilar. - jamoa bo‘lib ma’lumotlarni tizimlashtiradi; - kategoriyalar jadvalini taqdimot qog‘ozlariga yozadi. 3.2. Taqdimotni namoyish etadi, savollarga javob beradi. 3.3. Jadvalni to‘ldiradi va topshiradi.
4-bosqich. Yakuniy (10 min.)	4.1. Mavzuni Yakunlaydi, ishtirokchilarni baholaydi va rag‘batlantiradi. 4.2. Mustaqil ish sifatida “O‘zbekistonda xususiylashtirish bosqichlari” mavzusida esse yozishni topshiradi.	Eshitadilar va topshiriqni yozib oladilar.

Asosiy kategoriyalar

Tadbirkorlik, tadbirkorlikning turlari, tadbirkorlikning turlari, biznes, biznes reja, tadbirkorlikning xuquqiy asoslari, tadbirkor o'z kapitali, tavakkalchi, tashkilotchilik, tadbirkor va menejer, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik.

2-ilova.

Kategoriyalarni tavsiflashni o'tkazish qoidasi

1. Guruhda "Aqliy hujum" o'tkazasiz va mavzu bo'yicha barcha tushunchalarni yozib olasiz.
2. Biron-bir belgisi bo'yicha olingan ma'lumotlarni umumlashtiruvchi kategoriyalarni aniqlaysiz.
3. Kategoriyani qog'ozga yozing va olingan ma'lumotlarni ma'lum mezonlar bo'yicha taqsimlang.
4. Taqsimlash jarayonida biron-bir kategoriyani nomini o'zgartirish yoki qo'shish mumkin.
5. Kategoriya jadvalini tuzing.

Mavzu	Turlari/ko'rinishlari/xususiyatlari /sifati			
Kategoriyalar/belgilar	1	2	3	...

Masalan. Mavzu: Ijtimoiy rivojlanish bosqichlari.

Mavzu	Turlari/ko'rinishlari/xususiyatlari /sifati		
Kategoriyalar/belgilar	1	2	3
Yondoshuv	Formatsion	Texnologik	Madaniylashgan
Bosqichlarni ajratish mezonlari	Ishlab chiqarish kuchlari va munosabatlarini rivojlanganlik darajasi	Texnika va texnologiyalarni rivojlanganlik darajasi	Madaniy rivojlanganlik darajasi
Bosqichlar nomi	ibtidoiy; quldorlik; feodal	industrial; postindustrial; neostindustrial; axborotlashgan jamiyat	neolitik; Sharqiy kuldorlik; antik; ilk feodal

Kategoriya bo'yicha tavsiflash uchun mavzular

- 1-guruh. Ijtimoiy rivojlanish bosqichlarini bilishga turli yondoshuvlar.
- 2-guruh. Ijtimoiy tizimlar turlari.
- 3-guruh. Mulkchilik munosabatlari.
- 4-guruh. Mulkchilik shakllarini o'zgartirish usullari.
- 5-guruh. O'zbekistonda xususiylashtirish jarayonlari.
- 6-guruh. Mulk shakllari.

3-ilova.

Baholash mezonlari va ko'rsatkichlari (ball)

Guruh	jadvalni to'g'ri tuzilganligi	Javobni tushunarligi va aniqligi	Xulosalarni shakllantirish	Ballar yig'indisi
	(0,8)	(0,6)	(0,6)	(2,0)
1				
2				
3				
4				
5				
6				

4-ilova

Mavzu bo'yicha nazorat savollari

Savollar	Javoblar
1.Tadbirkor tushunchasi nima?	
2.Tadbirkorning asosiy xususiyatlarini tushuntirib bering.	
3.Nima uchun tadbirkorga qonuniy ustuvorlik kerak?	
4.Tadbirkor shaxsini qanday tasavvur etasiz? Sizingcha tadbirkor qanday bo'lishi kerak va kim tadbirkor bo'la oladi?	
5.Tadbirkor va menejerning qanday o'xshashlik va alohidalik xususiyatlari bor? Buni misollar bilan tushuntirib bering.	
6.Kichik va o'rta biznesni qanday tushunasiz?	
7.Kichik va o'rta biznesning bozor iqtisodiyotida o'rni nimalar bilan belgilanadi?	
8.Kichik va o'rta biznes qaysi mulk shakli asosida shakllanishi mumkin?	
9.Kichik va o'rta biznesning O'zbekistonda shakllanishining asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?	

3-BOB. BOZOR IQTISODIYOTINING MILLIY MODELLARI

Amaliy mashg'ulotini o'qitish texnologiyasi

Vaqt - 2-soat	Talabalar soni: 25-30 nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Mustaqil ishlash ko'nikmalarini hosil qilish bo'yicha muammoli Amaliy.
Amaliy mashg'ulotining rejasi	1. Milliy model mohiyati 2. Iqtisodiyotning barqarorlashuvi zaruriyati 3. Industrlashtirish va bozor iqtisodiyotiga o'tish
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi:</i> mavzu bo'yicha bilimlarni chuqurlashtirish, tizimlashtirish va mustahkamlash. Mavzu bo'yicha iqtisodiy kategoriyalarni mohiyatini o'rganish.	
<i>Pedagogik vazifalar:</i> – mavzu bo'yicha bilimlarni tizimlashtirish, mustahkamlash. – darslik bilan ishlash ko'nikmalarini hosil qilish. – iqtisodiy axborotlarni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish.	<i>O'quv faoliyatining natijalari:</i> Talaba: - milliy modelga ta'rif beradi ; - bozor iqtisodiyotining shakillanishini tushuntiradi; - bozor iqtisodiyotiga o'tish tushunchasini asoslaydi; - industrlashtirishga ta'rif beradi; - milliy iqtisodiyotni tushuntiradi; - iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash haqida tushunchasini asoslaydi;
O'qitish uslubi	Muammoli usul, blits-so'rov.
O'qitish shakli	Frontal, jamoa va guruhlarda ishlash.
O'qitish vositalari	Ma'ruza matni, proektor, flipchart, marker, konspektlar
O'qitish shart-sharoiti	Guruhlarda ishlash uchun mo'ljallangan auditoriya

Amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi

Bosqichlar, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	o'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Kirish (10 min.)	1.1. Mavzu, reja va maqsad, Amaliy mashg'ulotining rejasi ma'lum qilinadi.	Eshitadilar va mavzuni yozadilar
2-bosqich. Asosiy (60 min.)	2.1. Muammoli masalalarni o'qib beradi muammoni shakllantiradi va muammoli dars qoidasini eslatib o'tadi (1-ilova). 2.2. Bilimlarni faollashtirish maqsadida asosiy tushunchalar borasida blits so'rov o'tkazadi (ilova 2). 2.2. Talabalarni guruhlarga bo'ladi va guruhlar e'tiboriga vazifani havola qiladi.	2.1. Eshitadilar, eslaydilar. Savollarga javob beradilar. 2.2. Guruhlarda ishlaydilar taqdimotga tayyorlanadilar. 2.3. Raqib guruhga

	<p>Uyga vazifa sifatida berilgan muammoli savollarning javoblarini guruhlarda o‘zaro muhokama qiladi va taqdimotga tayyorlaydi.</p> <p>2.3. Guruh sardorlari muhokamani, o‘z prezentatsiyalarini taqdimotlarini namoyish qilishiga taklif etadi.</p> <p>2.4. Noaniq jihatlarni aniqlashtiradi, savollarga javob beradi. Bajarilgan ishlarni, guruhlar faoliyatini baholaydi. O‘zlashtirish darajasini aniqlash uchun nazorat savollari beradi.</p>	<p>savollar beradi. Munozarada ishtirok etadi.</p> <p>Eshitadilar, yozib oladilar.</p> <p>2.4. Savollarga javob beradilar.</p>
3-bosqich. Yakuniy (10 min.)	<p>3.1. Mavzuni Yakunlaydi, umumiy xulosa chiqaradi, ishtirokchilarni baholaydi, rag‘batlantiradi.</p> <p>3.2. Mustaqil ish uchun topshiriq: “Iqtisodiyotning barqarorlashuvi zaruriyati”, “milliy iqtisodiy va milliy model mohiyati” mavzularidan biriga referat yozish.</p>	Eshitadi, aniqlashtiradi va topshiriqni yozib oladilar.

1-ilova.

MAVZU BO‘YICHA TESTLAR

1. Bozor iqtisodiyotiga o‘tishdagi umumiylik va xususiylik nimadan iborat?

- a) tabiiy, milliy, diniy, iqtisodiy va madaniy;
- b) diniy, iqtisodiy, mulk egalaringining alohidalashuvi;
- v) milliy, diniy, iqtisodiy;
- g) to‘g‘ri javob yo‘q;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

2. Har bir mamlakatning milliy modeli bo‘lib, bu uch tomon ..... tarkib topadi.

- a) umumiylik, xususiylik va jahon mamlakatlari tajribasi;
- b) milliylik, yakka hokimlik, jahon tajribalari;
- v) umumiylik, hususiylik, jahon tajribalari, be’taraflik;
- g) ijtimoiy-zaruriy, milliylik, hususiylik;
- d) umumiylik.

3. O‘zbekistonda bozor iqtisodiyotining shakllanishi quyidagi qaysi javoblarni o‘z ichiga oladi?

- a) bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o‘tish;
- b) iqtisodiyotni barqarorlashtirish;
- v) industrilashtirish jarayonlari;
- g) bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o‘tish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish;
- d) bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o‘tish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish,

industralashtirish jarayonlari;

4. Industriya quyidagilarning qaysi birini moddiy asosi hisoblanadi?

- a) milliy iqtisodiyotni, bozor iqtisodiyotini;
- b) korxonalar va tashkilotlarning iqtisodiyotini;
- v) Qo‘shma korxonalar iqtisodiyotini;
- g) Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotini;
- d) Barcha javoblar to‘g‘ri;

5. XVIII-XIX asrlardagi bozor iqtisodiyoti belgilari.

- a) stixiyali yovvoyi raqobat;
- b) xususiy, asosan mayda xo‘jaliklar;
- v) sof bozor iqtisodiyoti;
- g) sixiyali bozor iqtisodiyoti;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

6. Hozirgi davr bozor iqtisodiyoti belgilari.

- a) sivilizatsiyalashgan raqobat;
- b) iirik xo‘jaliklar, korporatsiyalar;
- v) aralash iqtisodiyot;
- g) tartibga solinayotgan bozor iqtisodiyoti;
- d) barcha javoblar

7. O‘zbekistonning milliy bozor modelida xususiylik nima?

- a) iqtisodiyot darajasi va xalq xo‘jalik tuzilmasi, geografik holat, tabiiy boyliklar
- b) Bozor iqtisodiyoti qonunlari, ijtimoiy muhofaza, bozorga xos umumiy boshqa voqeliklar, bozor shakllanishining umumiy amaliy qoidalari
- v) iqtisodiyot darajasi va xalq xo‘jalik tuzilmasi, geografik holat, tabiiy boyliklar, madaniy, ilmiy daraja, milliy xususiyatlar;
- g) to‘g‘ri javob yo‘q

2-ilova.

O‘quv materiallar

Industralashtirish va bozor iqtisodiyotiga o‘tish

Uch birlikning ikkinchi tarkibiy qismi industlashtirish bo‘lib, bu sohada sobiq sovet davrida, ayniqsa, uning 1920-1930 yillarda olib borilgan industlashtirish siyosati tufayli bir qator ishlar qilindi va sanoat tarmoqlari vujudga kelib, respublikada ham o‘ziga xos industriya yaratildi. Lekin bu industriyani miqdor va sifat, umuman mohiyati nuqtai nazaridan haqiqiy industlashtirishdan farqlash kerak. Chunki o‘sha davrdagi industlashtirish sobiq sovet davlati manfaatiga qaratilgan edi. U respublika iqtisodiyoti manfaatiga mos kelmay, xalq iste‘moli sanoati juda zaif holda bo‘lgan edi. Bundan tashqari yirik korxonalar asos bo‘lib, mayda ishlab chiqarish industriyasi deyarli yaratilmagandi.

Xalq xo‘jaligining ko‘pchilik tarmoqlarida asosan qo‘l mehnati hukmronlik qiladi. Bu, avvalo qishloq xo‘jaligi, qurilish kabi tarmoqlarga taalluqlidir. Aytaylik, eng og‘ir ishlardan bo‘lgan yuklash va yuk tushirish asosan qo‘lda bajariladi. Bog‘dorchilik, sabzavot, polizchilikda deyarli texnika qo‘llanilmaydi. Savdoda mexanizatsiyalash hatto 10 foizga ham etmaydi. Fermer xo‘jaliklari, ijara

va oila pudrati xo'jaliklari uchun texnikaviy qurollar yaratilmagan, yordamchi xo'jaliklarni butunlay tilga olmasa ham bo'ladi.

Hisoblash, axborot, asbobsozlik tarmoqlari ham boshlang'ich darajada bo'lib, tibbiyot, maorif, ilmiy-tadqiqot kabilarning texnik ta'minot holati juda past darajada bo'lgan.

Milliy iqtisodiyotning shakllanishi va industrilashtirish, albatta bozorga moslashgan holda amalga oshishi zarur. Masalan, Yangi iqtisodiy aloqalarni yuzaga keltirish, xalq xo'jalik tuzumini, ayniqsa ishlab chiqarish tuzumini Yangilash bozor talabi asosida olib borilmoqda. Xomashyo yo'nalishini o'zgartirish zarur ekan, avvalo u bozor talabi asosida, eng zarur xalq iste'moli mollari ishlab chiqarishning ustunligi, bundagi yo'q bo'lgan tarmoqlarni tashkil etib, uni rivojlantirishdan boshlanadi. Paxta kompleksida tayyor kiyimlargacha bo'lgan kompleks ishlab chiqarishning tashkil etilishi va buning jamoa xo'jaliklarining o'zlarida amalga oshirilib, bunda chet kapitali bilan qo'shma korxonalar tashkil etilayotgan maqsadga muvofiqdir.

Oziq-ovqat, engil sanoatda, qurilish materiallari va xo'jalik mollari ishlab chiqarilishida xalq talabidan kelib chiqadigan bozorgir Yangi mollarning paydo bo'lishi amaliy misollardir. Mamlakatimiz ishlab chiqarishi uchun, Yangi bo'lgan avtomobilsozlik tarmog'ining yaratilishi juda quvonchli hol. Chunki bunga bozor talabi juda yuqori. Shuningdek, televizorlar, kompyuterlar, elektron apparatlar ishlab chiqarish yuzaga kelmoqda. Xalqaro bozorga kirib borish, mustaqil ravishda eksport va importni amalga oshirish va bunda samaradorlikka erisha borish bozor shakllanishidagi muhim bosqichlardir. Oz vaqt o'tishiga qaramasdan bu sohadagi AQSH, Yaponiya, Turkiya, Germaniya, Angliya, Janubiy Korea, Xitoy kabi mamlakatlar bilan kengayib borayotgan iqtisodiy aloqalar, chet mamlakatlar investitsiyasining kengayib borishi buning yaqqol misolidir. Xalqaro iqtisodiy hamkorlikning kuchayishi va jahon iqtisodiy integratsiyalashuvi, birinchi navbatda, dunyo bozoriga qo'shilish va umuman, bozor munosabatlarining keng harakatiga yo'l ochishni talab qiladi.

Bozor uchun zarur shart bo'lgan mulk shakllari paydo bo'lmoqda. Bunda davlat mulki tasarrufidan chiqarishni tezlashtirish, mulk xususiylashuvini avj oldirish juda muhimdir. Mamlakatimizda fermer xo'jaliklarini tashkil etish, haqiqiy dehqon xo'jaliklarini tiklash, ijara, oila pudrati kabi xo'jalik turlarini rivojlantirish tezlashmoqda. Demak, bozor munosabatlari asosi bo'lgan mulk shakllari va turlari, xo'jalik xillarining paydo bo'lishi, albatta, amalga oshayotgan iqtisodiy islohotning ta'sirini kuchaytirmoqda, bularning barchasi bozor iqtisodiyoti shakllanishining odim qadamlaridir.

Shuningdek, hissadorlik jamiyatlari, birlashmalar, konsern, kooperativlar, shirkatlarning ko'payishiga keng yo'l ochilmoqda, bularning barcha bozor munosabatlari uchun zarur bo'lgan iqtisodiy harakat maydonini kengaytirmoqda.

SHu bilan birga bozorga o'tish bilan bog'liq bo'lgan baho siyosati amalga oshirilib, asosan erkin baho siyosati yuzaga keltirildi. Chunki tovarlarni sotishning chakana narxlari talab va taklif asosida erkin shakllanmoqda. Mehnat bozori,

qimmatbaho qog'ozlar bozorlari asta-sekin shakllanmoqda, ko'chmas mulklar oldi-sotdisi boshlangan.

Bozor iqtisodiyotiga o'tishdagi muhim sohalardan hisoblangan moliya-kredit va pul tizimlarining Yangilashishi, milliy lashishi bozor mazmunida bo'lishi sohasida katta ishlar, keskin o'zgarishlar yuz bermoqda. CHunonchi, juda qisqa vaqt ichida haqiqiy milliy pulga ega bo'ldik.

Bozor infrastrukturasi yaratishda odim qadamlar ham sezilarlidir. Bunga kompyuterlarning dadil kirib kelishi, aloqa vositalari, axborot tizimi, tovarlar siljishi va ularning tez harakati sharoiti, yirik oldi-sotdi hisob-kitoblarini amalga oshirish asoslari kabi tarmoqlar yuzaga kelmoqda va bozor sharoitlarini kengaytirmoqda.

Respublikamizda iqtisodiy faoliyat har tomonlama bozorning shakllanishiga qaratilmoqda. Bunga faqat biz milliy iqtisodiyot shakllanishi va industrilashtirishning bozorga mos holda amalga oshishi bilan chegaralanmasdan, balki maxsus bozorga xos jarayonlarning amalga oshuvi va bozor munosabatlariga o'tish, bozor iqtisodiyoti shakllanishining tezlashuvini ko'ramiz.

Bu narsa hozirgi mamlakatimizdagi jarayon faqat bozor munosabatlariga o'tish bilan chegaralanadi, degan so'z emas, vaholanki bozor yo'nalishi asosiy yo'nalish ekanligini e'tirof etgan holda iqtisodiy holatning uch birlik jarayonidan iborat ekanligini inkor etib bo'lmaydi, Chunki iqtisodiy islohotning mazmuni shu bilan belgilanib, uning mohiyatini ko'rsata olishi mumkin.

Mustaqil ish uchun topshiriq ushbu mavzulardan biriga referat yozing:

- 1.O'zbekistonda bozor iqtisodiyotining shakllanishi
- 2.O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish konsepsiyasi

3-ilova.

Munozara qatnashchilariga eslatma

1. Munozara munosabatlar yig'indisi emas, balki muammo echimi uslubiyatidan iborat.
2. Ko'p gapirmasdan, boshqalarning so'zlashiga imkon ber.
3. Maqsadga erishish yo'lida xissiyotlarinni jilovlab, batafsil o'ylagan holda so'zla.
4. Raqiblaring vaziyatini o'rganib, ularga xurmat bilan murojaat qil.
5. Raqiblaring tomonidan aytilgan fikrlarga tanqidiy va mulohazali yondash.
6. Munozara predmeti bo'yicha chetga chiqmagan holda to'g'ri yondashib gapir.

Munozara reglamentini o'tkazish tartibi

1. Boshlovchi ma'ruza mavzusi va ma'ruzachilarning taqdimotlarin e'lon qiladi.
2. Ma'ruza 5 minut davom etadi.
3. Taqrizchi – 2 minut.
4. Raqib – ma'ruza mavzusi bo'yicha fikrlarini 1-3 minut taqdim etadi.
5. Jamoaviy muhokama – 5-10 minut.

4-ilova.

Blits-so‘rov uchun savollar

1. Bozor iqtisodiyotiga o‘tishda umumiylik va xususiylik deganda nimani tushunasiz?
2. Mamlakatning milliy modeli tushunchasini izohlab bering?
3. Iqtisodiyotning barqarorligi nimalar asosida shakllantiriladi?
4. Barqarorlik, industrlashtirish nima?
5. Milliy model nima ?

5-ilova.

Muammoli Amaliyga savollar

1-savol.

1. Milliy model nima va uning bozor iqtisodiyotiga o‘tishdagi o‘rni nimada?

2-savol.

2. O‘zbekiston iqtisodiyotidagi barqarorlikni ta‘minlash va uning bozor iqtisodiyotining shakllanishi bilan birgalikda amalga oshuvini tushuntiring.

3. Nima uchun iqtisodiyotni barqarorlashtirish va industrlashtirish jarayonlari bozor iqtisodiyotining shakllanishi bilan bog‘liq holda amalga oshishi kerak?

3-savol.

2. O‘zbekistonda bozor iqtisodiyotining shakllanishi va rivojlanishidagi modelni atroflicha va misollar bilan boshqar mamlakatlar tajribalari bilan tushuntirib bering.

3. O‘zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o‘tish konsepsiyasi deganda nimani tushunasiz

4-BOB. AQSH NING BOZOR IQTISODIYOTI TAJRIBASI

Amaliy mashg'ulotida o'qitish texnologiyasi.

Vaqt – 4 soat	Talabalar soni: 25-30 nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Muammoli masalalarni hal etish va bilimlarni chuqurlashtirish ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha Amaliy
Amaliy mashg'ulotining rejasi	<p>1. AQSHning jahon bozor iqtisodiyotidagi yyetakchi o'rni va buni belgilovchi asosiy ko'rsatkichlar</p> <p>2. Milliy xo'jalikda nomoddiy ishlab chiqarish ustuvorligi</p> <p>1. XX – asr birinchi yarimida bozor iqtisodi rivoji</p> <p>2. Federal iqtisodiyotni boshqaruv xususiyatlari</p> <p>5. Demokratik xalqchanlik iqtisodiyotining xususiyatlari</p>
<p><i>O'quv mashg'ulotining maqsadi:</i> iqtisodiy taraqqiyot darajasi, iqtisodiy rivojlanishda bozor munosabatlarining o'rni, AQSH iqtisodiyotidagi muhim xususiyatlari, AQSH bozor iqtisodiyoti, bozor to'g'risida talabalarga chuqurroq bilim berish.</p>	
<p><i>Pedagogik vazifalar:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - ma'ruzada olingan bilimlarni mustahkamlash va ular asosida dokladlar tayyorlash ko'nikmalarini hosil qilish; - bilimlar tizimlashtirish, taqqoslash, umumlashtirish, iqtisodiy kategoriyalarni tahlil qilish jarayonlarni tashkil etish; - darslik bilan ishlash ko'nikmalarini hosil qilish; - iqtisodiy axborotlarni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish. 	<p><i>O'quv faoliyatining natijalari:</i></p> <p>Talaba:</p> <ul style="list-style-type: none"> - AQSH iqtisodiy ko'rsatkichlari haqida gapiradi; - bozor, jahon bozori iqtisodiyoti tushunchalarining mazmunini bayon etadi hamda ularni bir-birlaridan farqini ochib beradi; - ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini mazmunini yoritadi; - bozor iqtisodiyotining afzalliklari va kamchiliklarini farqlaydi; - klassik bozor iqtisodiyoti va hozirgi zamon bozor iqtisodiyotining farqlarini aytadi; - federal iqtisodiyotni boshqaruv xususiyatlari haqida tushuntiradi; - bozor infratuzilmasini tavsiflaydi.
O'qitish uslubi va texnikasi	Konferensiya – Amaliy, aqliy hujum, test, blits-so'rov, taqdimot
O'qitish vositalari	Ma'ruza matni, o'quv qo'llanma, proektor, doska, bo'r, A32 bichimidagi qog'oz, marker

O'qitish shakli	Guruhiy, individual, jamoada ishlash
O'qitish sharoitlari	Proektor, kompyuter texnologiyalari bilan ta'minlangan namunadagi auditoriya.

Amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi

Bosqichlar, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
1-bosqich. Kirish (5 min.)	1.1. Mavzu, reja va kutilayotgan maqsad, Amaliy mashg'ulotining rejasi hamda uni o'tkazish tartibini ma'lum qilinadi. Ekranga baholash mezonini chiqaradi (1-ilova).	1.1. Eshitadilar va mavzuni yozadilar
2-bosqich. Bilimlarni faollashtirish (10 min.)	2.1. Ekranga testlarni chiqaradi (2-ilova), test oladi va tekshiradi. 2.2. Test natijalarini tahlil qiladi va xatolarga to'xtalib o'tadi.	2.1. Test savollariga alohida javob tanlaydi. 2.2. Test natijalarini tahlil qiladi.
3-bosqich. Asosiy (55 min.)	3.1. Talabalarni 3 ta guruhga bo'ladi va topshiriqlarni qaytaradi (3-ilova). Ish Yakunlanganda qanday natijaga ega bo'lishi kutilayotgani bilan tanishtiradi. Aqliy hujum yordamida muammoli savollarni yechish qoidalari bilan tanishtiradi (4-ilova). 3.2. Taqdimotni namoyishi va o'zaro baholash natijalarni hal etishni tashkil etadi. Izohlaydi, javoblarni tartibga soladi, o'quv jarayoni davomida olingan xulosalarga e'tibor qaratadi.	3.1. Topshiriqlarni bajaradi: -guruh sardori muammoni hal etishni va prezentatsiyani tayyorlashni tashkillashtiradi. 3.2. Prezentatsiya bilan tanishtiradi. O'z fikrlarini aytadi, savollar beradi, boshqa guruhlarni baholaydi.
4-bosqich. Yakuniy (10 min.)	4.1. Mavzuni Yakunlaydi, ishtirokchilarni baholaydi, rag'batlantiradi. 4.2. Mustaqil ish uchun topshiriq beradi: kelgusi mavzu bo'yicha ma'ruzani o'qib kelish, ma'ruzachilarga savollar tayyorlash. Referat mavzularini taqsimlaydi, ma'ruzachi, taqrizchi, opponentlarni belgilaydi muhokama tartibi bilan tanishtiradi.	Eshitadilar va aniqlashtiradilar. Referat mavzularini yozib oladilar.

1-ilova.**Ishlarni baholash ko'rsatkichlari va mezonlari**

Har bir talaba ko'rsatkich va mezonlar bo'yicha bal yig'adi. 0,1 bal dan testning to'g'ri javobi uchun (maksimal 3 ball)

Guru h	1-topshiriq		2-topshiriq		Javobni lo'ndali gi (0,5)	Umumi y bal (2,6)
	Javobnin g to'g'rilig i (0,4)	Asoslanganli gi (0,4)	Ko'rgazmalil ik (sxema) (0,8)	Asoslanganl ik (0,5)		
1						
2						
3						

2-ilova.**MAVZU BO'YICHA TESTLAR****1. AQSH jahon YAIMning necha foizini etishtiradi?**

- a) 60%
- b) 50%
- v) 32%
- g) 21%

2. AQSH iqtisodiyotidagi muhim xususiyatlardan biri - bu:

- a) xizmat sohasining ustunligi;
- b) ishlab chiqarishning ustunligi;
- v) maydon jihatidan kattaligi;
- g) hammasi to'g'ri.

3. Federal savdo komissiyasi qachon tuzilgan?

- a) 1914y;
- b) 1917y;
- v) 1916y;
- g) 1904y.

4. AQSH milliy mahsulotining necha qismi xizmat ko'rsatish sohasiga to'g'ri keladi?

- a) 3 / 4 dan ko'proq qismi;
- b) 2 / 3 dan ko'proq;
- v) 4 / 3 dan ko'proq;
- g) to'g'ri javob yo'q.

Guruhlarda ishlash uchun topshiriqlar

1-guruh

1-topshiriq. Ushbu fikr to'g'ri yoki noto'g'riligini aniqlang (javobni asoslang).
Bozor iqtisodiyoti sharoitida qanday tovar va xizmatlar ishlab chiqilishi kerakligini iste'molchi aniqlaydi.

2-topshiriq. Muammoli savolga aqliy hujum usulida javob toping.
Bozor iqtisodiyoti tavsiflanadi, masalan, xususiy mulkchilik mavjudligi, ijtimoiy mehnat taqsimoti, tovarni ekvivalentlik asosida pulga ayirboshlanishi.

2-guruh

1-topshiriq. Ushbu fikr to'g'ri yoki noto'g'riligini aniqlang (javobni asoslang).
AQSHning iqtisodiy salohiyati nimalarda ifodalanadi?

2-topshiriq. Muammoli savolga aqliy hujum usulida javob toping.
AQSH bozor iqtisodiyotining asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?

3-guruh

1-topshiriq. Ushbu fikr to'g'ri yoki noto'g'riligini aniqlang (javobni asoslang).
AQSH bozor iqtisodiyoti rivojlanishida federal boshqaruv nimalarda o'z ifodasini topadi?

2-topshiriq. Muammoli savolga aqliy hujum usulida javob toping.
AQSH iqtisodiyotining baynalminalligi nimalarda aks yettiriladi?

Ақлий ҳужум ва масалани ечиш босқичлари

1. Мустақил фикрланг хаёлингизга келган барча ғоя, фикрларни қоғозга ёзинг.
2. Барча ғоя ва фикрларни ёзинг, агар улар такрорланаётган бўлса, махсус белги қўйинг.
3. Ғояларни баҳоланг.
4. Энг мақбул ғоя гуруҳ ғояси сифатида шакллантиради.
5. Барча ёзилган ғоялар гуруҳ муаммосини ечиш учун гуруҳлаштириш мумкин.
6. Гуруҳнинг умумий жавоби шакллантирилади.

Amaliy mashg'ulotning texnologik kartasi (5-mashg'ulot)

Bosqichlar, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
1-bosqich. Kirish (10 min.)	1.1. Mavzuning maqsadi rejadagi o'quv natijalarini e'lon qiladi, ularning ahamiyati va dolzarbligini asoslaydi. Mashg'ulot hamkorlikda ishlash texnologiyasini qo'llagan holda o'tilishini ma'lum qiladi. 1.2. Blits-so'rov o'tkazadi va auditoriyaning tayyogarlik darajasini aniqlaydi: 1) AQSH iqtisodiyoyi rivojlanish bosqichlarini	1.1. Mavzuni yozadilar va savollarga javob beradilar.

	bilasizmi? Ularning iqtisodiy ko'rsatkichlarini bilasizmi? Mavzu mazmunining muhokamasi guruhlarda davom etishini e'lon qiladi.	
2-bosqich. Asosiy (60 min.)	2.1. Talabalarni 4 guruhga bo'ladi, har biriga vazifa beradi. O'quv natijalarini eslatadi. 2.2. Vazifani bajarishda o'quv materiallari (ma'ruza matni, o'quv qo'llanma)laridan foydalanish mumkinligini eslatadi. Gruhlarda ish boshlashni taklif etadi. 2.3. Tayyorlangan taqdimotni namoyish etadi. 2.4. Talabalar javobini sharxlaydi, xulosalarga e'tibor beradi, aniqlik kiritadi. 2.5. Insert usulida 3-ilovadagi topshiriqni tayyorlashni taklif etadi.	2.1. O'quv natijalarini taqdim qiladilar. 2.2 Savollar beradilar. To'ldiradilar. 2.3. Topshiriqni tayyorlaydilar.
3-bosqich Yakuniy (10 min)	3.1. Mashg'ulotni Yakunlaydi mavzu bo'yicha umumiy xulosalarni shakllantiradi. Gruhlarga umumiy ball beradi. Talabalarni baholaydi va rag'batlantiradi. 3.2. Mustaqil ish sifatida test beradi.	Eshitadilar. Topshiriqni oladilar.

1- ilova.

Guruh bilan ishlash qoidalari
Guruhning har bir a'zosi: <ul style="list-style-type: none"> - o'z sheriklarining fikrlarini xurmat qilishlari lozim; - berilgan topshiriqlar bo'yicha faol, hamkorlikda va mas'uliyat bilan ishlashlari lozim; - o'zlariga yordam kerak bo'lganda so'rashlari mumkin; - yordam so'rganlarga ko'mak berishlari lozim; - guruhni baholash jarayonida ishtirok etishlari lozim; - "Biz bir kemadamiz, birga cho'kamiz yoki birga qutilamiz" qoidasini yaxshi bilishlari lozim.

2-ilova

Guruhlar uchun topshiriqlar.

1- guruh.

AQSH iqtisodiyoti, AQSH milliy xo'jaligi, milliy mahsuloti ushunchalarining mazmunini yoriting.

"Federal iqtisod" so'ziga klaster tuzing.

2- guruh.

AQSH iqtisodiyotning bosh masalasi qanday? U bilan bog'liq qanday muammolar mavjud?

"bozor iqtisodi" tushunchasiga klaster tuzing.

3- guruh.

“AQSH iqtisodiyoti” tushunchasiga klaster tuzing.

3-ilova.

“Insert usuli”

Insert - samarali o‘qish va fikrlash uchun belgilashning interfaol tizimi hisoblanib, mustaqil o‘qib-o‘rganishda yordam beradi. Bunda ma’ruza mavzulari, kitob va boshqa materiallar oldindan talabaga vazifa qilib beriladi. Uni o‘qib chiqib, «V; +; -; ?» belgilari orqali o‘z fikrini ifodalaydi.

Matnni belgilash tizimi

(v) - men bilgan narsani tasdiqlaydi.

(+) – Yangi ma’lumot.

(-) – men bilgan narsaga zid.

(?) – meni o‘ylantirdi. Bu borada menga qo‘shimcha ma’lumot zarur.

Insert jadvali

Tushunchalar	V	+	-	?
Iqtisodiyot				
Iqtisodiy taraqqiyot				
AQSH bozor iqtisodiyoti				
AQSH bozor iqtisodiyotining rivojlanish bosqichlari				
AQSH iqtisodiy oqimlari				
Federal iqtisodiyot				

5 - BOB. GERMANIYA DA BOZOR IQTISODIYOTI TAJRIBSI

Amaliy mashg'ulotida o'qitish texnologiyasi.

Vaqt-4 soat	Talabalar soni: 25-30 nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish bo'yicha amaliy
Amaliy mashg'ulotining rejasi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Germaniya iqtisodiyoti salohiyati 2. Ijtimoiy bozor xo'jaligi modeli 3. L. Erxardning "Iqtisodiy ravnaq" dasturi 4. G'arbiy va Sharqiy Germaniyaning qo'shilishi bilan bog'liq iqtisodiy muammolarning xal qilinishi 5. Hozirgi davr Germaniya iqtisodiyoti o'sishining muammolari va Shreder dasturi
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi:</i> Germaniyada bozor iqtisodiyoti tajribasi ma'ruzada olingan bilimlarni chuqurlashtirish va mustahkamlash.	
<i>Pedagogik vazifalar:</i> - ma'ruzada olingan bilimlarni mustahkamlash va ular asosida dokladlar tayyorlash ko'nikmalarini hosil qilish; - bilimlarni tizimlashtirish, taqqoslash, umulashtirish, iqtisodiy kategoriyalarni tahlil qilish jarayonlarni tashkil etish; - darslik bilan ishlash ko'nikmalarini hosil qilish; - iqtisodiy axborotlarni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish.	<i>O'quv faoliyatining natijalari:</i> Talaba: – bozor iqtisodiyoti o'tish davriga ta'rif beradi; – Germaniya iqtisodiyoti salohiyatini izohlaydi; – Germaniyaning ijtimoiy bozor xo'jaligini tushuntirib beradi; – Rivojlangan mamlakatlar ichida germaniyaning tutgan o'rnini izohlaydi; – Hozirgi davrda germaniya iqtisodiyotida bo'layotgan muammolarni sanab beradi va sabablarini tushuntiradi;
O'qitish usullari va texnikasi	Muammoli usul, suhbat, aqliy hujum, munozara, namoyish qilish.
O'qitish vositalari	Ma'ruza matni A32 formatdagi qog'oz, marker, skotch, o'quv materiallari.
O'qitish shakllari	Kollektiv, guruhlarda, individual
O'qitish sharoitlari	Guruhlarda ishlash uchun mo'ljallangan auditoriya

Amaliy mashg'ulotning texnologik kartasi

Bosqichlar, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
1-bosqich. Kirish (10 min.)	<p>1.1. Mavzuni, maqsadi rejadagi o'quv natijalarini e'lon qiladi ularning ahamiyatini va dolzarbligini asoslaydi.</p> <p>1.2. Olingan bilimlarni tekshirish maqsadida asosiy tushunchalar borasida savol-javob o'tkazadi (5-ilova).</p> <p>1.3. Dars mashg'uloti guruhlarda ishlash texnologiyasidan foydalangan holda amalga oshirilishini e'lon qiladi. Guruhda ishlash qoidalarini eslatadi. Ish tartibi va reglamentni aniqlashtiradi (1,2-ilova).</p>	<p>1.1. Eshitadilar, mavzuni yozadilar, savollarga javob beradilar va aniqlashtiradilar.</p>
2-bosqich. Asosiy (60 min.)	<p>2.1. Talabalarni 3-6 nafardan qilib guruhlariga ajratadi. Nazorat va natijalarni baholash uchun ekspertlar guruhini shakllantiradi.</p> <p>Guruhlariga o'quv topshiriqlarini topshiradi (3-ilova). Baholash ko'rsatkichlari va mezonlari (4-ilova) bilan, qanday qo'shimcha materiallardan foydalanish mumkinligi bilan (darslik, ma'ruzalar matni, O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov asarlari) tanishtiradi. Guruhlarda ishlash boshlanganligini e'lon qiladi.</p> <p>2.2. Taqdimot va natijalarni baholashni tashkil etadi.</p> <p>Izohlaydi, javoblarni tartibga keltiradi, asosan ishlarni bajarish jarayonida shakllangan xulosalarni umumlashtiradi.</p>	<p>2.1. O'quv topshiriqlari, baholash mezonlari bilan tanishadi, topshiriqni guruhga taqsimlaydi, umumiy ma'ruzani shakllantiradi.</p> <p>2.2. Natijalarni prezentatsiya qiladi, nazorat savollariga javob beradi. Qolgan ishtirokchilar taqdimotni to'ldiradilar va savollar beradi. Ekspertlar baholaydi</p>
3-bosqich. Yakuniy (10 min.)	<p>3.1. O'quv faoliyatini Yakunlaydi. Talabalar diqqatini asosiy jihatlariga qaratadi. Muammoni hal qilish jarayonida g'olib bo'lgan guruhni aniqlaydi va baholaydi.</p> <p>3.2. Mustqil ish uchun vazifa beradi.</p>	<p>3.1. Tinglaydilar, aniqlashtiradilar. Mustaqil ish uchun vazifalarni yozib oladilar.</p>

1-ilova.

Amaliyda ishlash tartibi va reglament

1. Guruhda ishlash va prezentatsiyani yozish – 20 min.
2. Ishning natijalarini taqdimot etish – 5 min.
3. Jamoa bo'lib muhokama qilish va guruhni baholash – 5 min.

Guruh bilan ishlash qoidalari

Guruhning har bir a'zosi:

- o'z sheriklarining fikrlarini xurmat qilishlari lozim;
- berilgan topshiriqlar bo'yicha faol, hamkorlikda va mas'uliyat bilan ishlashlari lozim;
- o'zlariga yordam kerak bo'lganda so'rashlari mumkin;
- yordam so'rganlarga ko'mak berishlari lozim;
- guruhni baholash jarayonida ishtirok etishlari lozim.

Guruhlarga topshiriqlar.

1-guruh.

1-topshiriq. Test.

Bozor iqtisodiyotiga o'tishning qanday modellari mavjud?

- a) Osiyocha model;
- b) sobiq sotsialistik mamlakatlar modeli;
- v) Afrika va lotin Amerikasi mamlakatlari modeli;
- g) barcha javoblar to'g'ri.

2-topshiriq. O'tish davri tushunchasining zamonaviy jihatlari va uni jahonda namoyon bo'lish xususiyatlarini tavsiflang.

Javob berishda grafik organayzerdan foydalaning: "Mantiqiy-tarkibiy sxema".

3-topshiriq. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlaridan ilovalar keltiring. I.A.Karimov iqtisodiyotni erkinlashtirish, mamlakatdagi siyosiy o'zgarishlar va davlat qurilishi to'g'risida.

4-topshiriq. Qisqacha xulosa qiling.

Ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan bozor iqtisodiyotiga o'tishning xususiyatlari nimadan iborat?

2-guruh.

1-topshiriq. Test.

Germaniya sanoat ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda qaysi mamlakatlardan keyingi o'rinda turadi?

- a) AQSH, Yaponiya, Rossiya;
- b)Fransiya, Angliya, Italiya;
- v) AQSH, Yaponiya, Xitoy;
- g) barcha javoblar to'g'ri.

2-topshiriq. Germaniyaning milliy iqtisodiy model "ijtimoiy bozor xo'jaligi" xususiyatlarini tavsiflang.

Javob berishda grafik organayzerdan foydalaning: "Mantiqiy-tarkibiy sxema".

3-topshiriq. GFR ning iqtisodiy siyosatini izoxlang.

4-topshiriq. Qisqacha xulosa qiling.

Germaniyaning iqtisodiyotini rivojlanishdagi asosiy omillar nimada?

3-guruh.

1-topshiriq. Test.

Ijtimoiy bozor xo'jaligining asosiy xususiyatlari qaysi javobda ko'rsatilgan?

- a) davlatning iqtisodiyotda katta o'rni mavjud;
- b) davlat iqtisodiyotga aralashmaydi;
- g) iqtisodiyotning siyosatdan quyi holatda ekanligi;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

2-topshiriq. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda islohotlar bosqichi va masalalarni tavsiflang.

Javob berishda grafik organayzerdan foydalaning: "Mantiqiy-tarkibiy sxema".

3-topshiriq. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlaridan ilovalar keltiring.

I.A.Karimov "Jahon moliyaviy - iqtisodiy inqirozi" asari .

4-topshiriq. Qisqacha xulosa qiling.

Nima uchun Germaniya iqtisodiyoti Yevropa mamlakatlari ichida yuqori o'rinlarda turadi?

4-ilova.

Baholash ko'rsatkichlari va mezonlari (ball)

Baholash ko'rsatkichlari va mezonlari (ballarda)	Guruhlar		
	1	2	3
1-topshiriq (0,3)			
2-topshiriq:			
- mavzuga mos kelishi, ko'rgazmalilik (0,8);			
- mantiqiylik, aniqlik (0,5);			
3-topshiriq (0,5)			
4-topshiriq:			
- xulosalarni aniq shakllantirilganligi (0,5);			
Reglament (0,2)			
Nazorat savollariga to'g'ri javob uchun (0,1)			
Boshqalar tomonidan to'ldirilganligi uchun (0,1)			
Jami (3,0)			

5-ilova.

Muammoli savollar.

- 1.Germaniyada YAIM va uning jon boshiga to'g'ri kelishini tavsiflab bering.
- 2.Germaniya iqtisodiyoti tuzumiy tarkibidagi asosiy xususiyatlar nimalardan iborat?
- 3.Germaniya ijtimoiy bozor iqtisodiyoti tushunchasi nimani bildiradi?
- 4.Germaniyaning qo'shilishi bilan bog'liq bozor iqtisodiyoti muammolari va ularni hal qilish yo'llari nimalardan iborat bo'lgan?

Amaliy mashg'ulotning texnologik kartasi (6-mashg'ulot)

Bosqichlar, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
1-bosqich. Kirish (10 min.)	<p>1.1. Mavzuning maqsadi rejadagi o'quv natijalarini e'lon qiladi, ularning ahamiyati va dolzarbligini asoslaydi.</p> <p>Mashg'ulot hamkorlikda ishlash texnologiyasini qo'llagan holda o'tilishini ma'lum qiladi.</p> <p>1.2. Blits-so'rov o'tkazadi va auditoriyaning tayyogarlik darajasini aniqlaydi:</p> <p>1) Germaniyaning iqtisodiyoyi rivojlanish bosqichlarini bilasizmi? Ularning iqtisodiy ko'rsatkichlarini bilasizmi?</p> <p>Mavzu mazmunining muhokamasi guruhlarda davom etishini e'lon qiladi.</p>	1.2. Mavzuni yozadilar va savollarga javob beradilar.
2-bosqich. Asosiy (60 min.)	<p>2.1. Talabalarni 4 guruhga bo'ladi, har biriga vazifa beradi.</p> <p>O'quv natijalarini eslatadi.</p> <p>2.2. Vazifani bajarishda o'quv materiallari (ma'ruza matni, o'quv qo'llanma)laridan foydalanish mumkinligini eslatadi.</p> <p>Gruhlarda ish boshlashni taklif etadi.</p> <p>2.3. Tayyorlangan taqdimotni namoyish etadi.</p> <p>2.4. Talabalar javobini sharxlaydi, xulosalarga e'tibor beradi, aniqlik kiritadi.</p> <p>2.5. Insert usulida 3-ilovadagi topshiriqni tayyorlashni taklif etadi.</p>	<p>2.1. O'quv natijalarini taqdim qiladilar.</p> <p>2.2 Savollar beradilar. To'ldiradilar.</p> <p>2.3. Topshiriqni tayyorlaydilar.</p>
3-bosqich Yakuniy (10 min)	<p>3.1. Mashg'ulotni Yakunlaydi mavzu bo'yicha umumiy xulosalarni shakllantiradi. Guruhlarga umumiy ball beradi. Talabalarni baholaydi va rag'batlantiradi.</p> <p>3.2. Mustaqil ish sifatida test beradi.</p>	Eshitadilar. Topshiriqni oladilar.

1- ilova.

Guruh bilan ishlash qoidalari

Guruhning har bir a'zosi:

- o'z sheriklarining fikrlarini xurmat qilishlari lozim;
- berilgan topshiriqlar bo'yicha faol, hamkorlikda va mas'uliyat bilan ishlashlari lozim;
- o'zlariga yordam kerak bo'lganda so'rashlari mumkin;
- yordam so'raganlarga ko'mak berishlari lozim;
- guruhni baholash jarayonida ishtirok etishlari lozim;
- "Biz bir kemadamiz, birga cho'kamiz yoki birga qutilamiz" qoidasini yaxshi

bilishlari lozim.

2-ilova

Guruhlar uchun topshiriqlar.

4- guruh.

Germaniya iqtisodiyoti, Germaniya bozor iqtisodiyoti salohiyatini, Germaniyada YAIMni yoriting.

Ijtimoiy bozor xo‘jaligi so‘ziga klaster tuzing.

5- guruh.

Germaniya iqtisodiyotning bosh masalasi qanday? U bilan bog‘liq qanday muammolar mavjud?

“GDR” tushunchasiga klaster tuzing.

6- guruh.

L. Erxardning “Iqtisodiy ravnaq” dasturi haqida nimalarni bilasiz?

“Germaniya iqtisodiyoti” tushunchasiga klaster tuzing.

3-ilova.

“Insert usuli”

Insert - samarali o‘qish va fikrlash uchun belgilashning interfaol tizimi hisoblanib, mustaqil o‘qib-o‘rganishda yordam beradi. Bunda ma’ruza mavzulari, kitob va boshqa materiallar oldindan talabaga vazifa qilib beriladi. Uni o‘qib chiqib, «V; +; -; ?» belgilari orqali o‘z fikrini ifodalaydi.

Matnni belgilash tizimi

(v) - men bilgan narsani tasdiqlaydi.

(+) – Yangi ma’lumot.

(-) – men bilgan narsaga zid.

(?) – meni o‘ylantirdi. Bu borada menga qo‘shimcha ma’lumot zarur.

Insert jadvali

Tushunchalar	V	+	-	?
Yevropa iqtisodiyot				
Germaniya taraqqiyot				
Germaniya iqtisodiyotining rivojlanish bosqichlari				
Germaniyada xususiy mulk				
Germaniya sanoati				
Germaniya qishloq xo‘jaligi				

MAVZU BO‘YICHA TESTLAR**1. Germaniya .....**

- a) o‘rta industrial mamlakat;
- b) rivojlangan industrial mamlakat;
- v) industriallashmagan mamlakat;
- g) to‘g‘ri javob yo‘q.

2. Germaniyada ijtimoiy bozor xo‘jaligi shakllangan bo‘lib, u-.....

- a) iqtisodiy yo‘nalishning asosini tashkil etadi
- b) ijtimoiy yo‘nalishni asosini tashkil etadi
- v) barcha xo‘jalikni asosini tashkil etadi
- g) Barcha javoblar to‘g‘ri

3. Ikkinchi jahon urushidan keyingi Germaniya bozor iqtisodiyotining rivojlanishida o‘anday dasturining ahamiyati katta bo‘lgan?

- a) L. Erxardning “Iqtisodiy ravnaq” dasturi
- b) Inqirozga qarshi dastur
- v) Shreder dasturi
- g) Shreder islohotining ahamiyati

4. Germaniya bozor iqtisodiyoti rivojlanishida qanday hududlarning qo‘shilishi bilan bog‘liq muammolarni hal qilish katta ahamiyat kasb etadi?

- a) g‘arbiy hududlar
- b) janubiy hududlar
- v) shimoliy hududlar
- g) Sharqiy hududlar

5. Germaniyada asosiy ijtimoiy muammolar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- b) ish joyining qimmatliligi
- v) ijtimoiy yukning og‘irligi
- g) xalq qarib borishining o‘ssishi
- d) barcha javoblar to‘g‘ri.

6-BOB. FRANSIYADA IJTIMOIYLASHTIRILGAN BOZOR IQTISODIYOTI

Amaliy mashg'ulotning texnologik kartasi (7-mashg'ulot)

Bosqichlar, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
1-bosqich. Kirish (10 min.)	<p>1.1. Mavzuning maqsadi rejadagi o'quv natijalarini e'lon qiladi, ularning ahamiyati va dolzarbligini asoslaydi. Mashg'ulot hamkorlikda ishlash texnologiyasini qo'llagan holda o'tilishini ma'lum qiladi.</p> <p>1.2. Blits-so'rov o'tkazadi va auditoriyaning tayyogarlik darajasini aniqlaydi: 1) Fransiyaning iqtisodiy rivojlanish bosqichlarini bilasizmi? Ularning iqtisodiy ko'rsatkichlarini bilasizmi? Mavzu mazmunining muhokamasi guruhlarda davom etishini e'lon qiladi.</p>	1.3. Mavzuni yozadilar va savollarga javob beradilar.
2-bosqich. Asosiy (60 min.)	<p>2.1. Talabalarni 4 guruhga bo'ladi, har biriga vazifa beradi. O'quv natijalarini eslatadi.</p> <p>2.2. Vazifani bajarishda o'quv materiallari (ma'ruza matni, o'quv qo'llanma)laridan foydalanish mumkinligini eslatadi. Guruhlarda ish boshlashni taklif etadi.</p> <p>2.3. Tayyorlangan taqdimotni namoyish etadi.</p> <p>2.4. Talabalar javobini sharxlaydi, xulosalarga e'tibor beradi, aniqlik kiritadi.</p> <p>2.5. Insert usulida 3-ilovadagi topshiriqni tayyorlashni taklif etadi.</p>	<p>2.1. O'quv natijalarini taqdim qiladilar.</p> <p>2.2 Savollar beradilar. To'ldiradilar.</p> <p>2.3. Topshiriqni tayyorlaydilar.</p>
3-bosqich Yakuniy (10 min)	<p>3.1. Mashg'ulotni Yakunlaydi mavzu bo'yicha umumiy xulosalarni shakllantiradi. Guruhlarga umumiy ball beradi. Talabalarni baholaydi va rag'batlantiradi.</p> <p>3.2. Mustaqil ish sifatida test beradi.</p>	Eshitadilar. Topshiriqni oladilar.

1- ilova.

Guruh bilan ishlash qoidalari

Guruhning har bir a'zosi:

- o'z sheriklarining fikrlarini xurmat qilishlari lozim;
- berilgan topshiriqlar bo'yicha faol, hamkorlikda va mas'uliyat bilan ishlashlari lozim;

- o‘zlariga yordam kerak bo‘lganda so‘rashlari mumkin;
- yordam so‘rganlarga ko‘mak berishlari lozim;
- guruhni baholash jarayonida ishtirok etishlari lozim;
- “Biz bir kemadamiz, birga cho‘kamiz yoki birga qutilamiz” qoidasini yaxshi bilishlari lozim.

2-ilova

Guruhlar uchun topshiriqlar.

7- guruh.

Fransiya iqtisodiyoti, Fransiya bozor iqtisodiyoti salohiyatini, Fransiya YAIMni yoriting.

Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi so‘ziga klaster tuzing.

8- guruh.

Fransiya iqtisodiyotning bosh masalasi qanday? U bilan bog‘liq qanday muammolar mavjud?

Fransiya ijtimoiy iqtisodi tushunchasiga klaster tuzing.

9- guruh.

Jyuzep va Jospen islohotlari haqida nimalarni bilasiz?

“Fransiya iqtisodiyoti” tushunchasiga klaster tuzing.

3-ilova.

“Insert usuli”

Insert - samarali o‘qish va fikrlash uchun belgilashning interfaol tizimi hisoblanib, mustaqil o‘qib-o‘rganishda yordam beradi. Bunda ma’ruza mavzulari, kitob va boshqa materiallar oldindan talabaga vazifa qilib beriladi. Uni o‘qib chiqib, «V; +; -; ?» belgilari orqali o‘z fikrini ifodalaydi.

Matnni belgilash tizimi

(v) - men bilgan narsani tasdiqlaydi.

(+) – Yangi ma’lumot.

(-) – men bilgan narsaga zid.

(?) – meni o‘ylantirdi. Bu borada menga qo‘shimcha ma’lumot zarur.

Insert jadvali

Tushunchalar	V	+	-	?
Yevropa iqtisodiyot				
Fransiya taraqqiyot				
Fransiya iqtisodiyotining rivojlanish bosqichlari				
Fransiyada xususiy mulk				
Fransiya sanoati				
Fransiyada qishloq xo‘jaligi				

4-ilova.

MAVZU BO‘YICHA TESTLAR

1. Fransiya .....

- a) o‘rta industrial mamlakat;
- b) rivojlangan industrial mamlakat;
- v) industriallashmagan mamlakat;
- g) to‘g‘ri javob yo‘q.

2. Fransiya davlat byudjetining daromad qismining necha foizini soliq yig‘imi tashkil etadi?

- a) 90%
- b) 80%
- v) 70%
- g) 60%

3. Fransiya YAIM ning 19,3% qanday to‘lovlr tashkil etadi? Ijtimoiy to‘lovlar YAIMning 19,3 foizini tashkil etadi

- a) ijtimoiy to‘lovlar
- b) soliq to‘lovlari va yig‘imlari
- v) iqtisodiy to‘lovlar
- g) To‘g‘ri javob yo‘q.

4. Fransiyada 90 – yillar boshida ishsizlikning oldini olishga qaratilgan choralardan biri qaysilar? davlat zayomi chiqarish bo‘ldi

- a) davlat aksiyalari
- b) davlat obligatsiyalari
- v) barcha javob to‘g‘ri.
- g) davlat zayomi

5. Bozor iqtisodiyotining ijtimoiylik darajasini ko‘tarishda qaysi holatlardan foydalaniladi?

- b) xususiy institutlar va tashkilotlar
- v) maxalla faollari
- g) turli kengashlar
- d) barcha javoblar to‘g‘ri

7-BOB. YAPONIYA BOZOR IQTISODIYOTI TAJRIBASI

Amaliy mashg'ulotida o'qitish texnologiyasi.

Vaqt-4 soat	Talabalar soni: 25-30 nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Muammoli Amaliy
O'quv mashg'ulotining rejasi	1.Yaponiyaning jahon iqtisodiyotidagi mavqei 2.Iqtisodiy "mo'jizada" milliy xususiylik ahamiyati 3.Demokratik kapitalizm modeli 4.YAponcha ishlab chiqarishning boshqarilishi xususiyatlari 5.Ilmiy-texnik progress va iqtisodiy taraqqiyot
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi:</i> narx uning turlari, ob'ektiv asoslari va vazifalari to'g'risidagi ma'ruzada olingan bilimlarni mustahkamlash va aniqlashtirish.	
<i>Pedagogik vazifalar:</i> – mavzu bo'yicha bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirish va mustahkamlashga undash. – mavzu bo'yicha bilimlarni tizimlashtirish va mustahkamlash. – muammoli masalalarni yechish odatlarini rivojlantirish, muammoni tahlil qilish, muqobil echimlarni ilgari surish, Yakuniy xulosani shakllantirish.	<i>O'quv faoliyatining natijalari:</i> Talaba: - Jahon iqtisodiyoti va jahon bozori farqi; - Yaponiya iqtisodiyotining jaxon iqtisodiyotiga qo'shgan xissasi; - Yaponiyaning iqtisodiy "mo'jizasi" deganda nimani tushunasiz; - demokratik apitalizm xususiyati;; - Yaponiyaning milliy ishlab chiqarishi hususiyati;
O'qitish usullari	Muammoli usul, suhbat, aqliy hujum, munozara, namoyish qilish, insert.
O'qitish vositalari	Ma'ruza matni, proektor, A32 formatdagi qog'oz, marker, skotch, o'quv materiallari, konspektlar.
O'qitish shakllari	Jamoa, guruhlarda
O'qitish sharoitilari	Guruhlarda ishlash uchun mo'ljallangan auditoriya

Amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi

Bosqichlar, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
1-bosqich. Kirish (10 min.)	1.1. Mavzuni, maqsadi rejadagi o'quv natijalarini e'lon qiladi ularning ahamiyatini va dolzarbligini asoslaydi. 1.2. Savollar bo'yicha talabalar bilimini va	Mavzuni yozadilar va savollarga javob beradilar

	<p>mazmunli javoblarni dolzarblashtiradi.</p> <p>Bilimlarni dolzarblashtirish jarayonida talabalar tomonidan olingan bilimlarning kamligini e'tirof qiladi.</p> <p>1.3. Mashg'ulotning muammoli tarzda o'tishini ta'kidlaydi.</p>	
<p>2-bosqich asosiy (55 min)</p>	<p>2.1. Muammoli vazifani talabalarga o'qib beradi (ilova 1). Muammoni shakllantirishni tashkil qiladi. Taklif etilgan muammoni shakllantirish variantlarini talabalar bilan birgalikda tahlil qiladi va muhokama qiladi. Ularning ichidan aniqlashtirilgan va tahrir qilingan bir variantni tanlaydilar.</p> <p>2.2. Talabalarni 3 guruhga ajratadi. Mummoli vazifani hal qilishni topshiradi. O'quv vazifasini baholash ko'rsatkichlari va mezonlarini tarqatadi. Muammoni hal qilish bo'yicha uslubiy ko'rsatmalarni, kutilayotgan natijalarni tushuntirib beradi. Aqliy hujum, g'oyalarni tanlash va baholash, guruhlarda ishlash qoidalarni eslatadi. Guruh ishlarini boshlanganligini e'lon qiladi.</p> <p>2.3. Taqdimotni boshlashni e'lon qiladi. Taqdimot jarayonida javoblarni sharhlaydi. To'g'ri qarorni ta'kidlaydi, xatolarni ko'rsatadi. Muammoli vazifa echimlarini munozara shaklida muhokamasini tashkil qiladi. Talabalar bilan birgalikda javoblarni baholaydi. Javoblar to'liq bo'lmagan holda o'zi javob beradi. Guruhlarning o'zaro baholashini tashkil etadi.</p> <p>2.4. Yakun chiqaradi.</p>	<p>2.1. Eshitadilar, muammoni shakllantirish bo'yicha takliflarni kiritadilar.</p> <p>2.2. Guruhlarda ishlaydilar: Muammoli vazifani hal qiladilar, taqdimot varaqalarini rasmiylashtiradilar.</p> <p>2.3. Muammoli vazifaning natijalarini taqdimot qiladilar. Muammoni hal qilish bo'yicha qarorlar variantlarini muhokama qiladilar. O'zaro baholaydilar.</p> <p>2.4. Tinglaydilar</p>
<p>3-bosqich Yakuniy (15 min)</p>	<p>3.1. O'quv faoliyatini Yakunlaydi. Talabalar diqqatini asosiy jihatlarga qaratadi. Muammoni hal qilish jarayonida guruhlar faoliyatidagi muvofaqiyatlarni ta'kidlaydi. Bajarilgan ishning kasbiy faoliyat uchun ahamiyatini ta'kidlaydi.</p> <p>3.2. Mustqil ish uchun vazifa beradi.</p>	<p>3.1. Tinglaydilar, aniqlashtiradilar. Mustaqil ish uchun vazifalarni yozib oladilar.</p>

Munozara qatnashchilariga eslatma

1. Munozara munosabatlar yig'indisi emas, balki muammo echimi uslubiyatidan iborat.
2. Ko'p gapirmasdan boshqalarning so'zlashiga imkon ber.
3. Maqsadga erishish yo'lida hissiyotlarni jilovlab, batafsil o'ylagan holda so'zla.
4. Raqiblarning vaziyatini o'rganib, ularga xurmat bilan murojaat qil.
5. Raqiblarning tomonidan aytilgan fikrlarga tanqidiy va mulohazali yondash.
6. Munozara predmeti bo'yicha chetga chiqmagan holda to'g'ri yondashib gapir.

Muammoli amaliyning boshqaruv dastaklari

Boshlovchi barcha vazifalarni o'ziga oladi – munozara bosqichlarini boshqarish, javoblarning asoslanishi va to'g'riligini tasdiqlash, qo'llangan termin va tushunchalarni aniqlash, munosabatlarni to'g'ri qo'llash va boshqalar. Taqdimotlarning taqsimotini to'g'ri boshqarish.

Taqrizchi – tomonlarning ma'ruzalarini yo'nalishlar bo'yicha belgilash va to'liq xarakterda baholash: dolzarbligini, ilmiy jihati, mantiqiylik va masalalarning aniq qo'yilganligi, xulosalarning aniq ko'rsatilishi.

Raqib – qabul qilingan tadqiqot o'rtasida raqobatchilik jarayonini shakllantiradi. U faqatgina ma'ruzachining asosiy holatini tanqid qilish emas, shu bilan birgalikda, uning aytgan fikrlaridan zaif yoki xato tomonlarini topish hamda o'zining hal qiluvchi fikrlarini taklif qilishi ham mumkin.

Ekspert – barcha munozaralarning, jumladan, munozara qatnashchilari tomonidan aytilgan fikrlarning, qilingan xulosalarning, taklif va gipotezalarning maxsuldorligini baholaydi.

Munozara reglamentini o'tkazish tartibi

1. Boshlovchi ma'ruza mavzusi va ma'ruzachilarning taqdimotlarini e'lon qiladi.
2. Ma'ruza 5 minut davom etadi.
3. Taqrizchi – 2 minut.
4. Raqib – ma'ruza mavzusi bo'yicha fikrlarini 1-3 minut taqdim etadi.
5. Jamoaviy muhokama – 5-10 minut.

Muhokama va xulosalar chiqarish uchun savollar

1. Yaponiya iqtisodiyotining jahondagi yyetakchiligi nimalarda o'z ifodasini topadi?
2. Yaponiya iqtisodiy "mo'jizasi"ning mazmuni nimada?
3. Yaponiyaning Yangi texnologiya, avtomatikada jahondagi yyetakchiligini aytib bering.
4. Yaponiya tadbirkorligida milliylikning mazmuni nimadan iborat?
5. Yaponiya menejment deganda nimani tushunasiz?
6. Yaponiya militarizmini Ikkinchi Jahon urushidan keyin demokratik kapitalizm bilan almashuvining bozor iqtisodiyoti rivojida ahamiyati nimalardan iborat?

7.Yaponiya iqtisodiy “mo‘jizasi”da ilmiy-texnik taraqqiyotning o‘rni qanday bo‘lgan?

3-ilova.

Baholar mezonlari va ko‘rsatkichlari jadvali

Doklad qiluvchilar	Dokladdagi ma’lumotning to‘liqligi 60%	Axborotning Yangiligi 15%	Axborotni tasvirlashda vositalarning ishlatilishi 15%	Reglament 10%	Jami
1					
2					
3					
4					

Oponentlar	Dokladga qilingan qo‘shimchalar 40%	Munozarada qatnashganligi 20%	Savollar		Jami
			Miqdori	Sifati	
1					
2					
3					
...					

Diskussiya qatnashchilari	Savollar (0,1 har biri uchun)	Maqsadlilik (0, 3)	Qo‘shimchalar (0,2 har biri uchun)	Jami
1				
2				
3				
4				

Yaponcha ishlab chiqarishning boshqarilishi xususiyatlari

Yaponiya iqtisodiy taraqqiyotida va raqobatbardoshlikni yuzaga keltirishda ishlab chiqarish menejmenti va o'zgi xos rahbarlik uslubining yaratilishi muhim o'rin egallaydi. 70 – yillargacha uzoq davom etgan arzon ish kuchi va yonilg'i – xomashyo past baholi importga asoslangan raqobatbardoshlik mavjud edi. Dollarga nisbatan iena pas kursda bo'lib, yapon mahsulotlari eksporti ham boshqa rivojlangan mamlakatlarga nisbatan past edi. Yonilg'i – xomashyo narxining, ayniqsa neftning narxini baland bo'lib ketilishi, katta o'zgarishlarga olib keldi. Yaponiya sanoati o'zida tezda o'zgarishlar yasab, kam resurs sig'imli tarmoqlarga o'tishni ta'minlay oldi va resurs tejimli, mehnat tejimli texnologiyalarni ishlab chiqib, sanoatda qo'llay boshladi.

Yaponiya kompaniyalarining turg'unlik xususiyatini yaponcha yollanma mehnat tizimi bilan bog'laydilar. Bu tizimning uch tomoni mavjud: 1) ishchilarning umr bo'yi yollanishi. Bunda ishchilarning to nafaqaga chiqquncha ish bilan ta'minlanishi kafolatlib, ish joyining doimiyligi ta'minlanadi. 2) Maxsus ish haqi tizimi. Bunda yoshiga va kompaniyadagi ish stajiga qarab maosh ortib boradi. 3) Kasaba uyushmalari tarmoq bo'yicha emas, balki firma bo'yicha tuziladi va muayyan korxonada ichida faoliyat ko'rsatadi.

“Umr bo'yi yollanish” asosan yirik korporatsiyalarda va qisman o'rta korxonalarda qo'llaniladi. Umuman taxminan sanoat ishlab chiqarishidagi bandlikning 15-20 foizini tashkil etadi. Bu tizim yuridik asossiz bo'lib, kelishuv bo'yicha amalga oshiriladi. Yaponiyada ikki xil mehnat bozori mavjud bo'lib, birinchisi “tashqi mehnat bozori” deyiladi. Bu boshqa mamlakatlardan deyarli farqlanmaydi. Ikkinchisi “ichki mehnat bozori” bu korporatsiya yoki “Keyretsu” sanoat guruhida qo'llaniladi. Bunda firma ichida past samarali joydan boshqasiga o'tkazilib, yuqori malakali ishchilarni saqlab qolishga erishiladi. SHu bilan birga ishga qabul qilish ma'lum mutaxassisligi, malakaga egaligi asosida bo'lmay, “inson yollanishi” tarzida amalga oshadi. Chunki o'qitish, hunarga o'rgatish butun ish va amal davrida davom etadi. Halollik va mehnat bilan bog'langan insof, xatarlikka qattiq e'tibor beriladi va bunda mehnat bilan menejment o'rtasidagi to'la kelishuvlik katta ahamiyat kasb etadi. Malakali ishchilar va boshqaruv xodimlarining ish haqi farqi juda kam bo'ladi. Injener-texnik xodimlar va ishchilarning bir-biriga yaqin bo'lishi va farqning kamligi rag'batlantiriladi.

Bu tizim hozirgacha ham Yaponiyada asos bo'lib hisoblanadi. Tadqiqotlar bo'yicha 1000 kishiga nisbatan sanoat kompaniyalarida universitetlardan to'g'ri yollanganlar ichida 30 yoshgachasi – 78,9 foiz, 40 yoshgachasi – 70 foiz, 50 yoshgachasi – 66,2 foiz, 60 yoshgacha – 33,6 foizni saqlab qolgan. Bu raqamlar “umr bo'yi” tizimining amalda ekanligini ko'rsatadi.

Malakali xodimlarni saqlab qolish uchun kompaniyalar Yangi usullar qo'llashni lozim topadilar. Aytaylik, o'rta va yuqori menejerlar uchun aksiyalarni imtiyozli baholarda sotish. Bu avvalo AQSHda qo'llanilgan bo'lib, hozir Yaponiyada ham keng qo'llanila boshladi.

Yaponiya ishchilari dunyoda eng yuqori ish haqiga ega. Bu mehnat bilan menejment o'rtasida to'la kelishuvning katta asosi bo'lib hisoblanadi. Masalan, ish kunining yo'qotilishi bo'yicha yyetakchi rivojlangan mamlakatlar ichida Yaponiya eng past o'rinda turadi. Ma'lumki, ish kunlarini yo'qotish avvalo mehnat bo'yicha kelishmovchilik sababi bilan yuz beradiki, ishchilar o'z boshliqlariga qarshi norozilik bildirishini natijasi hisoblanadi.

Yaponiya korxonalarida texnika xavfsizligi darajasi juda yuqori. Bularning barchasi ish kuchi sifatining yuqoriligi va buning raqobatbardoshlikka ta'siri kattaligini ko'rsatadi.

Keyingi yillarda Yaponiya ishlab chiqarish menejmenti tizimi va boshqarishda bir qancha takomillashuv amalga oshmoqda. Bunda "Toyotizm" Yangi modeli ahamiyatlidir. Buni ishlab chiqqan Toyota firmasidir. Yangi tizim standartlikning ustuvorligini saqlagan xolda diversifikatsiyalashgan mahsulotlar sifatini ko'tarish va moslashuv darajasini ko'tarish imkonini beradi. Ma'lumki, fordcha ommaviy mahsulot ishlab chiqarish modeli vaqtlarida bir qancha qiyinchiliklarga duch kelib, o'zgarish talab etgan xolda Yangi texnologiyalarni yuzaga keltiradi.

Yangi tizimda "albatta o'z muhlatida" va "sifatni total nazorati" usulari ishlab chiqarilib, bular kompaniyalar bilan ta'mineotchlar o'rtasida jips aloqani talab etadi. Ishlab chiqarishni ilmiy asosda olib borish, dizayn, injiniring va sanoat ishlab chiqarishini integratsiyalashuvi hamda yagona ishlab chiqarish jarayoni sikliga aylantirish yuz beradi. Iste'molchilar va talab me'yoriga katta e'tibor beriladi. Bunday sharoitda inson resursi menejmenti Yangi talablarni yuzaga keltiradi. SHu bilan birga ishchilarning malakasi, mutaxassisligi to'xtovsiz takomillashib borishi zarur bo'ladi.

Pravodgi "Toyotizm"dan kelib chiqadigan natija zarur mahsulotlarning zarur miqdorda va zarur vaqtda ishlab chiqarilishini ta'minlashga to'la erishuvdan iboratdir. Bu tizimda avtomatlashuv, Ya'ni aqlli mashinalar yaratish va defektni avtomatikaning o'zi boshqarishi, bir vaqtda bir necha modellarni yig'ish, buyurtmachilar bilan ta'minotchilar o'rtasida axborot doimiyligini ta'minlash kabilar asos hisoblanadi.

Toyota avtomobil kompaniyasida qo'llanilgan bu ishlab chiqarish menejmenti tizimi boshqa mamlakatlarga ham tarqalgan va sanoatda inqilobiy o'zgarishlarga olib keldi.

Yaponiya kompaniyalaridagi boshqaruv usuli qisqa vaqtda foyda olishga emas, balki foyda olishning doimiyligini ta'minlashga qaratilgandir. Shuning uchun Yaponiya menejmenti G'arbiy menejmentdan ko'p tomonlama farqlanadi.

Yaponiya menejmenti dunyoda eng ilg'or hisoblanadi va u to'xtovsiz takomillashib boradi, og'ir holatlarga moslashuvchan bo'lib, Yaponiya kompaniyalarining raqobatdoshligini ta'minlashda katta o'rin egallaydi. Shuning uchun ham bozor iqtisodiyotini rivojlantirishda Yaponiya iqtisodiyoti boshqaruvi tajribalarini o'rganib borish va foydalanish usullarini belgilab borish ahamiyatlidir.

5-ilova.

“Insert usuli”

Insert - samarali o‘qish va fikrlash uchun belgilashning interfaol tizimi hisoblanib, mustaqil o‘qib-o‘rganishda yordam beradi. Bunda ma’ruza mavzulari, kitob va boshqa materiallar oldindan talabaga vazifa qilib beriladi. Uni o‘qib chiqib, «V; +; -; ?» belgilari orqali o‘z fikrini ifodalaydi.

Matnni belgilash tizimi

- (v) - men bilgan narsani tasdiqlaydi.
- (+) – Yangi ma’lumot.
- (-) – men bilgan narsaga zid.
- (?) – meni o‘ylantirdi. Bu borada menga qo‘shimcha ma’lumot zarur.

Insert jadvali

Tushunchalar	V	+	-	?
Iqtisodiy mavqei				
Yaponiyada iqtisodiy taraqqiyot				
Ikkinchi Jahon urushidan keyin Yaponiya				
Iqtisodiy “mo‘jiza”				
Ilm sig‘imli mahsulotlar				
SHarqcha tarbiya				

6-ilova.

Muammoli savollar

1. Yaponiyada iqtisodiy taraqqiyotida mentalitetlik nima?
2. Ish joyining “ikkinchi oila” darajasida bo‘lishi qanday ahamiyatga ega?

7-ilova.

MAVZU BO‘YICHA TESTLAR

1. Yaponiya eksportining necha foizi ishlab chiqarish jixozlariga to‘g‘ri keladi?

- a) 59,8 foiz;
- v) 49,1 foizi;
- g) 38,3 foizi;
- d) 67,4 foizi;

2. Yaponiyada bandlik darajasiga katta ta’sir ko‘rsatgan omilardan biri nimada?

- b) ish joyining “ikkinchi oila” darajasi
- v) millatning asosiy qismi yapon millatiga mansub bo‘lganligi;
- g) banlik darajasining yuqoriligi;
- d) yuqoridagi barchasi.

3. Yaponiyaning “iqtisodiy” mo‘jizasi taraqqiyotida birlamchi ahamiyatga ega bo‘gan omil nimada?

- a) ilmiy - texnika;
- v) eksport salohiyati;
- g) raqobat va davlat siyosati;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

Amaliy mashg‘ulotning texnologik kartasi (9-mashg‘ulot)

Bosqichlar, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	o‘qituvchi	talaba
1-bosqich. Kirish (10 min.)	<p>1.1. Mavzuning maqsadi rejadagi o‘quv natijalarini e‘lon qiladi, ularning ahamiyati va dolzarbligini asoslaydi.</p> <p>Mashg‘ulot hamkorlikda ishlash texnologiyasini qo‘llagan holda o‘tilishini ma‘lum qiladi.</p> <p>1.2. Blits-so‘rov o‘tkazadi va auditoriyaning tayyogarlik darajasini aniqlaydi:</p> <p>1)Yaponiya kishloq xo‘jaligi rivoji va Ularning iqtisodiy ko‘rsatkichlarini bilasizmi?</p> <p>Mavzu mazmunining muhokamasi guruhlarda davom etishini e‘lon qiladi.</p>	1.4. Mavzuni yozadilar va savollarga javob beradilar.
2-bosqich. Asosiy (60 min.)	<p>2.1. Talabalarni 4 guruhga bo‘ladi, har biriga vazifa beradi.</p> <p>O‘quv natijalarini eslatadi.</p> <p>2.2. Vazifani bajarishda o‘quv materiallari (ma‘ruza matni, o‘quv qo‘llanma)laridan foydalanish mumkinligini eslatadi.</p> <p>Guruhlarda ish boshlashni taklif etadi.</p> <p>2.3. Tayyorlangan taqdimotni namoyish etadi.</p> <p>2.4. Talabalar javobini sharxlaydi, xulosalarga e‘tibor beradi, aniqlik kiritadi.</p> <p>2.5. Insert usulida 3-ilovadagi topshiriqni tayyorlashni taklif etadi.</p>	<p>2.1. O‘quv natijalarini taqdim qiladilar.</p> <p>2.2 Savollar beradilar. To‘ldiradilar.</p> <p>2.3. Topshiriqni tayyorlaydilar.</p>
3-bosqich Yakuniy (10 min)	<p>3.1. Mashg‘ulotni Yakunlaydi mavzu bo‘yicha umumiy xulosalarni shakllantiradi. Guruhlarga umumiy ball beradi. Talabalarni baholaydi va rag‘batlantiradi.</p> <p>3.2. Mustaqil ish sifatida test beradi.</p>	Eshitadilar. Topshiriqni oladilar.

Guruh bilan ishlash qoidalari

Guruhning har bir a'zosi:

- o'z sheriklarining fikrlarini xurmat qilishlari lozim;
- berilgan topshiriqlar bo'yicha faol, hamkorlikda va mas'uliyat bilan ishlashlari lozim;
- o'zlariga yordam kerak bo'lganda so'rashlari mumkin;
- yordam so'rganlarga ko'mak berishlari lozim;
- guruhni baholash jarayonida ishtirok etishlari lozim;
- "Biz bir kemadamiz, birga cho'kamiz yoki birga qutilamiz" qoidasini yaxshi bilishlari lozim.

Guruhlar uchun topshiriqlar.**10- guruh.**

Yaponiya iqtisodiyotining jahondagi yyetakchiligi nimalarda o'z ifodasini topadi?

11- guruh.

Yaponiya iqtisodiy "mo'jizasi"ning mazmuni nimada?

12- guruh.

Yaponiya militarizmini Ikkinchi Jahon urushidan keyin demokratik kapitalizm bilan almashuvining bozor iqtisodiyoti rivojidagi ahamiyati nimalardan iborat?

"Insert usuli"

Insert - samarali o'qish va fikrlash uchun belgilashning interfaol tizimi hisoblanib, mustaqil o'qib-o'rganishda yordam beradi. Bunda ma'ruza mavzulari, kitob va boshqa materiallar oldindan talabaga vazifa qilib beriladi. Uni o'qib chiqib, «V; +; -; ?» belgilari orqali o'z fikrini ifodalaydi.

Matnni belgilash tizimi

(v) - men bilgan narsani tasdiqlaydi.

(+) – Yangi ma'lumot.

(-) – men bilgan narsaga zid.

(?) – meni o'ylantirdi. Bu borada menga qo'shimcha ma'lumot zarur.

Insert jadvali

Tushunchalar	V	+	-	?
Yevropa iqtisodiyot				
Yaponiya taraqqiyot				
Yaponiya iqtisodiyotining rivojlanish bosqichlari				
Yaponiyada sanoat				
Yaponiyada kichik biznes				
Yaponiyada qishloq xo'jaligi				

Nazorat savollari:

- 1.Yaponiya iqtisodiyotining jahondagi yyetakchiligi nimalarda o‘z ifodasini topadi?
- 2.Yaponiya iqtisodiy “mo‘jizasi”ning mazmuni nimada?
- 3.Yaponiyaning Yangi texnologiya, avtomatikada jahondagi yyetakchiligini aytib bering.
- 4.Yaponiya tadbirkorligida milliylikning mazmuni nimadan iborat?
- 5.Yaponcha menejment deganda nimani tushunasiz?
- 6.Yaponiya militarizmini Ikkinchi Jahon urushidan keyin demokratik kapitalizm bilan almashuvining bozor iqtisodiyoti rivojidadagi ahamiyati nimalardan iborat?
- 7.Yaponiya iqtisodiy “mo‘jizasi”da ilmiy-texnik taraqqiyotning o‘rni qanday bo‘lgan?

8-BOB. JANUBIY-SHARQIY OSIYODAGI YANGI INDUSTRIAL MAMLAKATLARDA BAZAR TAJRIBASI

Amaliy mashg'ulotida o'qitish texnologiyasi

Vaqt- 4 soat	Talabalar soni: 25-30 nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish bo'yicha amaliy mashg'ulot.
Amaliy mashg'ulotining rejasi	1.Osiyo "Ajdaholari" va "Yo'lbarlari" 2. Janubiy Koreyada bozor iqtisodiyoti rivoji 3.Singapurda bozor iqtisodiyoti xususiyatlari 4. Tayvan va Gonkong bozor rivoji tajribasi 5."Yo'lbarlar"da bozor munosabatlarining iqtisodiy rivojga ta'siri
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi:</i> Osiyo "Ajdaholari", Osiyo "Yo'lbarlari", Janubiy Koreya iqtisodiyoti, Singapur iqtisodiyoti, Tayvand va Gonkong bozor tajribalari bilimlarini aniqlashtirish.	
<i>Pedagogik vazifalar:</i> - mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish; - bilimlarni taqqoslashni, umumlashtirishni, tahlilni tizimlashtirish ko'nikmasini hosil qilish; - o'z fikrni shakllantirish va bildirish jarayonini tashkil qilish; - kommunikasiya, guruhda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish;	<i>O'quv faoliyatining natijalari:</i> Talaba: -Osiyo "Ajdaholari" mamlakatlari haqida tushuntiradi; - Osiyo "Yo'lbarlari" mamlakatlardirining iqtisodiy rivoji haqida gapiradi; - Osiyo "Yo'lbarlari" va Osiyo "Ajdaxolari" mamlakatlarining bir – biridan farqi va o'xshash tomonlarini izoxlaydi; - Singapurning Hozirgi bozor iqtisodiyoti va o'tkan asrda uning rivojlanish tarixi haqida tushuntiradi; - Osiyodagi rivojlangan mamlakatlar haqida umumiy xulosasini gapiradi; - Osiyo rivojlangan mamlakatlarining Osiyo rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga ta'siri tushunchasini izoxlaydi;
O'qitish usullari va texnikasi	Birgalikda o'qish, munozara, taqdimot, Blits so'rov, grafik tashkil etuvchilar, T- jadval, "Vena" diagrammasi.
O'qitish vositalari	O'quv qo'llanmalar, ma'ruza matni, flip chart, marker, skotch, qog'oz
O'qitish shakllari	Guruhiy, kollektiv.
O'qitish sharoitlari	Texnik ta'minlangan, guruhlarda ishlashga moslashtirilgan auditoriya.

Amaliy mashg'ulotning texnologik kartasi (1-mashg'ulot)

Bosqichlar, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
1-bosqich. Kirish (5 min.)	<p>1.1. O'quv mashg'ulotining mavzusi maqsadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi.</p> <p>1.2. Talabalarni faollashtirish maqsadida mavzuning tayanch iboralari asosida blits-so'rov o'tkazadi (1-ilova).</p> <p>1.3. O'qitish guruhlarda ishlash texnologiyasi asosida olib borilishini e'lon qiladi.</p>	<p>1.1. Tinglaydilar, yozib oladilar.</p> <p>1.2. Savollarga javob beradilar</p>
2-bosqich. Asosiy (65 min.)	<p>2.1. Talabalarni 4 guruhga ajratadi. O'quv topshiriqlarini tarqatadi (2-ilova). Har bir talaba guruh bahosiga mos ravishda baho olishini tushuntiradi, guruhlarda ishlash qoidalari bilan tanishtiradi (1-ilova). Guruhlarda ishlash natijasi A32 bichimdagi qog'ozlarda ko'rsatilishi kerakligini ma'lum qiladi. Mavzu muhokamasi guruhlariga ishlar taqdimotidan so'ng davom etishini e'lon qiladi.</p> <p>2.2. Vazifa butun guruh tomonidan bajarilishini e'lon qiladi. Vazifani bajarishda darslik, ma'ruza matnlari va boshqa qo'llanmalardan foydalanish mumkinligini tushuntiradi. Kutilayotgan o'quv natijalarini eslatadi. Guruhlarda ishlarni boshlashni e'lon qiladi.</p> <p>2.3. Taqdimot va guruhlarda ishlash natijalarini o'zaro baholashni tashkil etadi. Javoblarni sharhlaydi, bilimlarni umumlashtiradi, vazifani bajarish jarayonidagi asosiy xulosalarga e'tiborni qaratadi.</p>	<p>2.1. O'quv topshiriqlarini baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishadilar. Vazifani bajaradilar.</p> <p>2.2. Taqdimot qiladi, to'ldiradi, boshqa guruhlariga savollar beradi va o'zaro baholashni amalga oshiradi. YOzib oladi.</p>
3-bosqich. Yakuniy (10 min.)	<p>4.1. Mashg'ulotga Yakun yasaydi, xulosalarni umumlashtiradi, guruhda faol ishtirok etgan talabalarni baholaydi.</p> <p>4.2. Mustaqil ish uchun vazifa davlatimizning Osiyo rivojlangan mamlakatlari bilan olib borayotgan</p>	<p>4.1. Tinglaydilar, aniqlashtiradilar.</p> <p>4.2. Mustaqil ish uchun vazifani yozib oladilar.</p>

	iqtisodiy aloqalari xususida ma'lumot to'plash.	
--	---	--

1-ilova.

Asosiy tushunchalar.

Osiyo "Ajdaholari", Osiyo "Yo'lbarzlari", Singapur iqtisodiyoti, Gonkong bozor tajribalari, milliy madaniyat, mentalitet, industrilashtirish, tez iqtisodiy rivoj.
--

2- ilova.

Guruh bilan ishlash qoidalari
Har biri o'z sheriklarining fikrlarini xurmat qilishlari lozim;
Har biri berilgan topshiriqlar bo'yicha faol, hamkorlikda va mas'uliyat bilan ishlashlari lozim;
Har biri o'zlariga yordam kerak bo'lganda so'rashlari mumkin;
Har biri yordam so'raganlarga ko'mak berishlari lozim;
Har biri guruhni baholash jarayonida ishtirok etishlari lozim.

3-ilova.

"Sinkveyn" (5 qator) texnikasi

Maqsad – kategoriyaga xarakteristika berish

Sinkveyn sxemasi:

- 1-qator – tushuncha
- 2-qator – tushunchani tavsiflovchi 2 sifat
- 3-qator – ushbu tushuncha vazifalari to'g'risidagi 3 ta fe'l
- 4-qator – ushbu tushuncha mohiyati to'g'risidagi 4 so'zdan iborat so'z so'z birikmasi
- 5-qator – ushbu tushuncha sinonimi.

4-ilova.

O'quv topshiriqlar

1-guruh

- Osiyo «Yo'lbarzlari», Osiyo «Ajdaholari» tushunchalariga sinkveyn tuzing.
- Jadvaldan foydalanib ushbu mamlakatlar iqtisodiyotini taqqoslang:

Davlatlar	Iqtisodiy oti qanday shakllangan	Davlatning iqtisodiyoti ga ta'siri	Sanoatini ng rivojlanish darajasi	Qishloq xo'jaligini ng rivojlanish darajasi	Iqtisodiyotini ng asosiy ustuvor tomonlar	Iqtisodiyotini ng o'xshash tomonlari
Osiyo «Yo'lbarzlari»						
Osiyo «Ajdaholari»						

2-guruh

1. «Milliy iqtisodiyot», «mentalitet» tushunchalariga sinkveyn tuzing.
2. Jadvaldan foydalanib umumiy holatlari bo'yicha taqqoslang:

Iqtisodiy shakillanishdagi xususiyatlar	Iqtisodiy rivojlanishdagi ahamiyati	Iqtisodiy rivojlanish ta'siridagi kamchiligi	Farqi va o'xshash tomonlari
Milliy iqtisodiyoti			
Mentalitet			

3-guruh

1. «Singapur», «Gonkong» tushunchalariga sinkveyn tuzing.
2. Jadvaldan foydalanib samaradorlik ko'rsatkichlarini taqqoslang:

Mamlakatlar	Iqtisodiyotining asosiy samaradorligi	Unga erishish usullari
Singapur		
Gonkong		

4-guruh

1. «Industria», «Raqobatbardoshlik» tushunchalariga sinkveyn tuzing.
2. Jadvaldan foydalanib geografik o'rnini iqtisodiyotiga ta'sir jarayoni bo'yicha tavsif bering:

Ko'zda tutilgan davlatlar	Geografi k joylashgan nuqtasi	Okean yoki dengiz bilan tutashganligi	Chegara davlatlarining iqtisodiy axvoli	Chegara davlatlarining siyosiy axvoli	Tabiiy boyliklari	Jahon bozori da tutgan o'rnini	Makro iqtisodiy ko'rsatkichlari
Janubiy-Sharqiy Osiyodagi Yangi industrial mamlakatlari							

5-ilova.

Amaliyni baholash jadvali

Guruh	Sinkveyn a'lo – 0,5 ball yaxshi -0,4 ball qon-li – 0,3 ball					Taqqoslama tahlil a'lo – 0,5 ball yaxshi -0,4 ball qon-li – 0,3 ball					Umumiy ball (5+10 ustun)	Baho
<i>N_o</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>	<i>12</i>
	1	2	3	4	jami	1	2	3	4	jami	3 ball	2-3 –«a'lo» 1-2 –«yaxshi» 0,5-1-«qon-li».
1	-					-						

2		-					-				
3			-					-			
4				-					-		

Amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi (10-mashg'ulot)

Bosqichlar, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
1-bosqich. Kirish (5 min.)	<p>1.1. O'quv mashg'ulotining mavzusi maqsadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi.</p> <p>1.2. Talabalarni faollashtirish maqsadida mavzuning tayanch iboralari asosida blits-so'rov o'tkazadi, tadbirkorlikni samarali amalga oshirish uchun uch omil ayting.</p> <p>1.3. O'qitish guruhlarda ishlash texnologiyasi asosida olib borilishini e'lon qiladi.</p>	<p>1.2. Tinglaydilar, yozib oladilar.</p> <p>1.2. Savollarga javob beradilar</p>
2-bosqich. Asosiy (65 min.)	<p>2.1. Talabalarni 4 guruhga ajratadi. O'quv topshiriqlarini tarqatadi.</p> <p>Har bir talaba guruh bahosiga mos ravishda baho olishini tushuntiradi, guruhlarda ishlash qoidalari bilan tanishtiradi. Guruhlarda ishlash natijasi A32 bichimdagi qog'ozlarda ko'rsatilishi kerakligini ma'lum qiladi.</p> <p>Mavzu muhokamasi guruhlariga ishlar taqdimotidan so'ng davom etishini e'lon qiladi.</p> <p>2.2. Vazifa butun guruh tomonidan bajarilishini e'lon qiladi. Vazifani bajarishda darslik, ma'ruza matnlari va boshqa qo'llanmalardan foydalanish mumkinligini tushuntiradi. Kutilayotgan o'quv natijalarini eslatadi.</p> <p>Guruhlarda ishlarni boshlashni e'lon qiladi.</p> <p>2.3. Taqdimot va guruhlarda ishlash natijalarini o'zaro baholashni tashkil etadi. Javoblarni sharhlaydi, bilimlarni umumlashtiradi, vazifani bajarish jarayonidagi asosiy xulosalarga e'tiborni qaratadi.</p>	<p>2.1. O'quv topshiriqlarini baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishadilar. Vazifani bajaradilar.</p> <p>2.2. Taqdimot qiladi, to'ldiradi, boshqa guruhlariga savollar beradi va o'zaro baholashni amalga oshiradi.</p> <p>YOzib oladi.</p>
3-bosqich. Yakuniy	<p>4.1. Mashg'ulotga Yakun yasaydi, xulosalarni umumlashtiradi, guruhda faol</p>	<p>4.1. Tinglaydilar, aniqlashtiradilar.</p>

(10 min.)	ishtirok etgan talabalarni baholaydi. 4.2. Mustaqil ish uchun vazifa Osiyo “Ajdasholari” va “Yo‘lbarlarining” Yevropa rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotiga bog‘liq holatlarini yoritib berish.	4.2. Mustaqil ish uchun vazifani yozib oladilar.
-----------	---	--

1-ilova.

Amaliyni baholash jadvali

Guruh	Javoblarning to‘liqligi, aniqligi (1.0)				Ko‘rgazmalilik (0,5)				Har bir guruh a‘zosining faolligi (0,5)				Umumiy ballar yig‘indisi (2,0)
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	
1	-				-					-			
2		-				-					-		
3			-				-						
4				-				-	-				

Alohida test ishlash 1 ball

2-ilova.

MAVZU BO‘YICHA TESTLAR

1. Osiyo “Ajdasholari” qatoriga qaysi davlatlar kiradi?

- Janubiy Koreya, Singapur,, Tayvan va Gonkong davlatlari;*
- Shimoliy Koreya, Singapur,, Tayvan va Gonkong davlatlari;
- shimoliy Koreya, Yaponiya, Tayvan va Gonkong davlatlari;
- Janubiy Koreya, Yaponiya, Singapur,, Tayvan va Gonkong davlatlari;
- to‘g‘ri javob yo‘q.

2. Osiyo “Yo‘lbarlari” qatoriga qaysi davlatlar kiradi?

- Shimoliy Koreya, Singapur,, Tayvan va Gonkong davlatlari;
- Malayziya, Tailand, Indoneziya va Filippin davlatlari;*
- Malayziya, Yaponiya, Indoneziya va Filippin davlatlari;
- Janubiy Koreya, Singapur, Indoneziya va Filippin davlatlari;
- yuqoridagilarning barchasi to‘g‘ri.

3. Osiyo “Yo‘lbarlari” mamlakatldari joylashgan hududni toping?

- asosan shimoli – Sharqiy Osiyoda joylashgan;
- asosan G‘arbiy-Janubiy Osiyoda joylashgan;
- asosan Janubiy – Sharqiy Osiyoda joylashgan;
- asosan Sharqiy-Janubiy Osiyoda joylashgan;*
- yuqoridagilarning barchasi noto‘g‘ri.

4. Yangi industrial mamlakatlar ichida eng kichigi qaysi mamlakat sanaladi va aholisi qancha?

- Tayvand aholi 3mln;

- b) Gonkong aholisi 2,5 mln;
- v) Singapur aholisi 3 mln;*
- g) Jan. Koreya aholisi 50 mln;
- d) to‘g‘ri javob yo‘q.

5. Singapur YAIM ning necha foizi qishloq xo‘jaligi tashkil etadi?

- a) 2 %;
- b) 0,2 %;*
- v) 3 %;
- g) 0,3 %;
- d) 0,4 % .

6. Gonkong YAIM jon boshiga ..... ming dollarga to‘g‘ri keladi?

- a) 24,9;
- b) 25;
- v) 25,5;
- g) 25,6;*
- d) 26,5.

7. Hozirgi vaqtda uning oltin-pul zahirasi 100 mlrd. dollardan ko‘p hisoblanadigan davlat qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?

- a) Tayvand;*
- b) Gonkong;
- v) Singapurva Gonkong;
- g) Tayvand va Gonkong;
- d) Jan. Koreya.

8. Sharqiy-Janubiy Osiyoda tez rivojlangan va industrlashgan mamlakatlar paydo bo‘lib, o‘z iqtisodiy salohiyati bo‘yicha rivojlangan mamlakatlar qatoriga qo‘shilgan.

- a) XX – asrning 30 chi yillarida;
- b) XX – asrning oxirlarida;
- v) XX – asrning boshlarida;
- g) XX – asrning birinchi yarmida;
- d) XX – asrning ikkinchi yarmida*

9.Osiyo “Ajdaholari va “yo‘lbarlari” mamlakatlarining qaysi biri rivojlangan mamlakatlar qatoriga kiradi?

- a) Osiyo “Ajdaholari”;
- b) Osiyo “yo‘lbarlari”
- v) xech biri kirmaydi;
- g) ikkalasixam kiradi;
- d) ikkalasi ham rivojlanayotgan mamlakatlar qatoriga kiradi.

10. Osiyo “Yo‘lbarlari” mamlakatlari quyidagi qaysi mamlakatlar qatoriga kiradi?

- a) rivojlangan mamlakatlarga;
- b) rivojlanayotgan mamlakatlarga;
- v) rivojlangan mamlakatlarga yaqin;*
- g) to‘g‘ri javob yo‘q..

9-BOB. XITOIDA BOZOR MUNOSABATLARI ISLOHOTLARI TAJRIBASI

Amaliy mashg'ulotida o'qitish texnologiyasi

Vaqt-2 soat	Talabalar soni: 10-30 nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Amaliy-munozara
Amaliy mavzusining rejasi	1.Xitoy iqtisodiyoti to'g'risida umumiy ma'lumotlar 2.Bozor munosabatlariga qaratilgan islohotlar 3.Iqtisodiy o'sish va ekstensivlik 4.Investitsiya xususiyatlari 5.Ichki va tashqi bozor
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi:</i> Xitoyda bozor munosabatlari, iqtisodiyotining rivojlanish tarixi, investitsion dasturlari, tashqi bozordagi xarakati haqidagi bilimlarni chuqurlashtirish.	
<i>Pedagogik vazifalar:</i> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Mavzu bo'yicha bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirish va mustahkamlashga undash. ▪ Amaliy vaziyat tahlili sxemasi bilan tanishtiradi. ▪ Individual v guruhiy muammolar tahlili qarorlar qabul qilishni bilimlarini ko'rsatib berish. ▪ Mustaqil ishlash, bilimlarni tizimlash, taqqoslash, umumlashtirish bilimlarini ishlab chiqishi; ▪ Gurularda ishlash va muloqotga kirishish bilimlarini shakllantirish. ▪ Mavzu bo'yicha bilimlarni tizimlashtirish va mustahkamlash. 	<i>O'quv faoliyatining natijalari:</i> Talaba: Xitoy iqtisodiyoti to'g'risida umumiy ma'lumotlar beradi; <ul style="list-style-type: none"> • Iqlim sharoiti va chegaraviy davlatlarning iqtisodiy holatini izoxlaydi; • Bozor iqtisodiyoti isloxotlarini tushuntiradi; • Hozirgi davrda iqtisodiyotining yyetakchi tarmoqlari haqida uz fikrini bildiradi; • Qishloq xo'jaligida olib borilayotgan isloxatlar haqida tushuntiradi; • Jaxon bozoridagi ulushi va eksport saloxiyatini makro iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha sharxlaydi; • Demografik jarayon va urbanizatsiya holatlarini izoxlaydi.
O'qitish usullari va texnikasi	Munozara, hamkorlikda o'qitish, texnika: taqdimot, blits-so'rov, "Davra suhbat", insert
O'qitish vositalari	Ma'ruza matni, proektor, A32 formatdagi qog'oz, marker, skotch, o'quv materiallari, konspektlar.
O'qitish shakllari	Kollektiv, guruhlarda va individual, frontal,
O'qitish sharoitlari	KT-O'TV bilan jihozlangan auditoriya,

guruhlarda ishlash uchun mo'ljallangan auditoriya.

Amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi.

Bosqichlar, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
1-bosqich. Tayyorgarlik (10 min.)	<p>1.1. Mavzuni, maqsadi rejadagi o'quv jarayoning rejasini, erishilishi kerak bo'lgan natijalarini e'lon qiladi ularning ahamiyatini va dolzarbligini asoslaydi.</p> <p>1.2. Amaliy mashg'uloti munozara tarzida o'tishini ma'lum qiladi va munozara qoidalari bilan talabalarni tanishtiradi.</p> <p>1.3. Ishtirokchilarni kichik juftlik guruhlarga ajratadi.</p>	<p>1.1. Eshitadilar, yozadilar.</p> <p>1.2. Topshiriqlarni qabul qiladi va savollarga javob beradilar</p> <p>1.3. Vizual materiallar bilan tanishadilar</p>
2-bosqich. Asosiy (50 min.)	<p>2.1. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalar asosida blits-so'rov o'tkazadi (1-ilova).</p> <p>2.2. Har bir guruhga kichik esse yozish topshirig'i beriladi.</p> <p>2.3. Belgilangan savol mazmuni bo'yicha guruhlarda muhokamani tashkillashtiradi va muommoli savollar beriladi (4-ilova).</p> <p>2.4. Belgilangan savol mazmuni bo'yicha guruhlarda muzokarani tashkillashtiradi, vaziyat tahlili sxemasi bo'yicha ishning qoidalariga e'tibor berib boradi.</p> <p>2.5. Guruhlarning qarashlarini aniqlashtirib belgilab boradi. Munozara o'tkazish, muammoni shakllantirish, yechish yo'llarini belgilash va yechish uchun topshiriqlar davom yettiradi (3-ilova).</p>	<p>2.1. Iqtisodiy tushunchalarga ta'rif beradilar.</p> <p>2.2. Esse yozadilar, yozilgan essenini o'qib beradilar.</p> <p>2.3. Savollarni muhokama qiladi, javoblarni aniqlashtiradi, o'zlarining qarashlarini shakllantiradilar</p> <p>2.4. O'z qarashlarini himoya qiladilar, fikrlarini asoslash dalillarini keltiradilar.</p>
3-bosqich. Umumlashtiruvchi taqdimot (10 min.)	<p>3.1. Guruhda taqdimotni, baholashni va chiqish natijalarini tashkillashtiradi.</p> <p>3.2. Vaziyat tahlili va echimi bo'yicha javoblarni umumlashtiradi.</p>	<p>3.1. Guruhdagi vakillari o'zlarining qarashlarini asoslash uchun taqdimot qiladilar.</p> <p>3.2. Qolgan</p>

		ishtirokchilar guruhlarining chiqishlarini baholaydi va savollar bilan ishtirok etadilar.
4-bosqich. Yakuniy (10 min.)	4.1. Yakuniy xulosa qiladi, o‘zoro baholash natijalarini e’lon qiladi. 4.2. Talabalar diqqatini asosiy jihatlariga qaratadi. Muammoni hal qilish jarayonida guruhlar faoliyatidagi muvoffaqiyatlarni ta’kidlaydi. Bajarilgan ishning kasbiy faoliyat uchun ahamiyatini aytib o‘tadi. 5.3. Mustaqil ish uchun vazifa beradi.	4.1. Tinglaydilar, aniqlashtiradilar. Mustaqil ish uchun vazifalarni yozib oladilar.

1-ilova

Blits-so‘rov bo‘yicha savollar

Xitoy iqtisodiy salohiyati
Xitoy bozor iqtisodiyoti munosabatlar
Demografik holati
Qishloq xo‘jaligi
Aholi turmush farovonligi
Tashqi savdo aylanmasi
Iqtisodiyotida milliylik
Iqtisodiy mo‘jizasi
Import saloxiyati
Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi
Jaxon bozorida tutgan o‘rni

2-ilova

“Insert usuli”

Insert - samarali o‘qish va fikrlash uchun belgilashning interfaol tizimi hisoblanib, mustaqil o‘qib-o‘rganishda yordam beradi. Bunda ma’ruza mavzulari, kitob va boshqa materiallar oldindan talabaga vazifa qilib beriladi. Uni o‘qib chiqib, «V; +; -; ?» belgilari orqali o‘z fikrini ifodalaydi.

Matnni belgilash tizimi

- (v) - men bilgan narsani tasdiqlaydi.
- (+) – Yangi ma’lumot.
- (-) – men bilgan narsaga zid.
- (?) – meni o‘ylantirdi. Bu borada menga qo‘shimcha ma’lumot zarur.

Insert jadvali

Tushunchalar	V	+	-	?

3-ilova

Munozara qatnashchilariga eslatma

1. Munozara munosabatlar yig'indisi emas, balki muammo echimi uslubiyatidan iborat;
2. Ko'p gapirmasdan boshqalarning so'zlashiga imkon ber.
3. Maqsadga erishish yo'lida hissiyotlarini jilovlab, batafsil o'ylagan holda so'zla.
4. Raqiblarning vaziyatini o'rganib, ularga xurmat bilan murojaat qil;
5. Raqiblarning tomonidan aytilgan fikrlarga tanqidiy va istehzoli yondash;
6. Munozara predmeti bo'yicha chetga chiqmagan holda to'g'ri yondashib gapir.

Munozara reglamentini o'tkazish tartibi

1. Boshlovchi ma'ruza mavzusi va ma'ruzachilarning taqdimotlarini e'lon qiladi.
2. Ma'ruza 5 minut davom etadi.
3. Taqrizchi – 2 minut.
4. Raqib – ma'ruza mavzusi bo'yicha fikrlarini 1-3 minut taqdim etadi.
5. Jamoaviy muhokama – 5-10 minut.

4-ilova.

Guruhlarda muhokama va xulosalar chiqarish uchun savollar

1. Xitoy iqtisodiyotining muxim tarmoqlari va unga yaratilgan imtiyozlar haqida tushuntiring..
2. Ichki va tashqi iqtisodiy faoliyati va undagi iqtisodiy isloxotlar haqida tushuntiring.
3. Ishchi kuchi va uning qulay, noqulay tomonlarini izoxlang.
4. Ishlab chiqarish sohasida innovatsion xarakterli xarakatlar haqida tushuntiring.
5. Kichik biznes va mini texnologiyalarning iqtisodiyotdagi ahamiyati borasida gapiring.
6. O'zbekiston va Xitoy iqtisodiy xamkorligi haqida tushuntiring.

Baholar mezonini va ko'rsatkichlar jadvali

Doklad qiluvchilar	Dokladdagi ma'lumotning to'liqligi 60%	Axborotning Yangiligi 15%	Axborotni tasvirlashda vositalarning ishlatilishi 15%	Reglament 10%	Jami
1					
2					
3					

Oponentlar	Dokladga qilingan qo'shimchalar 40%	Munozarada qatnashganligi 20%	Savollar		Jami
			Miqdori	Sifati	
1					
2					
3					

Munozara ishtirokchilari	Savollar (0,1 har biri u-n)	Maqsadlilik (0, 3)	Qo'shimchalar (0,2 har biri uchun)	Jami
1				
2				
3				
4				

Amaliy mashg'ulotning texnologik kartasi (11)

Bosqichlar, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
1-bosqich. Kirish (10 min.)	1.1. Mavzuni, maqsadi rejadagi o'quv natijalarini e'lon qiladi ularning ahamiyatini va dolzarbligini asoslaydi. 1.2. Savollar bo'yicha talabalar bilimni va mazmunli javoblarni dolzarblashtiradi. Bilimlarni dolzarblashtirish jarayonida talabalar tomonidan olingan bilimlarning kamligini e'tirof qiladi. 1.3. Mashg'ulotning muammoli tarzda o'tishini ta'kidlaydi.	Mavzuni yozadilar va savollarga javob beradilar
2-bosqich	2.1. Muammoli vazifani talabalarga o'qib	2.1. Eshitadilar,

<p>asosiy (55 min)</p>	<p>beradi (ilova 1). Muammoni shakllantirishni tashkil qiladi. Taklif etilgan muammoni shakllantirish variantlarini talabalar bilan birgalikda tahlil qiladi va muhokama qiladi. Ularning ichidan aniqlashtirilgan va tahrir qilingan bir variantni tanlaydilar. 2.2. Talabalarni 3 guruhga ajratadi. Mummoli vazifani hal qilishni topshiradi. O'quv vazifasini baholash ko'rsatkichlari va mezonlarini tarqatadi. Muammoni hal qilish bo'yicha uslubiy ko'rsatmalarni, kutilayotgan natijalarni tushuntirib beradi. Aqliy hujum, g'oyalarni tanlash va baholash, guruhlarda ishlash qoidalarni eslatadi. Guruh ishlarini boshlanganligini e'lon qiladi. 2.3. Taqdimotni boshlashni e'lon qiladi. Taqdimot jarayonida javoblarni sharhlaydi. To'g'ri qarorni ta'kidlaydi, xatolarni ko'rsatadi. Muammoli vazifa echimlarini munozara shaklida muhokamasini tashkil qiladi. Talabalar bilan birgalikda javoblarni baholaydi. Javoblar to'liq bo'lmagan holda o'zi javob beradi. Guruhlarning o'zaro baholashini tashkil etadi. 2.4. Yakun chiqaradi.</p>	<p>muammoni shakllantirish bo'yicha takliflarni kiritadilar. 2.2. Guruhlarda ishlaydilar: Muammoli vazifani hal qiladilar, taqdimot varaqalarini rasmiylashtiradilar. 2.3. Muammoli vazifaning natijalarini taqdimot qiladilar. Muammoni hal qilish bo'yicha qarorlar variantlarini muhokama qiladilar. O'zaro baholaydilar. 2.4. Tinglaydilar</p>
<p>3-bosqich Yakuniy (15 min)</p>	<p>3.1. O'quv faoliyatini Yakunlaydi. Talabalar diqqatini asosiy jihatlarga qaratadi. Muammoni hal qilish jarayonida guruhlar faoliyatidagi muvofaqiyatlarni ta'kidlaydi. Bajarilgan ishning kasbiy faoliyat uchun ahamiyatini ta'kidlaydi. 3.2. Mustqil ish uchun vazifa beradi.</p>	<p>3.1. Tinglaydilar, aniqlashtiradilar. Mustaqil ish uchun vazifalarni yozib oladilar.</p>

1-ilova.

Munozara qatnashchilariga eslatma

7. Munozara munosabatlar yig'indisi emas, balki muammo echimi uslubiyatidan iborat.
8. Ko'p gapirmasdan boshqalarning so'zlashiga imkon ber.
9. Maqsadga erishish yo'lida hissiyotlarni jilovlab, batafsil o'ylagan holda so'zla.
10. Raqiblarning vaziyatini o'rganib, ularga xurmat bilan murojaat qil.
11. Raqiblarning tomonidan aytilgan fikrlarga tanqidiy va mulohazali yondash.

12. Munozara predmeti bo'yicha chetga chiqmagan holda to'g'ri yondashib gapir.

Muammoli Amaliyning boshqaruv dastaklari

Boshlovchi barcha vazifalarni o'ziga oladi – munozara bosqichlarini boshqarish, javoblarning asoslanishi va to'g'riligini tasdiqlash, qo'llangan termin va tushunchalarni aniqlash, munosabatlarni to'g'ri qo'llash va boshqalar. Taqdimotlarning taqsimotini to'g'ri boshqarish.

Taqrizchi – tomonlarning ma'ruzalarini yo'nalishlar bo'yicha belgilash va to'liq xarakterda baholash: dolzarbligi, ilmiy jihati, mantiqiyligi va masalalarning aniq qo'yilganligi, xulosalarning aniq ko'rsatilishi.

Raqib – qabul qilingan tadqiqot o'rtasida raqobatchilik jarayonini shakllantiradi. U faqatgina ma'ruzachining asosiy holatini tanqid qilish emas, shu bilan birgalikda, uning aytgan fikrlaridan zaif yoki xato tomonlarini topish hamda o'zining hal qiluvchi fikrlarini taklif qilishi ham mumkin.

Ekspert – barcha munozaralarning, jumladan, munozara qatnashchilari tomonidan aytilgan fikrlarning, qilingan xulosalarning, taklif va gipotezalarning maxsuldorligini baholaydi.

Munozara reglamentini o'tkazish tartibi

6. Boshlovchi ma'ruza mavzusi va ma'ruzachilarning taqdimotlarin e'lon qiladi.

7. Ma'ruza 5 minut davom etadi.

8. Taqrizchi – 2 minut.

9. Raqib – ma'ruza mavzusi bo'yicha fikrlarini 1-3 minut taqdim etadi.

10. Jamoaviy muhokama – 5-10 minut.

2-ilova.

Muhokama va xulosalar chiqarish uchun savollar

1. Xitoy iqtisodiyotida etishtirilgan mahsulotlar jahondagi barcha mamlakatlarga kiribborishi nimalarda o'z ifodasini topadi?

2. Xitoy iqtisodiy "mo'jizasi"ning mazmuni nimada?

3. Xitoy iqtisodiyoti Yangi texnologiyalar bilan qay darajada qurollanganligini aytib bering..

4. Xitoy tadbirkorligida milliylikning mazmuni nimadan iborat?

5. Xitoycha mehnatsevarlik deganda nimani tushunasiz?

6. Xitoy iqtisodiy "mo'jizasi"da ilmiy-texnik taraqqiyotning o'rni qanday bo'lgan?

3-ilova.

Baholar mezoni va ko'rsatkichlari jadvali

Doklad qiluvchilar	Dokladdagi ma'lumotning to'liqligi	Axborotning Yangiligi	Axborotni tasvirlashda vositalarning ishlatilishi	Reglament	Jami
	60%	15%	15%	10%	

1					
2					
3					
4					

Oponentlar	Dokladga qilingan qo'shimchal ar 40%	Munozarada qatnashganligi 20%	Savollar		Jami
			Miqdori	Sifati	
1					
2					
3					
...					

Diskussiya qatnashchilari	Savollar (0,1 har biri uchun)	Maqsadliligi (0, 3)	Qo'shimchalar (0,2 har biri uchun)	Jami
1				
2				
3				
4				

O'quv materiallar

4-ilova.

“Insert usuli”

Insert - samarali o'qish va fikrlash uchun belgilashning interfaol tizimi hisoblanib, mustaqil o'qib-o'rganishda yordam beradi. Bunda ma'ruza mavzulari, kitob va boshqa materiallar oldindan talabaga vazifa qilib beriladi. Uni o'qib chiqib, «V; +; -; ?» belgilari orqali o'z fikrini ifodalaydi.

Matnni belgilash tizimi

(v) - men bilgan narsani tasdiqlaydi.

(+) – Yangi ma'lumot.

(-) – men bilgan narsaga zid.

(?) – meni o'ylantirdi. Bu borada menga qo'shimcha ma'lumot zarur.

Insert jadvali

Tushunchalar	V	+	-	?
Iqtisodiy mavqei				
Xitoycha iqtisodiy taraqqiyot				
Yigirmanchi asr birinchi yarmida Xitoy				
Iqtisodiy “mo‘jiza”				
Ilm sig‘imli mahsulotlar				
Xitoycha ishchanlik				

5-ilova.

Muammoli savollar

1. Xitoy iqtisodiy taraqqiyotida milliylik nima?
2. Ish joyining arzon bo‘lishi qanday ahamiyatga ega?

**10-BOB. MARKAZIY VA SHARQIY YEVROPA MAMLAKATLARINING
BOZOR IQTISODIYOTIGA
O'TISH TAJRIBASI**

Amaliy mashg'ulotida o'qitish texnologiyasi.

Vaqt-2 soat	Talabalar soni: 25-30 nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Amaliy-munozara
O'quv mashg'ulotining rejasi	1.Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari iqtisodiyoti 2.O'tkazilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy tomonlari 3.Davlat mulkini xususiylashtirish 4.Iqtisodiyotdagi tuzumiy o'zgarishlar 5.Tashqi iqtisodiy aloqalar
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi:</i> Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari iqtisodiyoti va Hozirgi kunda ushbu mamlakatlarda olib borilayotgan iqtisodiy isloxlarni yoritish.	
<i>Pedagogik vazifalar:</i> - mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish; - bilimlarni taqqoslashni, umumlashtirishni, tahlilni tizimlashtirish ko'nikmasini hosil qilish; - o'z fikrni shakllantirish va bildirish jarayonini tashkil qilish; - kommunikasiya, guruhda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish;	<i>O'quv faoliyatining natijalari:</i> Talaba: - quyidagi tushunchalarni izoxlaydi; - Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari iqtisodiyotidagi tub burilishlar haqida gapiradi; - Iqtisodiyotining muxim strategik tarmoqlarini sanab o'tadi; - Iqtisodiy isloxlarning asosiy tomoyillarini tushuntiradi; - Tashqi iqtisodiy munosabatlari haqida gapiradi.
O'qitish usullari	Hamkorlikda o'qitish, munozara, texnika: "kop-kop", taqdimot, blits-so'rov, "Davra suhbat", insert.
O'qitish vositalari	Ma'ruza matnlari, proektor, marker, skotch, A32 bichimdagi qog'oz varaqlari.
O'qitish shakllari	Individual, frontal, guruhlar, juftliklarda ishlash.
O'qitish sharoitilari	Texnik ta'minlangan guruhlarda ishlash uchun mo'ljallangan auditoriya

Amaliy mashg'ulotining texnologik kartasi

Bosqichlar, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
1-bosqich. Kirish	1.1. O'quv mashg'ulotining mavzusi maqsadi, rejalashtirilgan natijasi va uni	1.1. Diqqat bilan tinglaydilar va

(10 min.)	o'tkazish rejasini aytadi. 1.2. Amaliy mashg'uloti munozara tarzida o'tishini ma'lum qiladi va munozara qoidalarini bilan talabalarni tanishtiradi.	yozib oladilar
2-bosqich. Asosiy (60 min.)	2.1. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarga ta'rif berishni taklif qiladi va shu asosida blits-so'rov o'tkazadi (1-ilova). 2.2. Ish guruhlarida o'quv vazifasi bajarilgandan so'ng "Davra suhbatini" sifatida davom ettirilishini e'lon qiladi. "Davra suhbatini" qoidalarini bilan tanishtiradi. Hamma uchun umumiy bo'lgan savol beradi. Ish haqqidan tashqari qanday daromad turlarini bilasiz? 2.3. Talabalarni guruhlariga ajratadi. Davra suhbatida muhokama qilish uchun savollar va vazifalarni tarqatadi va guruhlariga taqsimlaydi (3,5,6 ilova). Vazifani bajarishda qo'shimcha materiallardan foydalanish mumkinligini tushuntiradi. Natijalarni baholash varaqlarini tarqatadi. 2.4. Guruhlarda ish boshlaganligini e'lon qiladi, maslahatlar beradi.	2.1. Iqtisodiy tushunchalarga ta'rif beradilar. 2.2. Esse yozadilar va o'qib beradilar. 2.3. Tinglaydilar, savollar beradilar. 2.3. O'quv vazifasi, yo'riqnoma va natijalar kartochkasi bilan tanishadilar; 2.4. Vazifani bajaradilar, taqdimot varaqlarini rasmiylashtiradilar
3-bosqich. Yakuniy (10 min.)	3.1. Darsga yakun yasaydi, bilimlarni umulashtirgan holda xulosalarni shakllantiradi, faol ishtirok etgan talabalarni baholaydi. 3.2. Mustaqil ish uchun vazifa beradi: kelgusi mavzuni insert usulida o'qib kelish.	Tinglaydilar, vazifani yozib oladilar.

1-ilova.

Blits-so'rov uchun tayanch tushunchalar.

Markaziy va Sharqiy Yevropa
iqtisodiy islohotlarning asosi
Davlat mulkini xususiylashtirish
Iqtisodiyotdagi tuzumiy o'zgarishlar
"Katta" xususiylashtirish
industrial va agrar industrial mamlakatlar
Elga a'zo bo'lgan Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari

2- ilova.

Guruh bilan ishlash qoidalari

Har biri o‘z sheriklarining fikrlarini hurmat qilishlari lozim;
Har biri berilgan topshiriqlar bo‘yicha faol, hamkorlikda va mas’uliyat bilan ishlashlari lozim;
Har biri o‘zlariga yordam kerak bo‘lganda so‘rashlari mumkin;
Har biri yordam so‘raganlarga ko‘mak berishlari lozim;
Har biri guruhni baholash jarayonida ishtirok etishlari lozim;
Har biri: “Biz bir kemadamiz, birga cho‘kamiz, yoki birga qutulamiz” atamasini yaxshi bilishlari lozim.

3-ilova.

Munozara savollari.

1.Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarining qanday umumiy tomonlari mavjud?
2.Nima uchun bu mamlakatlar o‘tuvchi mamlaktalar hisoblanadi?
3.Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarining bozor munosabatlariga o‘tishda qanday umumiylik va farqli tomonlari mavjud?
4.Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarining iqtisodiy taraqqiyoti qaysi darajada?
5.Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarining Yevropa Ittifoqiga qo‘shilish istiqboli qanday va bu nima beradi?

4-ilova.

Baholash mezonlari va ko‘rsatkichlari (ballda)

Guruh	Mavzuni ng echimi	Tushuntirish (aniqlik, mantiq)	Guruh faolligi (qo‘shimchalar , savollar)	Jami ballar	Baho
	(1,2)	(1,2)	(0,6)	(3,0)	
1.					
2.					
3.					
4.					

5-ilova.

Muammoli topshiriq

1. **Muammo.** Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida iqtisodiyotdagi tuzumiy o‘zgarishlari deganda nimani tushunasiz?
2. **Qo‘shimcha axborot**

Markaziy-Sharqiy Yevropa mamlakatlarining iqtisodiy tuzumiy o'zgarishi ikki tomonlama zaruriyatga aylanadi. Birinchidan, bozor iqtisodiyotiga o'tish bilan belgilansa, ikkinchidan O'zaro iqtisodiy yordam kengashidan chiqish bilan belgilanadi. Bu mamlakatlar ilgari sobiq SSSR boshliq iqtisodiy birlashmada bo'lib, ishlab chiqarish Sharqiy mamlakatlarda, sobiq sotsialistik iqtisodiy mamlakatlar bilan birlashgan xolda va ularning talabi asosida shakllanar edi. Bundan tashqari ishlab chiqarishning texnik-texnologik darajasi nisbatan past darajada edi. Bozor munosabatlariga o'tish esa bunga qo'shimcha ravishda tuzumiy o'zgarishlarni talab etadi.

Tuzumiy o'zgarish va bozor xo'jaligiga o'tish avvalo Yangi texnologiyaga asoslanish, progressiv tarmoqlarni yaratish, raqobatbardoshlikni ta'minlash, zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyotga moslashuvlar bilan ifodalanadi. Bozorga o'tishdan oldin bu mamlakatlar uchun og'ir sanoat va mashinasozlik asos bo'lib hisoblanib, sanoat ishlab chiqarishining YAIMdagi hissasi yuqori bo'lgan. Masalan, Ruminiyada – 61, Bolgariyada – 58, CHexoslovakiyada – 57, Polshda – 52, Vengriyada – 36 foizga to'g'ri kelgan. 90 – yillar oxiriga kelib esa, 25 dan 33,2 foizga, qishloq xo'jalik 6,6 dan 12 foizgacha, qurilish 7 dan 11 foizgacha to'g'ri keladi.

Sanoatning YAIMdagi qisqarishi birinchi navbatda og'ir sanoat tarmoqlariga to'g'ri keladi. Buning sababi avvalo norentabel korxonalar hisobiga bo'lsa, so'ngra talabning kamayishidir. Chunki mahsulot ishlab chiqarish sobiq SSSR va boshqa O'zaro iqtisodiy yordam kengashi mamlakatlariga qaratilgan bo'lsa, endi bu tub o'zgaradi. SHu bilan birga xomashyo manbaalari ham o'zgarib, davlat dotatsiyalari to'xtaydi.

Ayniqsa yuqori texnologiyali elektronika kabi tarmoqlar katta zarbaga duch keladi. Bundagi asosiy sabab G'arbiy mahsulotlarning ancha arzonligi va raqobatbardosh bo'ladi. Sanoatda eng raqobatbardoshli tarmoqlar to'qimachilik, oziq-ovqat, yog'ochga ishlov berish, bosmaxona kabilar hisoblanib, bular talabli iste'molga ega bo'ladilar. Bundan tashqari bu tarmoqlar katta investitsiya talab etmaydi va arzon ishchi kuchi mavjudligi bilan G'arb mahsulotlariga raqobatbardosh bo'la oladi. Lekin baribir bu tarmoqlar ham kengaya olmagan va boshqalarga nisbatan kamroq qisqargan, xolos.

SHu bilan birga bir necha tuzumiy o'zgarishlar yuz berishi sezilib, tuzumiy tarmoqlarning bir-biriga yaqinlashuvi, tenglashuvi kabi xodisalar amalga oshadi. Qo'llanilayotgan texnika asta-sekin muntazam energiya tejimli bo'lib boradi. Yangi xil ishlab chiqarishlar yuzaga keladi va buning hisobiga ishlab chiqarishning to'xtovsiz tabaqalashishi yuz beradi. Sanoatning diversifikatsiyalashuvi kuchayib, ishlab chiqarishlar o'rtasida o'zaro ayriboshlash rivojlanadi.

Avvalo mashinasozlikda tuzumiy o'zgarishlar amalga oshirilib, umuman investitsiya o'sadi va ayniqsa ITKTI (ilmiy-tadqiqot va konstruktorlik-tajriba ishlari)ga kapital xarajatlar ko'proq sarf etiladi. Texnika va texnologiyaning o'sishi sababli an'anaviy sanoat tarmoqlari asoslari va tuzumlari o'zgaradi. Yangi ilm sig'imli tarmoqlar paydo bo'ladi. Masalan, avtomatika ishlab chiqarish,

radioelektronika, EHM, robot texnika kosmik va lazer texnikasi kabilar shular jumlasidandir.

Metallurgiyada sifat o'zgarishi yuz berib, sifatli po'lat chiqarish, ijara buyumlarining tejamllilarini ishlab chiqarish o'sadi. Bu sohada ayniqsa Chexiya va Polsha ko'p samarali ishlarni amalga oshiradi. Sanoatning ba'zi tarmoqlarida tub o'zgarishlar yuz beradi. Masalan, Polshada 1995 – yildan boshlab ko'mir qazish sanoatida keskin o'zgarishlar berib, qoloqlikdan chiqariladi. Chunki u ancha yillardan beri tushkunlikda davom etar edi.

Qishloq xo'jaligini olsak, agrar siyosatning bu mamlakatlardagi eng muhim vazifalari mahsulot yetishtirishning muntazam o'sib borishini amalga oshirgan xolda aholini ular bilan to'la ta'minlashdan iboratdir. Qishloq xo'jaligida bandlik 25 foizni tashkil etib, u YAIMning 8 foizini ta'minlaydi. Bu mamlakatlar agrosanoat kompleksida asosiy ishlab chiqarish fondlari va mehnat resurslarining 20-30 foizgachasi banddir. Ijtimoiy yalpi mahsulotning 25-40 foizgachasi shu tarmoqqa to'g'ri keladi.

Hozirgi vaqtda bu mamlakatlarda qishloq xo'jaligida agrar ishlab chiqarishning tuzumida faol ravishda o'zgarishlar davom etmoqda. Narx-navoni to'la va qisman erkinlashtirish, tovar ishlab chiqaruvchilarning to'la erkinligini ta'minlash asosida bozor munosabatlari muntazam ravishda rivojlanmoqda. Erga bo'lgan egalik, xo'ajiklar tuzumi o'zgarib bormoqda.

Qishloq xo'jaligida bozor munosabatlariga o'tish bu mamlakatlarda deyarli o'z asosi bo'yicha bir xilda davom etmoqda. Ammo tezligi, nodavlatlashtirish xajmi, xususiylashtirish shakllarini tanlashda farqlar mavjud va ba'zi xollarda bu farqlar ancha kattadir.

Aytaylik, Vengriyada erga egalikni xususiylashtirish bilan birga dehqon-fermer xo'jaliklarining shakllanishi qo'llanilmoqda. Ammo ayni vaqtda ularni qo'llash va kooperativ mahsulotlarini xarid qilish, norentabel ishlayotgan xo'jaliklarni o'zgartirish, faoliyatini to'xtatish kabilarga e'tibor susaymoqda.

Polshada oilaviy va individual shaklli xo'jalik qishloqda asos bo'lib kelgan va mahsulot xosil qilishning 75-80 foizi shunga to'g'ri kelgan. Agrar siyosatda norentabel xo'jaliklar faoliyatini to'xtatish, er bozorini jonlantirish, qishloq xo'jalik infratuzilma va servisga e'tibor berish, ayniqsa mahsulotni qayta ishlash va qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatish kabilarga doimo e'tibor qaratiladi.

Chexiya va Slovakiyada esa vaqtincha foydalanilmayotgan erlarni ishga solish, fermer xo'jaliklarini soliqdan ozod qilish tufayli qo'llash kabilardan foydalaniladi. Umuman yirik xo'jaliklar asos bo'lib qolmoqda. Qishloq jlylarda xo'jalik turlarini ko'paytirish taqdirlanadi.

Bu mamlakatlarda islohotlarning boshidanoq iqtisodiy o'sishga xos soha xizmat ko'rsatishdir. Bu asosan moliya va aholiga maishiy xizmat ko'rsatish tarmoqlariga xosdir.

Bu mamlakatlarda aholiga ijtimoiy xizmat ko'rsatishning YAIMdagi hissasi rivojlangan mamlakatlar darajasida bo'lib, 1993 – yildayoq Polshada – 21, Vengriyada – 22,5, Chexiyada – 14,6 foizga teng bo'lgan. Ijtimoiy ta'minotga bo'lgan ajratma bu mamlakatlarda dunyo bo'yicha eng yuqori darajadagilardir.

Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida ijtimoiy xarajatlar darajasi diqqatga sazovorligi juda ahamiyatlidir.

6-ilova.

“Insert usuli”

Insert - samarali o‘qish va fikrlash uchun belgilashning interfaol tizimi hisoblanib, mustaqil o‘qib-o‘rganishda yordam beradi. Bunda ma’ruza mavzulari, kitob va boshqa materiallar oldindan talabaga vazifa qilib beriladi. Uni o‘qib chiqib, «V; +; -; ?» belgilari orqali o‘z fikrini ifodalaydi.

Matnni belgilash tizimi

- (v) - men bilgan narsani tasdiqlaydi.
- (+) – Yangi ma’lumot.
- (-) – men bilgan narsaga zid.
- (?) – meni o‘ylantirdi. Bu borada menga qo‘shimcha ma’lumot zarur.

Insert jadvali

Tushunchalar	V	+	-	?
Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari qanday mamlakatlar				
Aholining yashash sharoiti				
Milliy iqtisodiyotining rivojlanish bosqichlari				
Tashqi savdo aylanmasi				
CHegara mamlakatlarining ta’sir doirasi				
YAIM da sanoatning tutgan o‘rni				
Qishloq xo‘jaligi rivojlanishi				
Xususiy mulkning iqtisodiyotdagi ahamiyati				
Kichik biznesning YAIM dagi xissasi				

MAVZU BO‘YICHA TESTLAR

1. Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari qanday mamlakatlar qatoriga kiradi ?

- a) o‘tish iqtisodiyoti;*
- b) rivojlangan iqtisod;
- v) iqtisodiyotida sanoati rivojlangan;
- g) rivojlanmagan iqtisod;
- d) to‘g‘ri javob yo‘q.

2. Taraqqiyot darajasi bo‘yicha qanday mamlakatlardir?

- a) industrial;
- b) industrial va agrar industrial;*
- v) agrar industrial ;
- g) rivojlangan industrial;
- d) barcha javoblar to‘g‘ri.

3. Ushbu mamlakatlarning bozor iqtisodiyotiga o‘tish jarayonini izoxlang?

- a) tizimli o‘zgarish usullarini qo‘llash orqali;*
- b) bosqichma – bosqich utish;
- v) revalyusion usuli;
- g) A va Bilan javoblar to‘g‘ri;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

4. Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlariga.....mamlakatlari kiradi. Albaniya, Bolgariya, Bosniya va Gersogovina, Vengriya, Makedoniya, Polsha, Ruminiya, Slovakiya, Sloveniya, Xorvatiya, Chexiya va Yugoslaviya mamlakatlari kiradi

- a) Albaniya, Bolgariya, Bosniya va Gersogovina, Vengriya, Makedoniya, Polsha, Ruminiya, Slovakiya, Sloveniya, Xorvatiya;
- b) Albaniya, Bolgariya, Bosniya va Gersogovina, Vengriya, Makedoniya, Polsha, Ruminiya, Slovakiya, Sloveniya, Xorvatiya, Chexiya;
- v) Albaniya, Bolgariya, Bosniya va Gersogovina, Vengriya, Makedoniya, Polsha, Ruminiya, Slovakiya, Sloveniya, Xorvatiya, Chexiya va Yugoslaviya;*
- g) Bosniya va Gersogovina, Vengriya, Makedoniya, Polsha, Ruminiya, Slovakiya, Sloveniya, Xorvatiya, Chexiya va Yugoslaviya;
- d) to‘g‘ri javob yo‘q.

5. 1997 – yilda bu mamlakatlar aholisi qancha edi?

- a) 129 mln.;
- b) 119,2 mln.;
- v) 179 mln.;
- g) 119,1 mln.;
- d) 118,7 mln.*

II. Mustaqil ta'lim mashg'ulotlari

1-MAVZU. RIVOJLANGAN MAMLAKATLARNING BOZOR TAJRIBASI VA UNI O'RGANISHNING AHAMIYATI

Quyidagi atamalarga izoh bering:

Resurslar taqchilligi, ehtiyoj, sivilizatsiya, talab, taklif, raqobat, bozor bahosi.

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

13. Milliy bozor iqtisodiyoti shakllanishida jahon tajribasining ahamiyati.
14. Jahon iqtisodiyotiga qo'shilishda mamlakatlar bozor iqtisodiyotini o'rganish zaruriyati.
15. Rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasi mohiyati.
16. Rivojlangan mamlakatlarda bozor tajribasini o'rganishni magistrlik faoliyatidagi o'rni.
17. Rivojlangan mamlakatlar belgilari.
18. Jahon mamlakatlari guruh turlari.

Keys stadi

Yevropa ittifoqi (YI) — o'zida xalqaro tashkilot va federativ davlat xususiyatlarini mujassamlashtirgan davlatlararo uyushma. Dastlab Yevropa hamjamiyati ("Umumiy bozor") nomi bilan atalgan. EI to'g'risidagi shartnoma 1992 y. Maastrixt sh.da (Niderlandiya) Yevropa hamjamiyatiga a'zo bo'lgan 12 davlat va hukumat boshliklari imzo chekkan Yevropa mamlakatlarining siyosiy va valyuta-iqtisodiy ittifoqini vujudga keltirish to'g'risidagi bu shartnoma 1993 y. 1 noyab.dan kuchga kirgan. EIning maqsadlari: Yevropa xalqlarining mustahkam ittifoqini vujudga keltirish, ichki chegaralari bo'lmagan makon yaratish, iqtisodiy va ijtimoiy o'zaro ta'sirni kuchaytirish yo'li bilan muvofiqlashtirilgan uzoq muddatli iqtisodiy taraqqiyotga yordam berish; iqtisodiy va valyuta ittifoqini tashkil qilish va yagona valyuta yaratish (bu maqsadga 2002 y. yanvarda asosan erishildi); birgalikda tashqi siyosat olib borish va xavfsizlik borasida siyosat yuritish, kelgusida esa birgalikda mudofaa siyosatini ham olib borish yo'li bilan xalqaro sohada o'ziga xos bir xillikni qaror toptirish; adliya va ichki ishlar sohasida hamkorlikni rivojlantirish; umumiy boylikni saqlab qolish va ko'paytirish. EI organlari: Yevropa mashvarati, Yevropa parlamenti, Yevropa

Ittifoqi Kengashi, Yevropa komissiyasi, Yevropa sudi. Tashkilotga 15 mamlakat (Avstriya, Belgiya, Buyuk Britaniya, Olmoniya, YUnoniston, Daniya, Irlandiya, Ispaniya, Italiya, Lyuksemburg , Niderlandiya, Portugaliya, Finlyandiya, Fransiya, SHvetsiya) a'zo (2002 y. yanvar). Qarorgohi Strasbur sh.da (Fransiya). O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvida EI bilan hamkorlik alohida o'rin tutadi. Tashkilot TASHIS dasturi doirasida O'zbekistonga texnikaviy yordam ko'rsatadi. 1999 y. 1 iyulda O'zbekiston bilan EI o'rtasida SHeriklik va hamkorlik to'g'risidagi bitim ratifikatsiya qilindi. Bu bitim siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy, madaniy-ma'rifiy aloqalar rivoji uchun imkoniyat tug'dirdi. Jumladan, tomonlar o'zaro savdoda bir-birlariga eng qulay sharoit yaratadilar, bir-birlariga tegishli tovarlarni o'z hududlari orqali erkin tranzit qilishni ta'minlaydilar. ^[1]

Yevropa Ittifoqi — [Yevropaning 28 davlatidan](#) iborat siyosiy va iqtisodiy birlashmadir. Uning tarixi [1957](#) yilga, 6 Yevropa davlatlari orasida imzolangan [Rim bitimi](#) va undan so'ng paydo bo'lgan [Yevropa Iqtisodiy Hamkorligiga](#) borib taqaladi. Yevropa Ittifoqi 1992 yilda imzolangan Maastrixt shartnomasiga binoan tuzilgan va 15 davlatni o'z ichiga olgan. 2005 yilda Ittifoqning birinchi yirik kengayishi yuz berdi. Unda Ittifoqga 10 ta Yangi davlatlar qo'shildi. Ikki yildan so'ng ular soniga Bulg'oriston hamda Ruminiya davlatlari qo'shilib, hozirgi davrga qadar Yevropa Ittifoqi 29 davlatlardan iborat.

2-BOB. BOZOR IQTISODIYOTINI SHAKLLANTIRISHNING ASOSIY SHARTLARI

Quyidagi atamalarga izoh bering:

Pirovard, bozor bahosi, monopoliya, aksmonopoliya, raqobat mexanizmi, xususiy mulk

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

1. Ijtimoiy rivojlanish bosqichlarini bilishga turli yondoshuvlar.
2. Ijtimoiy tizimlar turlari.
3. Mulkchilik munosabatlari.
4. Mulkchilik shakllarini o'zgartirish usullari.
5. O'zbekistonda xususiylashtirish jarayonlari.
6. Mulk shakllari.

Keys stadi

Ben & Gerry kompaniyasi

Ben Koen va Djerri Grinfield 1960 yillarning oxirida Bermingtonda (AQSHning shimoli-harbida) maktabda birga o'qishgan. Ularning ikkalalari hamma vaqt atrofdagilarning e'tiborida bo'lganligi sabablimi, ularning do'stliklari uzoq davom etdi. Maktabni tugatib, Ben va Djerri xippilar qatoriga qo'shilib, hamma uchun odatiy bo'lmagan hayot tarzini olib bordilar. Sochlarini o'stirib (hatto ba'zilar soqollarini ham o'stirib), o'z itlari bilan bir xonalarda yashashgan. Ularning ikkalasi ham oziq-ovqat sohasiga qiziqadilar, va bir kun ular fast food tizimidagi eng jozibali unsur – muzqaymoq degan fikrga kelishdi.

Muzqaymoq ishlab chiqaradigan uskuna 40000 dollar turishini bilib olib, ular har biri 5 dollar to'lab muzqaymoq ishlab chiqarish bo'yicha sirtqi darslarga qatnay boshladilar.

1978 yil, muzqaymoqning bir nechta retseptini ishlab chiqarib, Ben va Djerri 12000 dollar tikib (buning 4000 dollari qarzga olingan edi) qayta ta'mirlangan yoqilg'i quyish shaxobchasida kichik savdo shachobchasi ochdilar. Boshidan Ben va Djerri sifatli mahsulot ishlab chiqarishni maqsad qilib qo'ydilar va muzqaymoqlari Vermontda ishlab chiqarilgan toza sut va qaymoqdan tayyorlanganligini o'ar qanaqasiga ta'kidlab bordilar. Savdo shaxobchasi "Ben & Gerry Home made Ice Cream" deb nomladilar. Unga antiqa ko'rinish berish uchun esa blyuz o'ynovchi pianistni taklif qilishdi. Do'kon egalarini yoshligidan mahalliy aholi orasida mashhur bo'lib ketdi. Ben va Djerri tomonidan yollangan xodimlar o'am o'zlari kabi xippicha ko'rinishiga ega edilar, biznes yuritish yo'li ham shunga

muvofiq edi – har kuni o‘tirishlar. Ammo mahsulotning asosiy raqobatbardoshligi uning antiqaligi edi. Muzqaymoqlarning ko‘pisi odatiy tarkibga ega bo‘lishsa, bularning mahsulotlarida meva, shokolad, yong‘oq va boshqa shirinliklar qo‘shilardi. “Dumaloq” muzqaymoq briketlari Kompaniya imidjining antiqaligi edi. 1978 yil yoz davomida mijozlar soni muzqaymoq va kompaniya obro‘si bilan birga o‘tdi. Lekin yil oxiriga kelib qishga yaqin muammolar paydo bo‘la boshladi. Savdo hajmi pasayib ketdi. Ben va Djerry kasodga uchramaslik uchun yana boshqa savdo shaxobchalari ochishga qaror qildilar.

Keyinchalik ularga yanada kengroq iste‘molchilar bazasi kerakligi ma‘lum bo‘ldi. Atrofdagi bir qator supermarketlardagi o‘z mahsulotlarining savdo hajmini o‘rganib chiqib, talab unga katta emasligini aniqladilar. Ehtimol, hamma gap kompaniyaning o‘lchami, egalarining tashqi ko‘rinishi, kompaniyaga bo‘lgan munosabatlarida bo‘lsa kerak. Ularga qo‘shni shtatlarda yirik chakana savdogarlarga muzqaymoq etkazib beruvchi mustaqil distribyutorlarni topishni maslahat berishdi. Mana shunda Ben va Djerry birinchi muammoga duch kelishdi.

Pilsbury bilan to‘qnashish

Yangi Angliya shtatlarida muzqaymoq savdosini olib borish uchun Ben Dari-Farms’ga murojaat qildi. Kompaniya vitse-prezidenti Ben va Djerrining biznes noodatiy munosabatiga qaramay, ularning muzqaymoq “zahira”sining bir qismini olishga rozi bo‘ldi.

O‘sha paytda bozordagi yuqori sifatli muzqaymoq savdosida yetakchi yirik amerika kompaniyasi Pilsbury Corporationga tegishli Haägen Dazs edi. Uning yillik tovar oboroti 4 mlrd dollardan ko‘p bo‘lib, bunda oziq-ovqat mahsulotlari hissasi yuqori edi. Haägen Dazs bilan bir qatorda yana Green Giant (sabzavotlar savdosi) va Burger King (Fast food) kompaniyalari turardi. Kevin Xeli, Haägen Dazs prezidenti, kompaniya asoschisi Ruben Metyusning kuyovi edi. Metyus Haägen Dazs’ga 1959 yil Nyug‘Yorkda asos solgan. U jarangdor olmoncha nomni ekzotik Yevropacha uslubga qiziqish uyg‘otish uchun saqlab qolgan edi. 1984 yilga kelib, Ben va Djerry kompaniyasi bilan to‘qnashganda, Haägen Dazs yuqori sifatli muzqaymoqlar bozorida 70% hissaga ega edi.

Haägen Dazs’ning distribyutorlari bo‘lmish Dari Farms va Paul’s kompaniyalari Ben & Gerry mahsulotining distribyutorlari bo‘lishganini eshitgan Xeli ularga telefon orqali o‘z noroziligini bildiradi. Xelining fikricha, uning distribyutorlari uning raqiblari bilan, Ben & Gerry bozorda juda kichik ulushga ega ekanligi qaramasdan, hamkorlik qilmasligi kerak edi. Xelining aytishicha: “Biz distribyutorlarga Ben & Gerry mahsulotlari sotmang, -deganimiz yo‘q. Faqat ikkala kompaniya mahsulotini bir vaqtning o‘zida sota olmasliklarini va birini tanlashlari kerakligini aytdik”. “Ular yoki Biz” kabi shart distribyutorlarni sarosimaga solib qo‘ydi.

CHak Grin: “Ben & Gerry mahsuloti bozorda arzimagan bir hissaga ega bir paytda, Haägen Dazs kabi yirik kompaniyaning bunday chiqishidan hayron qoldik. Ular biz bir qarorga kelishimizni talab qildilar.” Bunday xabar topgan Ben va Djerry distribyutorlar bilan maslahatlashish uchun uchrashdilar. Distribyutorlar Ben

& Gerry'ning salohiyatini yuqori baholab, ularning mahsuloti bilan shug'ullanishdan voz kechmoqchi emasdilar, ammo Haägen Dazs'dan ham voz kechish ayanchli ahvolga olib kelishini bilardilar. Uchchala tomon ham Pilsbury'ga qarshi borganlari taqdirida yuridik xizmatlarga ehtiyoj sezib qolishlarini bilib, bunday muammolarni hal etish bo'yicha katta malakaga ega advokat Xovi Fagetuga murojaat qilishdi.

Xovi ham Ben va Djerry kabi antiqa shaxslardan edi. Aytishlariga qaraganda, u o'zining tashqi ko'rinishiga uncha e'tibor bermas, ba'zan yirtilgan poyafzal ham kiyib yurardi. Haqiqatan ham, Pilsbury o'zini g'alati tutganligiga qo'shilib, u bu muammoga o'z fikrini bayon etib xat yozadi.

Bu kabi hattig'harakatlarga qarshi chiqib, Pilsbury boshqaruv hay'atiga quyidagicha xat yozadi: "Sizning kompaniyalarizdan bo'lgan Haägen Dazs ma'muriyati Ben & Gerry kompaniyasini sindirib, uning o'sishini bo'g'ib, faoliyatini to'xtatishni istagan ekan. Ben & Gerry – tadbirkorlik muvaffaqiyatining yahhol namunasi va uning egalari kurashadilar. Haägen Dazs bozorda mahsuloti bilan raqobatlashishni o'rganishi kerak. Amerikacha biznes yuritishning asosi ham shunda, aynan shu orqali raqobat mavjuddir."

Ben & Gerry'ning haqligi ravshan bo'lsada, yuridik ustivorlik ular tomonda emas edi. Agar Haägen Dazs kompaniyasini yuridik jihatdan engolmas ekanlar, boshqa bir qurolni ishga solishga qaror qildilar.

3-BOB. BOZOR IQTISODIYOTINING MILLIY MODELLARI

Quyidagi atamalarga izoh bering:

Xo`jalik, mulk, bozor iqtisodiyoti, stixiyali, davlat mulki, mexanizm, kuchli ijtimoiy siyosat.

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

- 1.O'zbekistonda bozor iqtisodiyotining shakllanishi
- 2.O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish konsepsiyasi

Keys stadi

Industriyashtirish va bozor iqtisodiyotiga o'tish

Uch birlikning ikkinchi tarkibiy qismi industriyashtirish bo'lib, bu sohada sobiq sovet davrida, ayniqsa, uning 1920-1930 yillarda olib borilgan industriyashtirish siyosati tufayli bir qator ishlar qilindi va sanoat tarmoqlari vujudga kelib, respublikada ham o'ziga xos industriya yaratildi. Lekin bu industriyani miqdor va sifat, umuman mohiyati nuqtai nazaridan haqiqiy industriyashtirishdan farqlash kerak. Chunki o'sha davrdagi industriyashtirish sobiq sovet davlati manfaatiga qaratilgan edi. U respublika iqtisodiyoti manfaatiga mos kelmay, xalq iste'moli sanoati juda zaif holda bo'lgan edi. Bundan tashqari yirik korxonalar asos bo'lib, mayda ishlab chiqarish industriyasi deyarli yaratilmagandi.

Xalq xo'jaligining ko'pchilik tarmoqlarida asosan qo'l mehnati hukmronlik qiladi. Bu, avvalo qishloq xo'jaligi, qurilish kabi tarmoqlarga taalluqlidir. Aytaylik, eng og'ir ishlardan bo'lgan yuklash va yuk tushirish asosan qo'lida bajariladi. Bog'dorchilik, sabzavot, polizchilikda deyarli texnika qo'llanilmaydi. Savdoda mexanizatsiyalash hatto 10 foizga ham etmaydi. Fermer xo'jaliklari, ijara va oila pudrati xo'jaliklari uchun texnikaviy qurollar yaratilmagan, yordamchi xo'jaliklarni butunlay tilga olmasa ham bo'ladi.

Hisoblash, axborot, asbobsozlik tarmoqlari ham boshlang'ich darajada bo'lib, tibbiyot, maorif, ilmiy-tadqiqot kabilarning texnik ta'minot holati juda past darajada bo'lgan.

Milliy iqtisodiyotning shakllanishi va industriyashtirish, albatta bozorga moslashgan holda amalga oshishi zarur. Masalan, Yangi iqtisodiy aloqalarni

yuzaga keltirish, xalq xo‘jalik tuzumini, ayniqsa ishlab chiqarish tuzumini Yangilash bozor talabi asosida olib borilmoqda. Xomashyo yo‘nalishini o‘zgartirish zarur ekan, avvalo u bozor talabi asosida, eng zarur xalq iste‘moli mollari ishlab chiqarishning ustunligi, bundagi yo‘q bo‘lgan tarmoqlarni tashkil etib, uni rivojlantirishdan boshlanadi. Paxta kompleksida tayyor kiyimlargacha bo‘lgan kompleks ishlab chiqarishning tashkil etilishi va buning jamoa xo‘jaliklarining o‘zlarida amalga oshirilib, bunda chet kapitali bilan qo‘shma korxonalar tashkil etilayotgan maqsadga muvofiqdir.

Oziq-ovqat, engil sanoatda, qurilish materiallari va xo‘jalik mollari ishlab chiqarilishida xalq talabidan kelib chiqadigan bozorgir Yangi mollarning paydo bo‘lishi amaliy misollardir. Mamlakatimiz ishlab chiqarishi uchun, Yangi bo‘lgan avtomobilsozlik tarmog‘ining yaratilishi juda quvonchli hol. Chunki bunga bozor talabi juda yuqori. Shuningdek, televizorlar, kompyuterlar, elektron apparatlar ishlab chiqarish yuzaga kelmoqda. Xalqaro bozorga kirib borish, mustaqil ravishda eksport va importni amalga oshirish va bunda samaradorlikka erisha borish bozor shakllanishidagi muhim bosqichlardir. Oz vaqt o‘tishiga qaramasdan bu sohadagi AQSH, Yaponiya, Turkiya, Germaniya, Angliya, Janubiy Korea, Xitoy kabi mamlakatlar bilan kengayib borayotgan iqtisodiy aloqalar, chet mamlakatlar investitsiyasining kengayib borishi buning yaqqol misolidir. Xalqaro iqtisodiy hamkorlikning kuchayishi va jahon iqtisodiy integratsiyalashuvi, birinchi navbatda, dunyo bozoriga qo‘shilish va umuman, bozor munosabatlarining keng harakatiga yo‘l ochishni talab qiladi.

Bozor uchun zarur shart bo‘lgan mulk shakllari paydo bo‘lmoqda. Bunda davlat mulki tasarrufidan chiqarishni tezlashtirish, mulk xususiylashuvini avj oldirish juda muhimdir. Mamlakatimizda fermer xo‘jaliklarini tashkil etish, haqiqiy dehqon xo‘jaliklarini tiklash, ijara, oila pudrati kabi xo‘jalik turlarini rivojlantirish tezlashmoqda. Demak, bozor munosabatlari asosi bo‘lgan mulk shakllari va turlari, xo‘jalik xillarining paydo bo‘lishi, albatta, amalga oshayotgan iqtisodiy islohotning ta‘sirini kuchaytirmoqda, bularning barchasi bozor iqtisodiyoti shakllanishining odim qadamlaridir.

Shuningdek, hissadorlik jamiyatlari, birlashmalar, konsern, kooperativlar, shirkatlarning ko'payishiga keng yo'l ochilmoqda, bularning barcha bozor munosabatlari uchun zarur bo'lgan iqtisodiy harakat maydonini kengaytirmoqda.

SHu bilan birga bozorga o'tish bilan bog'liq bo'lgan baho siyosati amalga oshirilib, asosan erkin baho siyosati yuzaga keltirildi. Chunki tovarlarni sotishning chakana narxlari talab va taklif asosida erkin shakllanmoqda. Mehnat bozori, qimmatbaho qog'ozlar bozorlari asta-sekin shakllanmoqda, ko'chmas mulklar oldi-sotdisi boshlangan.

Bozor iqtisodiyotiga o'tishdagi muhim sohalardan hisoblangan moliya-kredit va pul tizimlarining Yangilashishi, milliylashishi bozor mazmunida bo'lishi sohasida katta ishlar, keskin o'zgarishlar yuz bermoqda. CHunonchi, juda qisqa vaqt ichida haqiqiy milliy pulga ega bo'ldik.

Bozor infrastrukturasi yaratishda odim qadamlar ham sezilarlidir. Bunga kompyuterlarning dadil kirib kelishi, aloqa vositalari, axborot tizimi, tovarlar siljishi va ularning tez harakati sharoiti, yirik oldi-sotdi hisob-kitoblarini amalga oshirish asoslari kabi tarmoqlar yuzaga kelmoqda va bozor sharoitlarini kengaytirmoqda.

Respublikamizda iqtisodiy faoliyat har tomonlama bozorning shakllanishiga qaratilmoqda. Bunga faqat biz milliy iqtisodiyot shakllanishi va industrilashtirishning bozorga mos holda amalga oshishi bilan chegaralanmasdan, balki maxsus bozorga xos jarayonlarning amalga oshuvi va bozor munosabatlariga o'tish, bozor iqtisodiyoti shakllanishining tezlashuvini ko'ramiz.

Bu narsa hozirgi mamlakatimizdagi jarayon faqat bozor munosabatlariga o'tish bilan chegaralanadi, degan so'z emas, vaholanki bozor yo'nalishi asosiy yo'nalish ekanligini e'tirof etgan holda iqtisodiy holatning uch birlik jarayonidan iborat ekanligini inkor etib bo'lmaydi, Chunki iqtisodiy islohotning mazmuni shu bilan belgilanib, uning mohiyatini ko'rsata olishi mumkin.

4-BOB. AQSHNING BOZOR IQTISODIYOTI TAJRIBASI

Quyidagi atamalarga izoh bering:

Mashinasozlik, tashqi qarz, kosmik xizmat, g`allachilik, paxtachilik, bog`dorchilik, sabzavot.

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

3. Federal iqtisodiyotni boshqaruv xususiyatlari
4. Demokratik xalqchanlik iqtisodiyotining xususiyatlari
5. Milliy xo`jalikda nomoddiy ishlab chiqarish ustuvorligi
6. AQSHning jahon bozor iqtisodiyotidagi yetakchi o`rni va buni belgilovchi asosiy ko`rsatkichlar

Keys stadi

CAMELOT LOTEREYASI

Milliy va mahalliy lotoreyalar ko`pchilik mamlakatlarda keng tarqalgan. 1993 yil Buyuk Britaniya hukumati ham milliy lotoreyani o`tkazishni taklif qildi. Bu fikrni parlamentdagi ko`pgina partiyalar qo`llab quvvatladilar, ammo kelishmovchiliklar kim bu lotoreyani o`tkazishi borasida kelib chiqdi. Muxoliflardan bo`lgan leyboristlar partiyasi buni hukumat (davlat strukturasi orqali) o`tkazishi kerak, deb hisoblardi, boshqaruvchi konservatorlar partiyasi esa buni xususiy sektor ixtiyoriga topshirish kerak, deb hisoblardi. Lotoreya operatori ma`lum bir foydaga ega bo`lsada, lotoreyani xususiy sektor qo`liga topshirishdan asosiy maqsad tashkiliy ishlarning yanada sifatliroq o`tkazilishi.

Taklif e`lon qilinganidan so`ng qator kompaniya va konsortsiumlar qiziqish bildirdilar. Barcha da`vogarlar taklif qilinib, lotoreya chiptalari sotuvi bashorati, lotoreyaning asosiy qismi – mo`ljallanayotgan summa, Shuningdek, aksionerlar foydasi muhokama qilindi. Tashkiliy talablar aniqlab olindi: milliy auditoriyani qamrab olish, axborot tizimlarining xavfsizligi va ishonchligi, lotoreyaning ochiqqligini ta`minlash imkoni. Va nihoyat, g`oliblar tez aniqlanishi, yutuq ham kechiktirilmasdan to`lanishi ta`kidlandi.

Natijada, Camelot lotoreyasi bo`yicha birinchi shartnomani Buyuk Britaniya va AQShning 5 ta kompaniyasini o`z ichiga olgan konsortsium bilan tuzildi. Konsortsium tarkibi:

Kompaniya	Ulushi, %	Tarmog'i
Cadbury Schweppes plc	22.5	Oziq-ovqat va ichimliklar
De La Rue plc	22.5	Qimmatli qog'ozlar, banknotlar, kredit kartochkalari va b. nashr qilish
G-Teck Inc	22.5	Boshqa mamlakatlar, Shuningdek AQShda lotereya operatsiyalari
Racal plc	22.5	Ma'lumotlar bazasi va tizim xavfsizligini o'tkazish
ICL	10	Kompyuter va axborot texnologiyalari

Lotereyani qonunga ko'ra nazorat qilib turish uchun hukumatga bo'ysunuvchi nazorat organi – Lottery Regulator tuzildi. Uning vazifalariga: operator parlament chiqargan qonunlarga ko'ra ishlashi uchun uning faoliyatini nazorat qilish, lotereyaning barcha ishtirokchilari uchun adolatni kafolatlash. Maqsadli mablag'lar taqsimlash bo'yicha mustaqil ekspertlar guruhidan komitet tuzildi.

1998 yil konsortsium a'zolaridan biri (G-Teck Inc) qoidani buzdi.

Natijada u konsortsium tarkibidan chiqishga majbur bo'ldi, vaholanki, u tovar etkazib beruvchi sifatida qolishi ham mumkin edi. Qolgan 4 ta kompaniya Camelotdagi o'z ulushini qayta taqsimladi. ICL o'z ulushini 20%gacha, qolganlarning xar biri esa 26,67 %gacha ko'paytirdi.

Savollar va topshiriqlar:

1. Nima uchun lotereyani alohida kompaniyalar emas, balki konsortsiumlar tashkil etdi?

2. Lotereya tashkilotchilarining har biri o'z tajribasi va bilimlaridan qanday foydalanganini tasvirlab bering.

3. Nima uchun davlat lotereyaga xolis kuzatuvchini tayinlashni zaruriyat deb hisobladi?

5 - BOB. GERMANIYADA BOZOR IQTISODIYOTI TAJRIBSI

Quyidagi atamalarga izoh bering:

Milliy iqtisodiyot, immigratsiya, ish o`rin, bozor iqtisodiyoti, Ijtimoiy bozor xo`jaligi

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

1. Germaniya iqtisodiyoti salohiyati
2. Ijtimoiy bozor xo`jaligi modeli
3. L. Erxardning "Iqtisodiy ravnaq" dasturi
4. G`arbiy va Sharqiy Germaniyaning qo`shilishi bilan bog`liq iqtisodiy muammolarning xal qilinishi

Keys stadi

SARDIFF CAR COMPONENTS LTD (CCC) KOMPANIYASI

Djon Armstrong 1958 yilda 25 yoshga kirgach, unga South Sardiff Engineering Ltd (avtomobil ehtiyot qismlari va yig`ish) otasidan meros qoldi. Uning otasi South Wales kompaniyasini "nol"dan qurishni boshlagan va natijada yaxshigina turmush darajasiga erishgan. Kompaniyada 12 kishi ishlab, ular umumiy texnik yig`ish ishlarni bajarardilar. Djon shtatdan tashqari mexanik bo`lib ishlay boshladi. U Qanday qilib kichik mashina yig`ish korxonasini, o`zi yaxshi bilgan yig`ish operatsiyalariga ixtisoslashgan kompaniyaga aylantirish haqida ko`p o`ylardi. Buni amalga oshirish uchun u tsexga qo`shimcha ravishda mashinalarga xizmat ko`rsatish va ta`mirlashga ixtisoslashgan uncha katta bo`lmagan tsex qurdi (mana shu erda uning mexanik kasbi kerak bo`ldi). Kompaniya bir paytlar ishlab chiqarish zonasi bo`lgan, urushdan oldingi bir nechta binoda joylashgan edi. Qo`shimcha qurilish uchun joy etarli edi. 50-yillarda insonlarning farovonlik darajasi oshgan sari avtomobil egalari soni ham ko`payayotganligini Djon ilg`ab oldi. Kompaniyaning injenerlik salohiyati yaralib kelayotgan mashinasozlik sanoati uchun ehtiyot qismlari ishlab chiqarishga yo`naltirilishi kerakligini tushundi.

50-yillarning oxirlarida mashina va ehtiyot qismlarining tanqisligi sezildi, va Djon o`zining bia`zi stanoklarini avtomobil ehtiyot qismlari ishlab chiqarishga moslashtirdi. Keyinchalik esa maxsus stanoklar ham sotib oldi. 1960 yilga kelib kompaniya tanqis, yuqori sifatli ehtiyot qismlari etkazib beruvchisi degan nom oldi. Iste`molchilar bazasi Janubiy Uels va G`arbiy Angliyadagi garajlar va ta`mirlash ustaxonalari hisobiga kengaymoqda edi. Djonning biznesdagi tamoyili "agar iste`molchi biror bir ehtiyot qismlariga ehtiyoj sezayotgan bo`lsa, hamma narsani sinab ko`rish" edi. Agar boshqa ishlab chiqaruvchilar qila olmagan juda murakkab detalni ishlab chiqara olsa, o`zidan boshqacha mamnun bo`lardi. 1961

yil kompaniyaning faoliyatini o'rganib chiqib, Djon uning nomini Cardiff Car Components Ltd (CCC) ga o'zgartirdi.

1962 yil avtomobil etkazib beruvchilarning G'arbiy Midlenddagi yarmarkasida muhim kelishuv tuzdi. Unga ko'ra, u Birmengemda joylashgan yirik kompaniya E.T. Philips (Automotive OEM Ltd) ni subkontraktor sifatida ehtiyot qismlari bilan ta'minlashi kerak bo'ldi. Kompaniya Midlenddagi avtomobilsozlik uchun ehtiyot qismlarining asosiy etkazib beruvchisi bo'lib, yetakchi milliy dillerlar bilan uzoq muddatli shartnomalar tuzgan edi. Philips ga ishlashdan ko'ra bevosita iste'molchilar bilan ishlash daromadliroq ekanligiga qaramay, SSS bu ishga ham qo'l urdi. Ehtiyot qismlarini ishlab chiqarish uzoq muddatli bandlikni ta'minlardi va djonning aytishicha "mashinalarni yugurishga" majbur qilardi.

1960 yillarda Yangig'Yangi mashina modellari chiqishiga javoban SSS o'zining ishlab chiqarish assortimentini kengaytirdi. Asl ishlab chiqaruvchilarning va SSS ishlab chiqargan ehtiyot qismlari narxlari o'rtasidagi sezilarli tafovut evaziga mamlakat bo'yicha dilerlar tizimi orqali realizatsiya kengaydi. 1968 yil kompaniya o'zining xizmat ko'rsatish va ta'mirlash biznesini sotib, ehtiyot qismlari ishlab chiqarishga e'tiborini kuchaytirdi.

60-70-yillarda texnik xizmat ko'rsatish xarajatlari oshganligi tufayli avtohavaskorlar mashinalariga o'zlari texnik xizmat ko'rsatib, ta'mirlay boshladilar. Bu esa turli savdo shaxobchalari orqali sotiladigan ehtiyot qismlari bozorining paydo bo'lishiga olib keldi. Ko'plab miqdorda xorijiy mashinalar paydo bo'lishi bilan qo'shimcha imkoniyatlar yaratildi. Chunki ularning ehtiyot qismlari Buyuk Britaniyadagi mashinalarnikidan qimmatroq edi. Djon Yangi xorijiy mashinalarning xususiyatlarini o'rganib chiqib, oson almashtiriladigan ehtiyot qismlari ishlab chiqara boshladi.

80-yillar davomida Yangi bozorlar va tovarlar paydo bo'lishi bilan birga SSS ham o'sib bordi. Yangi imkoniyatlarni topishda Djon ancha tajriba orttirdi va ishlab chiqarishni avtomashina va boshqa transport uchun o'rinbosar ehtiyot qismlari chiqarishga tez moslashtirdi. U rasmiy biznes reja kerak emasligiga ishongan, intuitsiyasiga ko'ra ish ko'radigan tadbirkor edi. Ammo Djon qo'shimcha kredit olish uchun bank boshqaruvchisiga murojaat qilgandi, undan 5 yillik biznes reja talab qilindi. Djon o'z fikrini quyidagicha izohlardi: "Menga hech kim hech qachon nima qillishni o'rgatmagan. Men biznesg'imkoniyat paydo bo'lganda uni amalga oshiraman xolos. Agar men shartnomadan foyda ko'rsam, u bilan shug'ullanaman. Aks holda undan voz kechaman".

1997 yilga kelib, kompaniyada 145 kishi ishlardi. Ularning 4 tasi assortimenti doim kengay borayotgan tovarlarni sotish bilan shug'ullanardi. Bu guruhning ishi shunchalik ko'p ediki, har bir xaridor bilan alohida shug'ullanishga imkon yo'q edi. Ammo doimiy mijozlarga, xoh yirik bo'lsin, xoh kichik, alohida e'tibor berilardi. Eng yirik mijozlar (asosan OEM va Philips ning mijozlar edi) bilanDjonning o'zi shug'ullanardi. Chunki bu sohada 40 yillik tajribaga ega edi.

Kompaniyaning butun tizimi va madaniyati Djon Armstrong shaxsiga asoslangan edi. U nafaqa yoshiga etganda, ko'pgina xodimlar va mijozlar usiz SSS

taqdiri haqida o'ylay boshladilar. Nafaqaga chiqqandan so'ng, Djon kompaniyani sotmoqchi edi, lekin avval kompaniya mijozlar bazasini kengaytirmoqchi edi.

1997 yil U Germaniya savdo yarmarkasida bo'ldi. Tasodifan, shu paytda metallurklar ish tashlashi bo'layotgan edi, mana shu unga Germaniya mashina ishlab chiqaruvchilaridan katta buyurtma olishiga yordam berdi. Buyurtma foydasining marjasi uncha katta bo'lmasligi kerak edi, lekin Germaniya markasiga nisbatan funt sterling kursini o'sishi buyurtmani daromadli qilardi.

Ammo shartnoma amal qilish muddati oxirlab qolganda, kurs 15% ga pasaydi, va Djon bundaqa kirimda buyurtma hattoki zararga ketib qolishidan xavotirlana boshladi. Nihoyat u transport xarajatlaridan kelgan zararni Germaniyalik mijozlarga narxni 5%ga oshirish bilan qopladi. Bu omadsizlik Djon xorijda biznes yuritishdan butunlay qaytardi.

Keyinchalik SSS boshqa ehtiyot qismlari ishlab chiqaruvchilar o'rtasida raqobat kuchayotganligi sezila boshlandi. Ularning asosiy mijozi bo'lgan savdo shaxobchalari, OEM va ta'mirlash ustaxonalariga Unipart kabi ehtiyot qismlariga ixtisoslashgan kompaniyalar, G'arbiy Yevropa va Uzoq Sharqdan arzonroq tovar etkazib beruvchilarning e'tibori kuchaydi.

Ehtiyot qismlari qismlari bozori 40 yil avvalkiga nisbatan murakkablashdi. Raqobat xorij hisobiga kuchaydi, britaniya ishlab chiqaruvchilari soni ko'paydi. Bozordagi SSS ulushi 1965 yildagi 20% dan 15% ga tushdi. Vaziyatning yuridik jihatlar ham noaniq edi.: ehtiyot qismlari ishlab chiqarish huquqi faqat astomobil ishlab chiqaruvchilarning o'ziga beriladi, degan gaplar paydo bo'ldi.

1999 yil milliy savdo shaxobchalari tizimi – Gear-tackle Ltd kompaniyasidan qo'shilish taklifi kelib tushdi. SSSdan farqliroq, bu kompaniyada faoliyat chuqur rejalashtirlardi. Uning direktori Bill Vernstorn London biznes maktabida olingan, biznesni boshqarish bo'yicha magistr darajasiga ega edi, karerabo'yicha ko'tarilishni maqsad qilib qo'ygan edi. U SSSga rejalashtirish tizimini joriy etish bilan yo'qotilgan bozordagi ulushni tiklanishiga ishonardi.

Gear-tackle Ltd kompaniyasi Djonga aksiyalarning boshqaruv paketi uchun 2,3 mln. doll. taklif qildi va kompaniyani o'tish davrida boshqarib turish uchun unga norasmiy direktor lavozimida direktorlar hay'atida qolishga taklif qildi. Ammo 3 oydan so'ng Billning aytishicha “menedjerlik usulidagi mutanosibliklar uchun” ular tarqalib ketishdi. Djon nafaqaga ketishga qaror qildi.

6-BOB. FRANSIYADA IJTIMOIYLASHTIRILGAN BOZOR IQTISODIYOTI

Quyidagi atamalarga izoh bering:

Atom energetikasi, agrar siyosati, tadbirkor, farmasevtika, moliya-kredit, markaziy bank, kooperativ.

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

- 1.Fransiya iqtisodiy salohiyati va uning jahon miqyosidagi ahamiyati.
- 2.Fransiyaning Yevropa iqtisodiyotidagi o'rnini nimalar bilan belgilanadi.
- 4.Fransiya qishloq xo'jaligi xususiyatlari nimalar bilan belgilanadi.
- 5.Fransiya hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti rivoji nimalarda o'z aks etadi.

Keys stadi

O'zbekiston tashqi siyosatining Yevropa yo'nalishi qat'iyatlik bilan rivojlantirilmoqda. O'zbekiston Prezidentining Germaniyada 1993 yil 28 aprel kuni boshlangan va besh kun davom etgan rasmiy tashrifi O'zbekiston bilan Germaniya o'rtasidagi munosabatlarni yo'lga qo'yishda muhim ahamiyatga egadir. Ayni paytda bu safar natijasida respublikamiz uchun Yevropa sari katta yo'l ochildi.

I. Karimov GFR Federal kansleri Gelmug Kol bilan samimiy, o'zaro tenglik asosida, ishonch va qat'iyat bilan suhbatlashdi. Ikki davlat o'rtasida madaniy hamkorlik to'g'risida, sarmoyalar qo'yishni amalga oshirish va o'zaro himoya qilishga ko'maklashish to'g'risida, ilmiy tadqiqotlar va mutaxassislar fondini tashkil etish to'g'risida bitimlar imzolandi.

O'zbekiston delegatsiyasi Germaniya sanoatini o'rganishga katta e'tibor berdi. "Doyche bank", "Mercedes-Bens" va "Simens" kompaniyalarining rahbarlari bilan uchrashuvlar bo'ldi, ular bilan hamkorlik qilish haqida kelishib olindi. Jumladan, Xorazmda "Mercedes-Bens" kompaniyasi ishtirokida yuk mashinalari yig'adigan zavod qurish haqida ahdlashildi. Safar natijalariga ko'ra o'zbek-nemis hamkorligi masalalari bo'yicha hukumatlararo komissiya tuzildi. Toshkentda ikki-tomonlama savdo-iqtisodiy palata tashkil etildi, GFRning elchixonasi ochildi. "Toshkent-Frankfurt" havo yo'lida samolyotlar qatnay boshladi. "Doyche bank"ning bo'limi faoliyat ko'rsatmoqda.

1994 yil 9-12 iyun kunlari O'zbekiston davlat delegatsiyasi Niderlandiya (Gollandiya)da bo'ldi, qirolicha Veatriks va hukumat boshlig'i - Bosh vazir Rudolf Lyubbers bilan ikki tomonlama hamkorlik to'g'risida suhbat bo'ldi. Safar natijasida O'zbekiston va Gollandiya o'rtasida davlatlararo munosabatlar prinsiplari haqida bayonot va savdo-iqtisodiy hamkorlik haqida protokol imzolandi. Gollandiya agrar xo'jaligining texnologiyasi, urug' va nasllari, mehnat

usullaridan O‘zbekistonda foydalanishga kelishildi. Bugungi kunda O‘zbekistonda Gollandiya kartoshka urug‘lari ekilib mo‘l hosil etishtirilmoqda.

O‘zbekiston bilan Fransiya o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rnatish va rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. 1993 yil 28-30 oktyabr kunlari O‘zbekiston delegatsiyasining Fransiya rasmiy tashrifi ikki davlat o‘rtasidagi hamkorlikka asos soldi. Prezident I.Karimov Fransiya Prezidenti F.Mitteran, Fransiyaning boshqa rahbarlari hamda jamoatchilik vaqillari bilan do‘stona suhbat va samarali muzokaralar yuritdi. Safar natijasida Parijda O‘zbekiston Respublikasi va Fransiya Respublikasi o‘rtasida do‘stlik va hamkorlik to‘g‘risida shartnoma, madaniyat, ilmiy-texnikaviy va maorif sohasida hamkorlik qilish to‘g‘risida bitim, sarmoyalarni o‘zaro rag‘batlantirish va himoyalash to‘g‘risida bitim imzolandi.

O‘zbekiston bilan Fransiya o‘rtasida iqtisodiy, ilmiy, madaniy aloqalar kengayib bormoqda. Qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash, oziq-ovqat, neft va gaz sanoati, qurilish va boshqa sohalarda hamkorlik qilinmoqda.

O‘zbekiston xalqaro ishlarda katta tajriba va nufuzga ega bo‘lgan Buyuk Britaniya bilan ham hamkorlik qilmoqda. 1993 yil 17-19 iyun kunlari Buyuk Britaniya qirolichasining qizi malika Anna O‘zbekistonda bo‘lib, mamlakatimiz bilan, xalqimizning turmush tarzi bilan tanishib, Samarqand shahrining o‘lmas tarixiy yodgorliklarini ziyorat qilib ketdi. 1993 yil 15 oktyabr kuni Buyuk Britaniya tashqi ishlar va hamdo‘stlik ishlari bo‘yicha davlat vaziri Daglas Xognint O‘zbekistonga safari chog‘ida ikki davlat o‘rtasida madaniyat va ta‘lim sohasidagi hamkorlik bitimi, ikki yoqlama soliq solmaslik to‘g‘risida bitimlar imzolandi.

O‘zbekiston Finlyandiya, Avstriya, Belgiya, Shvetsariya, Italiya, Ispaniya, Gretsiya, Polsha, Vengriya, Chexiya, Slovakiya, Xorvatiya, Bolgariya kabi Yevropa mamlakatlari bilan siyosiy, diplomatik, iqtisodiy va madaniy aloqalar o‘rnatdi va kengayib bormoqda.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistonda tarixiy jihatdan qisqa bir davrda xalqaro munosabatlarni yo‘lga qo‘yish va rivojlantirish bobida bir necha o‘n yilliklarga arziydigan ishlar amalga oshirildi. O‘zbekiston o‘zining tinchliksevar, yaxshi qo‘shnichilik, o‘zaro foydali hamkorlikka qaratilgan siyosati va faoliyati bilan butun dunyoga tanildi, jahon hamjamiyatida o‘zining munosib o‘rnini egalladi, uning mavqei yildan-yilga mustahkamlanib bormoqda.

Yuqori keltirilgan ma‘lumotlar bir tarafdin albatta Yangi respublika uchun qisqa vaqtda erishgan katta yutuqlardir. Lekin, masalaning ikkinchi tomoni o‘rnatilgan bu hamkorliklarning hozirda rivoji va yurtimiz uchun foydasi qanday darajada ekanligidir. Asosan tuzilgan shartnomalar o‘z faoliyatini yaxshi olib bormoqda, lekin, shu bilan bir qatorda muammolar ham yo‘q emas. Muammolar albatta asosan tashqi iqtisod bilan, xususan mamlakat eksport salohiyatini oshirish bilan bog‘liqdir. Boshqacha aytganda, tashqi iqtisodiy aloqalarimizda import ulushini kamaytirish va eksportni kengaytirish tomon burilish yasalishi muhim ahamiyatga ega.

Prezident I.Karimov o‘zining "O‘zbekistonning yetti zafarli yili" asarida «O‘zbekiston tarixdan qisqa bir davrda jahon hamjamiyatiga qo‘shildi, uning teng

huquqli sub'ektiga aylandi. Nufuzli xorijiy davlatlar bilan siyosiy, diplomatik, iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy aloqalarni yo'lga qo'ydi. Bu jonajon Vatanimiz xavfsizligining muhim sharti va taraqqiyotimizning kafolatidir", - deb yozadi. Darhaqiqat, O'zbekiston xalqaro munosabatlarning to'laqonli sub'ektiga aylanishi uchun barcha imkoniyatlarga egadir. SHu bilan birga dunyo xo'jalik va siyosiy tizimida o'ziga xos mavqega ega bo'lish uchun xalqaro jarayonlarda faol ishtirok etish va Osiyo, Yevropa va Amerikaning yetakchi davlatlari bilan hushyorlik bilan munosabatlar olib borish talab etiladi. Buning uchun esa uzoqni ko'ra biladigan, bilimli kadrlarni tarbiyalash zaruriyati hamisha saqlanib qoladi.

2001 yil 11 sentyabr voqealaridan keyin Yevropa Ittifoqi davlatlari ham xalqaro terrorizmga qarshi tuzilgan xalqaro koalitsiyaga qo'shilgan holda o'z qo'shinlarini Afg'onistonga yuborishdi. Ayrim davlatlar, shu jumladan, Germaniya o'z harbiy kontingentini Afg'onistonning shimolida, bir qismini esa O'zbekiston janubida Termez shahrida joylashtirdi. O'zbekistonning Yevropa Ittifoqi bilan aloqalari iqtisodiyot sohasida ham yildan-yilga kengayib bormoqda. Yevropa Ittifoqining faol a'zolaridan bo'lgan Germaniya O'zbekistonning Yevropa Ittifoqidagi eng yaqin hamkori hisoblanadi. Germaniya Markaziy Osiyoda ro'y berayotgan o'zgarishlarga doimo nemislarga xos xolislik bilan yondoshgan va doimo qo'llab-quvvatlagan. 2005 yil Andijonda ro'y bergan may voqealaridan keyin O'zbekistonga qarshi olib borilgan axborot xuruji davrida, Yevropa Ittifoqi tarafidan qo'llanilgan jazo choralari davrida Germaniya bizni doimo qo'llab-quvvatlab keldi. 2006 yilda Germaniya rasmiy doiralari O'zbekiston vakillari bilan bir necha marta uchrashdilar va Elning bugungi kundagi raisi Germaniya 2007 yilda ushbu jazo choralari bekor qilishga alohida ahamiyat bermoqda.

7-BOB. YAPONIYA BOZOR IQTISODIYOTI TAJRIBASI

Quyidagi atamalarga izoh bering:

Meydzi inqilobi, yyetakchi, bandlik, malakali ishchi, xizmatchi, chakana savdo, inson kapitali

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

- 1.Yaponiyaning jahon iqtisodiyotidagi mavqei
- 2.Iqtisodiy “mo‘jizada” milliy xususiylik ahamiyati
- 3.Demokratik kapitalizm modeli
- 4.YAponcha ishlab chiqarishning boshqarilishi xususiyatlari
- 5.Ilmiy-texnik progress va iqtisodiy taraqqiyot

Keys stadi

Yaponcha ishlab chiqarishning boshqarilishi xususiyatlari

Yaponiya iqtisodiy taraqqiyotida va raqobatbardoshlikni yuzaga keltirishda ishlab chiqarish menejmenti va o‘zgi xos rahbarlik uslubining yaratilishi muhim o‘rin egallaydi. 70 – yillargacha uzoq davom etgan arzon ish kuchi va yonilg‘i – xomashyo past baholi importga asoslangan raqobatbardoshlik mavjud edi. Dollarga nisbatan iena pas kursda bo‘lib, yapon mahsulotlari eksporti ham boshqa rivojlangan mamlakatlarga nisbatan past edi. Yonilg‘i – xomashyo narxining, ayniqsa neftning narxini baland bo‘lib ketilishi, katta o‘zgarishlarga olib keldi. Yaponiya sanoati o‘zida tezda o‘zgarishlar yasab, kam resurs sig‘imli tarmoqlarga o‘tishni ta‘minlay oldi va resurs tejamli, mehnat tejamli texnologiyalarni ishlab chiqib, sanoatda qo‘llay boshladi.

Yaponiya kompaniyalarining turg‘unlik xususiyatini yaponcha yollanma mehnat tizimi bilan bog‘laydilar. Bu tizimning uch tomoni mavjud: 1) ishchilarning umr bo‘yi yollanishi. Bunda ishchilarning to nafaqaga chiqquncha ish bilan ta‘minlanishi kafolatlib, ish joyining doimiyligi ta‘minlanadi. 2) Maxsus ish haqi tizimi. Bunda yoshiga va kompaniyadagi ish stajiga qarab maosh ortib boradi. 3) Kasaba uyushmalari tarmoq bo‘yicha emas, balki firma bo‘yicha tuziladi va muayyan korxonada ichida faoliyat ko‘rsatadi.

“Umr bo‘yi yollanish” asosan yirik korporatsiyalarda va qisman o‘rta korxonalarda qo‘laniladi. Umuman taxminan sanoat ishlab chiqarishidagi bandlikning 15-20 foizini tashkil etadi. Bu tizim yuridik asossiz bo‘lib,, kelishuv bo‘yicha amalga oshiriladi. Yaponiyada ikki xil mehnat bozori mavjud bo‘lib, birinchisi “tashqi mehnat bozori” deyiladi. Bu boshqa mamlakatlardan deyarli farqlanmaydi. Ikkinchisi “ichki mehnat bozori” bu korporatsiya yoki “Keyretsu” sanoat guruhida qo‘llaniladi. Bunda firma ichida past samarali joydan boshqasiga o‘tkazilib, yuqori malakali ishchilarni saqlab qolishga erishiladi. SHu bilan birga ishga qabul qilish ma‘lum mutaxassisligi, malakaga egaligi asosida bo‘lmay,

“inson yollanishi” tarzida amalga oshadi. Chunki o‘qitish, hunarga o‘rgatish butun ish va amal davrida davom etadi. Halollik va mehnat bilan bog‘langan insof, xatarlikka qattiq e‘tibor beriladi va bunda mehnat bilan menejment o‘rtasilagi to‘la kelishuvlik katta ahamiyat kasb etadi. Malakali ishchilar va boshqaruv xodimlarining ish haqi farqi juda kam bo‘ladi. Injener-texnik xodimlar va ishchilarning bir-biriga yaqin bo‘lishi va farqning kamligi rag‘batlantiriladi.

Bu tizim hozirgacha ham Yaponiyada asos bo‘lib hisoblanadi. Tadqiqotlar bo‘yicha 1000 kishiga nisbatan sanoat kompaniyalarida universitetlardan to‘g‘ri yollanganlar ichida 30 yoshgachasi – 78,9 foiz, 40 yoshgachasi – 70 foiz, 50 yoshgachasi – 66,2 foiz, 60 yoshgacha – 33,6 foizni saqlab qolgan. Bu raqamlar “umr bo‘yi” tizimining amalda ekanligini ko‘rsatadi.

Malakali xodimlarni saqlab qolish uchun kompaniyalar Yangi usullar qo‘llashni lozim topadilar. Aytaylik, o‘rta va yuqori menejerlar uchun aksiyalarni imtiyozli baholarda sotish. Bu avvalo AQSHda qo‘llanilgan bo‘lib, hozir Yaponiyada ham keng qo‘llanila boshladi.

Yaponiya ishchilari dunyoda eng yuqori ish haqiga ega. Bu mehnat bilan menejment o‘rtasida to‘la kelishuvning katta asosi bo‘lib hisoblanadi. Masalan, ish kunining yo‘qotilishi bo‘yicha yetakchi rivojlangan mamlakatlar ichida Yaponiya eng past o‘rinda turadi. Ma‘lumki, ish kunlarini yo‘qotish avvalo mehnat bo‘yicha kelishmovchilik sababi bilan yuz beradiki, ishchilar o‘z boshliqlariga qarshi norozilik bildirishini natijasi hisoblanadi.

Yaponiya korxonalarida texnika xavfsizligi darajasi juda yuqori. Bularning barchasi ish kuchi sifatining yuqoriligi va buning raqobatbardoshlikka ta‘siri kattaligini ko‘rsatadi.

Keyingi yillarda Yaponiya ishlab chiqarish menejmenti tizimi va boshqarishda bir qancha takomillashuv amalga oshmoqda. Bunda “Toyotizm” Yangi modeli ahamiyatlidir. Buni ishlab chiqqan Toyota firmasidir. Yangi tizim standartlikning ustuvorligini saqlagan xolda diversifikatsiyalashgan mahsulotlar sifatini ko‘tarish va moslashuv darajasini ko‘tarish imkonini beradi. Ma‘lumki, fordcha ommaviy mahsulot ishlab chiqarish modeli vaqtlarida bir qancha qiyinchiliklarga duch kelib, o‘zgarish talab etgan xolda Yangi texnologiyalarni yuzaga keltiradi.

Yangi tizimda “albatta o‘z muhlatida” va “sifatni total nazorati” usulari ishlab chiqarilib, bular kompaniyalar bilan ta‘mineotchlar o‘rtasida jips aloqani talab etadi. Ishlab chiqarishni ilmiy asosda olib borish, dizayn, injiniring va sanoat ishlab chiqarishini integratsiyalashuvi hamda yagona ishlab chiqarish jarayoni sikliga aylantirish yuz beradi. Iste‘molchilar va talab me‘yoriga katta e‘tibor beriladi. Bunday sharoitda inson resursi menejmenti Yangi talablarni yuzaga keltiradi. SHu bilan birga ishchilarning malakasi, mutaxassisligi to‘xtovsiz takomillashib borishi zarur bo‘ladi.

Pravodgi “Toyotizm”dan kelib chiqadigan natija zarur mahsulotlarning zarur miqdorda va zarur vaqtda ishlab chiqarilishini ta‘minlashga to‘la erishuvdan iboratdir. Bu tizimda avtomatlashuv, Ya‘ni aqlli mashinalar yaratish va defektli avtomatikaning o‘zi boshqarishi, bir vaqtda bir necha modellarni yig‘ish,

buyurtmachilar bilan ta'minotchilar o'rtasida axborot doimiyligini ta'minlash kabilar asos hisoblanadi.

Toyota avtomobil kompaniyasida qo'llanilgan bu ishlab chiqarish menejmenti tizimi boshqa mamlakatlarga ham tarqalgan va sanoatda inqilobiy o'zgarishlarga olib keldi.

Yaponiya kompaniyalaridagi boshqaruv usuli qisqa vaqtda foyda olishga emas, balki foyda olishning doimiyligini ta'minlashga qaratilgandir. Shuning uchun Yaponiya menejmenti G'arbiy menejmentdan ko'p tomonlama farqlanadi.

Yaponiya menejmenti dunyoda eng ilg'or hisoblanadi va u to'xtovsiz takomillashib boradi, og'ir holatlarga moslashuvchan bo'lib, Yaponiya kompaniyalarining raqobatdoshligini ta'minlashda katta o'rin egallaydi. Shuning uchun ham bozor iqtisodiyotini rivojlantirishda Yaponiya iqtisodiyoti boshqaruvi tajribalarini o'rganib borish va foydalanish usullarini belgilab borish ahamiyatlidir.

8-BOB. JANUBIY-SHARQIY OSIYODAGI YANGI INDUSTRIAL MAMLAKATLARDA BAZAR TAJRIBASI

Quyidagi atamalarga izoh bering:

Eksport, Industriallashtirish, kredit, strategiya, sanoat, savdo, moliya, ta'lim, mudofaa.

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

1. Osiyo "Ajdaholari" va "Yo'lbarlari"
2. Janubiy Koreyada bozor iqtisodiyoti rivoji
3. Singapurda bozor iqtisodiyoti xususiyatlari
4. Tayvan va Gonkong bozor rivoji tajribasi
5. "Yo'lbarlar" da bozor munosabatlarining iqtisodiy rivojga ta'siri

KEYS STADI.

"100 klubi"

1981 yilda AKShning "Daymond Interneyshnl" firmasi xodimi Daniel K.Boyl shu firmaning Palmerdagi (Massachusetts sht.) zavodida "100 klubi"ni tashkil etish to'g'risida taklif kiritadi. Usha vaktida bulajak menejer bulmish Boylni xayron koldiradigan narsa xodimlarning ogir xarakati va ahamiyatsiz ishlar uchun xam kup vakt sarflashi edi. Bu ma'noda "100 klubi" fikri unda uz ishiga mas'uliyat bilan yondashuvchi xodimlarning e'tiborini jalb etish usuli sifatida yuzaga keldi.

Palmerdagi zavodda 300 xodim ishlardi. Ularning 25%i kogozi sanoati ishchilari kasaba uyushmasining a'zosi edi. Ammo personalning axlokiy darajasi ancha past bo'lib, o'tkazilgan tekshirishlar 79 % xodim uzining yaxshi ishlagani uchun etarlicha mukofot berilmayapti deb hisoblashini kursatdi.

"100 klubi" taklifining maqsadi kushimcha rag'batlantiruvchi to'lovlarni tashkil etish emas, balki ball sistemasi orkali yaxshi xodimlarning e'tiborini jalb etish edi. Bunda bir yil davomida ishga doimiy ravishda kelganligi uchun 25 ball, ishga kechikmasdan kelganligi uchun 15 ball, mehnat intizomiga rioya etganligi uchun 25 ball, Shuningdek texnika xavfsizligini oshirish, ishlab chiqarishni ustirish va maxalliy aholiga xizmat kursatish bo'yicha kiritilgan taklif va muloxazalar uchun xam kushimcha ballar berilar edi.

100 ball to'plagan xodim (orkasiga "100 klubi" yozilgan) neylon kurtkasini, 150 balldan ortiq to'plagan xodimlar katalog bo'yicha uncha kimmat bulmagan sovgalarni firma hisobidan olar edi. Ballarni yil davomida ketkazmay uz hisobida saklagan xodimlar 600 balldan ortiq to'plaganda qimmatroq buyum olish imkoniyatiga ega bular edi.

"100 klubi" rejasi amalga oshirilgandan 1 yil utgach zavodda ishlab chiqarish unumdorligi 14.7 % usdi va yana usishda davom etdi. Ikki yildan sung o'tkazilgan tekshirishlar shuni kursatdiki 86% xodimlar rahbariyat ularning ishlarini muxim deb biladi, 81 % xodimlar esa firma ularga zarur narsalarni beradi

deb hisoblardi. Ushbu rejaning firma boshka zavodlarida xam tadbik etilishi ishlab chiqarish samaradorligining usishiga olib keldi.

Savollar:

1. Nima sababdan bunday oddiy neylon kurtkalar va arzon suvenirilar xodimlarga kimmatli va kadrli kurindi?

2. Nima deb uylaysiz, bu kabi reja Uzbekistondagi korxonalarda ham amalga oshirilsa kandy natija berishi mumkin?

Boylning uzi bu xakda shunday deydi: kunlarning birida u shu firma xodimining maxalliy bank hisobchisiga o'zining kurtkasi haqida aytayotgan ushbu gapini eshitib koladi: "Mening rahbarlarim menga buni yaxshi ishlaganim uchun berishdi. Firmada 18 yil ishlagan bo'lsam, ilk bor meni oddiy kundalik ishlarim uchun takdirlashdi". Bu yillar ichida ayol jami 200 ming dollardan ortiq ish xaqi olgan, ammo bu xaq unga qilgan xizmatlari uchun minnatdorchilik tashakkur emas, balki sarflagan mehnatlarining ekvivalenti (koplov) bo'lib kelgan edi.

9-BOB. XITOIDA BOZOR MUNOSABATLARI ISLOHOTLARI TAJRIBASI

Quyidagi atamalarga izoh bering:

YAIM, sanoat,xizmat, ekstensiv, investitsiya, texnologiya, iqtisodiy o`shish.

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

- 1.Xitoy iqtisodiyoti to'g'risida umumiy ma'lumotlar
- 2.Bozor munosabatlariga qaratilgan islohotlar
- 3.Iqtisodiy o'sish va ekstensivlik
- 4.Investitsiya xususiyatlari
- 5.Ichki va tashqi bozor

Xitoy iqtisodiyoti to'g'risida umumiy ma'lumotlar

Xitoy dunyoda eng aholisi ko'p katta mamlakatdir. Hozirga kelib aholisi soni 1,3 mlrd.ga etgan. Keyingi 50 yil ichida 700 mln. odam qo'shilib, o'sish 2,3 barobarga to'g'ri kelgan. XXRning keyingi 20 yillar ichidagi iqtisodiy o'sishi hammani xayratda qoldirib, jahon iqtisodiyot tarixida eng muhim voqealardan hisoblanadi. YAIM o'sishi juda yuqori bo'lib, bu sohada eng oldingi mamlakatga aylandi. Keyingi islohotlar natijasida dinamik ravishda rivojlanayotgan mamlakatlarga aylandi.

Lekin faqat aholining 20 foizi shaharlarga to'g'ri keladi va 90 foiz aholi Sharqiy tomonda istiqomat qiladi. Erining 7 foizigina dehqonchilikka mos xolos. Iqtisodiy rivojlanishda sanoat ishlab chiqarishi asos bo'lib, ko'p xil mahsulotlar bo'yicha dunyoda yetakchi o'rinni egallaydi. Ko'mir, po'lat, sement, g'alla, go'sht, paxta ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda eng oldingi o'rinni hamda neft, elektroenergiya xajmi bo'yicha yetakchi o'rinni egallaydi. Yillik YAIM bo'yicha 90 – yillar o'rtasidan boshlab dunyoda uchinchi o'rinda turadi. 2005 yilga kelib AQSHga tenglashuvi kerak.

Xitoyni eng istiqbolli bozor deb hisoblaydilar va u 300 mlrd. dollarni tashkil etadi. Chet investitsiyasi bo'yicha AQSHdan keyingi o'rinda turadi va 90 – yillar o'rtasida u ishlab chiqarilgan mahsulotning 19 foiziga to'g'ri keladi va bandlikda 17 mln. kishidan iborat. Yillik tashqi savdo aylanmasi 90- yillarda 16-17 foizga etib, Xitoyni bu sohada eng yetakchi mamlakatlar qatoriga qo'shdi. Lekin aholi jon boshiga hisoblaganda Xali Xitoy rivojlangan mamlakatlarga nisbatan ancha orqada va mehnat unumdorligi darajasi ham past.

Xitoy iqtisodiyoti o'sishida eng ko'zga tashlanadigan tomoni YAIM o'sishining tezligidir. U iqtisodiy islohot davrida 1978-1997 yillar ichida 5,7 barobar o'sgan bo'lib, bu yiliga 9,6 foizga to'g'ri keladi. Aholi jon boshiga olinsa, ishlab chiqarish 4,4 barobar, mehnat unumdorligi (YAIM har ishlovchiga nisbatan)

– 3,5 barobar o‘sgan. O‘shish tezligini olsak, yiliga 5-7 foizga to‘g‘ri keladi. Natijada aytilgan davr ichida Xitoy iqtisodiy salohiyati 2,5-3,5 marta o‘sgan.

Taqqoslasak, 1978-yili Xitoy YAIM Rossiyaga nisbatan 23% kam bo‘lgan bo‘lsa, 1997-yilda 6,2 barobar ko‘p bo‘lgan. YAIMni jon boshiga olinsa 1978-yili Rossiyalikiga nisbatan 11%, 1990-yili 23%, 1997-yili 75% ga etgan.

Xitoy tarmoqlar tuzumida qishloq xo‘jaligi yetakchilik qiladi. Keyin sanoat va xizmat ko‘rsatish sohalari to‘ri keladi. Keyingi yillarda bunda ham o‘zgarishlar yuz bermoqda. Agrar sektorda bandlik 1978 – yili 71 foiz bo‘lsa, 1995 – yili 59 foiz bo‘lgan. Sanoat va qurilishda esa 12 va 23 foiz, ko‘rinib turibdiki eng ko‘p o‘shish xizmat ko‘rsatish sohasiga to‘g‘ri keladi. Lekin sanoat va qurilishda ham o‘shish kam bo‘lmagan. Natijada qishloq xo‘jaligidagi bandlik 12 foizga pasaygan.

Hozirgi vaqtda Xitoy qishloq xo‘jaligi ko‘p tarmoqli bo‘lib, dehqonchilik bilan bir qatorda sanoat, savdo, transport, xizmat ko‘rsatishlar ham qo‘shilib ketgan. Dehqonchilikni olsak, bu ham monokultura o‘rniga ziroatchilikning ko‘p tarmoqliligiga o‘tgan.

Ilgari asosan g‘allachilik bo‘lsa, keyingi vaqtlarda g‘alla, texnik ekinlar va boshqa xillari mavjud. Ziroatchilik, chorvachilik, o‘rmonchilik, baliq xo‘jaliklarini qo‘shib katta qishloq xo‘jaligi tarkibiga aylanib ketgan.

Bu katta qishloq xo‘jaligida hozirda noagrar qism 80 foizga etib qoldi. Noqishloq xo‘jaligi tarmoqlari juda tezlik bilan o‘shib bormoqda va yillik o‘shish xatto 34 foizga etdi. Xitoy qishloq iqtisodining rivojida bular muhim bo‘lib, asosan volost-poselok korxonalariga kiradi. Hozir bu korxonalar strategik yo‘nalish hisoblanadi. Xatto buni xalq xo‘jaligi va qishloq iqtisodi ravnaqi deb belgilangan.

Keyingi yillarda qishloq sanoat iste‘mol tovarlari etkazib berish bilan chegaralanmasdan energiya beruvchi, sanoat qismlari etishtiruvchi kimyo o‘g‘itlari, kimyoviy zaxar moddalar, ishlab chiqarib, qishloq xo‘jaligini ta‘minlamoqda. Buning hissasiga ipak va trikotaj buyumlari yetishtirishning 50 foizi, g‘ishtning 95 foizi, mayda qishloq xo‘jaligi asboblari va cherapitsalarning 90 foizi, charm poyabzalining 35 foizi, sement va ko‘mirning 40 foizi to‘g‘ri keladi. Bu korxonalar katta eksport salohiyatiga ham ega. Masalan, 40 foiz ishlab chiqarilgan poyabzal tashqi savdoda sotiladi. Faqat AQSHning o‘ziga yiliga 700 mln. juftdan ortiq pofafzal eksport etiladi, bu esa AQSH poyabzal importining yarmini tashkil etadi.

Qishloq xo‘jaligidagi bunday o‘zgarishlar bir qancha muammolarni ham keltirib chiqarmoqda. Bu ayniqsa g‘allachilikka ko‘p ta‘sir etmoqda. Noqishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishning o‘shib borishi baho erkinligi sharoitida, dehqonlarning daromadli tarmoqlarni tanlash erkinligi tug‘iladi. Bu esa foyda yuqori tarmoqlarga resurslar ko‘chishiga olib kelib, bevosita qishloq xo‘jaligining o‘ziga salbiy ta‘sir etmoqda. Kapitalning qishloq xo‘jaligidan boshqa tarmoqqa siljishi yuz bermoqda. Keyingi bir necha yil ichida bunday siljish 40 mlrd yuanga etmoqda.

SHu bilan birga qishloq xo‘jalik mahsulotlariga bo‘lgan talab bilan mavjud qishloq xo‘jalik tuzumi o‘rtasidagi ziddiyatning o‘shishiga olib kelmoqda. Past Navli g‘allaga talab kamayib yuqori sifatli bo‘lgan bug‘doy, guruchga talab

o'sioqda. Bu va bunday holat qishloq xo'jalik tuzumiy shaklining o'zgarishini talab etmoqda.

Sanoatda bevosita davlat sektori ustunlik qiladi. Davlat sektorida 15,7 ming yirik va o'rta korxonalar mavjud. Bular 44,5 foiz mulkni tashkil etib, barcha sanoat korxonalarining 43 foiz foydasini bergan. Davlatning sanoat sektori davlatning 60 foiz moliyaviy daromadini bergan va bularda shahar ishchi va xizmatchilari bandligining 2/3 qismi to'g'ri keladi.

Sanoatda bevosita iste'mol bilan bog'langan tarmqlar tezroq rivojlanmoqda. Aytaylik, yonilg'i-xomashyo tarmoqlari, ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy texnik tarmoqlar o'zaro bog'liqligi natijasidagi infratuzilmalar shular jumlasidandir.

90 – yillarga kelib to'qimachilik, poyabzal, maishiy texnikaga qaratilgan strategik iqtisodiy o'sish o'zgarmoqda. Industrial rivojlanish, mashinasozlik, elektronika, avtomobilsozlik, neftkimyo, qurilishlarga qaratilmoqda. Masalan, avtomobilsozlik umuman og'ir sanoat ichida ustunlik bilan o'sib, yaqin 10-15 yil ichida jahon talabiga mos avtomobillar ishlab chiqarish darajasida, Xitoyni umumiy avtomobillashtirish vazifasi qo'yilgan.

Ilg'or va yuqori texnologiyaga aloxida e'tibor berilib, buning uchun maxsus davlat dasturi amalga oshirilmoqda. SHu bilan birga an'anaviy tarmoqlarni ham esdan chiqarmayotir. Buni po'lat ishlab chiqarishda ko'rish mumkin va tarmoq bo'yicha Xitoy jahonda birinchi o'ringa chiqdi.

Xitoy iqtisodiy rivojida xizmat sohasining o'rni ham o'sib bormoqda. Avvalo bu savdo rivojida o'z aksini topmoqda. Kooperativ va xususiy savdo tarmoqlari kengaymoqda. Oziq-ovqat bozorlari Xitoy aholisi hayotida o'ziga yarasha o'rin egallamoqda CHakana tovar aylanishi keyingi 25 yil ichida 9 marta o'sdi, Shuning ichida chakana savdoda 26 martadan ortiqroq ko'paydi. Noishlab chiqarishga qaratilgan davlat xarajatlari ham o'sib bormoqda. Keyingi 15 yilda ayniqsa bu tezlashdi. Davlatning ijtimoiy maqsadlarga qaratilgan xarajatlari harbiy xarajatlardan ustun keladi.

Xitoy iqtisodiga an'anaviy ravishda moliyaviy sohasining xalqaro standartlarga mos kelmasligi ma'lum. Lekin keyingi yillarda bu sohada ham o'zgarishlar yuz bermoqda. 90 – yillarda Xitoy fond bozori o'zining SHanxay va SHenchjendagi asosiy birjalari bilan o'zini ko'rsata boshladi. Trast investitsiya kompaniyalari, investitsion fondlar, maxsus davlat banklarining tijorat banklariga aylanishi kabilar yuzaga kelmoqda. Yangi xil kredit-pul xarakatlari kiritilmoqda. Qimmatbaho qog'ozlar savdosi avj olmoqda. Keyingi yillarda buning xamji 5-6 barobarga o'sgan. Tashqi savdoda yirik ijobiy saldoga ega. Masalan, 1997 yilda bu 40 mlrd. dollarga teng bo'lgan. Oltin valyuta zahirasi ham katta. Bu Xitoyda 140 mlrd. dollar va Syanganda 100 mlrd. dollarga teng.

Xitoy maxsus sotsiolizm modeli iqtisodiy taraqqiyot yo'nalishini belgilaydi. Bunda Xitoy sotsiolizmining boshlang'ich bosqichi ekanligi ko'rsatilib, davlat asosligi va bevosita xususiylashtirish inkor qilinadi. Rejalashtirish bozor mexanizmlari bilan mos kelishi tan olinadi. Makro daraja davlat qo'lida va mikro daraja bozor ihtiyoridaligi e'tiborga olinadi. Mehnatga taqsimlash asos bo'lib,

kapital bo'yicha taqsimot qo'shimcha hisoblanadi. Bu Xitoy sotsiolizmining asosiy tamoyili deb tan olinadi. Tarmoqlar ustuvorligi qishloq xo'jaligi, engil sanoat – og'ir sanoat tizimida belgilanadi. Tashqi dunyoga nisbatan ochiqlik siyosatida ketma-ketlikni amalga oshirish ko'zda tutilgan. Umuman hozirgi Xitoycha sotsiolizm modeli "sotsiolistik rejani tovar iqtisodiyotidan sotsiolistik bozor iqtisodiyotiga" o'sib o'tdi.

Xitoy iqtisodiyoti siklik xususiyatga ega bo'lib, vaqti-vaqti bilan salbiy oqibatlariga duch kelib turadi. Ya'ni, yuksalish-pasayish bilan o'rin almashtirib turadi. Bu inflyasiyaning o'zini bildirib turishi, narx-navoning ko'tarilish sharoitlari bilan o'rin almashtirib turiladi. Bu asosan o'sishning qizib ketishiga olib ketishi sababi orqali yuz beradi. Davlatning bunga ta'sir etishi iqtisodiy o'sishning pasayishi bilan o'rin almashadi. Masalan, 1988 – yili iqtisodiy o'sish yuqori darajadiligida shunday holat yuz beradi, Ya'ni YAIM o'sishi 11,3 foiz bo'lgan xolda inflyasiya darajasi 18,5 foizga etadi. Hukumatning narxlarni pasaytirib inflyasiya oldini olish harakatlari inflyasiyani 2,1 foizga tushiradi, biroq iqtisodiy o'sish darajasi 3,8 foizga pasayadi.

1992 – yilda ham iqtisodiy o'sish 14,2 foiz bo'lganda inflyasiya 21,7 foiz bo'lgan. Hukumat asta-sekinlik bilan harakat qilib, inflyasiya uzoqroq davom etib, o'sish pasayishi birdan bo'lmay bu ham sekinlik bilan davom etdi. Shunday holat 1997-1998 yillarda ham yuz berib iqtisodiy o'sishni 7 foizgacha saqlashga erishilgan.

Bunday siklik holatni makro va mikro darajada ko'rish mumkin. Mikro darajada bu davlat korxonalarining islohot darajasidan orqada qolishi va bozor o'zgarishlarining oldinga ketishi bilan bog'langandir. Islohot davrida davlat resurslarning to'g'ridan-to'g'ri taqsimlanishini pul oqimini tartiblashtirish orqali amalga oshira boshlagan va davlat korxonalariga ko'p qo'shimcha huquqlar berilgan. Amalda esa ular mustaqil bo'la olmagan. Ularning mahsulotlari ko'pincha bozorda xaridorlarga ega emas. Ishlab chiqarishni to'xtatib bo'lmaydi. Chunki bu ishsizlik va mahalliy byudjetlarga tushum bo'lmasligi bilan bog'liqdir. Bank kreditlari safarbar etilib, og'ir ahvoldan chiqishga harakat qilinadi. Bu investitsiyaga ham ta'sir etadi. Makro darajada esa guruhviy manfaatdorlik monetar hokimiyatlarning yumshoq pul siyosatini o'tkazishga undaydi. Korxonalarining ehtiyojlarini qondirish shartlari bo'lib emissiya hisoblanadi.

Pul massasining ko'payishi albatta inflyasiya bilan bog'liqdir. Pul siyosatining kuchayishiga korxonalar to'lamaslik, qarzlarning ko'payishi bilan javob beradi. Natijada daromadning ancha qismi byudjetning taqsimot mexanizmida qatnashmay boshqaruv tizimining pastki qatlamlarida qolib ketadi. Bu korxonalarining investitsiyaga bo'lgan talabini to'xtovsiz ortib borishi va aholining iste'mol talabining o'sib borishiga olib keladi. Daromadning tez o'sib borishi uning iste'mol xarajatlarini ko'paytirish bilan birga, jamg'armani ham davom yettirish imkonini berib, banklarning kreditlarni davom yettirish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Xitoydagi makroiqtisodiy siklni shunday tushunish mumkin: iqtisodiy o'sishni saqlash, qo'shimcha ish joylari yaratish, tarmoqlar va

regional darajadagi guruhiy manfaatlar siquvi natijasida davlat pul siyosatini birlashtiradi. Bu maxalliy hokimiyatlar va korxonalar xo‘jalik faoliyatining kuchayishiga olib keladi. Mamlakatda gipertrofik investitsiya yuz beradi va yuqori darajali o‘shish bilan birga inflyasiya kuchayadi. Inflyasiya ijtimoiy chegaradan o‘tishi bilan davlat pul siyosatini kuchaytiradi va kapital xarajatlar ustidan nazoratni qat’iylashtiradi bu esa iqtisodiy o‘shishni pasaytiradi

10-BOB. MARKAZIY VA SHARQIY YEVROPA MAMLAKATLARINING BOZOR IQTISODIYOTIGA O`TISH TAJRIBASI

Quyidagi atamalarga izoh bering:

Bozor iqtisodiyoti, xarajat, rivojlanayotgan mamlakatlar, ishsizlik, industriya.

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

1. Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari iqtisodiyoti
2. Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarining bozor munosabatlariga o'tishining o'ziga xosligi
3. Davlat mulkini xususiylashtirish
4. Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarining iqtisodiy taraqqiyoti qay darajada.
5. Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarining Yevropa Ittifoqiga qo'shilishi

KEYS STADI

Muammoli topshiriq

1. Muammo. Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida iqtisodiyotdagi tuzumiy o'zgarishlari deganda nimani tushunasiz?

2. Qo'shimcha axborot

Markaziy-Sharqiy Yevropa mamlakatlarining iqtisodiy tuzumiy o'zgarishi ikki tomonlama zaruriyatga aylanadi. Birinchidan, bozor iqtisodiyotiga o'tish bilan belgilansa, ikkinchidan O'zaro iqtisodiy yordam kengashidan chiqish bilan belgilanadi. Bu mamlakatlar ilgari sobiq SSSR boshliq iqtisodiy birlashmada bo'lib, ishlab chiqarish Sharqiy mamlakatlarda, sobiq sotsialistik iqtisodiy mamlakatlar bilan birlashgan xolda va ularning talabi asosida shakllanar edi. Bundan tashqari ishlab chiqarishning texnik-texnologik darajasi nisbatan past darajada edi. Bozor munosabatlariga o'tish esa bunga qo'shimcha ravishda tuzumiy o'zgarishlarni talab etadi.

Tuzumiy o'zgarish va bozor xo'jaligiga o'tish avvalo Yangi texnologiyaga asoslanish, progressiv tarmoqlarni yaratish, raqobatbardoshlikni ta'minlash, zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyotga moslashuvlar bilan ifodalanadi. Bozorga o'tishdan oldin bu mamlakatlar uchun og'ir sanoat va mashinasozlik asos bo'lib hisoblanib, sanoat ishlab chiqarishining YAIMdagi hissasi yuqori bo'lgan. Masalan, Ruminiyada – 61, Bolgariyada – 58, CHexoslovakiyada – 57, Polshda – 52, Vengriyada – 36 foizga to'g'ri kelgan. 90 – yillar oxiriga kelib esa, 25 dan 33,2 foizga, qishloq xo'jalik 6,6 dan 12 foizgacha, qurilish 7 dan 11 foizgacha to'g'ri keladi.

Sanoatning YAIMdagi qisqarishi birinchi navbatda og'ir sanoat tarmoqlariga to'g'ri keladi. Buning sababi avvalo norentabel korxonalar hisobiga bo'lsa, so'ngra talabning kamayishidir. Chunki mahsulot ishlab chiqarish sobiq SSSR va boshqa O'zaro iqtisodiy yordam kengashi mamlakatlariga qaratilgan bo'lsa, endi bu tub o'zgaradi. SHu bilan birga xomashyo manbaalari ham o'zgarib, davlat dotatsiyalari to'xtaydi.

Ayniqsa yuqori texnologiyali elektronika kabi tarmoqlar katta zarbaga duch keladi. Bunday asosiy sabab G'arbiy mahsulotlarning ancha arzonligi va raqobatbardosh bo'ladi. Sanoatda eng raqobatbardoshli tarmoqlar to'qimachilik, oziq-ovqat, yog'ochga ishlov berish, bosmaxona kabilar hisoblanib, bular talabli iste'molga ega bo'ladilar. Bundan tashqari bu tarmoqlar katta investitsiya talab etmaydi va arzon ishchi kuchi mavjudligi bilan G'arb mahsulotlariga raqobatbardosh bo'la oladi. Lekin baribir bu tarmoqlar ham kengaya olmagan va boshqalarga nisbatan kamroq qisqargan, xolos.

SHu bilan birga bir necha tuzumiy o'zgarishlar yuz berishi sezilib, tuzumiy tarmoqlarning bir-biriga yaqinlashuvi, tenglashuvi kabi xodisalar amalga oshadi. Qo'llanilayotgan texnika asta-sekin muntazam energiya tejimli bo'lib boradi. Yangi xil ishlab chiqarishlar yuzaga keladi va buning hisobiga ishlab chiqarishning to'xtovsiz tabaqalashishi yuz beradi. Sanoatning diversifikatsiyalashuvi kuchayib, ishlab chiqarishlar o'rtasida o'zaro ayriboshlash rivojlanadi.

Avvalo mashinasozlikda tuzumiy o'zgarishlar amalga oshirilib, umuman investitsiya o'sadi va ayniqsa ITKTI (ilmiy-tadqiqot va konstruktorlik-tajriba ishlari)ga kapital xarajatlar ko'proq sarf etiladi. Texnika va texnologiyaning o'sishi sababli an'anaviy sanoat tarmoqlari asoslari va tuzumlari o'zgaradi. Yangi ilm sig'imli tarmoqlar paydo bo'ladi. Masalan, avtomatika ishlab chiqarish, radioelektronika, EHM, robot texnika kosmik va lazer texnikasi kabilar shular jumlasidandir.

Metallurgiyada sifat o'zgarishi yuz berib, sifatli po'lat chiqarish, ijara buyumlarining tejamllilarini ishlab chiqarish o'sadi. Bu sohada ayniqsa Chexiya va Polsha ko'p samarali ishlarni amalga oshiradi. Sanoatning ba'zi tarmoqlarida tub o'zgarishlar yuz beradi. Masalan, Polshada 1995 – yildan boshlab ko'mir qazish sanoatida keskin o'zgarishlar berib, qoloqlikdan chiqariladi. Chunki u ancha yillardan beri tushkunlikda davom etar edi.

Qishloq xo'jaligini olsak, agrar siyosatning bu mamlakatlardagi eng muhim vazifalari mahsulot yetishtirishning muntazam o'sib borishini amalga oshirgan xolda aholini ular bilan to'la ta'minlashdan iboratdir. Qishloq xo'jaligida bandlik 25 foizni tashkil etib, u YAIMning 8 foizini ta'minlaydi. Bu mamlakatlar agrosanoat kompleksida asosiy ishlab chiqarish fondlari va mehnat resurslarining 20-30 foizgachasi banddir. Ijtimoiy yalpi mahsulotning 25-40 foizgachasi shu tarmoqqa to'g'ri keladi.

Hozirgi vaqtda bu mamlaktalar qishoq xo'jaligida agrar ishlab chiqarishning tuzumida faol ravishda o'zgarishlar davom etmoqda. Narx-navoni to'la va qisman erkinlashtirish, tovar ishlab chiqaruvchilarning to'la erkinligini

ta'minlash asosida bozor munosabatlari muntazam ravishda rivojlanmoqda. Erga bo'lgan egalik, xo'ajiklar tuzumi o'zgarib bormoqda.

Qishloq xo'jaligida bozor munosabatlariga o'tish bu mamlakatlarda deyarli o'z asosi bo'yicha bir xilda davom etmoqda. Ammo tezligi, nodavlatlashtirish xajmi, xususiylashtirish shakllarini tanlashda farqlar mavjud va ba'zi xollarda bu farqlar ancha kattadir.

Aytaylik, Vengriyada yerga egalikni xususiylashtirish bilan birga dehqon-fermer xo'jaliklarining shakllanishi qo'llanilmoqda. Ammo ayni vaqtda ularni qo'llash va kooperativ mahsulotlarini xarid qilish, norentabel ishlayotgan xo'jaliklarni o'zgartirish, faoliyatini to'xtatish kabilarga e'tibor susaymoqda.

Polshada oilaviy va individual shaklli xo'jalik qishloqda asos bo'lib kelgan va mahsulot xosil qilishning 75-80 foizi shunga to'g'ri kelgan. Agrar siyosatda norentabel xo'jaliklar faoliyatini to'xtatish, yer bozorini jonlantirish, qishloq xo'jalik infratuzilma va servisga e'tibor berish, ayniqsa mahsulotni qayta ishlash va qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatish kabilarga doimo e'tibor qaratiladi.

Chexiya va Slovakiyada esa vaqtincha foydalanilmayotgan erlarni ishga solish, fermer xo'jaliklarini soliqdan ozod qilish tufayli qo'llash kabilardan foydalaniladi. Umuman yirik xo'jaliklar asos bo'lib qolmoqda. Qishloq jlylarda xo'jalik turlarini ko'paytirish taqdirlanadi.

Bu mamlakatlarda islohotlarning boshidanoq iqtisodiy o'sishga xos soha xizmat ko'rsatishdir. Bu asosan moliya va aholiga maishiy xizmat ko'rsatish tarmoqlariga xosdir.

Bu mamlakatlarda aholiga ijtimoiy xizmat ko'rsatishning YAIMdagi hissasi rivojlangan mamlakatlar darajasida bo'lib, 1993 – yildayoq Polshada – 21, Vengriyada – 22,5, Chexiyada – 14,6 foizga teng bo'lgan. Ijtimoiy ta'minotga bo'lgan ajratma bu mamlakatlarda dunyo bo'yicha eng yuqori darajadagilardir.

Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida ijtimoiy xarajatlar darajasi diqqatga sazovorligi juda ahamiyatlidir.

III. GLOSSARIY

ATAMANING O'ZBEK TILIDA NOMLANISHI	ATAMANING INGLIZ TILIDA NOMLANISHI	ATAMANING RUS TILIDA NOMLANISHI	ATAMANING MA'NOSI
Turmush sifati	The quality of life	Качество жизни	- bu o'z qobiliyatidan kelib chiqan xolda ma'lum bir ijtimoiy vazifani bajaruvchi inson. Shaxs vazifalarining turli xilligi, uning tuzilishini ifodalaydi. Jamiyatda shaxs boshqa individlar, ijtimoiy holat, shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi, davlat turi bilan uzviy bog'liq.
Yalpi ichki mahsulot	Gross domestic product	Валовой внутренний продукт	(YAIM) - ishlab chiqarish xajmi uning aholi jon boshiga to'g'ri kelishi hamda YAIMning tarmoqlar bo'yicha tuzumi, turmush darajasi va sifati bilan o'lchanadi.
Yuqori darajali ko'rsatkichga ega 24 mamlakat	24 countries with a high rating level	24 страны с высоким уровнем рейтинга	ajratilgan bo'lib, ularning aholi soni 13,5 %ga teng bo'lgan xolda umumiy yalpi mahsulotda 80%ga teng bo'lgan.
Past darajali mamlakatlar	Low-level countries	Страны низкого уровня	soni 45 ta bo'lib, aholining miqdori 55 %ga teng bo'lgan xolda umumiy YAIMning 5%inigina tashkil etgan. Jon boshiga olganda YAIM 324 dollar bo'lib, yuqori darajali mamlakatlarga nisbatan 71 marta pastdir. Iste'mol xajmini taqqoslasak, bu ko'rsatkich bo'yicha tafovut 60 barobarga to'g'ri keladi.
O'rta darajadagilarga nisbata	Average Rating	Средний рейтинг	ham aholi jon boshiga YAIM 11 barobar va iste'mol xajmi bo'yicha esa 10 barobar yuqoridir.
Talab	demand	спрос	bozordagi eng muhim xodisa bo'lib, u inson shaxsiy manfaatidan kelib chiqadi va shunga xos iqtisodiylikni o'zida aks etadi. Talab insonga bevositalik, uning manfaatini bozorda ifodalash tufayli bozor iqtisodiyotining tub mazmuniga asosiy ta'sir ko'rsatadi va uning

			harakat yo`nalishini belgilab beradi
Taklif	sentence	предложение	mexanizmi ishlab chiqarish tomoni, uning bozorda ifodalanishidir. Buning ahamiyati nuqtai nazaridan talabdan keyingi muhim mexanizmlardir. Ayirboshlash, sotish uchun ishlab chiqarilgan tovarlar taklifni shakllantiradi.
Raqobat kurashi	Competition Contest	Конкурсный конкурс	keng mazmunli, ko`p qirrali bo`lib, bozor iqtisodiyotining barcha davrlari, sohalari, tarmoqlarida yuz beradi
Bozorni liberallashtirish	The liberalization of the market	Либерализация рынка	bu baholar erkinligiga o`tish bilan birga, raqiblarni bozorda ko`paytirish choralari qo`llash, kichik biznesni kuchaytirish, chet tovarlarni ko`proq keltirish sharoitlarini kengaytirish kabilar bozorni o`zidan-o`zi privatizatsiyasiz nodavlatlashtirib, kengaytiradi va talabni qondirish darajasini ko`taradi.
ASEAN	ASEAN	ASEAN	1967 – yilda tashkil topib, unga avvalo Indoneziya, Malayziya, Singapur, Tailand va Filippin davlatlari kirgan. Keyinchalik Myanma, Bruney, Laos, Vetnam va Kambodja qo`shiladi. Bu mamlakatlar sanoat va qishloq xo`jaligi, ilmiy-tadqiqot ishlari bo`yicha hamkorlik qilib, ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishni maqsad qilib qo`yganlar.

GLOSSARIY

ATAMANING O`ZBEK TILIDA NOMLANISHI	ATAMANING INGLIZ TILIDA NOMLANISHI	ATAMANING RUS TILIDA NOMLANISHI	ATAMANING MA`NOSI
Turmush sifati	Quality of the life	Качество жизни	- bu o`z qobiliyatidan kelib chiqan xolda ma`lum bir ijtimoiy vazifani bajaruvchi inson. Shaxs vazifalarining turli xilligi, uning tuzilishini ifodalaydi. Jamiyatda shaxs boshqa individlar, ijtimoiy holat, shaxs va jamiyat o`rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi, davlat turi bilan uzviy bog`liq.

Yalpi ichki mahsulot	Gross domestic product	Валовой внутренний продукт	(YAIM) - ishlab chiqarish hajmi uning aholi jon boshiga to'g'ri kelishi hamda YAIMning tarmoqlar bo'yicha tuzumi, turmush darajasi va sifati bilan o'lchanadi.
Yuqori darajali ko'rsatkichga ega 24 mamlakat	24 countries with a high rating level	24 страны с высоким уровнем рейтинга	ajratilgan bo'lib, ularning aholi soni 13,5 %ga teng bo'lgan xolda umumiy yalpi mahsulotda 80%ga teng bo'lgan
Past darajali mamlakatlar	Low-level countries	Страны низкого уровня	soni 45 ta bo'lib, aholining miqdori 55 %ga teng bo'lgan xolda umumiy YAIMning 5%inagina tashkil etgan. Jon boshiga olganda YAIM 324 dollar bo'lib, yuqori darajali mamlakatlarga nisbatan 71 marta pastdir. Iste'mol xajmini taqqoslasak, bu ko'rsatkich bo'yicha tafovut 60 barobarga to'g'ri keladi.
O'rta darajadagilarga nisbata	Average Rating	Средний рейтинг	ham aholi jon boshiga YAIM 11 barobar va iste'mol xajmi bo'yicha esa 10 barobar yuqoridir.

GLOSSARIY

ATAMANING O'ZBEK TILIDA NOMLANISHI	ATAMANING INGLIZ TILIDA NOMLANISHI	ATAMANING RUS TILIDA NOMLANISHI	ATAMANING MA'NOSI
Talab	demand	спрос	bozordagi eng muhim xodisa bo'lib, u inson shaxsiy manfaatidan kelib chiqadi va shunga xos iqtisodiylikni o'zida aks etadi. Talab insonga bevositalik, uning manfaatini bozorda ifodalash tufayli bozor iqtisodiyotining tub mazmuniga asosiy ta'sir ko'rsatadi va uning harakat yo'nalishini belgilab

			beradi
Taklif	supply	предложение	mexanizmi ishlab chiqarish tomoni, uning bozorda ifodalanishidir. Buning ahamiyati nuqtai nazaridan talabdan keyingi muhim mexanizmlardir. Ayirboshlash, sotish uchun ishlab chiqarilgan tovarlar taklifni shakllantiradi.
Raqobat kurashi	Competition Contest	Конкурсный конкурс	keng mazmunli, ko'p qirrali bo'lib, bozor iqtisodiyotining barcha davrlari, sohalari, tarmoqlarida yuz beradi
Bozorni liberallashtirish	The liberalization of the market	Либерализация рынка	bu baholar erkinligiga o'tish bilan birga, raqiblarni bozorda ko'paytirish choralari qo'llash, kichik biznesni kuchaytirish, chet tovarlarni ko'proq keltirish sharoitlarini kengaytirish kabilar bozorni o'zidan-o'zi privatizatsiyasiz nodavlatlashtirib, kengaytiradi va talabni qondirish darajasini ko'taradi.
ASEAN	ASEAN	ASEAN	1967 – yilda tashkil topib, unga avvalo Indoneziya, Malayziya, Singapur, Tailand va Filippin davlatlari kirgan. Keyinchalik Myanma, Bruney, Laos, Vetnam va Kambodja qo'shiladi. Bu mamlakatlar sanoat va qishloq xo'jaligi, ilmiy-tadqiqot ishlari bo'yicha hamkorlik qilib, ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishni maqsad qilib qo'rganlar.

GLOSSARIY

ATAMANING O'ZBEK TILIDA NOMLANISHI	ATAMANING INGLIZ TILIDA NOMLANISHI	ATAMANING RUS TILIDA NOMLANISHI	ATAMANING MA'NOSI
“Shreder dasturi”	"Shreder Software"	«Программное обеспечение Shreder»	Germaniyadagi iqtisodiy islohotlar, bundagi asosiy yo'nalishlar shu dasturda o'z o'rnini olgan. Shreder dasturidagi asosiy urg'u tub mazmuni bilan bozor iqtisodiyoti tomon bo'lgan harakat bozor

			munosabatlariga to'la yo'l ochish va uning mexanizmlari harakatiga to'la erkinlik berish bilan bog'liqdir
Jyuppe va Jospen islohotlari	Reforms of Jupiter and Jospin	Реформы Юпитера Йоспена	Jyuppe islohotlarining asosiy yo'nalishi ijtimoiy kafolatlikni pasaytirishga qaratilgan va bu bilan bog'langan davlat xarajatlarini kamaytirish, byudjet xajmini qisqartirishga qaratilgan. Albatta bu yuzaki qaraganda xalq manfaatiga qarshi mazmunga ega ijtimoiy himoyani susaytiradigan yo'nalishga o'xshaydi. Lekin ijtimoiy himoya darajasini saqlab bozorning ijtimoiylik yo'nalishi ta'minlangan xolda bu islohotlarda ko'zda tutilgan vazifani bajarish talab etilar edi
“Tetcherizm”	“Tetcherizm”	“Tetcherizm”	Bu Buyuk Britaniya Premer ministri bo'lgan Margarit Tetcher nomiga aytilgan iboradir. Buning asosiy mazmuni bozor iqtisodiyotini yanada kengroq va chuqurroq liberallashtiruvchi tadbirlarni amalga oshirishdan iborat bo'lgan. “Tetcherizm” islohoti bozor mexanizmlarini qo'llash, hukumat xarajatlarini kamaytirish va monstor siyosatlaridan iboratdir.

GLOSSARIY

ATAMANING O'ZBEK TILIDA NOMLANISHI	ATAMANING INGLIZ TILIDA NOMLANISHI	ATAMANING RUS TILIDA NOMLANISHI	ATAMANING MA'NOSI
“Marshall rejasi”-	Marshall Plan	План Маршалла	Ikkinchi Jahon urushidan keyingi 1945-1957 yillar ichida Yevropada xo'jalikni tiklash davri boshlangan bo'lib, Natijada AQSHga qaram bo'lib, dollar hukmronligi ta'minlangan edi. “Marshall rejasi” deb atalmish tadbir ostida katta xajmli yordam amalga oshirildi. Bu reja bo'yicha 12,3 mlrd. dollar AQSH tomonidan ajratilib, o'z davrida juda katta

			xajmdagi mablag` edi. Asosan bu yordamni Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya mamlakatlari oladi. L. Erxard islohoti amalga oshiriladi.
ASEAN	ASEAN	ASEAN	1967 – yilda tashkil topib, unga avvalo Indoneziya, Malayziya, Singapur, Tailand va Filippin davlatlari kirgan. Keyinchalik Myanma, Brunei, Laos, Vetnam va Kambodja qo`shiladi. Bu mamlakatlar sanoat va qishloq xo`jaligi, ilmiy-tadqiqot ishlari bo`yicha hamkorlik qilib, ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishni maqsad qilib qo`yganlar.
ATES	ATES	ATES	1989 – yilda tashkil topgan bo`lib, mamlakatlararo yig`ilish hisoblanadi. Bunga avvalo 18 ta mamlakat qo`shilgan: Avstraliya, Brunei, Gonkong, Kanada, Xitoy, Kiribati, Malayziya, Marshain orollari, Meksika, Yangi Zelandiya, Papua-Yangi Gvineya, Janubiy Korea, Singapur, AQSH, Tailand, Tayvan, Filippin, Chili bo`lib, so`ngra yana uch mamlakat qo`shilgan, bular: Vetnam, Peru va Rossiya. Ko`rinib turibdiki, buj uda yirik tashkilot bo`lib, Osiyo, Amerika qit`alari hamda Polineziya mamlakatlarini birlashtiradi. ATES maslahat qavmida bo`lsa ham, amalda uning ishchi organlari savdo, investitsiya, moliya faoliyatlarining mintqa qoidalarini ishlab chiqadi.
Xalqaro bojxonalar tashkiloti (XBT)	International Customs Organization	Международная таможенная организация	1952 – yilda tashkil topib, bojxona hamkorligi kengashi sifatida ish tutadi. Unga 139 davlat a`zo bo`lib, uning asosiy vazifasi yagona bojxona qoidalarini ishlab chiqish va tadbiq qilishdan iboratdir. Bu bilan tovarlar va shaxslarning bojxona chegaralaridan erkin o`tishi, bojxonalarining esa nazorat va fiskal vazifalari bilan aniq ta`minlangan bo`lishligi

Xalqaro valyuta fondi (XVF)-	International Monetary Fund	Международный валютный фонд	talab etiladi. 1944 – yilda tuzilib, Vashingtonda joylashgan, 182 ta mamlakat a’zo. 1997 – yilda XVFning resursi 28,8 mlrd. dollarni tashkil etgan. Bu a’zo mamlakatlar badali hisobiga shakllanadi. XVF tomonidan kredit Fond tomonidan qarzdor mamlakatlar milliy valyutasiga erkin almashinuvchi valyuta (EAV)ni sotish hisobiga bo’ldai. kreditli qoplashda esa uning aksicha, Ya’ni milliy valyutani EVA hisobiga sotib olish amlaga oshadi.
-------------------------------------	------------------------------------	------------------------------------	--

GLOSSARIY

ATAMANING O’ZBEK TILIDA NOMLANISHI	ATAMANING INGLIZ TILIDA NOMLANISHI	ATAMANING RUS TILIDA NOMLANISHI	ATAMANING MA’NOSI
Bozorni liberallashtirish	The liberalization of the market	Либерализация рынка	bu baholar erkinligiga o’tish bilan birga, raqiblarni bozorda ko’paytirish choralarini qo’llash, kichik biznesni kuchaytirish, chet tovarlarni ko’proq keltirish sharoitlarini kengaytirish kabilar bozorni o’zidan-o’zi privatizatsiyasiz nodavlatlashtirib, kengaytiradi va talabni qondirish darajasini ko’taradi.
Aksionerlik davlat	State of the Union	Государство Союза	shaxsiy korxonalarini yaratish, ularning faoliyat sohasini kengaytirish. Bunda davlatning aksiyali kapitaldagi

<p>Xususiylashtirishni amalga oshirish</p>	<p>Implementation of privatization</p>	<p>Реализация приватизации</p>	<p>hissasini pasaytirib borishga qaratilgan soliq, kredit kabi mexanizmlar mavjud.</p> <p>Agar xususiylashtirish keng qo`llanilsa ayrim shaxslar, sotiladigan korxonalar, bank, Yangi aksioner jamiyatlar, chet firmalarning jamoa a`zolari mulkdorlar qatoriga qo`shilib boradilar.</p>
<p>Tadbirkorlik</p>	<p>Entrepreneurship</p>	<p>предпринимательство</p>	<p>doimo ma`lum mazmunda tashkil topib, aniq shakllarda ifodalanadi. U xo`jalik yuritish usuli sifatida bir qancha umumiy belgilarga ega. Bularga asosan xo`jalik sub`ektlarining mustaqilligi va suverenligi, iqtisodiy manfaatdorlik, doimiy xo`jalik xatarliligi va javobgarliklarni kiritish mumkin</p>

IV. ILOVALAR

4.1. Fan dasturi

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Рўйхатга олинди
№ МД- 5А230201-3.04
201_-йил “_____” _____

Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги

201_-йил “_____” _____

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ НАЗАРИЯСИ - РИВОЖЛАНГАН МАМЛАКАТЛАР БОЗОР ТАЖРИБАСИ

ФАН ДАСТУРИ

Билим соҳаси: 200000 - Ижтимоий соҳа, иқтисод ва ҳуқук.
Таълим соҳаси: 230000 – Иқтисод.
Таълим йўналиши: 5230200- Иқтисодиёт (тармоқлар ва соҳалар бўйича)

Тошкент – 2016

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 201__йил “____” _____даги “____”-сонли буйруғининг _____-иловаси билан фан дастури рўйхати тасдиқланган.

Фан ўқув дастури Олий ва ўрта махсус касб-хунар таълими ўқув-услубий бирлашмалари фаолиятини Мувофиқлаштирувчи Кенгашнинг 201__-йил “____” _____даги “____” сонли мажлис баённомаси билан маъқулланган.

Фан дастури Тошкент молия институтида ишлаб чиқилди.

Тузувчилар:

Назарова Ф.Х. - “Менежмент ва маркетинг” кафедраси профессори, иқтисод фанлари доктори;

Такризчилар:

Э. Набиев - Тошкент молия институти “Менежмент ва маркетинг” кафедраси профессори, и. ф. д.
М. Умарходжаева - ТДИУ, “Менежмент” кафедраси доценти, и. ф. н.

Фан дастури Тошкент молия институти Кенгашида кўриб чиқилган ва тавсия этилган (2015 - йил “28”- августдаги 1/9.2. - сонли баённомаси).

КИРИШ

Ушбу дастур ривожланган мамлакатларнинг бозор тажрибаси ва уни ўрганишнинг аҳамияти, тадбиркорликнинг бозор иқтисодидаги ўрни, бозор иқтисодиётининг миллий моделлари, АҚШнинг бозор иқтисодиёти тажрибаси, Германияда бозор иқтисодиёти тажрибаси, Япония бозор иқтисодиёти тажрибаси, Францияда ижтимоийлашган бозор иқтисоди, Буюк Британияда либерал бозор иқтисодиёти, Жанубий-Шарқий Осиёдаги янги индустриал мамлакатларда бозор ривожини, Хитойда бозор муносабатлари ислохатлари тажрибаси, Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларининг бозор иқти-содиётига ўтиши тажрибаси, Европа Иттифоқи иқтисодиёти, Халқаро иқтисодий бирлашма-ларнинг бозор иқтисодиётини ривожлантиришдаги ўрни каби масалаларини қамраб олади.

Фаннинг мақсад ва вазифалари

Мазкур фаннинг мақсади – талабаларни жаҳоннинг етакчи мамлакатлари иқтисодий ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари билан таништириш, миллий хўжаликлар тараққиёти хусусиятлари ва макроиқтисодий моделлар таҳлили, Ўзбекистон Республикаси ва хорижий мамлакатлар иқтисодиётини таққослаш кабилар ҳисобланади.

«Ривожланган мамлакатлар бозор тажрибаси» фанини вазифалари ривожланган мамлакатлар бозор муносабатларининг назарий асосларини ўргатиш; иқтисодчи олимларининг ривожланган мамлакатлар бозор тажрибасига оид хулосалари ва назарияларини ўргатиш; бозор муносабатлари шароитида ривожланган давлатлар бозорнинг аҳволи ва уни ривожлантириш йўллари ўргатиш; ривожланган мамлакатлар бозоридаги талаб ва таклифга оид назарияларни ўргатиш; ривожланган мамлакатлар бозор тажрибаларини ўқитиш томонларини таҳлил қилиш асосида ўргатиш.

Фан бўйича талабаларнинг тасаввур, билим, кўникма ва малакаларига қўйиладиган талаблар:

«Ривожланган мамлакатлар бозор тажрибаси» ўқув фанини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида талаба:

- жаҳон бозори;
- ривожланган мамлакатлар фаолияти;
- ташқи иқтисодий фаолият;
- ривожланган мамлакатларда самарали бошқарувни ташкил этиш босқичлари *тўғрисида тасаввурга эга бўлиши*;

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ривожланган мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиш, бозор муносабатларини ўрнатишда ва ташкил

этиш хусусиятларини назарияларини, ривожланган мамлакатлар бозор тажрибаларини иқтисодий хусусиятларини, ривожланган мамлакатларнинг бозор иқтисодига ўтиш моделлерини чуқур таҳлил қилишни *билиши керак*;

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ривожланган мамлакатлар бозор тажрибасидан фойдаланиш имкониятларини тадқиқот қилиш, тадбирокорликни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тажрибаси, ривожланаган давлатларда ижтимоий-сиёсатнинг ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилиш *кўникмаларига эга бўлиши* керак.

Талаба ривожланган мамлакатлар бозор тажрибаларидан самарали фойдаланиш, йирик илғор компаниялар бошқарув механизмидаги ўзига хос жиҳатларни қўллаш ва қарор қабул қилишнинг *малакаларига эга бўлиши* керак.

Фаннинг ўқув режасидаги фанлар билан ўзаро боғлиқлиги ва услубий жиҳатдан узвийлиги

«Ривожланган мамлакатлар бозор тажрибаси» фани танлов фани ҳисобланиб, ушбу фан ўқув режадаги умумиқтисодий фанлар ва қўйидаги махсус фанлар билан: “Менежмент”, “Халқаро бизнес”, “Халқаро менежмент”, “Маъмурий менежмент”, “Инновацион менежмент” каби фанлар билан бевосита алоқада. “Бозор иқтисодиёти асослари”, “Иқтисодиёт назарияси”, “Менежмент асослари”, “Персонални бошқариш”, “Бозорни ижтимоий бошқариш”, “Макроиқтисодиёт-2”, “Микроиқтисодиёт-2”, “Инновацион менежмент”, “Корпорацияни бошқариш”, “Операцион менежмент” фанлари билан узвий боғлиқдир.

Фаннинг илм-фан ва ишлаб чиқаришдаги ўрни

Ривожланган мамлакатлар бозор тажрибасининг мақсади бу иқтисодий ривожланган давлатларнинг самарали бошқарув фаолиятини ижобий ҳамда салбий жиҳатларини таққослаш ва таҳлил қилишдан иборатдир.

Шу боисдан ҳам “Ривожланган мамлакатлар бозор тажрибаси” фани иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида мамлакатимизда фаолият олиб бораётган бозор иштирокчилари фаолиятини назорат қилиш ва тартибга солишда, импорт ўрнини босувчи ва экспортбоп рақобатбардош маҳсулот(хизмат) яратиш орқали жаҳон бозорига чиқишда муҳим рол ўйнайди.

Фанни ўқитишда замонавий ахборот ва педагогик технологиялар

Ўқув жараёни билан боғлиқ таълим сифатини белгиловчи ҳолатлар қуйидагилар: юқори илмий-педагогик даражада дарс бериш, муаммоли маърузалар ўқиш, дарсларни савол-жавоб тарзида қизиқарли ташкил қилиш,

илғор педагогик технологиялардан ва мультимедиа воситаларидан фойдаланиш, тингловчиларни ундайдиган, ўйлантирадиган муаммоларни улар олдига қўйиш, талабчанлик, тингловчилар билан индивидуал ишлаш, эркин мулоқот юритишга, илмий изланишга жалб қилиш.

Шунингдек “Ривожланган мамлакатлар бозор тажрибаси” фанининг амалиёт машғулотларида компьютер дастурларидан (Microsoft Excel, Microsoft PowerPoint, Web Trust), слайдлардан, мультимедиа таълим воситаларидан, ИНТЕРНЕТ саҳифалари ва тизимларидан фойдаланиш тавсия этилади.

Талабаларга ушбу фанни ўзлаштиришда мавжуд ўқув адабиётларидан, электрон дарслик, теслар мажмуаси ва бошқа манбалардан фойдаланиш тавсия этилади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Фаннинг назарий машғулотлари мавзуси

Ривожланган мамлакатларнинг бозор тажрибаси ва уни ўрганишнинг аҳамияти.

Президент И.А. Каримовнинг 2015 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2016 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган маърузаси мазмуни.

Ривожланган мамлакатларнинг бозор тажрибаси курсининг зарурлиги. Талабалик фаолиятидаги аҳамияти. Фаннинг моҳияти ва бозор иқтисодиётининг шаклланишида мавжуд тажрибалардан фойдаланиш ва бунинг учун уларни ўрганиш йўллари. Фанни ўқитиш мақсади ривожланган мамлакатлар бозор тажрибаси тушунчаси, маълумоти ва амалий фаолиятда улардан фойдаланиш ўқувига эга бўлиш.

Ривожланган мамлакатлар белгилари. Иқтисодий салоҳиятлардан самарали фойдаланиш. Кучли иқтисодиётни юзага келтириш. Постиндустрия даври. Интенсив ва юқори унумли иқтисодиёт. Ката хажмли маҳсулот ишлаб чиқариш. Аҳоли жон бошига даромад юқорилиги. Эркин бозор иқтисодиётини шакллантириш.

Ривожланган мамлакатлар бозор тажрибасининг тизимланиши, турлари ва шакллари: индивидуал, мамлакатлараро ҳамкорлик.

Бозорга ўтиш усуллари ва иқтисодий ривожланиш тажрибаларини тизимли равишда ўрганиш ва баҳо бериш. Тажриба ва ҳамкорликдан Ўзбекистонда фойдаланиш йўллари ўрганиш. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида ривожланган мамлакатларнинг бозор тажрибаси ва уни ўрганишнинг аҳамияти.

Тадбиркорликнинг бозор иқтисодидаги ўрни.

Тадбиркорлик ва бизнес. Тадбиркорликнинг асосий хусусияти. Классик ва инновацион тадбиркорлик. Тадбиркорлик ва таваккаллик, хатарлилик. Ривожланган ва ривожланмаган тадбиркорлик.

Тадбиркорлик ва иқтисодий ўсиш. Тадбиркорлик шароитлари. Иқтисодий, сиёсий ва ҳудудий омиллар. Бизнес режа. Ахборот. Бизнес-режа қисмлари.

Тадбиркор тушунчаси ва мулкдор. Тадбиркор фаолияти асослари. Сармоявий ва ҳуқуқий асослар. Тадбиркор ва менежмент.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик моҳияти. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг аҳамияти.

Тадбиркорликнинг ташкилий – ҳуқуқий шакли, модернизациялаш, инновация, рақобат ва монополия, оилавий бизнес, иқтисодиётда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг роли, меҳнатга ҳақ тўлаш, хизмат кўрсатиш, транспорт ва коммуникация, аҳоли даромадлари.

Бозор иқтисодиётининг миллий моделлари.

Бозор иқтисодиётига ўтишдаги умумийлик ва хусусийлик. Бозор иқтисодиётининг шаклланишида жаҳон тажрибасидан фойдаланишнинг аҳамияти. Бозор иқтисоди ривожда мамлакатлараро ҳамкорликнинг аҳамияти.

Бозор иқтисодиёти шаклланишида миллий модель ва унинг моҳияти. Миллий модель қисмлари. Бозорнинг шаклланишида ички ва ташқи имкониятлардан фойдаланиш. Геополитика аҳамияти. Миллий моделда дастур, стратегик мақсадлардан фойдаланиш. Миллий моделда режалаштиришнинг ўрни.

АҚШнинг бозор иқтисодиёти тажрибаси.

АҚШнинг жаҳон бозор иқтисодиёти ривождаги етакчи ўрни ва мавқеи, буларни белгиловчи асосий кўрсаткичлар. Жаъми маҳсулот ҳажми, турмуш сифати, меҳнат унумдорлиги даражаси, ташқи савдо ҳажми, дунёда энг кенг ва рақобатбардош бозорга эгаллиги. Миллий хўжаликда номоддий ишлаб чиқаришнинг устуворлиги (70%дан юқори).

XX аср биринчи ярмида бозор иқтисоди ривож. Молия қонунлари. Иқтисодиётнинг тузумий ўзгариши. Регионал иқтисодий сиёсат.

Федерал бошқарувнинг ривож. Рақобатбардошлик муаммоларининг амалиёти. Маркетингни ривожланиш хусусиятлари.

Германияда бозор иқтисодиёти тажрибаси.

Иқтисодий потенциал бўйича дунёдаги етакчи ўринлардан бирини эгаллаш (АҚШ ва Япониядан сўнг 3-ўринда) аҳамияти.

Ижтимоий бозор хўжалиги модели. Давлатнинг иқтисодиётдаги юқори модели. М. Эрхарднинг “Иқтисодий равноқ” дастури. Иқтисодий ўсиш ва бойликнинг тенг тақсимланиши ўртасидаги келишув.

Банкларнинг иқтисодиётдаги етакчи роли. Ижтимоий кафиликнинг юқори даражалиги. Солиқлар даражаси.

Бозорни либераллаштириш. Ижтимоий таъминотда давлат томонидан қўллаб-қувватлаш аҳамияти.

Францияда ижтимоийлашган бозор иқтисоди. Буюк Британияда либерал бозор иқтисодиёти.

Жаҳон иқтисодиётидаги етакчи ўринларни эгаллаш. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти. Давлатнинг иқтисодиётдаги юқори ўрни. Давлат секторидаги бандлик. Етакчи иқтисодий соҳаларда давлатнинг ўрни. Имтиёзлар турлари. Давлат бюджети хажми ва даромадни қайта тақсимлаш усуллари.

Давлат молияси муаммолари. Жюппе ва Жоспен ислохотлари. Тадбиркорликни ривожлантириш. Акционерлар манфаатини кўтариш.

Ижтимоийлилик йўналишини сақлаган эркин бозор иқтисодиётини ривожлантириш. Буюк Британия собиқ жаҳонга ҳукмрон ва йирик мустамлакачи империя.

Саноат ва унинг тузилмаси. Қишлоқ хўжалиги ривожини. Бозор иқтисодиётининг англосаксония модели ва унинг континентал Европа мамлакатларидан фарқланиши.

Япония бозор иқтисодиёти тажрибаси.

Япониянинг жаҳондаги иқтисодий мавқеи. Йирик ислохотлар: пул, меҳнат муносабатлари, конверсия, бюджет ва солиғ ислохотлари. Демократик капитализм модели. Илмий-техник прогрессга асосланиш. Юқори малакали ходимлар таъсири. Тармоқ тизимли ташкилийлик – кейретсунинг аҳамияти. Компаниялараро боғлиқлик, ишончлилик. Таъминотчилар билан мижозлар ўртасидаги кооперация.

Японча ишлаб чиқаришнинг бошқарилиши хусусиятлари. Мижозларга мослашувчанлик, талаб устунлигини таъминлаш.

Автоматика ва электроникадаги етакчилик. Касаначиликни йирик ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳолда ривожлантириш.

Миллий анъаналарнинг иқтисодий тараққиётдаги ўрни ва ундан кенг фойдаланиш.

Жанубий-Шарқий Осиёдаги янги индустриал мамлакатларда бозор ривожини.

Осиё “Аждоҳолари”: Гонконг, Сингапур, Тайвань ва Жанубий Корея Республикаси. Осиё “Йўлбарслари”: Малайзия, Таиланд, Филиппин ва

Индонезия. Иккинчи Жаҳон урушидан кейин ҳам қолақ аграр мамлакатлар бўлганлиги (асосан гуруч ва баъзи қазилма саноатигина бўлган). Кейинги бир неча ўн йилликлар ичида энг тез ривожланаётган мамлакатлар. “Аждоҳолар” ривожланган мамлакатлар қаторида ва АҚШ, Япония ва Ғарбий Европа бозорларини таъминловчи мамлакатлар даражасида бўлиши. Маҳсулотлари ва хизматлари юқори сифатли ва жаҳон стандартлари даражасида бўлишини таъминлаш. Прогрессив технология ва ишлаб чиқариш экологиясининг таъминланиши. Йирик молия маркази ва жаҳон экспортига айланиши.

Юқори иқтисодий ривожда маданий хусусийлик ва менталитет таъсири. Давлатга бўйсунуш ва хурмат. Юқори даражадаги аҳоли билимлилиги. Меҳнатсеварлик, интизомлилик.

Хитойда бозор муносабатлари ислоҳатлари тажрибаси.

Хитой тўғрисида умумий маълумотлар. Уч қисмлик: ХХР, Тайвань, Гонконг. ХХР худуди, халқи, маҳсулот хажми, аҳоли жон бошига маҳсулот хажми. Иқтисодий тараққиёт худудлар бўйича фарқлилик. Денгиз бўйи, марказий, Шарқий худудий тафовутлар. Катта тарихий ўтмиш ва жаҳон тараққиётидаги ўрни.

Иқтисодиёт бозор муносабатлари ва компартия назорати. Кейинги ўн йилликдаги иқтисодий силжиш. Иқтисодий ислоҳат. Бозор муносабатлари ва хусусийликка йўл очиш. Асосий иқтисодий тараққиётда 2 хил хусусият: тараққиётнинг тезлашуви ва иқтисодий ўсишдаги экстенсивликнинг устуворлиги.

Асосий туртки: ички истеъмол, ички талаб, аҳолининг ўсиши. Асосий манбаа: меҳнат ресурслари, табиий ресурслар, юқори нормали жамғарма ва инвестиция.

Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларининг бозор иқтисодиётига ўтиши тажрибаси. Европа Иттифоқи иқтисодиёти.

Ғарбий Европа мамлакатларининг ривожланган иқтисодиёти. Хосил қилинадиган маҳсулот миқдори ва унинг аҳоли жон бошига тўғри келишининг юқори даражадалиги.

Европа Иттифоқининг тузилиши сабаблари, моҳияти ва таркиби. Тинч ва эркин иқтисодий тараққиётни қафолатлаш. Бозор муносабатлари асосида иқтисодиётнинг доимий ривожланишини таъминлаш. Замонавий ишлаб чиқаришнинг байналминаллашуви ва миллий-давлатчиликнинг тармоғи ўртасидаги зиддиятни олдини олиш.

Европа Иттифоқи тарихи ва тузилиш даврлари. Европа Иттифоқи иқтисодиётининг асосий белгилари. Кенг миқёсли бозорнинг юзага келиши. Марказий ва Шарқий Европа собиқ социалистик мамлакатлари ва уларнинг иқтисодиёти. Ғарбий Европа мамлакатлари билан иқтисодий кўрсаткичларни таққослаш.

Ўтказилаётган иқтисодий ислохатларнинг асосий томонлари. Иқтисодиётни эркинлаштириш, мулкни хусусийлаштириш, бозор муносабатларига ўтиш.

Халқаро ташкилотларнинг аҳамияти. БМТ Халқаро савдо бирлашмаси. Ривожланиш ва реконструкция халқаро банк.

Амалий (семинар) машғулотнинг тахминий рўйхати

Ривожланган мамлакатларнинг бозор тажрибаси ва уни ўрганишнинг аҳамияти.

Тадбиркорликнинг бозор иқтисодидаги ўрни.

Бозор иқтисодиётининг миллий моделлари.

АҚШнинг бозор иқтисодиёти тажрибаси.

Германияда бозор иқтисодиёти тажрибаси.

Францияда ижтимоийлашган бозор иқтисоди. Буюк Британияда либерал бозор иқтисодиёти.

Япония бозор иқтисодиёти тажрибаси.

Жанубий-Шарқий Осиёдаги янги индустриал мамлакатларда бозор ривожи.

Хитойда бозор муносабатлари ислохатлари тажрибаси.

Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларининг бозор иқтисодиётига ўтиши тажрибаси. Европа Иттифоқи иқтисодиёти.

Амалий машғулотларини ташкил этиш бўйича тавсиялар

Амалий машғулотларни ташкил этиш юзасидан кафедра томонидан кўрсатма ва тавсиялар ишлаб чиқилади. Унда талабалар асосий маъруза мавзулари бўйича олган билим ва кўникмаларини амалий масалалар, кейслар орқали янада бойтадилар. Шунингдек, дарслик ва ўқув қўлланмалар асосида талабалар билимларини мустаҳкамлашга эришиш, тарқатма материаллардан фойдаланиш, илмий мақола ва тезисларни чоп этиш орқали талабалар билимини ошириш, масалалар ечиш, мавзулар бўйича тақдимотлар ва кўргазмали қуроллар тайёрлаш, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардан фойдаланиш ва бошқалар тавсия этилади.

Лаборатория ишларини ташкил этиш бўйича кўрсатмалар

Фан бўйича лаборатория ишлари ўқув режада кўзда тутилмаган.

Курс ишини ташкил этиш бўйича услубий кўрсатмалар

Фан бўйича курс иши ўқув режасида режалаштирилмаган.

Мустақил талимни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Фан бўйича талабанинг мустақил таълими шу фанни ўрганиш жараёнининг таркибий қисми бўлиб, услубий ва ахборот ресурслари билан тўла таъминланган. Талабалар аудитория машғулотларида профессор-ўқитувчиларнинг маърузасини тинглайдилар, амалий мисоллар ечадилар. Аудиториядан ташқарида талаба дарсларга тайёрланади, адабиётларни конспект қилади, уй вазифа сифатида берилган топшириқларни бажаради.

Бундан ташқари айрим мавзуларни кенгроқ ўрганиш мақсадида қўшимча адабиётларни ўқиб реферат (тақдимот)лар тайёрлайди ҳамда мавзу бўйича тестлар ечади. Мавзуга доир масалалар, кейс-стади ва ўқув лойиҳаларини Ахборот ресурс маркази манбалари ҳамда изланиш объекти бўлмиш корхона ва ташкилотларнинг ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси маълумотларини тўплаган ҳолда бажаради. Мустақил таълим натижалари рейтинг тизими асосида баҳоланади.

Уйга берилган вазифаларни бажариш, янги билимларни мустақил ўрганиш, керакли маълумотларни излаш ва уларни топиш йўллари аниқлаш, Интернет тармоқларидан фойдаланиб маълумотлар тўплаш ва илмий изланишлар олиб бориш, илмий тўгарак доирасида ёки мустақил равишда илмий манбалардан фойдаланиб илмий мақола (тезис) ва маърузалар тайёрлаш кабилар талабаларнинг дарсда олган билимларини чуқурлаштиради, уларнинг мустақил фикрлаш ва ижодий қобилиятини ривожлантиради. Шунинг учун ҳам мустақил таълимсиз ўқув фаолияти самарали бўлиши мумкин эмас. Уй вазифаларини текшириш ва баҳолаш амалий машғулот олиб борувчи ўқитувчи томонидан, конспектларни ва мавзунини ўзлаштириш даражасини текшириш ва баҳолаш эса маъруза дарсларини олиб борувчи ўқитувчи томонидан ҳар дарсда амалга оширилади.

Талаба мустақил ишни тайёрлашда муайян фаннинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиш тавсия этилади:

- дарслик ва ўқув қўлланмалар бўйича фан боблари ва мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар маърузалар қисмини ўзгартириш;
- махсус адабиётлар бўйича фанлар бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- талабанинг ўқув-илмий–тадқиқот ишларини бажариш билан боғлиқ бўлган фанлар бўлимлари ва мавзуларини чуқур ўрганиш;
- фаол ва муаммоли ўқитиш усулидан фойдаланиладиган ўқув машғулотлари;
- кейс–стади қўллаш асосида дарсларни ташкил етиш;
- мустақил таълим натижалари илмий маъруза тақдимоти, реферат, конспект каби шаклларда расмийлаштирилади ва баҳоланади.

Тавсия этилган мустақил таълим мавзулари

Мустақил таълимнинг мавзулари тегишли кафедра йиғилишида тасдиқланади ва фаннинг ишчи ўқув дастурида келтирилиб ўтилади.

Дастурнинг информацион-услугий таъминоти

Тавсия этилаётган мавзулар бўйича мазкур фанни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий илғор интерфаол усулларидан, педагогик ва ахборот-коммуникация технологияларининг презентация (такдимот), мультимедиа ва электрон-дидактик технологиялардан фойдаланилади. Амалий машғулотларда ақлий хужум, кластер, блиц-сўров, гуруҳ билан ишлаш, инсерт, такдимот, кейс-стади каби усул ва техникалардан кенг фойдаланилади.

ТАВСИЯ ЭТИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Асосий адабиётлар

1. Йўлдашев Н.Қ., Умарходжаева М.Г., Абдиев Б.Қ. Ривожланган мамлакатлар бозор тажрибаси.-Ўқув-услугий мажмуа.Т.: ТДИУ 2012, - 428 б.
2. Шодиев Р.Х. ва бошқалар. Жаҳон иқтисодиёти. Тошкент-2009, - 372 б.
3. Алимов А. “Ўзбекистон Республикасида ташқи иқтисодий фаолият асослари”, - Тошкент, 2008, - 321 б.
4. Ж.Жалолов, И.Ҳотамов, И.Аҳмедов “Замонавий ташқи иқтисодий фаолият асослари”, ТДИУ, -Тошкент, 2008, - 270 б.

Қўшимча адабиётлар

1. Гладков И.С. Мировая экономика и Международные экономические отношения: учеб пособ. – М.: БИНОМ. Лабораторный знаний, 2009, - 341 с.
2. Волгина Н.А. Международная экономика: учеб пособ. – М.: Эксмо, 2010, - 480 с.
3. Н.Сиражиддинов “Проблемы повышения эффективности внешней торговли Узбекистана”, -Ташкент, 2008, - 364 б.
4. Волгина Н.А. Международная экономика: учеб пособ. – М.: Эксмо, 2010, - 480 с.
5. Зотов В.В. Ассортиментная политика фирмы. Учеб. пособ. – М.: МГУ экономики, статистики и информатики, 2008, - 160 с.

Интернет сайтлари

www.lex.uz
www.gov.uz
www.uza.uz
www.ifmr.uz
www.ziyonet.uz
www.cbu.uz
www.brand.uz

4.2. Ishchi fan dasturi

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

Guliston Davlat Universiteti

“TASDIQLAYMAN”
O'quv ishlari bo'yicha prorektor
_____**X.QO'SHIYEV**
2017 yil “   ” _____

BOZOR IQTISODIYOTI NAZARIYASI- RIVOJLANGAN MAMLAKATLAR BOZOR TAJRIBASI

FANINING ISHCHI O'QUV DASTURI

Ta'lim sohasi: 230000 – Iqtisod

Ta'lim yo'nalishi: 5230100 – “Iqtisodiyot” (tarmoqlar va sohalar bo'yicha)

Умумий ўқув соати: - 60

Шу жумладан:

Маъруза: - 12

Амалиёт: - 24

Мустақил таълим - 24

ГУЛИСТОН – 2017

Фаннинг ишчи ўқув дастури намунавий ўқув дастури ва ўқув режасига мувофиқ ишлаб чиқилди.

Тузувчилар:

А.Абдувоҳидов– Гул ДУ “Иқтисодиёт” кафедраси ўқитувчиси
_____ (имзо)

Фаннинг ишчи ўқув дастури “___” _____ даги ___ - сонли мажлисида кўриб чиқилиб, факультет Илмий-услубий Кенгашида кўриб чиқиш учун тавсия қилинди.

Кафедра мудири:

О.Т.Сатторкулов

Фаннинг ишчи ўқув дастури “Ижтимоий-иқтисодий” факультети Илмий-услубий Кенгашининг 2017 йил “___” _____ даги “___” - сонли мажлисида тасдиқланди.

Факультет Илмий-услубий

Кенгаши раиси:

доц. Б. Тўйчибоев

1. O`quv fani o`qitilishi bo`yicha uslubiy ko`rsatmalar

“Rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasi” fanini o`qitishdan maqsad – talabalarni jahonning yetakchi mamlakatlari iqtisodiy rivojlanishining o`ziga xos xususiyatlari bilan tanishtirish, milliy xo`jaliklar taraqqiyoti xususiyatlari va makroiqtisodiy modellar tahlili, O`zbekiston Respublikasi va xorijiy mamlakatlar iqtisodiyotini taqqoslash va rivojlanish muammolarini hal qilishning innovatsion usullarini topish bo`yicha mutaxassislikka mos bilim, ko`nikma va malaka shakllantirishdir.

«Rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasi» fanini vazifalari rivojlangan mamlakatlar bozor munosabatlarining nazariy asoslarini, iqtisodchi olimlarining rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasiga oid xulosalari va nazariyalarini, bozor munosabatlari sharoitida rivojlangan davlatlar bozorning ahvoli va uni rivojlantirish yo`llari, rivojlangan mamlakatlar bozoridagi talab va taklifga oid nazariyalarni; rivojlangan mamlakatlar bozor tajribalarini o`xshash tomonlarini taxlil qilish va o`rganish asosida tasavvur va bilim shakllantirilishi, ko`nikmalar orttirilishini ta`minlashdan iborat.

Fan bo`yicha talabalarning tasavvur, bilim, ko`nikma va malakalariga qo`yiladigan talablar

“Rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasi” fanini o`zlashtirish jarayonida magistr:

- jaxon bozori;
- rivojlangan mamlakatlar faoliyati;
- tashqi iqtisodiy faoliyat;
- rivojlangan mamlakatlarda samarali boshqaruvni tashkil etish bosqichlari

to`g`risida tasavvurga ega bo`lishi;

- bozor iqtisodiyotiga o`tish davrida rivojlangan mamlakatlar tajribasidan foydalanish;

- bozor munosabatlarini o‘rnatishda va tashkil etish xususiyatlarini nazariyalarini;

- rivojlangan mamlakatlar bozor tajribalarini iqtisodiy xususiyatlarini;

- rivojlangan mamlakatlarning bozor iqtisodiga o‘tish modellarini chuqur taxlil qilishni ***bilishi va ulardan foydalana olishi lozim;***

- magistr rivojlangan mamlakatlar bozor tajribalaridan samarali foydalanish;

- yirik ilg‘or kompaniyalar boshqaruv mexanizmidagi o‘ziga xos jihatlarni qo‘llash va qaror qabul qilishning haqidagi ***malakaga ega bo‘lishi lozim;***

- bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasidan foydalanish imkoniyatlarini tadqiqot qilish;

- tadbirkorlikni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tajribasi;

- rivojlanagan davlatlarda ijtimoiy-siyosatning o‘ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish kabi ***ko‘nikmalariga ega bo‘lishi kerak.***

2. Ma’ruza mashg‘ulotlari

1- jadval

№	Ma’ruzalar mavzulari	Dars soatlari hajmi
3-semestr		
1	Rivojlangan mamlakatlarning bozor tajribasi va uni o‘rganishning ahamiyati	2
2	Tadbirkorlikning bozor iqtisodiyotidagi o‘rni	2
3	Bozor iqtisodiyotining milliy modellari	2
4	AQSHning bozor iqtisodiyoti tajribasi	2
5	Germaniyada bozor iqtisodiyoti tajribasi	2
6	Fransiyada ijtimoiylashgan bozor iqtisodi. Buyuk Britaniyada bozor iqtisodiyoti	2
7	Yaponiya bozor iqtisodiyoti tajribasi	2
8	Janubiy-Sharqiy Osiyodagi yangi industrial mamlakatlarda bozor rivoji	2
9	Xitoyda bozor munosabatlari islohatlari tajribasi	2
10	Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarining bozor iqtisodiyotiga o‘tishi tajribasi. Yevropa Ittifoqi iqtisodiyoti.	2
	JAMI	20 soat

Ma'ruza mashg'ulotlari multimedia qurilmalari bilan jihozlangan auditoriyada akademik guruhlar oqimi uchun o'tiladi.

3. Amaliy mashg'ulotlar

2- jadval

№	Amaliy mashg'ulot mavzulari	Dars soatlari hajmi
3-semestr		
1	Rivojlangan mamlakatlarning bozor tajribasi va uni o'rganishning ahamiyati	2
2	Tadbirkorlikning bozor iqtisodiyotidagi o'rni	2
3	Bozor iqtisodiyotining milliy modellari	2
4	AQSHning bozor iqtisodiyoti tajribasi	2
5	Germaniyada bozor iqtisodiyoti tajribasi	2
6	Fransiyada ijtimoiylashgan bozor iqtisodi. Buyuk Britaniyada bozor iqtisodiyoti	2
7	Yaponiya bozor iqtisodiyoti tajribasi	2
8	Janubiy-Sharqiy Osiyodagi yangi industrial mamlakatlarda bozor rivoji	2
9	Xitoyda bozor munosabatlari islohatlari tajribasi	2
10	Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarining bozor iqtisodiyotiga o'tishi tajribasi. Yevropa Ittifoqi iqtisodiyoti.	2
JAMI		20

Amaliy mashg'ulotlar multimedia qurilmalari bilan jihozlangan auditoriyada bir akademik guruhga bir o'qituvchi tomonidan o'tkazilishi lozim. Mashg'ulotlar faol va interfaol usullar yordamida o'tilishi, mos ravishda munosib pedagogik va axborot texnologiyalar qo'llanilishi maqsadga muvofiq. "Keys-stadi" texnologiyasi ishlatiladi, keyslar mazmuni o'qituvchi tomonidan belgilanadi. Ko'rgazmali materiallar va axborotlar multimedia qurilmalari yordamida uzatiladi.

4. Mustaqil ta'lim

3- jadval

№	Mustaqil ta'lim mavzulari	Dars soatlari hajmi
3-semestr		
1	Rivojlangan mamlakatlarning bozor tajribasi va uni o'rganishning ahamiyati	2
2	Tadbirkorlikning bozor iqtisodiyotidagi o'rni	4
3	Bozor iqtisodiyotining milliy modellari	4
4	AQSHning bozor iqtisodiyoti tajribasi	2
5	Germaniyada bozor iqtisodiyoti tajribasi	2
6	Fransiyada ijtimoiylashgan bozor iqtisodi. Buyuk Britaniyada bozor iqtisodiyoti	4
7	Yaponiya bozor iqtisodiyoti tajribasi	2
8	Janubiy-Sharqiy Osiyodagi yangi industrial mamlakatlarda bozor rivoji	4
9	Xitoyda bozor munosabatlari islohatlari tajribasi	2
10	Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarining bozor iqtisodiyotiga o'tishi tajribasi. Yevropa Ittifoqi iqtisodiyoti.	4
JAMI		30 soat

Mustaqil o'zlashtiriladigan mavzular bo'yicha talabalar tomonidan referatlar tayyorlanadi va uni taqdimoti tashkil qilinadi.

5. Kurs ishlari bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar

Fan bo'yicha kurs ishlari o'quv rejada ko'zda tutilmagan.

6. Fan bo'yicha talabalar bilimni baholash va nazorat qilish me'zonlari

Talabalarning fan bo'yicha bilim saviyasi, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish 0-100 ballik reyting tizimi asosida quyidagi mezonlarga muvofiq amalga oshiriladi:

Baholash usullari	Ekspress testlar, yozma ishlar, og'zaki so'rov, prezentatsiyalar
Baholash mezonlari	86-100 ball «a'lo» Rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasi fani mashg'ulotlari jami mavzulari bo'yicha har tomonlama chuqur va mukammal bilimga ega. Nazariy va amaliy mashg'ulotlarda «Rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasi» fan mavzulariga oid masalalar bo'yicha xulosa va qaror qabul qila oladi, mustaqil mushohada yurita oladi, amalda qo'llay

	<p>oladi, mohiyatini tushuntira oladi, aytib beradi, tasavvurga ega.</p> <p>71-85 ball «yaxshi» Fan mashg'ulotlari jami mavzulari bo'yicha to'la bilimga ega. Rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasi fani mavzulari yuzasidan mustaqil mushohada yurita oladi, amalda qo'llay oladi, mohiyatini tushuntira oladi, aytib beradi, tasavvurga ega. O'rganilayotgan jarayonga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ularga to'la baho berish; o'rganilayotgan jarayonlarni jadvallar orqali tahlil etish va tegishli qarorlar qabul qilish.</p> <p>55-70 ball «qoniqarli» Fan mashg'ulotlari mavzulari bo'yicha qoniqarli bilimga ega. Amaliy mashg'ulotda fan mavzulariga oid masalalar mohiyatini tushuntira oladi, aytib beradi, tasavvurga ega.</p> <ul style="list-style-type: none"> – o'rganilayotgan jarayonga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ularga to'la baho berish; – o'rganilayotgan iqtisodiy hodisa va jarayon to'g'risida tasavvurga ega bo'lish; – o'rganilayotgan jarayonlarni analitik jadvallar orqali tahlil etish. <p>0-54 ball «qoniqarsiz» Fan mashg'ulotlari mavzulari bo'yicha qoniqarsiz bilimga ega. Amaliy mashg'ulotda fan mavzulariga bog'liq masalalar yuzasidan aniq tasavvurga ega emas, bilmaydi.</p> <ul style="list-style-type: none"> – o'tilgan fanning nazariy va uslubiy asoslarini bilmaslik; – iqtisodiy hodisa va jarayonlarni tahlil etish bo'yicha tasavvurga ega emaslik; – o'rganilayotgan jarayonlarga iqtisodiy usullarni qo'llay olmaslik. 		
	Reyting baholash turlari	Maks.ball	O'tkazish vaqti
	Joriy nazorat:		
	amaliyot mashg'ulotlarda faolligi, muntazam ravishda konspekt yuritishi uchun	6	Semestr davomida
	Mustaqil ta'lim topshiriqlarining o'z vaqtida va sifatli bajarilishi	10	
	Amaliy mashg'ulotlarda faolligi, savollarga to'g'ri javob berganligi, amaliy topshiriqlarni bajargan-ligi uchun	20	
	Oraliq nazorat		
	Birinchi oraliq nazorat yozma ish (ma'ruza mashg'ulot o'qituvchisi tomonidan qabul qilinadi).	14	10 hafta
	Ikkinchi oraliq nazorat (ma'ruzachi o'qituvchisi tomonidan qabul qilinadi). Ikkinchi oraliq nazorat 2 bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqich, 10 ball-talaba yakka tartibda topshiriqlar oladi va himoya qiladi. Ikkinchi	20	17-hafta

	bosqich, 10 ball-talabalar kichik guruhlarga bo'linadi (har bir guruhda talabalar soni 5-7 tagacha bo'lishi mumkin), har bir guruhga alohida topshiriqlar beriladi va himoya qabul qilinadi. Topshiriqlar 2-3-haftalar oralig'ida talabalarga birlashtiriladi. Guruhning faolligi, berilgan topshiriqni nazariy va amaliy jihatdan yoritilishi, xulosalarning mantiqiy bog'liqligi, kreativ mulohazalarning mavjudligi, huquqiy-normativ hujjatlarni bilishi va boshqa talablarga mosligi hisobga olinadi. Guruhdagi har bir talabaga 0-10 oralig'ida bir xil ball qo'yiladi. Himoya kafedra mudiri tomonidan tasdiqlangan grafik asosida dars mashg'ulotlaridan so'ng tashkil etiladi		
	<i>Yakuniy nazorat</i>	30	20 hafta
	Yozma ish	30	
	JAMI	100	

7. Asosiy va qo'shimcha o'quv adabiyotlar hamda axborot manbalari Asosiy adabiyotlar

1. Yo'ldashev N.Q., Umarxo'jayeva M.G., Abdiyev B.Q., Rivojlangan mamlakatlar bozor tajribasi. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish – O'quv-uslubiy majmua.T: TDIU 2012, -428 b.

2. Shodiyev R.X. va boshqalar. Jahon iqtisodiyoti. Toshkent-2009, -372 b.

3. Alimov A. "O'zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy faoliyat asoslari", -Toshkent, 2008, -328 b.

4. J.Jalolov, I.Hotamov, I.Axmedov "Zamonaviy tashqi iqtisodiy faoliyat asoslari", TDIU, -Toshkent, 2008, -270 b.

Qo'shimcha adabiyotlar

5. Гладков И.С. Мировая экономика и Международные экономические отношения: учеб пособ. –М.: БИНОМ. Лабораторный знаний, 2009, -341 с.

6. Волгина Н.А. Международная экономика: учеб пособ. –М.: Эксмо, 2010, -480 с.

7. Н.Сиражиддинов “Проблемы повышения эффективности внешней торговли Узбекистана”, -Ташкент, 2008, -364 с.

8. Зотов В.В. Ассортиментная политика фирмы. Учеб пособ. –М.: МГУ экономики, статистики и информатики, 2008, -160 с.

Internet saytlari

9. www.lex.uz (O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi)

10. www.management.ru (Rossiya menejerlar assosatsiyasi rasmiy portali)

11. www.norma.uz (O'zbekiston axborot huquqiy portali)

12. www.marketing.ru (Rossiya marketologlar milliy assosatsiyasi rasmiy portali)

13. www.ziynet.uz (ZiyoNet ta'lim portali)

4.3. Tarqatma materiallar

1 -mavzu bo'yicha tarqatma material

Rivojlangan mamlakatlarning integratsion birlashmalari

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHTT). Ikkinchi jahon urushidan keyin jahon mamlakatlari iqtisodiyoti va Shuningdek xalqaro iqtisodiy munosabatlarni keskin rivojlanib borishi bilan bog'liq holda bir qator birlashgan umumiy iqtisodiy tashkilotlar tashkil topdi. Ana shunday tashkilotlardan biri Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotidir. Bu tashkilot dunyoda eng yirik umumiy iqtisodiy tashkilotlardan biridir. Uning tarkibida jahonning 24 ta davlati, ya'ni, barcha rivojlangan kapitalistik (Janubiy Afrika Respublikasi va Isroildan tashqari) davlatlari birlashgan. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (a'zolari AQSh, Yaponiya, Kanada, Avstralia,

Yangi Zelandiya, Islandiya, Norvegiya, Shvetsariya, Turkiya davlatlari, Yel mamlakatlariga kiruvchi 25 mamlakat) 1961 yilda yagona iqtisodiy siyosatni nazorat qilish maqsadida tuzilgan bo'lib, quyidagi muammolarni hal etib kelmoqda.

1. Jahon mamlakatlari iqtisodiyotining ahvoli va kelajakda ularning rivojlantirish yo'llari;
2. Jahon mamlakatlari o'rtasida ro'y berayotgan xalqaro savdoni erkin qo'yish va tartibga solish;
3. Valyuta-kredit [tizimini barqarorlashtirish](#);
4. Sanoati rivojlangan mamlakatlarning rivojlangan davlatlar va

Shuningdek bozor iqtisodiyoti asosida rivojlanib borayotgan yangi mustaqil davlatlar bilan iqtisodiy munosabatlarni olib borishi va h.k.lar. Rivojlangan «katta yettilik» davlatlarining vakillari Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining Ijroiya qo'mitasining doimiy a'zolari bo'lib hisoblanadi.

80-yillardan so'ng jahon xo'jaligi va XIMda paydo bo'lgan kuchli xalqaro uyushmalardan biri Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlarining iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (1989 y.) va 1994 yilda tashkil topgan Shimoliy Amerika mamlakatlari iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (NAFTA) hisoblanadi.

2-mavzu bo'yicha tarqatma material

Jahon mashinasozlik sanoati va uning rivojlanish xususiyatlari

Hozirgi kunda dunyo mintaqasida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyot yildan-yilga kuchayib, rivojlanib bormoqda. Ayniqsa, 60-70 - yillardan so'ng ro'y bergan ilmiy-texnika inqilibi ta'sirida Osiyo mintaqasi o'z taraqqiyot jabhasida yyetakchi o'rinlardan biriga ko'tarildi. Yaqin kunlarga qadar uchinchi dunyo mamlakatlari hisoblangan Osiyoning ko'pgina rivojlanayotgan davlatlari endilikda jahon bozorlarida turli sohalar va tarmoqlar bo'yicha asosiy o'rinlarni egallashdi. Xo'sh, bugungi kunda jahon mamlakatlar iqtisodiyotida avtomobilsozlik sanoatida ahvol qanday degan savollar tug'ilishi mumkin. 90yillarga kelib avtomobilsozlik sanoatida jiddiy o'zgarishlar yuzberdi. Amerika avtomobilsozlik firmalari assotsiatsiyasining bergan ma'lumotiga ko'ra, 1996 yilda dunyo miqyosida avtomobil ishlab chiqarish quyidagi tartibda r

o'y bergan: Osiyo qit'asida joylashgan mamlakatlar dunyo bo'yicha 1996 yildagi avtomobillarning 33,3%ni, G'arbiy Yevropa mamlakatlari 32%ni, Shimoliy Amerika davlatlari 30,3%ni, Lotin Amerikasi mamlakatlari 3,7%ni bergan holda jahonning boshqa barcha mamlakatlari esa 1% atrofida avtomobil ishlab chiqarganlar. Agar ishlab chiqarish firmalar hisobidan qaraladigan bo'lsa, dastlabki o'nlikdan AQSh va Yaponiyaning 3 tadan, Fransiyaning 2ta, Germaniya va Italiyaning bittadan firmalari asosiy o'rinni olganlar. 1996 yildan AQShning «General Motors» (6 mln. 865 ming dona) va «FORD» (5 mln. 744 ming dona) firmalari avtomobillar ishlab chiqarib, dunyoda yyetakchilik qilganlar. Yaponiyaning «Toyota» (4 mln. 487 ming dona) firmasi uchinchi o'rinni egallagan. Shu yili Germaniyaning «Folksvagen» firmasi (3 mln.dan ortiq), Fransiyaning «PSA» (2.5 mln. dona) va «Reno» (2 mln. dona) avtomobil ishlab chiqargan. yengil avtomobillar ishlab chiqarishda AQShning «General Motors» kompaniyasi yyetakchilik qilgan (5 mln.ga Yaqin ishlab chiqargan).

«Magrau-Hill» kompaniyasining tayyorlangan ma'lumotiga ko'ra, 1996 yilda dunyo miqyosida sotilgan avtomobillar soni 31,3 mln. donani, 1997 yilda esa 35,3 mln. donani tashkil etgan. Tadqiqotchilarni fikricha 90-yillarning oxirlariga borib dunyo bo'yicha mashina sotish darajasi 3-5%ga o'sishi kuzatilib, Buyuk Britaniya, Fransiya va Ispaniyada esa mashina savdosini kuchayishi bashorat qilingan.

Ma'lumki, 1996 yilda G'arbiy Yevropada yangi modeldagi mashinalar ishlab chiqarish keskin kamaygan (11.4 mln. dona ishlab chiqarilgan). Bu esa iqtisodchilar tomonidan ikkinchi jahon urushidan keyingi yillardagi keskin kamayish deb hisoblanadi. Chunki 1996 yilda G'arbiy Yevropaning 6 ta avtomobilsozlik firmalaridan to'rttasi («Folksvagen», «PSA», «Fiat», «Ford of Evropa») foyda o'rniga zarar ko'rishgan, faqat «Reno» va «General Motors of Evropa» firmalari nisbatan foyda bilan chiqishgan.

1997 yilning dastlabki olti oyida G'arbiy Yevropada sotilgan avtomobillar soni, 3.5 mln. donani tashkil etgan. Demak, oldingi 1996 yilga nisbatan mashina savdosi ancha rivojlanib borganligini ko'rish mumkin.

90-yillarning oxirlariga borib G'arbiy Yevropa avtomobillariga talab nisbatan kamayishi kuzatilgan (Ya'ni 85%dan 79% ga). Buning asosiy sababi Osiyo materigidagi yapon mashinalari G'arbiy Yevropa mashinalarini jahon bozorlaridan siqib chiqarayotganligi bilan izohlanadi. Yapon mashinalarining G'arbiy Yevropa bozorlariga ko'plab (11%dan 15%ga kirib kelishi kuzatilgan. Yevropa Ittifoqi mamlakatlariga importdagi barcha cheklashlar olib tashlandi. Yaponiyaning «Toyota», «Nissan», «Xonda» kompaniyalarining Buyuk Britaniyada joylashgan sanoat korxonalarida 2000 yildan boshlab yiliga 1 mln. dona avtomobil ishlab chiqarila boshlandi. 1997 yilda Shvetsiyaning «Volvo» kompaniyasi bilan Yaponiyaning «Mitsubishi Motors» kompaniyasi hamkorlikda tuzgan qo'shma korxonasi 200 ming dona mashina ishlab chiqaradi.

3-mavzu bo'yicha tarqatma material

Bozor iqtisodiyoti tovar-pul munosabatlariga asoslangan va ularga xos iqtisodiy qonunlar asosida ishlaydigan iqtisoddir. Bozor iqtisodiyoti qadim zamonlardan boshlab ming yillar davomida shakllanib, takomillashib kelmoqda. Iqtisodiy taraqqiyotda bozor munosabatlari ikki xil shaklda namoyon bo'ldi. Birinchisi, tartibsiz, stixiyali faoliyat yurituvchi bozor iqtisodiyoti. Bunda ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar tarqoq, o'zi-bo'larchilik asosida, maqsadi va harakati oldindan kelishilmagan holda faoliyat yuritadilar. Ikkinchisi, davlat, iqtisodiy qonunlar va iqtisodiy vositalar bilan tartibga solinadigan, boshqariladigan bozor iqtisodiyoti. Uning xususiyatlari:

- tovar ishlab chiqaruvchilar iqtisodiy erkin bo'ladilar;
- kishilar mulk egasi bo'ladi, o'zi ishlab chiqargan mahsulot egasi bo'lib, uni o'zi xohlaganicha sotishi va sotmay turishi mumkin;
- tovar oldi-sottisi sotuvchi bilan xaridorning erkin va ixtiyoriy munosabatiga asoslanadi;
- tovar ishlab chiqaruvchilar bozorda erkin raqobatda bo'ladilar;
- bozorda ishlab chiqaruvchi emas, iste'molchi o'z shartini qo'yadi, chunki pul uning qo'lida bo'ladi;
- bozorda nimaga talab oshsa, shu narsani ishlab chiqarish foydali bo'ladi;
- jamiyat a'zolari o'z daromadiga ko'ra tabaqalanadi.

Jahon tarixi **tajribasi guvohlik beradiki**, insoniyat birdaniga tartibga solinuvchi bozor iqtisodiyotini yaratolmagan, necha ming yillar davomida stixiyali bozor iqtisodiyoti sharoitida yashab, vaqt-vaqti bilan iqtisodiy larzalarni, chuqur iqtisodiy inqirozlarni boshidan kechirgan. XX asrda jahon sivilizatsiyasi insoniyat manfaatlari yo'lida yanada jadal taraqqiy etdi. Bu jarayon iqtisodiy tafakkurga ijobiy ta'sir etib, tartibga solinuvchi bozor iqtisodiyoti g'oyasini keltirib chiqardi. Unga amal qilgan davlatlarda iqtisodiyot jadal o'sa boshladi, aholi turmushi, farovonligi yaxshilanib bordi. Shu tariqa dunyoda tartibga solinadigan bozor munosabatlari iqtisodiyotning yyetakchi shakliga aylanib bordi. Sobiq Ittifoqda esa hokimiyat tepasida turgan kommunistlar mulkni yoppasiga davlat ixtiyoriga olish,

resurslarni markazlashtirilgan tarzda ma'muriy-buyruqbozlik, rejalashtirish asosida boshqarish va taqsimlash yo'li bilan ijtimoiy adolatni qaror toptirish va xalq farovonligini oshirishga urinib ko'rdi. 70 yil davom etgan bu sinov o'zini oqlamadi, ijtimoiy adolat ham qaror topmadi, xalq uchun farovon turmush ham yaratilmadi. Aksincha, millionlab odamlar qancha-qancha **balo-qazolarga uchradi**, bunday g'ayri-tabiiy yo'lga qarshi chiqqanlarning umri xazon bo'ldi. Oxir oqibatda ma'muriy-buyruqbozlik asosida boshqariladigan o'ta siyosiylashgan, mafkuralashgan iqtisodiyot tanazzulga uchradi. Mustaqillik yillarida O'zbekiston iqtisodiyotidagi yangilanish, tub o'zgarishlarni o'rganishga kirishar ekanmiz, avvalo, mustabid sovet tuzumidan bizga qanday iqtisodiyot meros bo'lib qolganini tushunib, chuqur anglab yetishimiz lozim. O'zbekiston qaramlik davrida o'z tabiiy boyliklariga, yer-suv, o'rmon va boshqa resurslariga o'zi egalik qila olmasdi, iqtisodiy taraqqiyot yo'lini o'zi belgilay olmasdi. Respublika hududida qurilgan va faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar markazga, uning manfaatlariga bo'ysundirilgan edi. O'zbekiston rahbariyati, xalqi o'z hududida qancha mahsulot ishlab chiqarilayotganini, ular qayerda realizatsiya qilinayotganini va qancha daromad keltirayotganidan bexabar edi. Moliya-kredit, bank **siyosati yuritishda qaram edi**, o'zining milliy valutasiga, valuta jamg'armasiga ega emasdi. Sobiq Ittifoqdan mo'rt, zaif xomashyo yetishtirishga yo'naltirilgan, ya'ni arzon xomashyo va strategik mineral resurslar tayyorlanadigan iqtisodiyot meros bo'lib qolgan edi. Respublika iqtisodiyotida boy mineral xomashyo resurslaridan ayovsiz, nazoratsiz foydalanish hukmronlik qilardi. Umri tugagan sovet tuzumidan iqtisodiy boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik usuli, "Qayta qurish" davrida batamom barbod bo'lgan iqtisodiyot, izdan chiqqan moliyaviy narx-navo tizimi, baqiriq-chaqiriq, o'g'rilik, buzuqlik avj olgan ijtimoiy- iqtisodiy muhit meros bo'lib qolgan edi. Respublika korxonalari sobiq Ittifoq bo'yicha boshqa korxonalar bilan bog'langan bo'lib, endi ular o'rtasidagi aloqalar uzilib, xo'jalik yuritish murakkablashib qolgan edi. Mavjud korxonalar chetdan keltiriladigan texnologik asbob-uskunalar va butlovchi qismlarga butunlay qaram edi. O'zbekiston yoqilg'i va oziq-ovqat masalasida markazga qaram edi. Ekin ekiladigan yerlarning paxta

maydonlariga aylantirilishi, paxta yakka hokimligining o'rnatilishi natijasida O'zbekiston un, go'sht, sut mahsulotlari va boshqa eng muhim oziq-ovqat mollari, xalq iste'moli tovarlari, tayyor mahsulotlarni chetdan keltirishga mahkum etilgan edi. Paxta, oltin, rangli metallar, strategik ahamiyatga ega bo'lgan boshqa **materiallar tashib ketilar**, ularni sotishdan keladigan daromad O'zbekiston xazinasiga tushmas edi. O'ziga qarashli bo'lgan mablag'ni markazdan dotatsiya sifatida so'rab, yolvorib olishga majbur edi. Aholi turmush darajasi bo'yicha nochorlik, sobiq Ittifoq miqyosida eng oxirgi o'rinlardan biri meros bo'lib qoldi. Rossiya, Ukraina va Belorusiyadan farqli o'laroq, O'zbekiston aholisining deyarlik uchdan ikki qismi qo'l uchida tirikchilik qilardi. Eski mustabid tuzumdan o'tkir ijtimoiy, ekologik muammolar meros bo'lib qolgan edi. Aholi yerning nihoyat darajada sho'rlanishi, havoning va Suv zaxiralarining ifloslanganligi, radioaktiv ifloslanish, Orol dengizining qurib borishi oqibatida juda katta ekologik xavfga duch kelib qolgan edi. Mutaxassislarining ma'lumotlariga ko'ra, birgina Orolning qurib qolgan tubidan yiliga bo'ron tufayli 15-75 million tonna chang-to'zon ko'tarilib, uzunligi 400 km va eni 40 km maydonni ifloslantirardi, aholini turli-tuman kasalliklarga muhtalok qilardi. "Bugun o'sha davr to'g'risidagi haqiqatni xolisona aytadigan bo'lsak, u zamondagi hayotimizni jahon tarixi va amaliyoti bilan taqqoslaydigan bo'lsak, shuni ochiq aytish kerakki, u paytda O'zbekiston bir yoqlama iqtisodiyotga - markazga butunlay qaram, izdan chiqqan iqtisodiyotga ega bo'lgan yarim mustamlaka mamlakat qatoriga aylangan edi".

I. A. Karimov. "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda". T., O'zbekiston, 1999, 6-bet. Mustaqillik xalqimizni iqtisodiy zug'um, mutelikdan ozod etdi, o'z yeri, **yer osti boyliklari**, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi va boshqa tabiiy zaxiralarga to'la egalik qilish huquqini berdi. O'z hududimizdagi barcha mulk, korxonalar O'zbekiston tasarrufiga olindi, mustaqil iqtisodiy siyosat yuritish, o'z iqtisodiy taraqqiyot yo'lini o'zi belgilash erkinligi qo'lga kiritildi. Iqtisodiy mustaqillik mamlakatimizga mustaqil moliya-kredit, bank siyosatini yuritish, o'z davlat budjetini yaratish va unga to'la egalik qilish, milliy valuta, oltin zaxirasi va valuta jamg'armasini tashkil etish va ulardan xalqimiz farovonligi, yurtimiz obodonligi

yo'lida mustaqil foydalanish imkoniyatini yaratdi. Iqtisodiy mustaqillik tufayli ishlab chiqarish munosabatlarini ma'muriy-buyruqbozlik, markaziy rejalashtiruvchi mexanizmdan erkin, bozor iqtisodiyoti sharoitlariga o'tkazish, jahon xo'jaligi aloqalari tizimiga kirish mumkin bo'ldi. Davlat mustaqilligi qo'lga kiritilgach, O'zbekiston umumbashariy, jahon siyilizatsiyasining katta yo'lga tushib oldi. O'zbekiston bozor [munosabatlarini shakllantirish](#), milliy an'analarga asoslangan o'z taraqqiyot yo'lini tanlab oldi. Chunki turli mamlakatlardagi bozor iqtisodiyoti, u xoh Amerika yoki Germaniyada bo'lsin, xoh Yaponiya yoki Janubiy Koreyada bo'lsin, baribir umumiy qonunlar bo'yicha rivojlanib borgan holda har biri o'zining o'ziga xos xususiyatlariga ham ega bo'lgan. Bu xususiyatlar xo'jalikning tuzilishi va shart-sharoitlari, tabiati va iqlimi, milliy rasm-rusumlari, an'analari va milliy xarakteri orqali belgilanadi. O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li ishlab chiqildi. Bu yo'lning asosiy qoidalari Prezident Islom Karimovning "O'zbekiston - bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li" nomli asarida, Respublika parlamentida qilgan ma'ruza va nutqlarida, mamlakat parlamenti qabul qilgan qonunlarda bayon etib berilgan. Bu yo'lga, birinchidan, xalqaro tajriba asos qilib olindi. Ikkinchidan, Respublikamiz xo'jalik imkoniyatlari, shart-sharoitlari, eski tuzumdan meros bo'lib qolgan muammolar hisobga olindi. "Bo yo'l va andaza iqtisodiyoti bozor munosabatlari asosiga qurilgan rivojlangan mamlakatlarning ko'p [asrlik tajribasiga](#), shuningdek O'zbekiston xalqining milliy-tarixiy merosi, turmush tarzi, an'analari va ruhiyati xususiyatlariga tayanishi lozim".

4-mavzu bo'yicha tarqatma material

AQSH iqtisodiyoti tuzilmasi va o'ziga xos xususiyatlari

AQSH iqtisodiyoti tarkibida YaIMning ulushi quyidagilardan iboratdir: qishlok xo'jaligi YaIMning 10 %ini, sanoat 23 % va xizmat sohasi 67 %ini beradi.

AQSH sanoatida ilmtalab sohalar ustuvor mavqega ega. Bu sohaga investitsiyalarning jalb qilinishi 90-yillarda milliy iqtisodiyot rivojlanishining sosiy omili bo'ldi. Kapital qo'yilmalar YaIMning qariyb 11 %ni tashkil etdi. Sanoatdagi investitsiyalarning yarmidan ko'prog'ini kompyuter va axborot vositalari ishlab chiqarish tarmog'iga yo'naltirilgan xarajatlar tashkil etadi.

AQSH iqtisodiyotining asosiy sohasi hisoblangan xizmatlar sohasi uning barcha tarmoqlarida yuksak darajada rivojlangan. Bu tarmoqlarga - turizm, bank ishi, savdo, meditsina, ta'lim va boshqalar kiradi. Shu bilan birga, so'nggi yillarda konsalting, marketing, boshqaruv xizmatlari, shuningdek, axborot texnologiyalari keng rivojlanmoqda.

XX asrning o'rtalaridan boshlab hozirgi kungacha bo'lgan davrda AQSHning davlat tomonidan iqtisodiyotni boshqarishda, uni tartibga solishda va sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishda qo'llagan, shuningdek, bir-biridan ma'lum jihatlari bilan farq qiluvchi texnologiyalar almashtirish va modernizatsiya jarayonlarini quyidagicha tahlil qilishimiz mumkin bo'ladi.

Sanoat tizimida yangi texnologiyalar bilan mahsulot ishlab chiqarish jarayonining yakuni 1957-1958 yillarda ro'y bergan inqiroz bilan yakunlandi. Bu davrda mahsulot ishlab chiqarishning xususiyati urushdan keyingi yillarda mamlakatning ichki bozori uchun, ya'ni aholi iste'moli mahsulotlarini, ayniqsa, ichki bozordagi talab va ehtiyojni qondirish maqsadiga yo'naltirildi. Shu bilan birga, G'arbiy Evropa mamlakatlarida urushdan keyingi ahvolni yaxshilash va ushbu mintaqadagi mamlakatlarning tiklanishiga ahamiyat qaratdi. Ayniqsa, shu mamlakatlarga bergan ko'plab miqdordagi kredit mablag'lari evaziga yordam berdi. Ushbu yillarda mahsulot ishlab chiqarishda avtomatlashtirilgan universal texnologiyalarga tayangan holda foydalanildi.

XX asrning so'nggi yiliga kelib, AQSHning eng yirik kompaniyasi "Financial Times" gazetasining bergan ma'lumotiga ko'ra, jahondagi eng yirik korporatsiyalar aynan AQSHga tegishli bo'lib, ularning jahon reytingidagi o'rni quyidagicha: 1-o'rinda "Microsoft" va 2-o'rinda "General Electric" korporatsiyalari.

5-mavzu bo'yicha tarqatma material

Germaniya iqtisodiyoti 0,8 foizga o'sdi

Joriy yilning I choragida Germaniya iqtisodiyoti o'tgan chorakka nisbatan 0,8 foizga o'sdi. Bu haqida ushbu davlatning Federal statistika agentligi xabar bermoqda.

Mamlakat yalpi ichki mahsuloti yillik hisobda o'tgan yilning mos davriga nisbatan 2,3 foizga o'sdi.

Ko'rsatkichlar dastlabki manbalar hamda Bloomberg agentligi tomonidan so'roq qilingan tahlilchilarning prognozlari bilan mos keldi.

Yevro hudud iqtisodiyotini tiklashda Germaniya muhim ahamiyatga ega bo'lgan davlatdir. Biroq, u hozirda ishsizlik rekordi hamda past inflyatsiya sharoitiga yaqin holatda turibdi. Bundesbankning baholashicha, iqtisodiyot rivoji joriy chorakda biroz sekinlashadi.

Mamlakatda qurilish hajmi 2016 yilning IV choragiga nisbatan yanvar-mart oylarida 3,6 foizga o'sdi. Kapital investitsiya hajmi - 3,2 foizga, uy xo'jalik xarajatlari - 0,7 foizga o'sdi.

Eksport hajmi hisobot davrida 0,2 foizga, import esa 2,2 foizga ko'paydi.

Qayd qilinishicha, Germaniya iqtisodiyoti 2015 yilda 1,7 foizga va 2016 yilda 2 foizga o'sadi. Yevropa Markaziy Banki Yevro hudud yalpi ichki mahsuloti joriy yil 1,2 foizga, kelgusi yil esa 1,5 foizga o'sishini kutmoqda.

6-mavzu bo'yicha tarqatma material

Fransiya iqtisodiyoti yangi ish o'rinlarini yaratish uchun zaifligicha qolmoqda

Joriy yilning uchinchi choragida Fransiya YaIM o'tgan chorakka nisbatan 0,3 foizlik o'sish tendensiyasiga ega bo'ldi. Bu haqida mamlakatning milliy statistika boshqarmasi Insee xabar bergan. Bu o'sish 2015 yilning aprel- iyun oylaridan beri kuzatilgan eng baland ko'rsatkichdir. Bloomberg agentligi so'rovlarida ishtirok etgan iqtisodchilar o'sish 0,1 foizni tashkil etishini prognoz qilishgan edi. Yillik hisobda iqtisodiyot kutilganidek 0,4 foizga oshgan.

Avvalgi chorakalar natijalarini ko'radigan bo'lsak, ikkinchi chorakda iqtisodiy o'sish natijalari avvalgisiga nisbatan 0,1 foizga tushib ketgan edi.

- Uchinchi chorakda hukumat prognozlari o'zini oqladi, - deyiladi mamlakat Moliya vaziri Mishel Sapen bayonotida. - O'sish sekin-asta tiklanayotgan bo'lsada, Fransiya yangi ish o'rinlarini yaratish uchun zaifligicha qolmoqda.

Uchinchi chorakda Fransiyada davlat xarajatlari 0,8 foizga, yillik hisobda esa 2,3 foizga o'sdi. Uy xo'jaliklari xarajatlari ham 0,2 foizdan 0,5 foizga ko'tarilgan.

Import hajmi aprel-iyun oyiga nisbatan 1,1 foizga, 2015 yilning uchinchi choragi bilan qiyoslaganda esa 2,6 foizga ko'tarilgan. Eksport miqdoridagi o'sish mos ravishda 0,5 foiz va 2 foizni tashkil qildi.

Yevrokomissiyaning noyabr oyi uchun bergan prognozlariga qaraganda, Fransiya YaIM bu yil 0,3 foizga oshadi.

7-mavzu bo'yicha tarqatma material

Yaponiya — iqtisodiy qudrati bo'yicha jahonda AQShdan keyingi o'rinda turadigan yuksak darajada rivojlangan industrialagrar mamlakat. Sanoat ishlab chiqarishning umumiy hajmi bo'yicha jahonda oldingi o'rinlardan birini egallaydi. Ulkan korxonalar bilan birga mayda korxonalar ham mavjud (ayniqsa, yengil va oziq-ovqat sanoatida). Yaponiya iqtisodiyoti chetdan keltiriladigan xom ashyo va yoqilg'iga asoslangan. Yaponiya jahon bozoriga sanoatning fanga asoslangan murakkab tarmoqlari mahsulotlari, zamonaviy konstruksion materiallar yetkazib beruvchi mamlakat. Yaponiya jahon yalpi milliy mahsulotining 13% dan ortig'ini ishlab chiqarish bilan birga, yirik xalqaro iqtisodiy, savdo va moliya tashkilotlari hamda "sakkizlik" davlatlarida yyetakchi mavqega ega. Yalpi ichki mahsulotda sanoatning ulushi 38%, qishloq, o'rmon xo'jaligi va baliq ovlashniki 2%, xizmat ko'rsatish tarmog'iniki 60% ni tashkil etadi. Yalpi ichki mahsuloti 4,3 trillion AQSH dollariga teng (2003).

Sanoatida iqtisodiy faol aholining 25% band. Energetika, metallurgiya, avtomobilsozlik, kemasozlik, kimyo, neft kimyosi, qurilish materiallari sanoati kabi tayanch tarmoqlar chetdan olinadigan xom ashyo hamda texnologiyaning eng yangi yutuqlari asosida deyarli butunlay yangidan barpo etildi. Energetika sanoati ham asosan, chetdan keltirilgan neftga asoslangan. Yiliga o'rtacha 1,097 trillion kVtsoat elektr energiya hosil qilinadi; uning 706,4 mlrd. kVtsoati issiqlik elektr st-yalarida, 91,8 mlrd. kVtsoati GESlarda, 295 mlrd. kVtsoati atom elektr st-yalariga to'g'ri keladi (2002). 2003 yil 52 atom elektr stansiyasi ishladi. Yaponiya sanoatida qora va rangli metallurgiya rivojlangan. Kon sanoatida ko'mir, gaz, temir va mis rudasi, pirit, rux, qo'rg'oshinrux, marganets, kumush, oltin, simob, kaolin, talk va h.k. qazib olinadi. Mashinasozlik va kimyo sanoati yuksak taraqqiy etgan. Avtomobillar, maishiy texnika, elektron asboblari, aloqa vositalari, kema, po'lat, sement, plastmassa, sintetik tola, robot ishlab chiqarish, neftni qayta ishlash, biotexnologiya mamlakat iqtisodiy taraqqiyotining ustuvor tarmoqlaridandir. Yaponiya sanoati 4 asosiy r-n: Keyxin (Tokio, Kanagava), Chukyo (Aychi, Mie), Hanshin (Osaka, Hiogo), Kita Kyushu (Fukuoka)ga bo'lingan. Mazkur r-nlarda jami sanoat mahsulotining 40% dan ortig'i ishlab chiqariladi.

Qishloq xo‘jaligida hosildorlik bo‘yicha dunyoda oldingi o‘rinlardan birida bo‘lib, u yuqori darajada mexanizatsiyalashgan va avtomatlashtirilgan. Iqtisodiy faol aholining 4,2% q.x.da band. Hududining 12,9% yoki 4,8 mln. gektarida dehqonchilik qilinadi. Dehqonchilikda asosiy ekin — sholi (2002 yil 11 mln. t sholi yetishtirilgan). Shuningdek, kartoshka, sabzavot, oz miqdorda bug‘doy va dukkakli don ekinlari ekiladi. Mevachilik, bog‘dorchilik, chorbog‘ xo‘jaligi rivojlangan. Chorvachilikda qoramol, cho‘chqa, parranda boqiladi; pillachilik va baliqchilik rivojlangan. Yaponiyada 3000 dan ortiq baliq ovlash portlari bo‘lib, dunyo bo‘yicha ovlanadigan baliq va dengiz jonivorlarining 15% shu portlarga to‘g‘ri keladi.

8-mavzu bo‘yicha tarqatma material

Eng maqbul qaror qabul qilish masalasi

Charter kompaniyasining zavodi uchun joy tanlash masalasi birinchi karashda juda oddiy kurinadi: fakatgina potentsial hududlarni kurib chikib, ishchi kuchining joylashuvi, transport sistemasining rivojlanish darajasi, nisbatan arzon baholi elektr energiyasining mavjudligi, maxalliy va davlat mikyosidagi solik konunchiligi to‘g‘risida tasavvur xosil kilishning uzi etarli. Tanlangan hudud kompaniyaning aksiyadorlariga investitsiyadan eng katta foyda keltiradigan hudud bulishi kerak. Turtta hudud oxirgi tanlov uchun kurib chikildi.

Shunga karamay, Charter kompaniyasining menejmenti holatni chukurrok urgangani sari boshka savollar paydo bula boshladi. Shu savollardan biri ishchi kuchi bilan boglik edi. Kompaniyaning mavjud filiallarida ishchilarning Yangi yoki boshka filiallarga utishi borasida juda kattik intizom mavjud edi. Shunga karamay, menejerlar kancha ishchilar transfer xukuklaridan foydalanishlarini bilishmas edi, ular sanokli odamlar bunday kilishlarini bilishar edi. Bu yana bir savolni kutardi: zavodni ishchi kuchlari mavjud shaxarda joylashtirish yoki ishchi kuchi kamrok bulgan shaxarchada joylashtirish kerakmi? Agar zavodni shaxarda joylashtirsa, shaxardan tashkarida yashaydigan ishchilar kelib ketishi kiyinlashadi. Bu esa maxalliy liderlar bilan kelishmovchiliklar keltirib chiqarishi mumkin. Boshka tarafdin, ishchi kuchi kam kichikrok shaxarchani tanlash kompaniya uchun uzok muddatda zavod ishchilar shtabini kengaytirishi kerak bo‘lib kolganda muammolar tugdirishi mumkin.

Boshka muammo tashki muhitni ifloslantirish bilan boglik. Bittasidan tashkari hamma tanlangan hududlarda ekologiya konunchiligi talabchanligi yukori bo‘lib chikdi. Ekologiya konunchiligi yumshokrok bulgan shtatda joylashish kompaniya uchun rakobatchilari oldida kiska muddatli ustunlik beradi, Chunki

ishlab chiqarish ancha arzonga tushadi. Kompaniyaning jamoatchilik bilan ishlash bulimi boshligi bunday qarorga kat'iy karshilik kursatdi. Buni u kompaniyaning jamoatchilik oldida yomon nom kozonishi va atrof muhitni ifloslantirishga karshi kurashuvchi guruxlar kompaniya maxsulotlariga karshi kampaniya boshlab yuborishlari mumkinligi bilan tushuntirdi.

Charter kompaniyasi uzining keyingi zavodini joylashtirishda kamchiliklar guruxlari tomonidan bosimga olindi. Kompaniyaning xech bir zavodi bunday hududda joylashmagan edi. Bir yaxshi tanish Amerika-Meksika guruxi janubiy Texasda joylashtirishni talab kilayotgan bir paytda, kora tanliklar guruxi zavodni shaxar ichida joylashtirishga undayotgan edi. Kompaniya menejerlari Inson xukuklari aktiga kura kamchiliklar orasidan birini tanlash zarurligini tushunishar edi. Shuning uchun kompaniyaning ishchilarni ish joyini uzgartirish to'g'risidagi nizomi va Inson xukuklari akti orasida kelishmovchilik mavjud edi.

Tomonlarni xar tomonlama urganib chikib, kompaniya prezidenti "bu erda engil qaror yuk" degan fikrga keldi. Yakkol ijobiy yoki salbiy tomoni bilan ajralib turmaydigan turtta hudud muxokama ostida edi. Oxirida har bir hudud salbiy yoki ijobiy tomonlari bilan bir-biriga solishtirishga qaror qilindi. Bu quyidagicha ko'rinishda buldi:

Hududlar	ijobiy tomonlar	salbiy tomonlar
1. "A" hudud	arzon elektr energiyasi; yaxshi transport tizimi; ishchi kuchining mavjudligi; yaxshi solik muhiti	Ekologiya konunlari; maxalliy aholining kam ishga olinishi sababli noroziligi;
2. "V" hudud	Maxalliy ishchilarning ko'pchilikni tashkil qilishi; yaxshi transport tizimi; yaxshi soliq muhiti	qimmat elektr energiyasi; ekologiya qonunchiligi; kompaniya nizomi va ishchilar tengligi orasidagi nizo
3. "S" hudud	Arzon elektr energiyasi; yaxshi transport tizimi;	Ekologiya qonunlari; kichik ishchi kuchi bozori; noqulay soliq tizimi
4. "D" hudud	Arzon elektr energiyasi; engil ekologik qonunchilik; soliq tizimi	Transport tizimi; kompaniya nizomi va ishchilar tengligi orasidagi nizo;

Topshiriq:

1. Hududlarni eng katta foyda keltirish mezoni bo'yicha ketma-ket joylashtiring.
2. O'z fikringizni asoslab bering.

9-mavzu bo'yicha tarqatma material

Xitoy iqtisodiyoti o'sishi kutilgan natijani ko'rsatdi

Xitoy iqtisodiyotining uchinchi chorakda kutilayotgan sur'atlari taxmin qilingan natijani ko'rsatdi. Mamlakat YaIM o'tgan yilning shu davri bilan qiyoslaganda 6,7 foizga o'sdi. Bu haqda, Reuters agentligi [xabar qilmoqda](#).

Xitoy davlat byurosiga ko'ra, XXR

yalpi ichki mahsuloti joriy yil ikkinchi choragiga nisbatan 1,8 foiz o'sishga erishgan. Mamlakat hukumati YaIM yillik ko'rsatkichi 6,7-7 foizni tashkil etishini taxmin qilmoqda. Shunga qaramay, davlat byurosining hisobotiga binoan, Xitoy iqtisodiyotida ko'plab noaniq omillar saqlanib qolayapti. Bundan tashqari, barqaror rivojlanish poydevorini mustahkam deb bo'lmaydi. Qayd etilishicha, Xitoyning asosiy aktivlariga kiritilgan investitsiyalar hajmi 2016 yil sentabr oyida 9 foizga o'sgan.

Xitoy iqtisodiyoti birinchi chorakda deyarli 7 foizga o'sdi Xitoy iqtisodiyotining o'sishi 2017-yilning birinchi choragida o'tgan yilning shu davri bilan taqqoslanganda 6,9 foizni tashkil qildi, deb yozadi "Interfaks". Bunga iste'mol talabi, investitsiya va sanoat ishlab chiqarishining oshishi tufayli erishildi. Bloomberg agentligi tomonidan o'tkazilgan so'rov natijalariga ko'ra, tahlilchilar o'rtacha 6,8 foiz o'sishni kutgan. Jumladan, asosiy kapitalga investitsiya 9,2 foizga, chakana savdo o'n foizdan ortiqqa o'sdi. XXR Davlat qo'mitasi vaziri Li Ketsyan avvalroq iqtisodiyot o'sishi 2017-yilda, taxminan, 6,5 foizni tashkil etishini bashorat qilgan edi.

10-mavzu bo'yicha tarqatma material

Markaziy-Sharqiy Yevropa mamlakatlarining iqtisodiy tuzumiy o'zgarishi ikki tomonlama zaruriyatga aylanadi. Birinchidan, bozor iqtisodiyotiga o'tish bilan belgilansa, ikkinchidan O'zaro iqtisodiy yordam kengashidan chiqish bilan belgilanadi. Bu mamlakatlar ilgari sobiq SSSR boshliq iqtisodiy birlashmada bo'lib, ishlab chiqarish Sharqiy mamlakatlarda, sobiq sotsialistik iqtisodiy mamlakatlar bilan birlashgan xolda va ularning talabi asosida shakllanar edi. Bundan tashqari ishlab chiqarishning texnik-texnologik darajasi nisbatan past darajada edi. Bozor munosabatlariga o'tish esa bunga qo'shimcha ravishda tuzumiy o'zgarishlarni talab etadi.

Tuzumiy o'zgarish va bozor xo'jaligiga o'tish avvalo Yangi texnologiyaga asoslanish, progressiv tarmoqlarni yaratish, raqobatbardoshlikni ta'minlash, zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyotga moslashuvlar bilan ifodalanadi. Bozorga o'tishdan oldin bu mamlakatlar uchun og'ir sanoat va mashinasozlik asos bo'lib hisoblanib, sanoat ishlab chiqarishining YAIMdagi hissasi yuqori bo'lgan. Masalan, Ruminiyada – 61, Bolgariyada – 58, CHexoslovakiyada – 57, Polshda – 52, Vengriyada – 36 foizga to'g'ri kelgan. 90 – yillar oxiriga kelib esa, 25 dan 33,2 foizga, qishloq xo'jalik 6,6 dan 12 foizgacha, qurilish 7 dan 11 foizgacha to'g'ri keladi.

Sanoatning YAIMdagi qisqarishi birinchi navbatda og'ir sanoat tarmoqlariga to'g'ri keladi. Buning sababi avvalo norentabel korxonalar hisobiga bo'lsa, so'ngra talabning kamayishidir. Chunki mahsulot ishlab chiqarish sobiq SSSR va boshqa O'zaro iqtisodiy yordam kengashi mamlakatlariga qaratilgan bo'lsa, endi bu tub o'zgaradi. SHu bilan birga xomashyo manbaalari ham o'zgarib, davlat dotatsiyalari to'xtaydi.

Ayniqsa yuqori texnologiyali elektronika kabi tarmoqlar katta zarbaga duch keladi. Bunday asosiy sabab G'arbiy mahsulotlarning ancha arzonligi va raqobatbardosh bo'ladi. Sanoatda eng raqobatbardoshli tarmoqlar to'qimachilik, oziq-ovqat, yog'ochga ishlov berish, bosmaxona kabilar hisoblanib, bular talabli iste'molga ega bo'ladilar. Bundan tashqari bu tarmoqlar katta investitsiya talab etmaydi va arzon ishchi kuchi mavjudligi bilan G'arb mahsulotlariga raqobatbardosh bo'la oladi. Lekin baribir bu tarmoqlar ham kengaya olmagan va boshqalarga nisbatan kamroq qisqargan, xolos.

SHu bilan birga bir necha tuzumiy o'zgarishlar yuz berishi sezilib, tuzumiy tarmoqlarning bir-biriga yaqinlashuvi, tenglashuvi kabi xodisalar amalga oshadi. Qo'llanilayotgan texnika asta-sekin muntazam energiya tejimli bo'lib boradi. Yangi xil ishlab chiqarishlar yuzaga keladi va buning hisobiga ishlab chiqarishning to'xtovsiz tabaqalashishi yuz beradi. Sanoatning diversifikatsiyalashuvi kuchayib, ishlab chiqarishlar o'rtasida o'zaro ayriboshlash rivojlanadi.

Avvalo mashinasozlikda tuzumiy o'zgarishlar amalga oshirilib, umuman investitsiya o'sadi va ayniqsa ITKTI (ilmiy-tadqiqot va konstruktorlik-tajriba ishlari)ga kapital xarajatlar ko'proq sarf etiladi. Texnika va texnologiyaning o'sishi sababli an'anaviy sanoat tarmoqlari asoslari va tuzumlari o'zgaradi. Yangi ilm sig'imli tarmoqlar paydo bo'ladi. Masalan, avtomatika ishlab chiqarish,

radioelektronika, EHM, robot texnika kosmik va lazer texnikasi kabilar shular jumlasidandir.

Metallurgiyada sifat o'zgarishi yuz berib, sifatli po'lat chiqarish, ijara buyumlarining tejamllilarini ishlab chiqarish o'sadi. Bu sohada ayniqsa Chexiya va Polsha ko'p samarali ishlarni amalga oshiradi. Sanoatning ba'zi tarmoqlarida tub o'zgarishlar yuz beradi. Masalan, Polshada 1995 – yildan boshlab ko'mir qazish sanoatida keskin o'zgarishlar berib, qoloqlikdan chiqariladi. Chunki u ancha yillardan beri tushkunlikda davom etar edi.

Qishloq xo'jaligini olsak, agrar siyosatning bu mamlakatlardagi eng muhim vazifalari mahsulot yetishtirishning muntazam o'sib borishini amalga oshirgan xolda aholini ular bilan to'la ta'minlashdan iboratdir. Qishloq xo'jaligida bandlik 25 foizni tashkil etib, u YAIMning 8 foizini ta'minlaydi. Bu mamlakatlar agrosanoat kompleksida asosiy ishlab chiqarish fondlari va mehnat resurslarining 20-30 foizgachasi banddir. Ijtimoiy yalpi mahsulotning 25-40 foizgachasi shu tarmoqqa to'g'ri keladi.

Hozirgi vaqtda bu mamlaktalar qishoq xo'jaligida agrar ishlab chiqarishning tuzumida faol ravishda o'zgarishlar davom etmoqda. Narx-navoni to'la va qisman erkinlashtirish, tovar ishlab chiqaruvchilarning to'la erkinligini ta'minlash asosida bozor munosabatlari muntazam ravishda rivojlanmoqda. Erga bo'lgan egalik, xo'ajiklar tuzumi o'zgarib bormoqda.

Qishloq xo'jaligida bozor munosabatlariga o'tish bu mamlakatlarda deyarli o'z asosi bo'yicha bir xilda davom etmoqda. Ammo tezligi, nodavlatlashtirish xajmi, xususiylashtirish shakllarini tanlashda farqlar mavjud va ba'zi xollarda bu farqlar ancha kattadir.

Aytaylik, Vengriyada erga egalikni xususiylashtirish bilan birga dehqon-fermer xo'jaliklarining shakllanishi qo'llanilmoqda. Ammo ayni vaqtda ularni qo'llash va kooperativ mahsulotlarini xarid qilish, norentabel ishlayotgan xo'jaliklarni o'zgartirish, faoliyatini to'xtatish kabilarga e'tibor susaymoqda.

Polshada oilaviy va individual shaklli xo'jalik qishloqda asos bo'lib kelgan va mahsulot xosil qilishning 75-80 foizi shunga to'g'ri kelgan. Agrar siyosatda norentabel xo'jaliklar faoliyatini to'xtatish, er bozorini jonlantirish, qishloq xo'jalik infratuzilma va servisga e'tibor berish, ayniqsa mahsulotni qayta ishlash va qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatish kabilarga doimo e'tibor qaratiladi.

Chexiya va Slovakiyada esa vaqtincha foydalanilmayotgan erlarni ishga solish, fermer xo'jaliklarini soliqdan ozod qilish tufayli qo'llash kabilardan foydalaniladi. Umuman yirik xo'jaliklar asos bo'lib qolmoqda. Qishloq jlylarda xo'jalik turlarini ko'paytirish taqdirlanadi.

Bu mamlakatlarda islohotlarning boshidanoq iqtisodiy o'sishga xos soha xizmat ko'rsatishdir. Bu asosan moliya va aholiga maishiy xizmat ko'rsatish tarmoqlariga xosdir.

Bu mamlakatlarda aholiga ijtimoiy xizmat ko'rsatishning YAIMdagi hissasi rivojlangan mamlakatlar darajasida bo'lib, 1993 – yildayoq Polshada – 21, Vengriyada – 22,5, Chexiyada – 14,6 – [foizga teng bo'lgan. Ijtimoiy ta'minotga bo'lgan ajratma bu mamlakatlarda dunyo bo'yicha eng yuqori darajadagilardir.

4.4. TESTLAR

Testlar

1. Bozor iqtisodiyotiga o‘tishdagi umumiylik va xususiylik nimadan iborat?

- a) tabiiy, milliy, diniy, iqtisodiy va madaniy;
- b) diniy, iqtisodiy, mulk egalarining alohidalashuvi;
- v) milliy, diniy, iqtisodiy;
- g) to‘g‘ri javob yo‘q;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

2. Har bir mamlakatning milliy modeli bo‘lib, bu uch tomon ..... tarkib topadi.

- a) umumiylik, xususiylik va jahon mamlakatlari tajribasi;
- b) milliylik, yakka hokimlik, jahon tajribalari;
- v) umumiylik, xususiylik, jahon tajribalari, be’taraflik;
- g) ijtimoiy-zaruriy, milliylik, xususiylik;
- d) umumiylik.

3. O‘zbekistonda bozor iqtisodiyotining shakllanishi quyidagi qaysi javoblarni o‘z ichiga oladi?

- a) bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o‘tish;
- b) iqtisodiyotni barqarorlashtirish;
- v) industrilashtirish jarayonlari;
- g) bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o‘tish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish;
- d) bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o‘tish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish, industrilashtirish jarayonlari;

4. Industriya quyidagilarning qaysi birini moddiy asosi hisoblanadi?

- a) milliy iqtisodiyotni, bozor iqtisodiyotini;
- b) korxonalar va tashkilotlarning iqtisodiyotini;
- v) Qo‘shma korxonalar iqtisodiyotini;
- g) Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotini;
- d) Barcha javoblar to‘g‘ri;

5. XVIII-XIX asrlardagi bozor iqtisodiyoti belgilari.

- a) stixiyali yovvoyi raqobat;
- b) xususiy, asosan mayda xo‘jaliklar;
- v) sof bozor iqtisodiyoti;
- g) sixiyali bozor iqtisodiyoti;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

6. Hozirgi davr bozor iqtisodiyoti belgilari.

- a) sivilizatsiyalashgan raqobat;
- b) yirik xo‘jaliklar, korporatsiyalar;
- v) aralash iqtisodiyot;
- g) tartibga solinayotgan bozor iqtisodiyoti;
- d) barcha javoblar

7. O‘zbekistonning milliy bozor modelida xususiylik nima?

- a) iqtisodiyot darajasi va xalq xo‘jalik tuzilmasi, geografik holat, tabiiy boyliklar

- b) Bozor iqtisodiyoti qonunlari, ijtimoiy muhofaza, bozorga xos umumiy boshqa voqeliklar, bozor shakllanishining umumiy amaliy qoidalari
- v) iqtisodiyot darajasi va xalq xo‘jalik tuzilmasi, geografik holat, tabiiy boyliklar, madaniy, ilmiy daraja, milliy xususiyatlar;
- g) to‘g‘ri javob yo‘q

8. Bozor iqtisodiyotiga o‘tishdagi umumiylik va xususiylik nimadan iborat?

- a) tabiiy, milliy, diniy, iqtisodiy va madaniy;
- b) diniy, iqtisodiy, mulk egalarining alohidalashuvi;
- v) milliy, diniy, iqtisodiy;
- g) to‘g‘ri javob yo‘q;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

9. Har bir mamlakatning milliy modeli bo‘lib, bu uch tomon ..... tarkib topadi.

- a) umumiylik, xususiylik va jahon mamlakatlari tajribasi;
- b) milliylik, yakka hokimlik, jahon tajribalari;
- v) umumiylik, xususiylik, jahon tajribalari, be‘tarafilik;
- g) ijtimoiy-zaruriy, milliylik, xususiylik;
- d) umumiylik.

10. O‘zbekistonda bozor iqtisodiyotining shakllanishi quyidagi qaysi javoblarni o‘z ichiga oladi?

- a) bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o‘tish;
- b) iqtisodiyotni barqarorlashtirish;
- v) industrlashtirish jarayonlari;
- g) bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o‘tish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish;
- d) bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o‘tish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish, industrlashtirish jarayonlari;

11. Industriya quyidagilarning qaysi birini moddiy asosi hisoblanadi?

- a) milliy iqtisodiyotni, bozor iqtisodiyotini;
- b) korxonalar va tashkilotlarning iqtisodiyotini;
- v) Qo‘shma korxonalar iqtisodiyotini;
- g) Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotini;
- d) Barcha javoblar to‘g‘ri;

12. XVIII-XIX asrlardagi bozor iqtisodiyoti belgilari.

- a) stixiyali yovvoyi raqobat;
- b) xususiy, asosan mayda xo‘jaliklar;
- v) sof bozor iqtisodiyoti;
- g) stixiyali bozor iqtisodiyoti;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

13. Hozirgi davr bozor iqtisodiyoti belgilari.

- a) sivilizatsiyalashgan raqobat;
- b) iirik xo‘jaliklar, korporatsiyalar;
- v) aralash iqtisodiyot;
- g) tartibga solinayotgan bozor iqtisodiyoti;
- d) barcha javoblar

14. O‘zbekistonning milliy bozor modelida xususiylik nima?

- a) iqtisodiyot darajasi va xalq xo‘jalik tuzilmasi, geografik holat, tabiiy boyliklar
- b) Bozor iqtisodiyoti qonunlari, ijtimoiy muhofaza, bozorga xos umumiy boshqa voqeliklar, bozor shakllanishining umumiy amaliy qoidalari
- v) iqtisodiyot darajasi va xalq xo‘jalik tuzilmasi, geografik holat, tabiiy boyliklar, madaniy, ilmiy daraja, milliy xususiyatlar;
- g) to‘g‘ri javob yo‘q

15. AQSH jahon YAIMning necha foizini etishtiradi?

- a) 60%
- b) 50%
- v) 32%
- g) 21%

16. AQSH iqtisodiyotidagi muhim xususiyatlardan biri - bu:

- a) xizmat sohasining ustunligi;
- b) ishlab chiqarishning ustunligi;
- v) maydon jihatidan kattaligi;
- g) hammasi to‘g‘ri.

17. Federal savdo komissiyasi qachon tuzilgan?

- a) 1914y;
- b) 1917y;
- v) 1916y;
- g) 1904y.

18. AQSH milliy mahsulotining necha qismi xizmat ko‘rsatish sohasiga to‘g‘ri keladi?

- a) 3 / 4 dan ko‘proq qismi;
- b) 2 / 3 dan ko‘proq;
- v) 4 / 3 dan ko‘proq;
- g) to‘g‘ri javob yo‘q.

19. Iqtisodiyotning bosh masalasi va doimiy muammosi:

- a) nima, qanday, qancha va kim uchun ishlab chiqarish;
- b) ishlab chiqarish hajmini oshirish uchun qancha ishchi kuchi sarflash kerak;
- v) davlatning milliy daromadini qanday oshirish mumkin;
- g) mahsulotni yangi texnologiya orqali ishlab chiqarish kerak;
- d) to‘g‘ri javob yo‘q.

20. Qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat sohasiga qaratilgan davlat dasturlari bo‘yicha xarajatlar AQSH Federal byudjetining necha foizini tashkil etadi?

- a) 6%
- b) 5,5%
- v) 4,5%
- g) 5%
- d) 4%

21. AQSH da yuz bergan oldingi iqtisodiy inqiroz qachon yuz bergan edi?

- a) 1929-1933;

- b) 1941-1945;
- v) 1914-1917;
- g) 1921-1924;
- d) 1943-1945.

22. AQSH quyidagi qaysi yo‘nalishlarda eng yyetakchi o‘rinni egallaydi?

- a) mehnat unimdorligi, ish joyi qimmatliligi bo‘yicha
- b) xarbiy sohaga ajratiladigan pul mablag‘lari bo‘yicha
- v) ish xaqi va soliqlarning yuqoriligi bo‘yicha
- g) to‘g‘ri javob yo‘q

23. 1914 – yilda Federal savdo komissiyasi tuzilgan bo‘lib, a) ijtimoiy munosabatlarni o‘rganish;

- b) siyosiy munosabatlarni o‘rganish;
- v) iqtisodiy munosabatlarni va ijtimoiy xo‘jaliklarni samarali yuritishning iqtisodiy qonun-qoidalarini o‘rganish;
- g) huquqiy munosabatlarni o‘rganish;
- d) tabiiy jarayon va hodisalarni o‘rganish.

24. Federal savdo komissiyasi qachon tuzilgan?

- a) 1914y;
- b) 1917y;
- v) 1916y;
- g) 1904y.

25. Germaniya .....

- a) o‘rta industrial mamlakat;
- b) rivojlangan industrial mamlakat;
- v) industriallashmagan mamlakat;
- g) to‘g‘ri javob yo‘q.

26. Germaniyada ijtimoiy bozor xo‘jaligi shakllangan bo‘lib, u-.....

- a) iqtisodiy yo‘nalishning asosini tashkil etadi
- b) ijtimoiy yo‘nalishni asosini tashkil etadi
- v) barcha xo‘jalikni asosini tashkil etadi
- g) Barcha javoblar to‘g‘ri

27. Ikkinchi jahon urushidan keyingi Germaniya bozor iqtisodiyotining rivojlanishida qanday dasturining ahamiyati katta bo‘lgan?

- a) L. Erxardning “Iqtisodiy ravnaq” dasturi
- b) Inqirozga qarshi dastur
- v) Shreder dasturi
- g) Shreder islohotining ahamiyati

28. Germaniya bozor iqtisodiyoti rivojlanishida qanday hududlarning qo‘shilishi bilan bog‘liq muammolarni hal qilish katta ahamiyat kasb etadi?

- a) g‘arbiy hududlar
- b) janubiy hududlar
- v) shimoliy hududlar
- g) Sharqiy hududlar

29. Germaniyada asosiy ijtimoiy muammolar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- b) ish joyining qimmatliligi
- v) ijtimoiy yukning og‘irligi
- g) xalq qarib borishining o‘shishi
- d) barcha javoblar to‘g‘ri.

30. Fransiya .....

- a) o‘rta industrial mamlakat;
- b) rivojlangan industrial mamlakat;
- v) industriallashmagan mamlakat;
- g) to‘g‘ri javob yo‘q.

31. Fransiya davlat byudjetining daromad qismining necha foizini soliq yig‘imi tashkil etadi?

- a) 90%
- b) 80%
- v) 70%
- g) 60%

32. Fransiya YAIM ning 19,3% qanday to‘lovlarni tashkil etadi?

Ijtimoiy to‘lovlar YAIMning 19,3 foizini tashkil etadi

- a) ijtimoiy to‘lovlar
- b) soliq to‘lovlari va yig‘imlari
- v) iqtisodiy to‘lovlar
- g) To‘g‘ri javob yo‘q.

33. Fransiya 90 – yillar boshida ishsizlikning oldini olishga qaratilgan choralardan biri qaysilar? davlat zayomi chiqarish bo‘ldi

- a) davlat aksiyalari
- b) davlat obligatsiyalari
- v) barcha javob to‘g‘ri.
- g) davlat zayomi

34. Bozor iqtisodiyotining ijtimoiylik darajasini ko‘tarishda qaysi holatlardan foydalaniladi?

- b) xususiy institutlar va tashkilotlar
- v) mahalla faollari
- g) turli kengashlar
- d) barcha javoblar to‘g‘ri

35. Fransiya jahonda iqtisodiy taraqqiyoti bo‘yicha ..... qatoriga kiradi

- a) beshlar qatoriga;
- b) oltinlar qatoriga;
- v) yettilar qatoriga;
- g) sakkizlikka;
- d) hammasi to‘g‘ri.

36. Fransiya YAIM yetishtirish bo‘yicha dunyo mamlakatlari ichida nechanchi o‘rinda turadi?

- a) beshinchi;
- b) oltinchi;

- v) yettinchi;
- g) sakkizinchi;
- d) hammasi to‘g‘ri.

37. Fransiyada banklar ikki yirik bo‘lakdan iborat: kredit-moliya muassasalari va xalq banki kabilardir.

- a) faqat tijorat banklari;
- b) tijorat va davlat;
- v) xususiy va xalq banki;
- g) kredit-moliya muassasalari va xalq banki;
- d) kredit-moliya muassasalari va tijorat banklari;

38. Fransiyaning mamlakat tovar aylanishini 60 foizi qaysi davlatlarga to‘g‘ri keladi?

- a) Amerika
- b) Osiyomamlakatlari;
- v) Arab mamlakatlari;
- g) Yevropa mamlakatlari;
- d) to‘g‘ri javob yo‘q.

39. Hozirgi davrdagi Fransiya bozor iqtisodiyoti rivojidadagi muammolarni ko‘rsating?

- a) erkin tadbirkorlikni kuchaytirish;
- b) ishsizlik muammolari;
- g) demografik jarayonlar;
- d) urbanizatsiya.

40. Yaponiya eksportining necha foizi ishlab chiqarish jixozlariga to‘g‘ri keladi?

- a) 59,8 foiz;
- v) 49,1 foizi;
- g) 38,3 foizi;
- d) 67,4 foizi;

41. Yaponiyada bandlik darajasiga katta ta‘sir ko‘rsatgan omilardan biri nimada?

- b) ish joyining “ikkinchi oila” darajasi
- v) millatning asosiy qismi yapon millatiga mansub bo‘lganligi;
- g) banlik darajasining yuqoriligi;
- d) yuqoridagi barchasi.

42. Yaponiyaning “iqtisodiy” mo‘jizasi taraqqiyotida birlamchi ahamiyatga ega bo‘gan omil nimada?

- a) ilmiy - texnika;
- v) eksport salohiyati;
- g) raqobat va davlat siyosati;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

43. Rivojlanishi jixatdan AQSHdan keyingi ikkinchi urinni egallashi va mujiza nomini olgan davlatni ko‘rsating.

- a) Angliya

- b) Germaniya
- v) Yaponiya
- g) Italiya

44. Ikkinchi jaxon urushidan keyin Yaponiya kandy iqtisodiy yulni tanladi.

- a) Xarbiy iqtisodiy demokratik kapitalizm bilan urin almashtirdi va militarizatsiya barpo etildi.
- b) davlat tartiblashuvini minimallashtirish
- v) bozor mexanizmlari nosamarali sohalarda selektiv qo'llashni amalga oshirish, iqtisodda xususiy sektor rolini faollashtirish
- g) B va V

45. Ishchilarning umr bo'yicha ishga yollanishi, maxsus ish xakki tizimi, kasabalar tarmok bo'yicha emas, balki firma bo'yicha tuzulishi qaysi davlat mehnat tizimiga xos?

- a) hech qaysi
- b) Yaponiya
- v) Xitoy
- g) Singapur

46. Osiyo "Ajdxolari" katoriga qaysi davlatlar kiradi?

- a) Janubiy Koreya, Singapur, Tayvand, Gongong
- b) Koreya, Singapur, Xitoy, Yaponiya
- v) Malayziya, Xitoy, Koreya, Yaponiya
- g) Tailand, Xitoy, Indoneziya, Koreya

47. Osiyo "Yulbarlari" katoriga qaysi davlatlar kiradi?

- a) Malayziya, Tailand, Indoneziya, Filippin
- b) Tailand, Gongkong, Xitoy, Koreya
- v) Malayziya, Xitoy, Koreya, Yaponiya
- g) Singapur, Tailand, Malayziya, Tayvand

48. Janubiy Koreyada 1999-2003 yillar ichida talim va texnologiya , ilm sig'imli sanoat markazlarini tashkil etishga kancha mablag sarf qilgan?

- a) 110 mln.doll
- b) 100 mln.doll
- v) 112 mln.doll
- g) 120 mln. Doll

49. Qaysi davlat Janubiy Osiyoda joylashgan bo'lib, Sharqiy –Janubiy Osiyo mamlakatlarida dengiz yulida muxum rol uynaydi va xalkaro aeraportga ega?

- a) Gongong
- b) Singapur
- v) Malayziya
- g) Janubiy Koreya

50. Singapur iqtisodiyoti nima uchun “ boshqariladigan iqtisodiyot ” nomini olgan?

- a) davlat aralashuvi kuchlirok va tashki ochiklik boshqa mamlakatlarigidaka emas
- b) iqtisodiyotni kuchli boshqarish modeli mavjud
- v) importni o'rnini bosuvchi siyosat kuchli va bu katiylik bilan taminlanadi
- g) hamma javoblar tugri

51. Osiyo “Ajdaholari” qatoriga qaysi davlatlar kiradi?

- a) Janubiy Koreya, Singapur,, Tayvan va Gonkong davlatlari;
- b) Shimoliy Koreya, Singapur,, Tayvan va Gonkong davlatlari;
- v) Shimoliy Koreya, Yaponiya, Tayvan va Gonkong davlatlari;
- g) Janubiy Koreya, Yaponiya, Singapur,, Tayvan va Gonkong davlatlari;
- d) to'g'ri javob yo'q.

52. Osiyo “Yo'lbarlari” qatoriga qaysi davlatlar kiradi?

- a) Shimoliy Koreya, Singapur,, Tayvan va Gonkong davlatlari;
- b) Malayziya, Tailand, Indoneziya va Filippin davlatlari;
- v) Malayziya, Yaponiya, Indoneziya va Filippin davlatlari;
- g) Janubiy Koreya, Singapur, Indoneziya va Filippin davlatlari;
- d) yuqoridagilarning barchasi to'g'ri.

53. Osiyo “Yo'lbarlari” mamlakatldari joylashgan hududni toping?

- a) asosan shimoli – Sharqiy Osiyoda joylashgan;
- b) asosan G'arbiy-Janubiy Osiyoda joylashgan;
- v) asosan Janubiy – Sharqiy Osiyoda joylashgan;
- g) asosan Sharqiy-Janubiy Osiyoda joylashgan;
- d) yuqoridagilarning barchasi noto'g'ri.

54. Yangi industrial mamlakatlar ichida eng kichigi qaysi mamlakat sanaladi va aholisi qancha?

- a) Tayvand aholi 3mln;
- b) Gonkong aholisi 2,5 mln;
- v) Singapur aholisi 3 mln;
- g) Janubiy Koreya aholisi 50 mln;
- d) to'g'ri javob yo'q.

55. Singapur YAIM ning necha foizi qishloq xo'jaligi tashkil etadi?

- a) 2 %;
- b) 0,2 %;
- v) 3 %;
- g) 0,3 %;
- d) 0,4 % .

56. Gonkong YAIM jon boshiga ..... ming dollarga to'g'ri keladi?

- a) 24,9;

- b) 25;
- v) 25,5;
- g) 25,6;
- d) 26,5.

57. Hozirgi vaqtda uning oltin-pul zahirasi 100 mlrd. dollardan ko‘p hisoblanadigan davlat qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?

- a) Tayvand;
- b) Gonkong;
- v) Singapurva Gonkong;
- g) Tayvand va Gonkong;
- d) Jan. Koreya.

58. Sharqiy-Janubiy Osiyoda tez rivojlangan va industrlashgan mamlakatlar paydo bo‘lib, o‘z iqtisodiy salohiyati bo‘yicha rivojlangan mamlakatlar qatoriga qo‘shilgan.

- a) XX – asrning 30 chi yillarida;
- b) XX – asrning oxirlarida;
- v) XX – asrning boshlarida;
- g) XX – asrning birinchi yarmida;
- d) XX – asrning ikkinchi yarmida

59. Osiyo “Ajdaholari va “yo‘lbarzlari” mamlakatlarining qaysi biri rivojlangan mamlakatlar qatoriga kiradi?

- a) Osiyo “Ajdaholari”;
- b) Osiyo “yo‘lbarzlari”
- v) hech biri kirmaydi;
- g) ikkalasi ham kiradi;
- d) ikkalasi ham rivojlanayotgan mamlakatlar qatoriga kiradi.

60. Osiyo “Yo‘lbarzlari” mamlakatlari quyidagi qaysi mamlakatlar qatoriga kiradi?

- a) rivojlangan mamlakatlarga;
- b) rivojlanayotgan mamlakatlarga;
- v) rivojlangan mamlakatlarga yaqin;
- g) to‘g‘ri javob yo‘q..

61. 1990 yillarda Xitoy sanoatining o‘shishi necha foizga to‘g‘ri kelgan?

- a) 3 %;
- v) 8 %;
- g) 5 %;
- d) 7 %;

62. 1995 yillarda nodavlat sektorlarining o‘shishi necha foiz bo‘lgan?

- b) 26,7 %;
- v) 26,6 %;
- g) 30 %;
- d) 25 %;

63. Xitoyning “iqtisodiy” mo‘jizasi taraqqiyotida birlamchi ahamiyatga ega bo‘gan omil nimada?

- a) ilmiy - texnika;
- v) eksport salohiyati;
- g) raqobat va davlat siyosati;
- d) arzon ishchi kuchi;
- E) to‘g‘ri javob yo‘q.

64. Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari qanday mamlakatlar qatoriga kiradi ?

- a) o‘tish iqtisodiyoti;
- b) rivojlangan iqtisod;
- v) iqtisodiyotida sanoati rivojlangan;
- g) rivojlanmagan iqtisod;
- d) to‘g‘ri javob yo‘q.

65. Taraqqiyot darajasi bo‘yicha qanday mamlakatlardir?

- a) industrial;
- b) industrial va agrar industrial;
- v) agrar industrial ;
- g) rivojlangan industrial;
- d) barcha javoblar to‘g‘ri.

66. Ushbu mamlakatlarning bozor iqtisodiyotiga o‘tish jarayonini izoxlang?

- a) tizimli o‘zgarish usullarini qo‘llash orqali;
- b) bosqichma – bosqich utish;
- v) revalyusion usuli;
- g) A va Bilan javoblar to‘g‘ri;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

67. Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlariga.....mamlakatlari kiradi. Albaniya, Bolgariya, Bosniya va Gersogovina, Vengriya, Makedoniya, Polsha, Ruminiya, Slovakiya, Sloveniya, Xorvatiya, Chexiya va Yugoslaviya mamlakatlari kiradi

- a) Albaniya, Bolgariya, Bosniya va Gersogovina, Vengriya, Makedoniya, Polsha, Ruminiya, Slovakiya, Sloveniya, Xorvatiya;
- b) Albaniya, Bolgariya, Bosniya va Gersogovina, Vengriya, Makedoniya, Polsha, Ruminiya, Slovakiya, Sloveniya, Xorvatiya, Chexiya;
- v) Albaniya, Bolgariya, Bosniya va Gersogovina, Vengriya, Makedoniya, Polsha, Ruminiya, Slovakiya, Sloveniya, Xorvatiya, Chexiya va Yugoslaviya;*
- g) Bosniya va Gersogovina, Vengriya, Makedoniya, Polsha, Ruminiya, Slovakiya, Sloveniya, Xorvatiya, Chexiya va Yugoslaviya;
- d) to‘g‘ri javob yo‘q.

66. 1997 – yilda bu mamlakatlar aholisi qancha edi?

- a) 129 mln.;
- b) 119,2 mln.;
- v) 179 mln.;
- g) 119,1 mln.;
- d) 118,7 mln.

